Ivan Mužić

VLASI U STARIJOJ HRVATSKOJ HISTORIOGRAFIJI

Ivan Mužić

Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji

IZDAVAČ:
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
HR – 21000 Split, S. Gunjače b. b.
Tel. 021/323 901, fax 021/323-903
e-mail: muzej@mhas-split.hr
www.mhas-split.hr

ZA IZDAVAČA:
Tomislav Šeparović

TEHNIČKI UREDNIK:
Karmen Vuletić

UNOS TEKSTA I KOREKTURA:
Vesela Romić

PRIPREMA ZA TISAK I RJEŠENJE KORICA:
Marko Grgić

NASLOVNICA:
Stećak Herka Kustražića. Muzej HAS-a u Splitu. Snimio Zoran Alajbeg

NA ZADNJOJ KORICI:
Stećak Vladne Kustražić. Cista Velika. Snimio Marijan Lozo

TISAK:
Dalmacija papir – Split

Tisak dovršen u listopadu 2010.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
SVEUČILIŠNA KNJIŽNICA U SPLITU

UDK 94(=135)
94(=135):930.2(497.5)

VLASI u starijoj hrvatskoj historiografiji / priredio Ivan Mužić. - Split : Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010.

Bibliografija. - Kazalo.

ISBN 978-953-6803-25-5

1. Mužić, Ivan, povjesničar

I. Vlasi -- Historiografija

130811008

VLASI U STARIJOJ HRVATSKOJ HISTORIOGRAFIJI

PRIREDIO

IVAN MUŽIĆ

MUZEJ HRVATSKIH ARHEOLOŠKIH SPOMENIKA
SPLIT
2010.

SADRŽAJ

Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji

Morlache.

Vjekoslav Klaić

Vlasi u Hrvatskoj tečajem 14. i 15. stoljeća

(1880)

1.

…Kao rezultat iztraživanja Lucićevih, Daničićevih i Jirečekovih o imenu Vlah smatramo ovo:

1. Naselivši Hrvati i Srbi današnje zemlje svoje prozvaše imenom Vlah sve romanske prvosjedioce, i to ne samo gradske žitelje uz more, nego i seljake i pastire u nutarnjoj zemlji.
2. Polovinom 13. vieka izgubi se ime Vlah za romanske žitelje u primorskih gradova (po svoj prilici zato, jer su se ovdje više ili manje nastanili slovjenski žitelji).
3. I romanski seljaci (pastiri) u nutarnjoj zemlji izgubiše svoju narodnost, a njihovo ime Vlah (Morovlah) ostade i nadalje, ali ne kao etnografijsko ime, već kao striliški naziv za pastire, bili oni ma kojega poriekla. Tako se zgodi, da su se i slovjenski (hrvatski i srbski) pastiri počeli od drugih zvati Vlasi.
4. Tek u novom vieku, kad bje uslied pada Bosne i svedjer žešćih provala turskih pokrenuta seoba Hrvata i Srbalja, prevlada ime Vlah za doseljenike iztočne vjere (i to samo mjestimice). – Bit će to zato, što su ti doseljenici iztočne vjere zbilja bili većinom pastiri, a i zato, što su se mnogi i sami tako zvali.[1]

[1] Imajući na umu, da su tečajem 16. i 17. vieka u Hrvatsku doseljeni Vlasi bili zbilja pastiri, možemo razumjeti medju inim i vlašku prisegu, pripisanu senjskomu statutu (Arkiv za poviest. jugoslav. III. p. 145). – Mnogi doseljenici zvali su se sami Vlasi; tako n. p. oko g. 1605 pišu "novi Vlasi" ogulinskomu kapetanu Gallu ćirilsko pismo, gdje opisuju svoje biedno stanje. (Kukuljević, *Listine hrvatske* I. p. 240.) – Zanimivo je konstatovati, da i danas još kajkavski Hrvati u okolici varaždinskoj zovu svakoga štokavca Vlahom, bio on vjere pravoslavne ili katoličke. Isto tako zovu u Dalmaciji (u primorju) Morlakom svakoga seljaka iz nutarnje zemlje, nepazeć koje li je vjere. – Planinski prediel Požegi na zapadu oko Pakraca zovu pisci 18. vieka "Malom Vlaškom" ili "die kleine Walachei".

* * *

Razloživši ovako u kratko raznoliko značenje imena Vlah tražiti nam je tragove Vlahom u Hrvatskoj za 14. i 15. stoljeća.

Prvi put čujemo o Vlasih u Hrvatskoj za glasovitoga bana Mladena Šubića (1312 – 1322), koji je bio i ban bosanski. Kad su se godine 1322 digla mnoga gospoda hrvatska na ovoga bana, otimao se je Mladen njihovoj premoći pomoćju Vlahâ i Poljičana (*auxilio Vlacorum et Policianorum*.) Za te borbe napadne slavonski ban Ivan Babonić Mladena Šubića kod Bliske. Tuj porazi Mladenove Vlahe; te zarobivši mnogo njih i marve njihove prisili Mladena da je morao pobjeći u Poljicu.[2]

Iz ove viesti razabiremo, da je već 1322 bilo Vlahâ u Hrvatskoj, da su ovi Vlasi imali marve i da ih je bilo dosta mnogo, pošto su zajedno sa Poljičani služili Mladenu Šubiću. Što ih Miha Madij zove bestialnimi ljudmi, svjedoči, da su ti Vlasi za cielo bili manje uljudjeni od dalmatinskih primoraca.

U isto doba, kad se u okolišu Spljeta spominju Vlasi, čujemo da je na otoku Krku bilo zemalja, koje su se zvale "vlaške zemlje". Plovan naime Dobrinjski podigne g. 1321 crkvu sv. Ambreza, te joj darova više zemalja, medju inimi "*i pašišća .... do zemlje Kneže, ke se zovu vlaške*".[3]

Oko g. 1344 nalazimo Morovlahe na zemljah knezova Nelipića. U to naime vrieme bijahu kninska kneginja Vladislava Nelipićeva i sin joj Ivan Nelipić u zavadi sa krbavskim knezom Grgurom Kurjakovićem. Grgur učini svome nećaku Ivanu Nelipiću velike štete, pače mu otme nešto njegovih Morovlaha ili Morlaka. Vladislava Nelipićeva obrati se za pomoć mletaćkoj obćini, prvo da kod Grgura posreduje, a drugo da prime u svoja mjesta "ljude i marvu" Nelipićâ.

Mletačko vieće odgovori na to dne 20. srpnja 1344 poslanikom kneginje Vladislave, da će poslati posebna poslanika Grguru knezu krbavskomu, koji će ga sklonuti, da im vrati Morlake, koje drži zarobljene.[4] Drugu molbu njihovu, da smiju svoje ljude i marvu sklonuti u mletačke gradove, nemogaše mletačka obćina dozvoliti, jer su gradovi za to pre-

---

2 ... (Michae Madii historia; Lucius de regno Dalm. et Croat. p. 377.)

3 Kukuljević, *Listine hrvatske* p. 3.

4 *Et insuper mittemus specialem nuntium.... Gregorio condam Curiaci Corbavie,.... pro bono et conservatione dicte domine (Vedislave) et comitis Johannis,....; nec non pro restitutione Morolacorum, qui sibi dicuntur detineri per comitem Gregorium...* (Ljubić, Monum. Slav. Merid. II. 219.)

maleni bili, nego im dopusti, da mogu svoju stoku smjestiti na otocih Rabu, Hvaru i Braču[5]. U isto doba dade mletačko vieće naputak poslaniku idućemu knezu Grguru, neka naime kaže Grguru knezu, da su Mletčani čuli, da on proti volji kneza Ivana drži “dva katuna njegovih Vlaha”, pa ga liepo mole, neka podpuno vrati knezu njegove Moro-vlahe.[6]

2.

Vlasi i Morovlasi u Hrvatskoj nisu medjutim bili samo pastiri (ili bolje stočari), nego su se bavili i drugim zvanjem. Jireček u spomenutoj već razpravi veli o zanimanju Vlaha i Morovlaha: “*Aus den ragusanischen Documenten sieht man, dass die Wlachen eine zweifache Beschäftigung hatten. Einerseits waren sie Wanderhirten, anderseits vermittelten si mit ihren Pferden und Maultieren den Karavanenverkehr zwischen Ragusa und den Binnenländern*.”

Da su i u Hrvatskoj Vlasi i Morovlasi bili posrednici karavanskomu prometu medju primorskimi gradovi (Zadrom, Spljetom) i nutarnjom zemljom, svjedoči ovaj primjer. Godine, 1352 dne 24. lipnja učini grad Zadar pogodbu sa republikom mletačkom, kojom joj prodade svu sol, što se je tvorila u Zadru; – ali da ipak svake godine ostane u Zadru jedan dio za domaće potrebe i za nutarnju zemlju. Tuj se kaže: “*Detractis modiis XII. milie salis predicti quolibet anno que remaneant in Jadra pro usu Jadre et districtu, et pro exportatione solita fieri per Morlachos et alios per terram tantum*…”[7] Ovaj nas podatak uči, da su Morlaci iz Zadra iznosili

---

[5] *Si opus fuerit, ordinabimus rectoribus nostris, ut homines et animalia dicti comitis (Johannis) recipiantur in insulis nostris Sclavonie, sicut sunt insule Arbi, Farre et Braze, in quibus quidem insulis ipsi homines et animalia comodius reduci poterunt et salvari*… (Ljubić, Mon. Sl. m. II. 219.)

[6] *Exponat quoque idem noster nuncius Gregorio comiti predicto quod intelleximus, quod contra voluntatem ipsius comitis Johannis nepotis sui detinet catunos duos Morolacorum…. Quare dilectionem suam… reget, quatenus si quos Morolacos ipsius habet, placeat illos sibi plenarie restitui facere*… (Ljubić, Mon. Sl. m. II. 220.) – Rieč katun (catun. od romanskoga cantone) tumači Jireček ovako: “*Die Wlachen wohnten, in Geschlechter getheilt, in Dörfern oder Gruppen von Senuhütten. Diese Dörfer hiessen katun. Katun ist in der Bedeutung Dorf oder Sennerei noch jetzt in Albanien und in Montenegro im Gebrauche*.” (Sitzungsberichte der kön. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften in Prag. Jahrgang 1879. pag. 114 i 113.)

[7] Ljubić, Mon. Sl. merid. III. P. 236-237. Biti će u tom djelu i više primjera, ali ja ih nemogoh naći, jer toli obsežno djelo od 5 svezaka neima još indexa!

sol u nutarnju zemlju, baš onako, kao što su bosanski i srbski Vlasi činili u Dubrovniku.

Godine 1357 nalazimo Vlahe u okolici šibenskoj. U povelji naime, kojom je dne 14. prosinca iste godine potvrdio ban hrvatski i dalmatinski Ivan (Chuz) stare pravice Šibenika grada, naročito se kaže, da Vlasi nesmiju pasti po pašnjacih gradskoga teritorija[8]. Znamenito je u toj povelji mjesto: vlahi vel villani, po čem bi mogli zaključiti, da je tada ime vlah značilo seljaka u obće[9].

Godine 1362 već su Morovlasi u okolišu Trogira. Ovi Morovlasi (*quedam particula gentis Morlachorum ipsius domini nostri regis*) pripadahu kralju Ljudevitu, dodjoše na teritorij grada Trogira, smjestiše tamo svoje šatore (tentoria), te dolažahu napajati svoju marvu (*animalia seu pecudes*) na zemljišta Trogirana. Naravno, da su tim silne štete nanosili poljem, vinogradom i pašnjakom Trogirana; pa zato zatraže ovi od bana hrvatskoga Nikole (Zeecha), da bi on Morlake odagnao sa trogirskoga zemljišta (*ut ipsam particulam gentis Morlachorum de ipsorum territorio repellere ... dignaremur*). Ban Nikola deseć se sam u Trogiru krene odmah da izvidi, što je u stvari. On se osvjedoči, da ne samo imade mnogo Morlaka (*quamplures Morlachos*) nastanjenih na zemljištu trogirskom, nego da Morlaci i izvan medja trogirskih nastanivši se u kućaricah i šatorih (*fixis tentoriis et domunculis*) dolaze napajati svoje blago na trogirsko zemljište. Nu pošto je tada baš ljuta žega vladala te se je bilo bojati, da bi mladi janjčići Morlaka mogli postradati, odredi ban Nikola poveljom od 25. ožujka 1362 uz privolu Trogirana, da Morlaci mogu ostati na svojih mjestih još do Gjurgjev-dana t. j. do 24. travnja (*usque ad festum S. Georgii martiris*), ali od toga dana počam da neće nijedan Morlak smjeti više na zemljištu trogirskom niti pasti niti napajati svojih stada[10].

Nisu medjutim Morlaci i Vlasi svigdje bili tako blagi. Vlasi kod Šibenika, koji su pripadali dielomice kraljici Jelisavi, a dielomice Ivanu Nelipiću, knezu cetinskomu, bijahu mnogo drzovitiji. Zulum Vlaha dojadi Šibenčanom, te oni pošalju poslanstvo kraljici Jelisavi, moleći ju za

---

8 *Item Vlahi vel Villani in districtu ipsius civitatis, absque, licentia et voluntate civium pascua ipsorum seu gramina depascere non possint*. (Kukuljević, Jura regni Croatiae I. 1. p. 126.)

9 “Villani” spominju se već u vjerodostojnih spomenicih XI. stoljeća za narodne dinastije. (Rački, *Documenta historiae croaticae* p. 128, 163, 165, 171.)

10 Lucius, *Memorie istoriche di Tragurio*, p. 279 do 280.

pomoć. Na to napisa Jelisava dne 5. studenoga 1383 pismo banu hrvatskomu Emeriku Bubeku, da Vlahe zatjera u rog. Najprije mu piše, kako su ju šibenski poslanici izviestili o zulumu Vlaha toli njezinih koli Ivana Nelipića (*noveritis nos percepisse, qualiter Olahi tam nostri, quam Joannis filii Ivan Nyelpecy de Zetina, multa dampna, nocumenta, homicidia ac spolia in districtu civitatis antedicte fecissent et continue facere non cessarent, in eo videlicet, quod dicti Olahi venientes ad territorium et districtum dicte nostre civitatis pascua ipsius civitatis occupando, offensiones, interemtiones, ac alia facta nephanda perpetrarent potentialiter*), kori zatim bana, što nije Vlahe iztjerao sa zemljišta šibenskoga niti od njih silom uzeo nametnutu im već prije od kraljice novčanu globu radi njihovih nasilja, te mu napokon nalaže oštrim riečima, da najprvo Vlahe protjera iz kotara gradskoga, a zatim od njih pobere globu i da jednu polovinu te globe predade Šibenčanom što prije i što sjegurnije[11].

Godine 1387 nalazimo Vlahâ na otoku Bagu. Dne 3. novembra iste godine podieliše krbavski knezovi Nikola, Toma i Butko Budislavići sa svojtom u gradu Obrovcu podložnim si gradjanom grada Baga povelju, kojom im potvrdiše razne povlastice. Medju inimi odrediše tada krbavski knezovi, da nijedan Vlah nesmije pasti na zemljištu grada Baga pod kazan od stotine libara.[12]

Morlaci i Vlasi znali su koji put poslužiti i proti vanjskim neprijateljem. G. 1411 dne 13. aprila prodade veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić svojim prijateljem Mletčanom važni grad Ostrovicu u Hrvatskoj, koji mu bješe još g. 1407 darovao kralj Ladislav Napuljski. Mletčani čuvahu pomno taj važni grad, koji je služio na obranu Zadra, ali im sva pažnja bijaše uzalud. Dne 10. aprila 1412 stiže viest u Mletke, da su Morovlasi (valjda u službi kralja Sigismunda) zauzeli to važno mjesto.[13] Iste

---

[11] Kukuljević, *Jura regni Croatiae* I. 1. p. 149 do 150. Kraljica još dodaje: *Insuper committimus vobis, ut nullus Olachus per totam Bosilinam possit neque valeat stare, pascui facere, nec morari ullo tempore, modo superius expresso; pro eo videlicet, quod dicti Olachi in dicta Bosilina commorantes, non tantum Sibenicensibus, sed etiam cameris salium nostrorum ac navigantibus per mare inferunt gravamina non modica, atque dampna et spolia perpetrant incessanter.*

[12] *Ut nullus Vallachus vel alter quicunque ali qualiter sit ausus infra dictas metas manere vel pascere aliqua animalia, seu facere aliquod laborarium, sub pena librarum centum…* (Kukulj. *Jura* I. 1 p. 157.)

[13] *Cum rectores Jadre scripserint nostro dominio, quod castrum Ostrovich, quod emimus a Sandalo furatum et acceptum sit per certos Murlachos, quod non est sine infamia nostri dominii...* (Glasnik družtva srbske slovesnosti XII. P. 141.)

godine bijaše toliko Vlaha u obće u Hrvatskoj, da su se uzporedo stavljali uz Hrvate. Tako je n. pr. kralj Sigismundo ove godine dozvolio Ivanu III. Nelipiću, knezu cetinskomu, da može slobodno razpolagati gradovi Sinjem i Travnikom, ta županijom sinjskom … te sa svimi Hrvati i Vlasi (*cum universis Croatis et Vlahis*.)[14] Vlaha bijaše u Hrvatskoj i kasnije mnogo. Dne 6. augusta 1426 izviestiše Dubrovčani kralja Sigismunda, da su Turci provalili preko medjah hrvatskih, te da su zarobili silesiju Hrvata i Vlaha.[15]

U spomenicih, pisanih hrvatskom glagolicom, više se puta spominju Vlasi tečajem druge polovine 15. stoljeća. Oko g. 1465 bješe knez Ivan Frankapan naselio Vlahe na Krasu kod Omišlja na otoku Krku, nu ovi Vlasi zavadiše se do skora sa domaćimi žitelji.[16] Godine 1468 darova knez Martin Frankapan jednoga Vlaha crkvi sv. Marije u Crikvenici. U dotičnoj povelji veli knez Martin: "*Darovasmo crikvi sv. Marije na Crikvenici Vlaha, po imenu Mikulu, ki Vlah budući va to vrieme naš osobojni, koga mi dasmo crikvi sv. Marije na Crikvenici sa svu ovu službu, ku je on nam služil budno na našej službi*."[17] G. 1470 darova opet knez Martin Frankapan jednoga Vlaha samostanu sv. Marije na Ospu kod Novoga. U dotičnoj povelji kaže on: "*I jošće im dasmo jednoga Vlaha…. za kmeta njim i za pastira za svu punu i cielu službu, ka pristoji od njega kuće*."[18]

3.

Saberemo li sada sve u jedno, što nam spomenici kažu, to vidimo da su Vlasi živjeli u Hrvatskoj već od g. 1321 – 1470, dakle prije velike seobe naroda hrvatskoga i srbskoga, prouzrokovane navalami Turaka. Vlasi se u naših spomenicih zovu Vlaci, Morolaci, Morolachi (Murlaki), Vlahi vel Villasi, pače i u pomagjarenoj formi Olachi ili Olahi. Da li se

---

14 Lopašić, *Poviest Karlovca*, p. 140, nota 1.

15 *Qui Teucri bis Crohatie fines hostiliter invaserunt, predatique fuerunt ibidem magnam praedam Crohatorum videlicet et Vlacorum ibidem permanentium. (Lettere e Comm. di Lev. 1423-27), Jireček, Wlachen und Maurowlachen*, p. 117.

16 "*Jesu prišli tužiti se na Vlahov, kojih jesmo mi postavili u konfini od rečenoga kaštel Mušća (Omišalj) na Kras, kadi se zove v Orlec, imenujući Murlakov sudca Gerga Bodolića i sudca Vida Merkovića…*" (Kukuljević, *List. hrvat*. p. 97. Sravni još listinu od g. 1468 str. 103.)

17 Kuk., *List. hrv*. p. 102.

18 Kuk., *List. hrv*. p. 104-105.

je kakva razlika pravila medju Vlasi i Morovlasi (Morlaki), nemože se razabrati iz naših spomenika.

Učimo nadalje, da su se Vlasi u Hrvatskoj od g. 1321 – 1470 bavili pretežno pastirstvom i gojenjem stoke, a redje da su bili posrednici prometa. Nalazimo jih razsijane od otoka Krka i Baga na jug do Poljica; od gradova Šibenika i Trogira na iztok do cetinske i kninske županije. Vlasi imaju šatore i kućarice (*tentoria et damuncula*), a stanuju zajedno u katunih. Poradi paše i vode često dolaze u sukob sa ostalimi žitelji.

Vlasi u Hrvatskoj imaju svoje gospodare; čujemo o vlasih kralja Ljudevita i žene mu Jelisave, o vlasih knezova Šubića, Nelipića i Frankapana. Godine 1322 pomagahu svojom silom Mladena Šubića, a god. 1412 oteše Mletčanom Otrovicu. Martin Frankapan ima osebujne vlahe, koje dariva za kmetove i pastire. Početkom 15. vieka imade Vlaha u Hrvatskoj toliko, da se pored Hrvata spominju kao posebna vrst žiteljstva iste zemlje.

Tko su ti Vlasi i Morovlasi? Mnogi su dosele mislili, da su Vlasi i Morovlasi slovjenski doseljenici iz Bosne i Srbije. Nu pošto se Vlasi spominju u Hrvatskoj već u 14. stoljeću, to ova predmnieva ne stoji, jer:

1). Bosna i Srbija imale su u 14. vieku do Kosova i do smrti kralja Tvrtka najslavniju dobu svoje historije, te nije ni malo bilo nužde, da se narod seli na zapad u Hrvatsku.

2. Što je još važnije, u istodobnih domaćih spomenicih srbskih i bosanskih spominju se Vlasi uz Srbe i Bošnjake. Tako na pr. knez Lazar u jednoj povelji, izdanoj Dubrovčanom g. 1387, veli medju inim ovako: "*i kto ljubi iti iz moje zemlje u Dubrovnik, ili Srbin ili Vlah…, vsako da grede slobodno…*"[19] U zemlji dakle kneza Lazara bilo je Srba i Vlaha, kao što u Hrvatskoj Hrvata i Vlaha. Primjera za Vlahe ima u srbskih spomenicih još mnogo više.[20]

Pošto se Vlasi toli u Hrvatskoj koli u Srbiji spominju kao dio domaćega žiteljstva, pošto se nadalje Vlasi u spomenicih i hrvatskih i srbskih razlikuju od Hrvata i Srba, to se absolutno nemogu Vlasi u Hrvatskoj tečajem 14. i 15. vieka smatrati za slovjenske doseljenike iz Bosne i Srbije,

---

19 Miklosich, *Monumenta serbica*. p. 206. – Sravni još p. 209, 268, 271, 354 i 435. Vidi još i Daničićev *Rječnik iz književnih starina srbskih* I. str. 133.

20 Osobito su u tom obziru poučne neke povelje srbskih vladara. Vidi Miklošića, *Mon. Serbica* br. XVIII, LXII, p, 11. i 57. – Sravni još i Jirečka, *Die Wlachen und Maurowlachen*, p. 110.

već za domaće žitelje, koji su još mnogo prije 14. stoljeća u Hrvatskoj živjeli, kao što i u srbskih zemljah. Prema tomu zaključiti nam je dvoje:

1. da je i u nutarnjoj Hrvatskoj iza doseobe Hrvata ostalo dosta romanskih žitelja (ili romanizovanih Illyra)[21] koje su Hrvati prozvali Vlasi, kao i žitelje primorskih gradova.

2. da je ime Vlah u Hrvatskoj brzo izgubilo svoje ethnografijsko značenje, i da su se Vlasi nazivali veoma rano svi oni seljaci bilo romanskoga bilo hrvatskoga poriekla, koji su se u gorovitih predielih Hrvatske bavili timarenjem stoke (t. j. pastirstvom).

Ovaj proces pohrvaćenja romanskih Vlahâ morao se je zgoditi mnogo ranije u Hrvatskoj, nego li u Srbiji, gdje su sudeć po nekih znacih u srbskih poveljah romanski Vlasi još u 13. i 14. vieku barem svojimi imeni odavali svoje porieklo. Romanski Vlasi u nutarnjoj Hrvatskoj pohrvatili su se za cielo još za narodne dinastije, izmedju godine 950 (kad ih još Konstantin pod imenom Avara od Hrvata luči) i g. 1102. Da je tomu tako, svjedoči nam Vilim Tyrski, koji pišuć o križarskoj vojni g. 1096 i govoreć o francezkih križarih, što su tada Hrvatskom prolazili, opisuje Dalmaciju (i Hrvatsku) ovako: *Est autem Dalmatia longe patens regio inter Hungariam et Adriaticum mare sita,... populo ferocissimo, rapinis et caedibus assueto, inhabitata; montibus et sylvis, magnis quoque fluminibus, pascuis etiam longe lateque diffusis occupata penitus ita, ut raram habeat agrorum culturam, locorum incolis in gregibus et armentis omnem vivendi habentibus fiduciam; exceptis paucis, qui in oris maritimis habitant, qui ab aliis et moribus et lingua dissimiles latinum habent idioma, reliquis sclavonico sermone utentibus et habitu barbarorum.*[22]

Vilim po tom razlikuje koncem 11. stoljeća dvie vrsti žitelja u Dalmaciji (Hrvatskoj):

1. žitelje primorskih gradova, koji govore latinski, te imadu posebne običaje.

2. žitelje nutarnje zemlje, koji govore slovinski (hrvatski), a glavno im je zanimanje timarenje stoke po prostranih pašnjacih dalmatinskih. Vilimu dakle Tyrskomu jesu Hrvati (Slovinci) po poriekلu pastiri ili Vla-

[21] Konstantin bagrenorodjeni pišuć oko g. 950 o Hrvatih i Hrvatskoj znade takodjer za žitelje u Hrvatskoj, različne od Hrvatâ, samo što on te žitelje zove krivo Avari, mjesto Vlasi… (Rački, *Documenta,* p. 271.)

[22] Rački, *Documenta*, p. 462.

si po zanimanju svojem, dočim ethnografijskih Vlaha u nutarnjoj zemlji nepoznaje.[23]

Eine Entführung bei den Morlachen.

[23] Vjekoslav Klaić, *Vlasi u Hrvatskoj tečajem 14. i 15. stoljeća.* (Početak.) Obzor, god. X, broj 181. "U Zagrebu, u ponedjeljak 9 kolovoza 1880."; V. Klaić, *Vlasi u Hrvatskoj tečajem 14. i 15. stoljeća.* (Nastavak.) Obzor, god. X, broj 182. "U Zagrebu, u utorak 10. kolovoza 1880." Br. 182.; V. Klaić, *Vlasi u Hrvatskoj tečajem 14. i 15. stoljeća.* (Konac.) Obzor, god. X, broj 183. "U Zagrebu, u srijedu 11. kolovoza 1880." (*Obzor* se izdavao u ovo vrijeme na samo četiri stranice i bez paginacije.) O ovoj problematici detaljnije usporedi: Tanasoca-Serban Nicolae et Tanasoca Anca, *Valaques et Croates aux XIVe-XVe siecles*: *Les Keglević contre les Silanić.* Rev. Etudes Sud-Est Europ., XXXIII, 1-2, 1994, str. 123-128.

Blinder morlachischer Sänger.

Radoslav Lopašić

Cetinski i lički Vlasi

I.
Zakon za hrvatske Vlahe županije Cetinske od g. 1436.
(1894)

U planinskih i primorskih priedjelih Hrvatske, počev od Gvozda Modruškoga pa do Dubrovnika i Kotora, bilo je već u srednjem vieku pored Hrvata i drugih stanovnika, koje zvahu Vlasi ili Morovlasi (Morlaki). Nijesu to bili doseljenici iz Bosne i srbskih zemalja, gdje je takodjer bilo Vlaha, već domaći žitelji, Latini ili romanizirani Iliri, koji su nakon došastja Hrvata slavizirani. Pohrvaćenje romanskih Vlaha na hrvatskom zemljištu (izuzam nekoje primorske gradove) svršilo se jako rano, te se oni počev od 14. vieka, odkako spomenici o Vlasih u Hrvatskoj govore, neluče etnografski od Hrvata, već jedino poslom i zanimanjem, stanujući ponajviše u gorskih i šumovitih priedjelih i baveći se poglavito pastirstvom. O hrvatskih Vlasih, što se spominju u domaćih listinah i savremenih spisih, progovorio je na kratko, ali jezgrovito prof. Vjekoslav Klaić u razpravi "*Vlasi u Hrvatskoj tečajem 14. i 15. vieka (Preštampano napose iz Obzora)*", a zanimljiv i poučan je spis glede dalmatinskih Vlaha poznatoga u nas, nu žalibože nedavno preminuloga profesora dra. Bidermanna: "*Zur Ethnographie von Dalmatien* (Oester. ung. Revue, J. 1888, Decemb. 6 Band, 3. Heft)".[24] Na ove spise upozorujemo ovom prigodom čitatelja, dopunjujući jih sa nekoliko podataka o hrvatskih Vlasih, a naročito o Vlasih knezova Nelipića, kojih se tiče zakon, što ga ovdje priobćujemo.

Pusto je i neosnovano nagadjanje, da su stari Hrvati bili poglavito plemići i ratnici, a da su kmetovi i u obće seoski žitelji (ratari i stočari) u hrvatskoj državi bili ponajviše samo Vlasi. Sačuvani su popisi crkvene desetine Zagrebačke biskupije, počev od petnajstoga vieka, za arcidjakonate Gorski, Gorički i Dubički, koji se posljednji sterao sve do Vrbasa

[24] H. J. Bidermann, *O etnografiji Dalmacije*. Drugo izdanje. Predgovor S.(ave) B.(jelanovića). "Pečatnja Ivana Woditzke." Zadar, 1893, str. 73. (Primjed. I. M.)

i preko njega; ali se u tih popisih, kao što ni u Modruškom urbaru od g. 1486., gdje su popisani svi žitelji županije Modruške na obje strane Gvozda (današnje Velike i Male Kapele), nespominju nikakovi Vlasi. Isto tako neima traga Vlahom u mnogobrojnih listinah, tičućih se priedjela današnje bosanske krajine oko Priedora, Kamengrada, Ključa i Bišća, već se tu svuda spominju i u gradovih i na selih zgoljni Hrvati, bili oni plemići, bili kmetovi.

Vlasi su pored Hrvata stanovali ponajviše u planinskih priedjelih na obje strane Velebita, na Dinari, pak uz rieke Krku i Cetinu u današnjoj Dalmaciji. Najviše bili su Vlasi na okupu na medjah Bosne i stare županije Krbavske, otkuda su se širili prama zapadu u Primorje. Na ove Vlahe kao šizmatike bio je jur g. 1373. upozorio bosanske Franjevce papa Grigorije, pripomenuv o njima, da stanuju u pašnjacih i u brdih. (*Vlachi schismatici, quorum nonnulli habitant in pascuis et in montibus*).[25] Uz Hrvate bilo je seljana Vlaških osobito u županijah Ličkoj, Odorskoj (uza Zrmanju kod Zvonigrada), Lučkoj (današnjoj Bukovici), Kninskoj, Skradinskoj i Cetinskoj. Vlasi u Hrvatskoj nijesu bili nipošto slobodni ljudi, već su stajali prama raznoj vlasteli u podaničkom odnošaju. Spominju se Vlasi kralja Ljudevita i žene mu Jelisave, kraljeva Sigismunda i Matije Korvina. A i knezovi Nelipići, Šubići, Gusići Krbavski i Frankopani imali su svoje posebne Vlahe. Svi ti Vlasi možebiti za razliku od obližnjih bosanskih i srbskih Vlaha zvali su se sami u listinah "hrvatski Vlasi i Vlasi kraljevine Hrvatske" (dobri Vlasi svete krune kraljevstva Ugarskoga u Hrvatih, Valachi regni Croatiae). Ovi Vlasi hrvatski nijesu se razlikovali niti vjerom od ostalih Hrvata, izuzam nekoliko njih na medji bosanskoj, za koje se spominje, da su bili šizmatici.

Kralj Sigismund, odstupajuć g. 1431. i 1434. knezovima Nikoli i Stjepanu Frankopanu za njihove tražbine razne gradove i županije Ličku i Poljičku u Hrvatskoj, predao im je zajedno i sve tamošnje podanike, bili Hrvati ili Vlasi[26]. Ličke Vlahe spominju kraljevi Ladislav g. 1453. i Matija g. 1465. u poveljah, kojim Dujmu Frankopanu potvrdjuju gradove Slunj, Ostrovicu i Novigrad u Lici, te Ledenice u Vinodolu[27]. Lički Vlasi bili su dobri katolici, koje su papa Rimski i kralj Matija bez sumnje obzirom na to, što su se malo poljodjelstvom bavili te bili siromašniji od

[25] Farlati*: Illyr. Sacr*., Tom. IV, p. 63.

[26] Neo-reg. acta f. 483, br. 25, prije u hrv. zem. arhivu, sada u Budimpešti.

[27] Neo-reg. acta, f. 1646, br. 8.

ostaloga žiteljstva, oslobodili od podavanja crkvene desetine. Franjevačkoj crkvi sv. Ivana pod Velebitom blizu Medka, koja još i danas stoji, bili su Vlasi jako odani. Njihovi glavari učiniše g. 1433. "*slobodšćinu vsemu imanju svetoga Ivana i da nijedan Vlah i naš brat hrvackih Vlahov ne imi rečenomu imanju nijednoga zla učiniti*".[28]

Podgorje, koje od Like Velebit dieli, sa ogranci Velebita prema Obrovcu, Novigradu i Kninu bilo je četrnaestoga vieka puno Vlaha, a latinski i talijanski spomenici zovu stanovnike izmedju Senja i Zadra ponajviše Morlaci. Odtuda i naziv tamošnjeg mora Morlački kanal. Knezovi Krbavski, podielivši g. 1387. povlasti gradu Karlobažkom (Skrisi), ustanoviše ujedno, da obližnji Vlasi nesmiju u kotaru Karlobažkom niti stanovati, niti blago pasti[29]. G. 1395. živilo je u okolici Nina i Obrovca puno Vlaha. Danilo, sin Vlaha Ninoje Piavića, darova rečene godine u kaptolu Ninskom 30 gonjaja zemlje mjere hrvatske (ad mensuram Croaticam) u Prašćevici braći Dragutinu, Dimitru, Pribislavu, Bogdanu, Tomiši, Stojislavu, Dražnuli i Marku od Obrovca[30]. Vlasi grada Obrovačkoga spominju se takodjer g. 1392., a polovicom petnaestoga vieka Vlasi oko Nina u katastru knežije Ninske[31]. U Podgorju uzdržali su se Vlasi sve do provale turske, a neima sumnje, da su tako zvani katolički Vlasi u Lici izravni potomci starih podgorskih Vlaha. Kod Starigrada u Podgorju na imanju Frankopanskom imali su Vlasi sudca i uredjenu obćinu (uniuersitas Valachorum), a ovim Vlahom naloži g. 1521. kralj Vladislav, da imaju slušati Senjske kapetane Jerolima Petelinića i Grgura Orlovčića[32]. Iz Like i Podgorja širili su se Vlasi u Vinodol i na otoke na imanja Frankopana, koji imahu takodjer svojih Vlaha. Odnosne naselbine Vlaha naveo je iz Kukuljevićevih hrvatskih listina (*Acta croatica*) prof. Klaić u svojoj jur pomenutoj razpravi, a mi ovdje dodajemo, da je knez Martin Frankopan, utemeljujuć manastir Franjevački na Trsatu g. 1468., darovao takodjer rečenomu manastiru četiri Vlaha u području grada Bakra i dva Vlaha u području grada Novoga u Vinodolu pod uvjetom, da služe Trsatskomu manastiru onako, kako su prije rečenim gradovom služili[33].

---

[28] Listina u manastiru Trsatskom. Vidi našu knjigu: *Bihać i Bihaćka krajina*, str. 295.
[29] Kukuljević I. *Jura r. Croatiae*. Knj. I., str. 157.
[30] Listina u našoj zbirci.
[31] Bidermann: Oest. ung. Revue. 1888. Dezember – Heft, str. 147.
[32] Listina u zbirci jugosl. akademije.
[33] Izvješće kr. vel. gimnazije na Rieci, 1885–6.

Premda su ugarsko-hrvatski kraljevi svoje Vlahe tiekom vremena ponajviše darovali pojedinim svojim miljenikom: to se spominju još pod kraj petnaestoga vieka u raznih priedjelih Hrvatske kraljevski Vlasi. Vojujući kralj Matija u Bosni, podieli listinom izdanom g. 1463. u Jajcu Ivanu sinu Pavla Čubretića od Vrhrike svekolike Vlahe od plemena Tulića u kotaru Vrhričkom[34]. G. 1471. darova rečeni kralj svojemu Vlahu (*Walacho nostro*) Martinu Dehonijeviću od Koprivna i njegovu rodu pustoselinu, Lovazići zvanu, u Cetinskoj županiji[35]. Uz rieku Zrmanju oko Kegalgrada, gdje je imala prastara hrvatska obitelj Keglevići svoj zavičajni grad, te mnogo zemalja i kmetova, bilo je nekoliko plemena kraljevskih Vlaha. Ti Vlasi, imenom Radić Guljević, Radmil Babić, Mozgota Guljević, Radovan Skalić, Matija Terehimčić, Tome Kalčić bili su si prisvojili zemlje Keglevićeve u Brdarih, Balitićih i u Konšćici, a te zemlje dosudiše po kralju Matiji u Hrvatsku odaslani sudci Gašpar Bodo i Ivan Korotna g. 1486. na sudu u Senju vlasteli Ivanu i Petru Keglevićem. Nečekajuć da sud ovrši izrečenu odsudu, ustupili su Vlasi Bartol Trhunac, Toma Garčić, Milovan Pilipović, Jakov Radković i Ivan Pavlović selo (villu) Konšćicu g. 1487. Šimunu Kegleviću, priznavši i sami pred kaptolom Kninskim, da su to selo nepravedno držali[36].

Najviše je pako bilo Vlaha na prostranih imanjih glasovitih knezova Nelipića. Kako povelja kralja Sigismunda od g. 1412. i listina kaptola Kninskoga od g. 1434. svjedoče, bila su dobra knezova Nelipića: Sinj i Travnik na Cetini, Knin, Čačvina, Omiš, Visuć, Kamičac, Ključ u Petrovom polju i Zvonigrad u Odorji pored hrvatskih podanika napučena takodjer Vlasi (*Morevlahi et Catunarij*).[37] Ove su Vlahe držali knezovi Nelipići ujedno sa prostranimi imanji sve do g. 1435., kad no izumreše posljednjim Ivanišem Ivanovićem[38]. Nelipićevi Vlasi spominju se najviše u savremenih mletačkih spisih, jer su dolazili i kao pastiri i ratari u doticaj sa gradskimi stanovnici u dalmatinskom primorju, dosadjujući im često kao razuzdana gorska čeljad.

---

[34] Izvornik listine u našoj zbirci.

[35] Listina u Trsatskom manastiru.

[36] Izprave u zbirci jugosl. akademije medju spisi grofova Keglevića.

[37] Transsumpta u zem. hrv. arhivu, tom. I.

[38] Jelena Nelipićka, mati Konstantina od Nečvena, koja je držala g. 1423. imanje Bušević na Uni, bila je svakako od roda Cetinskih knezova; možebiti sestra Ivaniše Ivanovića Nelipića. (Vidi: *Bihać i Bihaćka krajina*, kod članka: *Buševići*.)

Posljednji knez Cetinski i Kliški Ivaniša Ivanović Nelipić nije imao sa svojom ženom Jelisavom mužkoga odvjetka, već jedino dvie kćeri Katicu i Margaretu. Videći dospjetak svoje kuće nastojao je knez Ivaniša sačuvati porodična ogromna imanja svojim potomkom i po tankoj krvi. U tu svrhu sklopi prijateljski i rodbinski savez sa najmoćnijim tadanjim hrvatskim velmožom, knezom Nikolom Frankopanom. Savez taj osobito se izrazuje ugovori i pogodbami, što su sklopljene medju oba pomenuta kneza. Ligom sklopljenom u gradu Cetini ugovoriše Ivaniša Nelipić i Nikola Frankopan, da će jedan drugoga podpomagati i braniti, podupirući ujedno i kralja Sigismunda[39]. Na 1. januara 1411. sastaše se knezovi u gradu Brinju, da još bolje učvrste prijateljstvo i rodbinstvo. Tu je ugovorena ženitba medju najstarijim sinom Nikole Frankopana Hanžom i prvorodjenom kćeri kneza Nelipića Katicom. Ako bi Katica postala baštinicom dobara Nelipićevih, odlučeno bude, da ima izplatiti mladjoj sestri Margareti 10.000 dukata za miraz[40]. Sam kralj Sigismund, koji je proti svojim suparnikom mnogo trebao pomoći hrvatskih velmoža Frankopana i Nelipića, dozvolio je g. 1412. posebnom poveljom Ivaniši Nelipiću, da može svoju kćer dotovati sa obiteljskimi imanji, koja su u povelji potanko navedena[41]. Čini se, da knez Ivaniša Nelipić nije pravo vjerovao riečim i obećanjem prevrtljiva kralja Sigismunda, koji je prema časovitoj nuždi puno puta svoju rieč pogazio, pa zato je nastojao knez Ivaniša, da i drugačije osjegura svoja porodična imanja kćeri Katarini i njenom odvjetku. G. 1424. ustupi knez Ivaniša pred kaptolom u Kninu posebnom izpravom jedan dio svojih gradova rečenoj svojoj kćeri za 15.000 for., što ih bijaše od nje pozajmio, upotrebiv novac za ratni trošak, braneći se od Turaka i Mlečana[42].

Prije svoje smrti dodje g. 1434. knez Ivaniša još jednom pred Kninski kaptol i tu izdade izpravu, kojom založi sva svoja imanja sa svimi Vlasi kćeri Katarini, ženi kneza Hanža Frankopana, za 50.000 dukata zlatnih, za koje kaže, da ih je od kćeri i zeta primio. Na temelju ove izprave uveo je tadanji hrvatski banovc Domša Vladihović Katicu Frankopanku kao vlastnicu u sva otčeva dobra[43]. Neima sumnje, da je knez Ivaniša mislio na obranu obiteljskih imanja za svoje potomke po tankoj

[39] Neo registrata acta, f. 1645, br. 5.

[40] Regesta Frankopanskoga arhiva u Porpettu kod Vidma (Udine). − Vidi naše "*Spomenike Tržačkih Frankopana*" u Starinah, knj. XXV.

[41] Transsumpta u zem. arh. U Zagrebu, tom. I.

[42] Reg. Frankopanskoga arhiva u Porpettu.

[43] Transsumpta u hrv. zem. arh. Tom. I.

krvi i prigodom, kad je g. 1430. sklapao ugovor sa knezovi Krbavskimi i drugimi hrvatskimi velmožami radi obrane kraljevine[44].

Posljednji Cetinski knez Ivaniša Nelipić nespominje se poslije mjeseca junija 1434., te je sva prilika, da se je on još tiekom pomenute godine s ovim svietom razstavio. Nasliedio ga je u banstvu Hrvatske i Dalmacije i u upravi imanja zet mu Hanž Frankopan. Ovaj je pako imao uzprkos kraljevskoj rieči i svečanim ugovorom sto muka, da se u vlasti Nelipićevih imanja održi. U posljednje doba svoga života stekao je nestašni kralj Sigismund novih miljenika u Dubrovčana Lukarevića, koji se po imanju Topolovici u hrvatskoj Podravini izmedju Grdjevca i Virovitice prozvaše Talovci. Matko Talovac posta banom Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, a njegov brat Petar namoli u kralja ostavinu Nelipićevu. Kralj Sigismund zaboravi brzo zasluge Frankopana i Nelepića u ratu i u novčanih nevoljah, osobito odkako je u Ferrari 7. aprila g. 1433. Dalmaciju mletačkoj republici prodao, pa nakrene svoju kraljevsku milost Dubrovačkim štićenikom, tim više, što oni kralja takodjer u novčanih neprilikah pomogaše i za turskoga rata život mu spasiše. Ali Frankopan nije si dao tako lako pravedno stečenu baštinu oteti, pa je tako nastala borba izmedju njega i četa kraljevih i banovih pod zapoviedi braće Talovaca. Znajući Frankopan, kako su vrstni ratnici Vlasi, koji su već g. 1322. bana Mladena Šubića u vojnah pomagali, a g. 1412. oteli bili za kralja Sigismunda od Mlečana znameniti grad Ostrovicu više Skradina: htio je Vlahom ugoditi i svojemu ih rodu bolje privezati, potvrdivši na 18. marta 1436. stare vlaške zakone, koje ovdje priobćujemo. Vlahe je nova potvrda zakona ne samo obradovala, već i obodrila, da po običaju udaraju na obližnje mletačko područje u Primorju, na što ban Matko Talovac iz Bišća pod 2. julijem 1436. obznani hrvatskim Vlahom, da je sa republikom mletačkom mir sklopljen, pa da je zabranjeno prodirati na mletačko zemljište[45]. Neimamo potanjih viesti o borbi, koja je u to doba nastala izmedju Talovaca i Frankopana, i svršila smrću potonjega, ali se spominje, da je borba osobito kod grada Sinja u Hrvatskoj bila žestoka i da su braća Talovci Matko i Petar u njoj izgubili mnoge svoje odlične vojvode i službenike[46]. Još na 31. oktobra 1436. bješe knez Hanž darovao svojim pristalicam, knezima Vignu, Grguru i Mikloušu Dubravčiću "*za prave i verne službe, kojom nam služiše i nam ugodiše*" zemlje na Cetini pod Si-

44 Regesta Frankopanskoga arhiva u Porpettu.
45 Ljubić S., Monum. Slav. merid. IX, p. 89.
46 Listina vojvode Alberta od g. 1438. u zbirci jugosl. akademije.

njem[47], a već 31. januara 1437. svjedoči ban Matko Talovac u Petrovu polju niže Knina gospoji Katarini, udovi Hanža Frankopana, da mu je predala u ime svoje i sina svoga Jurja gradove i zemlje, što ih je bio pokojni njezin muž, buduć kraljev rebel i odmetnik, nepovlastno prisvojio; morala se dakle odlučna borba dogoditi pod konac g. 1436. mjeseca novembra ili decembra, a tada je i zaglavio Hanž Frankopan. Kod uzimanja i predaje gradova išao je banu Talovcu kao posrednik sa kneginjom Katarinom jako na ruku Šibenčanin Nikola, sin Gašparov, otac Jurja Mikuličića, miljenika kralja Matije, koji je bio zadobio Bužim i druga imanja u Pounju te se bio jako obogatio. Nikoli bješe ban Matko za učinjene usluge tom prigodom darovao imanje Meju i u Lučkoj županiji, koju je prije toga držao Šibenčanin Gregorije Draganić, pristalica mletački[48]. Odslije u napried uživao je Nelipićevu baštinu mirno Petar Talovac, i on bude na mjesto Hanža Frankopana postavljen također banom hrvatskim i dalmatinskim. Talovci stekoše radi okupacije hrvatskih gradova veliku hvalu kralja Sigismunda, a pošto ovaj malo zatim (9. decembra 1437.) u Znojmu preminu, nadari u mjesto kraljevo vojvoda Albert austrijski g. 1438. braću Talovce za stečene zasluge gradom Gjurgjevcem u hrvatskoj Podravini i gradovi Srebrnikom i Barkazadom u Usori[49]. Potomci pako Hanža Frankopana moraše se zadovoljiti sa imanji, što ih baštiniše od bana Nikole Frankopana. Udovica Katarina sa mladjahnim sinom Jurjem stanovaše u prvo doba nakon obiteljske katastrofe u gradu Rmanji na gornjoj Uni, po kojem se pisaše kneginjom Rmanjskom. Kod diobe Frankopanskih imanja g. 1449. zapao je Jurja grad Cetin kod Slunja, a po tom Cetinju prozvaše se njegovi potomci Cetinski. Ali se knezovom Cetinskim prije, nego li minu sto godina, zatre koljeno; sin Jurjev Ivan pogibe u groznoj bitci Udbinskoj g. 1493., a drugi sin Grgur umre kao arci-biskup Kaločki g. 1522. Unuci Jurjevi ostaviše nesretnu domovinu hrvatsku. Ivan, poslije kao fratar Franjevac prozvan Franje, postade takodjer arcibiskupom Kaločkim († 1542.), a sestra mu Katica uda se za Magjara Gabriela Perena i darova magjarskomu narodu najstariji magjarski prievod poslanica sv. Pavla apoštola, štampan g. 1533. u Krakovu. Imanja Cetinska držala je još neko doba Slunjska grana Frankopana, ali na skoro navališe na nje Turci, koji sve utamaniše.

47 Listina hrvatska ćirilicom pisana u manastiru Franjevačkom na Trsatu.

48 Listina u zbirci jugosl. akademije. − Vidi knjigu “*Bihać i Bihaćka krajina*” kod članka: “grad Bužim”.

49 Listina u zbirci jugosl. akademije.

* * *

Zakon Cetinskoga kneza Ivaniša Ivanovića za Vlahe od g. 1436. vrlo je zanimljiv spis za poznavanje života i družtvenoga položaja hrvatskih Vlaha. Zakon Vlaški bio je jur prije toga puno godina u kreposti. Sam Frankopan kaže, da su potvrdjeni po njem zakoni Vlahom bili navadni i da su valjali za njih bivšega gospodina bana Ivaniša Ivanovića i za njegova otca kneza Ivana, dakle da potiču još iz druge polovice četrnaestoga vieka. I priobćeni zakon potvrdjuje, da su Vlasi prije svega bili pastiri (stočari) i ratnici, ali u njemu ima takovih detalja o pravih i dužnostih Vlaha, koje nismo doslije toli potanko poznavali. Vlaški zakon nije toliko urbar, koji uredjuje odnošaj Vlaha prama vlasteli Nelipićem, koliko ujedno i statut, u kojem su pobilježena osobna prava Vlaha, neke zakonske ustanove i postupak kod suda.

Cetinski Vlasi bili su bez dvojbe mnogo samostalniji i slobodniji, nego li ostali hrvatski i srbski Vlasi. Lički Vlasi imahu g. 1433. "*kneze i vladike*" rodjene Hrvate Antuna Tunkovića i Ivana Herendića, ali Cetinski Vlasi bijahu sasvim odlučeni i zaštićeni od hrvatske gospode. Birali su si sami izmedju sebe kneza, vojvode za vojsku i sudce. Po Vlaškom zakonu bilo je dopušteno Hrvatu da može držat samo jednoga Vlaha za svoga bravara (čobana). Da su se prava Vlaha glede izbora kneza poštivala i poslije četrdeset godina, dokazuje listina kneza Cetinskoga i Kliškoga Lacka s Talovca od 25. decembra 1476., koju pod II. takodjer u cielosti priobćujemo.

Služba vojnička uredjena je bila od prilike onako, kako u kasnije doba radi turske nevolje kod vlastele u Hrvatskoj. Stari Vlasi bili su neka vrst kasnijih slobodnjaka.

Vlasi Cetinski nisu davali tlake i u obće radnje u naravi, već razmjerno malenu daću u novcu te kao čast ovcu ili sir. Trgovine i travnine (travarine) u zimišćih (mjesta, gdje su u zimi stoku pasli) niesu Vlasi plaćali.

Pojedine ustanove zakona dokazuju, da su Cetinski Vlasi ipak bili podčinjeni ljudi i da nisu uživali sva prava slobodnih državljana. Vjeresija njihova bila je omedjašena, a nije bila častna za njih ustanova, da Vlah nemože biti "ni svidok, ni porotnik ni nitkor od njih da ni časnik".

Zakon spominje i Srblje, ali jih luči od Hrvata i Vlaha. I osobno pravo Srbalja, koji su bili bez sumnje strani ljudi, valjda trgovci, zakonom je bilo stegnuto.

Ne samo po sadržaju, već i po ćirilskom pismu i po starom hrvatskom jeziku zakon za Cetinske Vlahe dragocjen je spomenik hrvatske davnine. Hrvati su vazda i u staroj kolievci u današnjoj Dalmaciji (takodjer na otocih), i u Pounju oko Bišća, dapače i u Banovini oko Hrastovice i Petrinje upotrebljavali uz glagolsko pismo i ćirilicu te ju zvali hrvatskim pismom; ali listine izdane hrvatskim jezikom po banovih hrvatskih, kao što je Kliška od g. 1436., posve su riedki spomenici. Jezik zakona pokazuje i po obliku i po samih riečih neku starinu i osebitost, pa je današnjem naraštaju pomanje razumljiv.

Vlaški zakon od g. 1436. i listina u dodatku od g. 1476. sačuvane su u izvornicih u manastiru Franjevačkom na Trsatu. Po svoj prilici da su je Cetinski Vlasi povjerili bili na pohranu manastiru sv. Marije pod Sinjem na Cetini, pa kad je turska nevolja nadošla, kod fratara ostavili. Iz rečenoga manastira ima više latinskih i hrvatskih listina i danas na Trsatu. Povelje pisane su na pergamenih dosta čitljivo i samo mjestimice, gdje su pojedina pismena izglodana, nije tekst pravo razumljiv. Interpunkcije neima nikakove, a niti velikih pismena, već su sva pismena jednaka. To otešćava čitanje, pa premda je ovaj naš modernom ćirilicom izvedeni odtisak učinjen, koliko se može vjerno na temelju dvaju priepisa, našega i g. profesora Iv. Strohala, nemožemo jamčiti, da je pružen skroz autentičan tekst. Pokušano je samo poredanje stavaka i pometane su interpunkcije. Bio je na Trsatu jedan priepis ovoga zakona latinskimi pismeni učinjen sedamnaestoga vieka, negdje u Dalmaciji ili u Senju pravopisom u tih krajevih tada običajnim. Taj priepis pozajmljen je magjarskomu učenjaku, g. Ludoviku Thallocyu, koji ga je predao g. prof. Vatroslavu Jagiću, a ovaj ga je odtisnuo u svojem “Archivu für slav. Philologie” XIV. knj. I. svezak, str. 156. Makar da je taj priepis pisan nesgrapnim i hrdjavim pravopisom, to može ipak gdje što poslužiti za razumievanje, pa zato i mi pojedine rieči i izreke, koje nisu u ćirilskom tekstu posve razumljive, navedosmo u opazkah latinskom transkripcijom po tom priepisu.

Konačno opažamo, da je zakon Vlaški u latinskoj transkripciji priobćen u dodatku naše knjige *‘Bihać i Bihaćka krajina’* str. 296–298, gdje su pojedine ustanove onako razdieljene, kako ih mi razumievasmo.[50]

---

50 *Hrvatski urbari*. Svezak I. Sabrao i protumačio: Radoslav Lopašić. U Zagrebu 1894. Knjižara Jugosl. Akademije (Knjižara dioničke tiskare). Zagreb, 1894, str. 1-8.

Dodatak

U Klisi, god. 1436. ožujka 18.

Ban hrvatski Hanž Frankopan (Frankapan) knez Krčki, Modruški, Cetinski i Kliški, potvrdjuje Vlahom njihove navadne prave zakone.

Va ime oca i sina i svetoga duha amen. Mi knez Hanž Frankapan, krčki i modruški, cetinski i kliški knez i veće, ban Dalmacie i Hrvat, damo viditi vsakomu človiku, komu se dostoi, po sem našem otvorenu listu, da pridoše prid nas počteni i dobri muži, bivše virne i prave sluge bana Ivaniša Ivanovića, vsi dobri Vlasi: Vigan Dubravčić, Ninoe Sanković, Tomaš Ročević, Matiaš Vukčić, Milić Ostoić, Dragić Prodanić, Blaž Kočić, Hrela Golešević, Vukat Voinović, Ivaniš Grobačić, Budan Grubšić, Bilosav Dražević, Elovac Draživoević, Radivoi Vitković, Bulât Kustražić, Ivan Poznanović i ini vsi dobri Vlasi pitajuće i išćuće ot nas dobrih i počtenih zakonov svoih navadnih, ki im su bili za nih bivšega gospodina bana Ivaniša Ivanovića i za negova oca, kneza Ivana. I mi smislivše se i vidivše pravo i podobno iskanie i pitanie nih prijasmo više rečene dobre muže, bivše virne sluge bana Ivaniša, sebi za sluge i svomu ostanku, i učinismo im i dasmo i potvrdismo počtene i dobre i prave nih navadne zakone, ki im su bili naipravii i naiboli za nih bivšega gospodina bana Ivaniša i za negova oca kneza Ivana, i kimi su zakoni nim služili oni i nih starii; a vo i su oni dobri zakoni:

1. Naipri da ni nad nimi kneza posionoga.
2. S nami se zgovarae, knez, ki bi im mrzak, da ga su volni prominiti.
3. Ki Vlah ima selo, da služi s unčom.[51]
4. A ki nima sela, tai na koni šćitom i s mačem, ali strilami i s mačem.
5. Ki ne ide na voisku, a zapovi mu se, šest libar plaća; od togai gre voivodi Vlaškomu deseto.
6. Da im se ne uzme kon voinički u podsadu[52] ni za niednu krivinu.
7. A da ne vojuju ot Stipana dne do Martina.

[51] Uncia, neki danak.

[52] To isto, što postava (depositum).

8. A kada gredu na voisku, dva dila voinikov da gre, a treti dio da e naprala[53] brašnom i kobilami.
9. I da ni nad nimi niedan Hrvatin voivoda, ner edan izmeu nih da e voivoda nad nimi, ki nim zapovida, s našim se knezom dogovarae.
10. I da im e pitanie podav Sinem, a na nih pitanie da ne sida niedan Hrvatin, ner nih knez i suci nih.
11. I da ima nih knez suci dva krat u godišću po Vlasih poiti, po vsih edino više rečenih.
12. I da ni meu nimi oplinika zatiskom,[54] ner što bi koga prava pravda dopitala.
13. I ot vsakoga osuda da im se tretina ostala, a sucem deseto gre ot osudov.[55]
14. A ot našega dohotka knezu deseto li ot osudov.
15. I tko bi osuda dopal, da mu se uzme ovca za libru, a krava za šest libar.
16. I da mu se ima rok učiniti do dvadeset dan, a ako e dotle ne iskupi, da e zgiblo.
17. Da ima dati vsaki stan o Jurevoi ovna ali ovcu, a ovna prihodnika,[56] ter sir, a tko e toli ubog ter sira nima, a on vrvču.[57]
18. Ter podimni dukat, po nih zakonu sedamdeset i četiri bolanče, tko ima kulse i trideset brav, a tko e ubožiji i da dukat ali imri.[58] I eseni o Martinoi da imaju davati po vsom zakonu ot vsakoga kluseta dinar, dale katunari[59] i dvornikov.
19. A u Cetini da ne daju nigdir trgovine.
20. I da ni ot nih obišenika ni za ednu krivinu.
21. I da više rečeni muži, vsi dobri katunari, ot vsoih ludi pol dohodak sebi da ustalaju[60] dukatov, kako no im e bilo za nih bivšega gospodina bana Ivaniša.
22. I da ne more otdati Vlah na Vlaha sto libar, ki sam nima sto libar.

[53] Instituere, ovdje: obskrbljuje.
[54] Plienjenika pod silu.
[55] Globa (mulcta).
[56] Ovis adveniens, to što janje.
[57] Nerazumljivo, možda mjesto unča.
[58] imbrih, arapska rieč, neka vrst novca.
[59] Glavar sela (čobanskoga).
[60] Ustavljaju, pridrže.

23. I da nemore otdati najamnik[61] ni lovas[62] na gospodara.
24. I Srblin da ne more otdati na Vlaha, ni Vlah na Srblina.
25. I da ni meu nimi ku. a stav… ović[63] ni svidok ni porotnik, ni nitkor ot nih da ni časnik.
26. Ni da e virovan mimo četire bolanče.
27. I da ne daju travnine na planini, ni u zimišćih, ni indi, gdi nisu davali za bana Ivaniša, kada e e nakon sebe ostavil.
28. I da ne drže Hrvati Vlahov mimo ednoga bravara.

Dale knez Vlaški i vsi više pisani dobri muži, vsi katunari, nam priaše i zavezaše se virom i dušom svoom, da hote nam virno i našemu ostanku, a mi se nim obitovasmo i na toi priasmo našom ričju gospockom, da e hoćemo u vsih nih više pisanih zakonih tvrditi i udržati viku vičnim zakonom, ne i nih ostanak, dokle nam pravo i virno služe. I na to im dasmo tai naš otvoren list, ere vsi ovi više pisani dobri muži katunari svoom braćom i svoimi katunami i svoimi općinami obitovaše se i priaše i obezaše virami i dušami svoimi, da nas i naš ostanak oni i nih ostanak hote virno i pravo služiti svoimi glavami i svoim blagom i svom svoom moćju i neostaviti nas i naš ostanak protiv vsakomu človiku. Pisan na Klisi, miseca marča osmi na deste dan va litih roistva Isukrstova 1436. lito. I na vse ovo i više rečeno priasmo im tvrdo, dale što bi i nih zagovorom i š nih dobrom volom bilo.

(*Izvornik pisan ćirilski u manastiru na Trsatu.*)[64]

61 Plaćenik (mercenarius).
62 Lovac (?).
63 Nečitljivo u izvorniku.
64 R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*. Matica hrvatska, Zagreb, 1890 str. 296-298.

Radoslav Lopašić

II.
Zakon za ličke Vlahe od g. 1433
(1890)

Veliki dio današnje bosansko-hercegovačke pokrajine pripadao je staroj državi Hrvatskoj. Ne sežući u doba narodnih hrvatskih banova i kraljeva, dok je bio narodni i državni život izmedju Hrvatske i Bosne gotovo istovjetan, spominjemo, da su za vladanja ugarsko-hrvatskih kraljeva g. 1325. od Hrvatske odtrgnute župe Dumno, Hlievno i Glamoč i pod imenom "zapadnih strana" Bosni pripojene, pa da je još tečajem četrnaestoga vieka bosanska država zaokružena na Vrbasu i na Plivi sa nekoliko hrvatskih župa, kojim je nadjenuto ime "dolnji krajevi". Ali se i poslije sterala Hrvatska do Vrbasa i preko te rieke. Još o Petrovu g. 1380. za banovanja Petra Sudara bile su na saboru u Zagrebu zastupane županije Dubička, Vrbaška, Sanska i Mrenska (comit. Dubica, Orbas, Zana et Meren).[65]

Bosansku je državu najviše razširio i ojačio odvažni kralj Tvrdko, pripojiv Bosni veliki dio Hrvatske sve do Jadranskoga mora. Držeći Hrvate i Srbe u svojoj kraljevskoj vlasti, pisao se kraljem hrvatskim i srbskim. Ali poslije Tvrdka nije se vlast bosanska na sjevernoj strani Vrbasa prama Uni mogla učvrstiti, a prostrana bosanska država opet se razbije za doba protukraljeva i priestolnih borba u Bosni. Istina, bosanskom je moći i podporom spljetski herceg Hrvoje Vukčić g. 1398, bio prodro čak i u Dubičku županiju, pa za neko doba pače i u Bišću smjestio bio vojnu posadu, nu to je Hrvoja bio izveo samo kao ban i namjestnik ugarsko-hrvatskoga protukralja Ladislava Napuljskoga, koga su mnogi Hrvati priznavali zakonitim kraljem, naročito u onih priedjelih Hrvatske, što ih je bosanska i Hrvojina vojska čuvala. Pa i ta zaprema bila je samo prolazna i za kratko vrieme, a nije nipošto obsezala čitav prostor zemalja na Uni, što je kasnije pripadao Bosanskomu vilajetu. Okolica Bišća sa gradovi Ripčem i Sokolcem ostala je poštedjena od Bošnjaka i pristalaca kralja Ladislava, a i čitava Krajina na lievoj obali Une od Krupe do

[65] Neo - registr. acta, fasc. 953. br. 9. prije u hrvatskom zem. arhivu, sada u Budimpešti. (Lopašić: *Bihać*.)

Kladuše odoli i Tvrdku i Hrvoji, pa ju tekar tursko oružje ote Hrvatskoj i bosanskomu pašaluku pripoji…

I za turskoga vladanja vazda su priedjeli izmedju Vrbasa i Plive sa iztočne strane i rieke Une na zapadnoj strani pa sve do Glamoča i Hlievna u današnjih okružjih Bihaćkom, Banjalučkom i po nešto Travničkom držani kao dielovi kraljevine Hrvatske, pa su pod imenom "turske Hrvatske" obilježeni na svih zemljovidih do novijega doba. Istom poslije austrijske zapreme počelo se namitati čitavu gore naznačenom prostoru ime: "Krajine", koje pak ime pripada samo pravoj Krajini u bližnjoj okolici Bišća i priedjelom u zavoju Une na lievoj obali rieke.

Na ovu Krajinu, koja je do Omerpaše još pod zloglasnim Mehmedpašom sačinjavala posebni sandžak za muselim-pašu, a danas obseže upravne kotare Bihaćki, Cazinski i Krupski u okružju Bihaćkom, ograničujemo svoje pripoviedanje…

Bihaćka se krajina prostire na obje obale srednje Une izmedju Hrvatske i kotara Ključkoga i Petrovačkoga. Negda je Una bila poglavita rieka Hrvatske ("*principalissimo fiume di Croacia*") i tekla je sredinom kraljevine, a sada čini medju samo na dolnjem svom tečaju prema Bosni…

Ma da je na Uni silna bratska krv prolivena, narod iza Une nije za dugotrajne borbe toliko patio i toliko izpremiešan, kao što ovamo bliže prama Kupi i Korani u nekadašnjoj banskoj i Karlovačkoj krajini, gdje je staroga naroda po gotovo nestalo. Priedjele oko Une prama Bužimu, Ostrožcu i Cazinu, pa i sam Bihać zauzela je turska sila jednim mahom, naroda je doduše za ratnih godina 1530 – 1540., pa nakon pada Krupe g. 1565. i Feradove vojne g. 1576 – 1578. mnogo uskočilo u kršćanstvo, ali većina je ipak ostala na otčinskoj grudi, pokorila se turskoj vlasti i primila koran. To je bilo tim lakše, što su se mnogi kmetovi, tlačeni do zla boga od svoje vlastele, bili uzrujali i naginjali turskoj vlasti samo da budu u životu i imetku što više poštedjeni. Po tom dakle ne ima sumnje, da su većina današnjih krajišnika oko Une prasjedioci i potomci tamošnjih starih kršćanskih Hrvata. Ponešto je drugačije glede priedjela bliže do korduna hrvatskoga oko Vranograča, Kladuše, Tržca i Izačića, oko kojih je gradova borba dulje trajala i dovršila se konačnim opustošenjem tamošnjih krajeva. Rečeni priedjeli bili su gotovo sto godina pusti te su tekar oko polovice sedamnaestoga vieka na novo napučeni muhamedovcî i Vlasî iz nutarnjih strana i nakon odagnanja Turaka iz Like (g. 1689.)

Ličkimi muhamedovci, od kojih ima potomaka manje ili više po svih mjestih Bihaćke krajine…

U Hrvatskoj bilo je vazda naroda, koji se zvao Vlasima. Takove Vlahe spominje već kralj Sigismund, darujući g. 1431. i 1435. knezom Frankopanom razna imanja oko Une, u današnjoj gornjoj Dalmaciji i u Lici. U to doba težko da su se Vlasi razlikovali od ostalih Hrvata ni vjerom ni po jeziku i narodnosti, ali je medju njimi i Hrvati i Srbi svakako razlika bila u družtvenom položaju, po radu i zanimanju. Vlasi bili su u prvom redu čobani i poljodjelci, živući dielom razlučno od Hrvata po posebnih zakonih. Ne upuštajući se u dalnje razlaganje priobćujemo u prilogu ove knjige[66] radi upoznanja hrvatskih Vlaha dvie vrlo zanimljive hrvatske listine. Jednom, pisanom glagolski, od g. 1433. podjeljuju: "*knezi, vladiki, vojvoda i sudci vlaški i vsi dobri Vlasi svete krune kralestva Ugrskoga u Hrvatih slobošćinu vsemu imanju svetoga Ivana crikve v Lici na gori (Velebitu), da nijedan Vlah i s nami naš brat hrvatskih Vlahov ne imi rečenomu imanju nijednoga zla činiti*". Drugom pak listinom, pisanom ćirilski, u Klisi kod Spljeta g. 1436. potvrdjuje "*Hanž Frankopan, Krčki, Modruški, Cetinski i Kliski knez i veće, ban Dalmacije i Hrvat*" hrvatskim Vlahom u Dalmaciji "*počtene i dobre i prave njih navadne zakone*".

Iz sačuvanih pismenih spomenika ne može se razabrati, da li je i u Bihaćkih stranah bilo Vlaha prije turske provale. S ove strane Une prama sadašnjoj hrvatskoj medji jamačno da ih nije nikad bilo. Prvi Vlasi pomaljaju se na početku šestnaestoga vieka oko Dinarskih planina i kod izvora Une oko Unca, Srba i Glamoča. Ove Vlahe jednako hvale g. 1530. ban Ivan Karlović, Mikula Jurišić i gradjani Bihaćki, da su valjani i hrabri ljudi (de valore), moleći generala Katzianera, da ih primi u kršćanstvo. Vlasi ovi, kaže se, da su prije kršćanom tri sta jada zadavali. Ovi isti Vlasi naseljeni su kasnije u Žumberku, gdje im je ustupio zemalja tamošnji vlastelin Ivan Kobasić.[67] God. 1551. javio je general Ivan Lenković kralju Ferdinandu, da su Turci izveli iz nutrašnjosti Turske više tisuća Morlaka ili Vlaha ("*soviel tausent Morlagkhen oder Wallachen aus der tyeffe der Türkhen*"), i da ih naseliše oko Srba i u Kozlovom (Kosovom) polju kod Knina.[68] Po svoj su prilici u to doba sa narodom došavši kalu-

---

[66] Vidi Listine br. III. i IV. U dodatku.

[67] Razni dopisi sa Katzianerom u zem. arhivu u Ljubljani, fasc. 120. – Krčelić B. *Notitiae praeliminares* str. 130. – Vidi članak o Brekovici u ovoj knjizi.

[68] Arhiv zajedničkoga fin. ministarstva u Beču.

djeri u Rmanji, gdje je bio g. 1448. i 1451. purgarski i varoški stol (sud) i stol županije Lapačke, osnovali pravoslavni manastir, koji je poslije dugo obstojao pa je nedavno obnovljen. Osvojivši Turci g. 1560. gradove Lišnicu, Novigrad i veliki dio Unske doline prema Buševiću i Krupi naseliše tamošnje krajeve narodom iz nutrašnje Bosne.[69] Veliki zaštitnici pravoslavnih Vlaha bili su nekoji bosanski paše i sandžaci. Vlahom je bio jako u volju Memi beg, koji je g. 1589. postao sandžakom Ličkim. Oni su rpimice dolazili u Liku samo s toga, da pod njegovu zapovied dodju.[70] I ratobornoga Hasanpašu Predojevića milovali su Vlasi, a on se podpunoma u njih uzdao, upotrebljavajući ih na svojih vojnah. Po službenom izvještaju zaokupiše Vlasi po Hasanovoj odredbi g. 1593. nakon pada Bišća krajeve oko Brekovice, Ripča, Ostrvice i u Vrloj dragi do Sokolca, množeći se kasnije svakim danom. Ali jedva što se Vlasi po Krajini naseliše, već je mnogim izmedju njih dodijalo tursko gospodstvo. Spominje se, da su već g. 1579. Vlasi stojeći na turskoj službi u Cazinu i Ostrožcu, voljni bili rečene gradove predati kršćanom. God. 1599. uskoči mnogo Vlaha iz Korenice i Bihaćkih strana u Gomirje. G. 1605. dovede general Vid Kisel Vlahe iz Ostrožca u strane Ogulinske i Bosiljevačke, a za ovim nešto kasnije dodjoše Vlasi iz Uzorca i Turja u Karlovačku krajinu. Počev od g. 1683. nakon turskoga poraza kod Beča jako se uzvrpoljiše Vlasi po čitavoj Krajini, a Turci s toga uplašeni zaključiše na sastanku u Krupi, da će Vlahe od medja maknuti i nastaniti iza Une. Toga Turci, u to doba ljuto napastovani od banske i Karlovačke krajine, izvesti ne mogoše, a Vlasi pod zaštitom bana hrvatskoga grofa Nikole Erdeda i generala Karlovačkoga grofa Ivana Josipa Herbersteina zapremiše g. 1685. – 1688. priedjele banske i Karlovačke krajine oko Petrinje i Gline, Skrada, Vojnića, Krstinje i Budačkoga. Prazna mjesa na Krajini posjedoše dielom Turci vojnici, najvećma pak odagnani iz Like Turci.[71]

…Kako je već spomenuto, počinjali su Vlasi, boraveći u zemljah Turkom podčinjenih i često na turskoj službi, mnogo štete u Hrvatskoj. Osobito dodijaše Bišću Vlasi, što se bijahu nastanili oko Dinarskih pla-

[69] Izviešće generala Ivana Lenkovića od 11. svibnja g. 1560. Savremeni priepis u mojoj zbirci.

[70] Lopašić R. *Spomenici hrvatske Krajine* I., str. 133. Martin Hartenstein javlja iz Bišća: "*dan sich die Wallachen gewaltig ser loben und (den Memibeg) lieb haben*".

[71] Lopašić R.: *Spomenici*, knjiga I. str. 345, 346; II. str. 203, 250, 300–307, 311, 347, 409. Izviešće generala Herbersteina u savremenom priepisu u mojoj sbirci.

nina i kod izvora Une oko Unca, Srba i Glamoča ("*Valachi Thurcorum, qui comoraverunt in Zerb, in Unacz et in Glamoch"*.) Kad se ovi Vlasi iznevjeriše Turkom, te stadoše na kršćanstvo prelaziti, jako su se tomu Bišćani radovali. Bišćani ih preporučiše na Križevo g. 1530. generalu Katzianeru, moleći ga, da primi Vlahe u kršćanstvo, jer da su valjani i hrabri ljudi ("*sunt homines de valore*"). Držalo se, da će za njimi prieći u kršćanstvo i mnogi drugi Vlasi. Poglavica Vlaški Ladislav Stipković od Glamoča pošao je bio glavom u Ljubljanu, da se preporuči. Odmah treći dan, čim Vlasi u Bihać stigoše, potukoše Bišćani, na novo oduševljeni, pred samim gradom tursku vojsku. Mjeseca srpnja god. 1530. izletješe Bišćani do Knina i do Cetine, gdje je bio u isto doba prikupio kršćanske čete harambaša Nikola Bidojević.[72].

…Vlasi, što su bili naseljeni u Kladušah, pobunili su se bili već god. 1683. odmah poslije Bečkog poraza. Dvie godine kasnije (1685.) izvede iz Kladuše turanjski kapetan barun Franjo Oršić 120 vlaških kuća i smjesti ih oko Budačkoga, gdje su im i danas potomci. Kuće turske i vlaške bio je i onako prije toga seljenja general Karlovački Herberstein popalio.[73] Prazne zemlje posjedoše god. 1689. bjegunci iz Like i Krbave, kad su te županije Turkom otete. Predobiv za turskoga rata g. 1695. ban hrvatski grof Adam Baćan Vranograd i Todorovo, narene s vojskom i na Kladušu. Hrvati jurišaše grad, ali ga predobiše istom onda, pošto je u Kreševu poginuo poglaviti turski vodja Grahovo.[74] Prošloga vieka bili su gospodari Kladuše bezi Beširevići, držeći i nekoliko kmetova u kotaru Kladuškom…[75]

---

[72] Pisma Bišćana u hrvatskom zemaljskom arhivu u škrinji povlastica i u Ljubljanskom Rudolfinu, fasc. 120.

[73] Bilježke iz zem. arhiva u Ljubljani. – Lopašić R.: *Spomenici hrv. Krajine*, knj. II. str. 257. – "Croatica" u bečkom ratnom arhivu. – Hörmann: *Narodne pjesme muhamedovaca u Bosni*, knj. I. i II. – Iz rukopisne zbirke narodnih pjesama "Matice Hrvatske".

[74] Theatrum europaeum, knj. XV. str. 15.

[75] R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*. Matica hrvatska, Zagreb, 1890, str.1-4, 8-12, 69-70, 195 -196.

Dodatak

U Lici, god. 1433. srpnja 16.
Glavari hrvatskih Vlaha čine "slobodšćinu" imanju crkve svetog Ivana u Lici na gori Velebitu.

Mi Anton Tuković i Ivan Herendić, knezi, vladiki, Paval voivoda, i sudci Vlaški, po imeni: Dian Mušković, Jurai Ružić, Matiaš Vlkotić i Matiaš Jelčić, takoje pristava stola Vlaškoga: Matul Rubanović i Mikula Mulgašić, i takoje Ivan Sopković, Milota Pravišić, Lukač Milunović, Tomaš Aladinić, Franko Danilović, Šimun Bilković, Grgur Bekošević i Bartol Čeprnić, i vsi dobri Vlasi v Hrvatih: damo viditi vsim, kim se dostoi, pred kih obraz ta naš list pride, da učinismo slobodšćinu vsemu imanju svetoga Ivana crikve v Lici na gori, naiprvo v selu Čelopekam i v Kozlu rogu i v Nadbrdu i drugdi, gdi e imanje svetoga Ivana crikve, ča k noi pristoi, rečenomu imanju i nim kmetom, ki su na nom imanji i ki napred budu, da niedan Vlah i s nami naš brat Hrvackih Vlahov ne imi rečenomu imanju niednoga zla učiniti, ni gajev pasti, ni žit ni senokoš trti, ni rečenih kmetov hasan zeti, ni ukrasti, ni ni ednim zakonom zla ni škode učiniti ni ga stvoriti smite. Na koje posle svetoga Ivana crikve, kada bi na ku potribu poslani, ali bi, bili pri crikvi, da niedan Vlah meiu nami, ki su v naših općinah, nemaji nim poslom niednim zakonom zla ni škode učiniti, ni razbojem zeti, nego e imi vsaki nas pregje hranivši sprovoditi i od zla obarovati cić svetoga Ivana i naših duš spasenja. I ki godi bi Vlah naših općin zlo učinil rečenomu imanju v senokošah, v gajih, v žiti, v tegih, ali bi ga ki ta v imanju rečenomu, ki su i ki napred budu, ukral, ali ju sam uzel, ali bi poslom više pisanim kim godi zakonom zlo ali škodu učinil, da ostaje gospodinu pedeset libar, a strani tolikoje ki zarok plaćen ali neplaćen. A ta list da je tvrd naprid i naše učinenje i danje, a na to dugovanje dasmo prokurature Ivana Sopkovića i Jurja Ružića, da ona mozita za dugovanje svetoga Ivana v Lici na gori govoriti i tirati, zastaviti i napridovati tako, kako su obaritelі, ki su crikve više pisane. A to učinismo cić Ivana svetoga i cić naših duš spasenia po našoj dobroj voli, i na to im dasmo ta naš list za vekše verovanje otvoren pod našimi visućimi pečati. Pod let od poroda božja 1433., miseca jula dan 16.

(Priepis glagolskoga izvornika iz 17. vieka u manastiru Trsatskomu.)[76]

[76] R. Lopašić, *Bihać*, nav. dj., str. 295 – 296.

Citirane isprave u interpretaciji Nade Klaić

I.

Mi Antol' Ivković' i Ivan Herendić' k'nezi vlaški. Pav(a)l' voivoda i sut'ci vlaš'ki po imeni Diěn' Muš'ković, Jurai Ružić', Matiěš Vlkotić' i Matiěš Glčić' takoe pristava rotna stola vlaškoga Matul' Pribanović' i Mikula Murgašić'. I takoe[77] Ivan Sopković', Milota Kraišić', Lukač' Milunović', Tomaš' Aladinić', Franko Danilović', Šimun Bilković, Grgur Bekušević' i Bartol' Čeprnić' i vsi dobri Vlasi svete krune kralev'stva ugarskoga v Hrvatih', damo vidjeti vsim' kim' se dostoi pred' kih' obraz' ta naš' list' pride, da učinismo slobodšćinu vsemu iminju svetoga Ivana crikve v Lici na Gori. naipervo selu Čelopekom' i v Kožlu rogu i v Podbrdi i indi gdi e[78] iminee[79] svetoga Ivana crikve ča k noi pristoi[80] rečenomu iminju i nim' kmetom', ki su na nom iminji i ki naprid budu; da niedan Vlah' mei nami naš' brat' hrvackih Vlahov', ne imii rečenomu iminju niednoga zla učiniti: ni gaev', pasti, ni žit', ni sinokoš trti, ni rečenih' kmetov' gusom'[81] vzeti, ni ukrasti, ni niednim zakonom[82] zla, ni škode učiniti, ni ga stvoriti smiite. I takoe poslom'[83] svetoga Ivana crikve, kada bi na ku potribu poslani, ali bili pri crikvi, da niedan Vlah' mei nami ki su v naših' općinah ni imii[84] nim'[85] poslom' niednim' zakonom' zla ni škode učiniti ni razboem' vzeti, nego ee imii vsaki nas preehranivši sprovoditi i ot zla barovati[86] cić'[87] svetoga Ivana i naših' duš' spasenĕ. I ki godi bi Vlah' naših' općin' ko[88] zlu učinil' rečenomu iminju v sinokošah', v gaih, v žiti, v tezih[89], ali bi koga kmeta v iminji rečenom' ki su i ki' naprid' budu ukral, ali gusom' vzel', ali bi poslom' više pisanim' kim godi zakonom' zlo ali škodu učinil', da ostae[90]

---

[77] Također.
[78] Je.
[79] Imanje, posjed.
[80] Pripada.
[81] Gusa = razbojničko četovanje.
[82] Načinom.
[83] Sluga, poslanik.
[84] Ne ima.
[85] Njima.
[86] Čuvati.
[87] Zbog.
[88] Koje.
[89] Oranicama.
[90] Tj. da plati.

gospodinu[91] 50 libar, a strani[92] tolikoe[93]. Ki zarok plaćen, ali neplaćen, a ta list' daliee tvrd' naprid i naše učinen' ee i dan'ee. A na to dlgovan'ee[94] das'mo prokoratore Ivana Sopkovića i Jurĕ Ružića da ona mozita za dlgovane svetoga Ivana crikve v Lici na gori govoriti[95] i tirati, zastaviti[96] i narediti se tako kako obaritel[97] ki ee crikve više pisane. A to učinism' cić' svetoga Ivana i cić' naših duš' spasenĕ po našei dobri voli. I nato im' dasmo ta naš' list' za vekše verovan'ee otvoren pod našimi visućimi pečati pod' let' ot poroda božĕ č. u. j. v. (= 1433), miseca juleĕ dan zï. (= 19).[98]

II.

Va ime oca i sina i svetoga duha amen. Mi knez Hanž Frankapan, krčki i modruški, cetinski i kliški knez i veće, ban Dalmacije i Hrvat,[99] damo vidjeti vsakomu človiku, komu se dostoji, po sem našem otvorenu listu,[100] da pridoše prid nas počteni i dobri muži, bivše virne i prave sluge bana Ivaniša Ivanovića,[101] vsi dobri Vlasi:[102] Viganj Dubravčić, Ninoje Sanković, Tomaš Ročević, Matijaš Vukčić, Milić Ostojić, Dragić Prodanić, Blaž Kočić, Hrelja Golešević, Vukat Vojinović, Ivaniš Grobačić, Budanj Grubšić, Biloslav Dražević, Jelovac Draživojević, Radivoj Vitković, Bulat Kustražić, Ivan Poznanović i ini vsi dobri Vlasi, pitajuće[103] i išćuće ot nas dobrih i počtenih zakonov svojih navadnih,[104] ki im su bili za njih bivšega[105] gospodina bana Ivaniša Ivanovića i za njegova oca, kneza Iva-

91 Gospodin = kralj.
92 Oštećenoj stranci = tj. Crkvi sv. Ivana.
93 Isto toliko.
94 Posao.
95 Braniti.
96 Založiti.
97 Odvjetnik.
98 Nada Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine.* Školska knjiga, Zagreb, 1972, str. 278-279.
99 Knez Anž Frankapan, ban Hrvatske i Dalmacije.
100 Po ovoj našoj otvorenoj ispravi, tj. isprava koja nije bila pečatom zatvorena.
101 Ban Ivaniš Nelipčić koji je 1434. g. na umoru ostavio svom zetu Anžu Frankapanu, mužu svoje kćeri Katarine, sve svoje posjede. Zato ban Anž i potvrđuje stare povlastice cetinskih "dobrih Vlaha" (plemenitih Vlaha).
102 Dobri Vlasi ili dobri ljudi = u 15. st. vrlo često sinonim za plemiće.
103 Tražeći, zahtijevajući.
104 Svoje dobro i pošteno uobičajeno pravo.
105 Pokojnog.

na.[106] I mi smislivše se i vidivše pravo i podobno iskanje i pitanje[107] njih, prijasmo[108] više rečene dobre muže, bivše virne sluge bana Ivaniša, sebi za sluge i svomu ostanku,[109] i učinismo im i dasmo i potvrdismo počtene i dobre i prave njih navadne[110] zakone, ki im su bili najpraviji i najbolji za njih bivšega gospodina bana Ivaniša i za njegova oca kneza Ivana, i kimi su zakoni njim služili oni i njih stariji; a ovo su oni dobri zakoni:

Najpri da ni nad njimi kneza posionoga.[111] S nami se zgovaraje,[112] knez, ki bi im mrzak, da ga su voljni prominiti.

Ki Vlah ima selo,[113] da služi s unčom,[114] a ki nima sela, taj na konji šćitom i s mačem, ali strilami i s mačem. Ki ne ide na vojsku, a zapovi mu se, šest libar plaća,[115] ot togaj gre[116] vojvodi Vlaškomu[117] deseto. Da im se ne uzme konj vojnički u podsadu[118] ni za nijednu krivinu,[119] a da ne vojuju ot Stipana dne do Martinja,[120] a kada gredu na vojsku, dva dila vojnikov da gre, a treti dio da je napra(v)lja brašnom i kobilami.[121]

I da ni nad njimi nijedan Hrvatin vojvoda,[122] ner[123] jedan izmeju njih da je vojvoda nad njimi, ki njim zapovida, s našim se knezom dogovaraje.[124]

---

106 Knez Ivan Nelipčić priznao je 1345. g. (vidi pogl. 145) vlast Ludovika I, zato mu je on među ostalim povlasticama potvrdio cetinsko kneštvo kao baštinski posjed.

107 Traženje.

108 Primili smo.

109 Potomcima.

110 Uobičajene.

111 Najprije da im nitko nasilno ne postavlja kneza.

112 Neka se s nama dogovore.

113 Selo = selište, jedinica kmetskog posjeda. To znači da oni Vlasi koji imaju selišta vrše drugačiju službu od onih koji ga nemaju. Većina Vlaha bavi se stočarstvom i ne obrađuje zemlju.

114 Po svoj prilici određeno novčano davanje.

115 Tj. onaj koji ne ide na poziv u vojsku plaća globu 6 libara.

116 Ide.

117 Vojvoda = glavni vojnički vlaški zapovjednik.

118 U zalog.

119 Krivicu. Znači da se Vlasima nije smio oduzimati konj jer su oni išli u službu kao konjanici i od toga su živjeli.

120 Vlas su prema tome uspjeli osigurati pravo da ne idu u rat od Stjepanja do Martinja, tj. u doba poljskih radova.

121 Tj. dvije trećine vojnika vrše vojničku službu, a treća, ide s njima i nosi hranu.

122 Vlasi ne dopuštaju da im cetinski knez postavi Hrvata za vojvodu.

123 Nego.

124 Vlaški vojvoda i knez (koji je također njihov čovjek, ali i vlastelinski činovnik) treba da zajedno surađuju.

I da im je pitanje[125] poda Vsinjem,[126] a na njih pitanje da ne sida ni jedan Hrvatin,[127] ner njih knez i suci njih. I da ima njih knez i suci dvakrat u godišću po Vlasih pojti,[128] po vsih jedino više rečenih. I da ni meju njime oplinika zatiskom,[129] ner što bi koga pravda dopitala.[130] I ot vsakoga osuda[131] da im se tretina ostavlja, a sucem deseto gre ot osudov, a ot našega dohotka[132] knez deseto li[133] ot osudov. I tko bi osuda dopal,[134] da mu se uzme ovca za libru,[135] a krava za šest libar. I da mu se ima rok učiniti do dvadeset dan, a ako je dotle ne iskupi, da je zgiblo.[136]

Da ima dati vsaki stan[137] o Jurjevoj(!) ovna ili ovcu, a ovna prihodnika,[138] ter sir; a tko je toli ubog,[139] ter sira nima, a on vrvču,[140] ter podimni dukat,[141] po njih zakonu sedamdeset i četiri bolanče,[142] tko ima kljuse i trideset brav; a tko je uboživji[143] dva dukat ali[144] imri,[145] i jeseni o Martinjoj da imaju davati po svom zakonu ot vsakoga kljuseta dinar,

---

[125] Sud, sudski stol.

[126] "Poda Vsinjem" = ispod sinjske utvrde, u sinjskoj varoši.

[127] Da na njihovu sudu ne bude sudac ni jedan Hrvat.

[128] Knez i suci dužni su dva puta godišnje obići čitavo vlaško naselje (po Vlasih pojti).

[129] Da ne bude oplinika zatiskom = da nitko ne bude silom opljačkan.

[130] Što bi kome pravda (sud) dosudila.

[131] Novčana kazna, globa.

[132] Tj. od vlastelinova prihoda.

[133] Također.

[134] Tko bi bio osuđen na novčanu kaznu.

[135] Kako Vlasi imaju malo gotova novca, kazne se pretvaraju u jednaku vrijednost u stoci.

[136] Osuđeni dobiva rok od dvadeset dana da iskupi ovcu ili kravu; ako ih u tom roku ne iskupi, ne dobiva ih natrag.

[137] Stanovi ili katuni, vlaška stočarska naselja ili ljetna prebivališta u planinama.

[138] Janje.

[139] Siromašan.

[140] Vrvča (veronensis) = sitan novac.

[141] Podimni dukat = novčano davanje po "dimu", poreznoj vlaškoj jedinici.

[142] Cetinski Vlasi obračunavali su dukat drugačije nego što je to bilo u dalmatinskim gradovima. Dukat po njihovu računu ima 74 bolanče i plaća ga onaj tko ima najmanje "kljuse i trideset brav".

[143] Siromašniji.

[144] Ovo mjesto nije jasno; vjerojatno je nešto izostavljeno ili loše prepisano.

[145] Prema R. Lopašiću neka vrsta novca.

dalje katunari[146] i dvornikov.[147] A u Cetini[148] da ne daju nigdir trgovine.[149] I da ni ot njih obišenika[150] ni za jednu krivinu. I da više rečeni muži, vsi dobri katunari, ot svojih ljudi pol dohodak da sebi ustavljaju dukatov,[151] kako im je bilo za njih bivšega gospodina bana Ivaniša. I da ne more otdati[152] Vlah na Vlaha sto libar, ki sam nima sto libar. I da ne more otdati najamnik[153] ni lovas[154] na gospodara,[155] i Srblin da ne more otdati na Vlaha, ni Vlah na Srblina. I da ni meju njimi ku. a stav… ović ni svidok ni porotnik,[156] ni nitkor ot njih da ni časnik; ni da je virovan mimo četire bolanče.[157] I da ne daju travnine na planini, ni u zimišćih, ni indi, gdi nisu davali za bana Ivaniša,[158] kada je[159] je nakon sebe ostavil. I da ne drže Hrvati Vlahov mimo jednoga bravara.[160]

Dalje knez Vlaški i vsi više pisani dobri muži, vsi katunari, nam prijaše i zavezaše se[161] virom i dušom svojom, da hote[162] nam virno (služiti) i našemu ostanku,[163] a mi se njim obitovasmo[164] i na toj prijasmo[165] našom ričju gospockom, da je hoćemo u vsih njih više pisanih zakonih

---

146 Katunari ili kapetani = niži vojnički vlaški zapovjednici.

147 Dvornik = vlastelinski činovnik.

148 U cetinskom kneštvu.

149 Tržnu pristojbu od robe što je voze na prodaju.

150 Nitko ne smije biti obješen za prijestup koji je načinio.

151 Katunarima pripada polovica prihoda od “podimnog dukata”.

152 Smisao ove odredbe vjerojatno je ovaj: ni jedan Vlah ne smije tužiti drugog Vlaha zbog stvari koja je vrednija od 100 libara ako sam nema imovine u tolikoj vrijednosti. Naime, onaj koji krivo optuži upada u kaznu koju je optuženi morao platiti.

153 Plaćenik.

154 Konjušar.

155 Plaćenik ili sluga ne smije tužiti svoga gospodara.

156 Ime nije čitljivo; vjerojatno je riječ o nekom Vlahu koji nije bio vjerodostojna osoba.

157 Ne može svjedočiti na sudu za stvar vredniju od 4 bolanče.

158 Za Vlahe je bila vrlo važna povlastica oprost od plaćanja travarine (travnine). Prema tekstu ovog privilegija vidi se da su cetinski Vlasi bili doista povlašteni jer nigdje nisu plaćali travarinu za svoju stoku (u planinama, zimovalištima na podnožju planina).

159 Ih.

160 Bravar = pastir, čuvar stoke.

161 Zakleše se.

162 Hoće.

163 Potomcima.

164 Obećasmo.

165 Prihvatismo.

tvrditi[166] i udržati viku vičnim zakonom, nje i njih ostanak, dokle nam pravo i virno služe. I na to im dasmo taj naš otvoren list, jere vsi ovi više pisani dobri muži katunari svojom bratjom i svojimi katunami i svojimi općinami obitovaše se i prijaše i obvezaše virami i dušami svojimi, da nas i naš ostanak oni i njih ostanak hote virno i pravo služiti svojimi glavami i svojim blagom i svom svojom moćju i ne ostaviti nas i naš ostanak protiv vsakomu človiku.

Pisan na Klisi,[167] miseca marča[168] osmi na deste dan[169] va litih rojstva[170] Isukrstova 1436. lito. I na vse ovoj više rečeno prijasmo im tvrdo, dalje, što bi i njih zgovorom i š njih dobrom voljom bilo.[171]

---

[166] Potvrditi.
[167] U Klisu.
[168] Ožujka.
[169] Osamnaesti dan.
[170] Godine rođenja.
[171] N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Školska knjiga, Zagreb, 1972, str. 279-303.

Radoslav Lopašić

O EPARHIJI KARLOVAČKOJ

(1879)

Za čitava srednjega vieka neima u obsegu hrvatske kraljevine traga drugoj vjeri do katoličke, drugoj narodnosti do hrvatske, izuzam ono nekoliko latinskih starosjedioca u primorskih gradovih i šake njemačkih i magjarskih kolonista, što se spominju u poveljah pojedinih hrvatskih mjesta. Nisu se od ostalih Hrvata razlikovali niti vlasi, stanujući po dinarskih planinah i u dalmatinskih prodolinah jur od davnih vjekova.[172]

Vjerski a po nešto i etnografski odnošaji promieniše se u Hrvatskoj koncem petnaestoga vieka, kad se na naše strane stanu zamahivati Turci te u stogodišnjoj borbi sa muslimani pogine mnogo cvieta naroda hrvatskoga i opusti veliki dio kraljevine.

Pod zaštitom pobjedonosnoga turskoga oružja zapreme puste krajeve Hrvatske bosanske poturice, i bosanski kršćani, velikom većinom sljedbenici grčko-iztočne vjere. Bosanska raja, poznata pod imenom vlaha, poče prelaziti medje stare kraljevine Hrvatske na Vrbasu, Uni i Savi i zapremi šestnaestoga vieka priedjele prije toga po vjeri čisto katoličke. Uplašeni silom i grozotom Osmana, a malo uzdajući se u razciepkano latinsko kršćanstvo, kolebali su se grčko-iztočni sliedbenici neodlučno za dugotrajne borbe ugarsko-hrvatskih kraljeva s Turci, dočim su srbski despote Brankovići gramzeći pred turskom silom bili podle sluge turskih sultana, pomagajuć im svojimi četami do veće slave i većega gospodstva. Veliku bitku kod Nikopolja (26. rujna 1396.) odlučio je srbski knez Stjepan na uhar sultana Bajazida, a na zator kršćanske vojske, koju je predvodio kralj Sigismund.[173]

---

[172] Kralj Sigismund dozvoli god. 1412. Ivanu sinu Ivana Nelipića, knezu cetinskomu, da može slobodno razpolagati gradovi Sinjem i Travnikom, sa županijom sinjskom, zatim gradovi i tvrdjami Omišem, Visućem, Kamičkom, Ključem i županijom (provincia) petrovopoljskom, te Zvonigradom i županijom odorjanskom (Odorja) sa svimi Hrvati i vlasi (*cum universis Croatis et Vlahis*). Ove gradove i krajeve, Hrvate i vlahe (Morovlahe) spominje takodjer kaptol kninski u izpravi Ivana Cetinskoga od god. 1434., kojom ih ovaj zalaže za pozajmljenih 50.000 dukata svojoj kćeri Katarini, udatoj za Ivana Frankopana.

[173] Hammer: *Geschichte des osmanischen Reiches*. I. Th. str. 224., 245.

Primjer mačvanskih i raških Srba djelovao je ovamo i na Bošnjake grčko-iztočne vjere. Bosanski vlasi, nazivani u spomenicih mnogo puta i martolozi, strašni su bili zulumčari, dodijajući našim krajevom gotovo više nego li sami Turci, jer ovi navaljivahu ponajviše samo u očitom ratu, dočim od četnika martolozkih nikad nije bilo mira ni pokoja po krajinah. Martolozi i Turci poplieniše Liku i sav posjed kneza Ivana Karlovića već godine 1514.[174] Staru križevačku županiju, koja se je prostirala do Kamenskoga blizu Požege, i niže Gradiške na Savi, opustošili su martolozi prije, nego li je dolnja Slavonija dospjela u turske šake. Godine 1541. držao je turski sultan na hrvatskoj krajini 1000 martoloza pod plaćom, puštajuć ih na četovanja do Varaždina i u Štajersku. Martoloze neukroti niti velik njihov poraz, dogodivši se mjeseca srpnja 1540. kod Subotske, gdje možni vlastel račanski Ladislav More uhvati njihova vojvodu "Volemerovića", potekavšeg iz glasovite i možne porodice kraljevstva raškoga (*ex potissima progenie regni Rasciae*).[175] Priedjeli medj planinom Kapelom i riekom Kupom bili su god. 1558. puni turskih vlaha, skitajućih se tuda sbog otimačine (*Volaky turcici nimirum deambulantur in eis et rapiunt*). Pljačkanjem i razbojstvom dodijaše vlasi i martolozi već na toliko, da su opetovano radi obrane od njih zaključivali hrvatski sabori najradikalnije mjere. God. 1585. odredi sabor, da se ima svaki vlah uhvaćen na četovanju nabiti na kolac. Kako su bili vlasi fizično zdrava i kriepka čeljad, a uz to ratoborni i vikli oružju, od velike su bili koristi Turkom na vojnah u Hrvatskoj. Osobito su pomagali odvažnoga Hasana Predojevića, koj je po narodnoj predaji i sam potekao od hrišćanske obitelji iz Lužaca kod Staroga majdana.[176] Hasan osvojio je god. 1592.

---

174 *Martolossi e Turchi corssi su quel di conte Joanne di Corbavia e depreda il locho di Licha tutto.* Sanudo po Czörnigu: *Ethnographie des österreichischen Kaiserthums*. II. Th. str. 173.

175 Confiniaria u zemaljskom arkivu štajerskom f. 44, br. 40, 60, 74, 140.

176 O postanku imena vlah ima različitih tumačenja. Biti će pako pogodili oni, koji ime vlah drže istovjetnim sa njemačkim Wälsch, razumievajuć pod vlasi ljude prvobitno romanskoga porjekla, a ostanke rimskih kolonista na južnom slovinskom poluotoku u Iliriku, Mezii i Thracii, koji se kašnje povukoše u planine. Osobito se vlasi zvao puk u gorskih priedjelih Bosne, kamo nije prodrlo narodno ime niti hrvatsko niti srbsko. Za pokatoličenje ovoga puka osobito su se starali u Bosni franciškani, dobivši u tu ciel od pape Gregorija god. 1373. različite povlasti. Taj papa spominje, da ima u Bosni malo pravovjernih osim nekoliko obraćenih, a da su Bosanci većinom heretici (bogumili, paterani) i šizmatici (grčko-iztočni). Samo na medjah hrvatskih u Glažu, da ima kršćana (katolika) i tu su župe. Šizmatici pako da se zovu vlasi, te da

Bihać najviše pomoćju vlaha, koji su i u bitci kod Siska u znatnom broju stajali u turskoj vojsci, ali i ponajprije pobjegli, kad se Hasanu sreća iznevjerila.

Ako i jeste većina kršćanskoga naroda u Bosni i po turskoj Hrvatskoj sve do dospjetka šestnaestoga vieka služila samo interesom osmanskoga carstva, našao se ipak znatan broj sljedbenika grčko-iztočne crkve, koji odmah nakon turske provale radje ostaviše svoje zavičaje, nego da robuju Turkom, naselivši se po opustielih priedjelih Pokupja i Posavja sve do kranjskih gora. Ovo su oni čuveni doseljenici, koje suvremeni izvještaji spominju pod imenom vlaha i uskoka a samo pojedine izmedju njih zovu Srblji i Raci po zemljah, iz kojih su došli u naše krajeve.[177] Akoprem su svi ti doseljenici uskočili, poznati su pod imenom uskoka samo najstariji doseljenici naročito katolički primorci u Klisu i po drugih mjestih Dalmacije, pak stanovnici Senja i okolice, dobjegavši iz obližnjih zagorskih županija hrvatskih Like i Krbave, te napokon pravoslavni Žumberčani, došavši nakon god. 1530. u sadašnju svoju postojbinu. Isto tako staro ime "pribjeg" nadjenuto je doseljenikom samo mjestimice, te je u kasnije doba sasvim izčeznulo. Doseljenici iz Bosne bili oni pravoslavni ili katolici, poznati su samo pod imenom vlaha, koj naziv zavlada sedamnaestoga vieka obćenito za sve doseljenike iz Turske.

Prve bosanske vlahe naselio je po gornjoj Hrvatskoj kralj Matija Korvin odmah nakon vojne bosanske. Plemiću hrvatskomu Ivanu Ču-

---

stanuju po pašnjacih i planinah (in pascuis et montibus) od Bosne do Krbave. (Po Wadingu kod Fejera: *Codex diplom. Hungariae* Tom. IX., vol. IV., str. 509, 511.)

177 Iz Srbije i Raške dodjoše samo stariji doseljenici u Žumberku, a ti se spominju u povelji kralja Ferdinanda od 5. rujna 1538. izdanoj doseljenikom žumberačkim na preporuku glasovitoga Hrvata, tadanjega vrhovnoga vojskovodje austrijskih pokrajina Nikole Jurišića. Stari prepis ove povelje nalazi se pod br. 11 od god. 1721. u arkivu glavnoga vojnoga zapovjedničtva u Zagrebu, odkle ju je priobćio Vaniček u svojoj "*Specialgeschichte der Militärgrenze*". Czörnig, (*Ethnographie der österreichischen Monarchie* II. Bd., str. 156, 360.) drži, da je ova povelja podieljena naseljenikom u banskoj krajini, dočim ju u starijoj poviesti slabo upućeni Vaniček priobćuje za dokaz naselbina u varaždinskom generalatu. Medjutim u banskoj krajini, koja se je od prilike do god. 1680. prostirala po sasvim uzkoj krpi zemljišta na desnoj obali Kupe, nije bilo nikakovih povećih i znatnih naselbina do god. 1687. iz Turske, dočim u varaždinsku krajinu dodjoše prvi bosanski doseljenici u malom broju istom oko god. 1560., a g. 1538. bila je još tadanja križevačka županija u čitavom svojem obsegu do Vučina, Kamenskoga iza Pakraca, Gradiške i Jasenovca na Savi poštedjena, stojeća pod starodavnom upravom župana križevačkoga i plemićkih sudaca.

bretiću pokloni kralj Matija za vjerne službe na raznih vojnah poveljom izdanom u Jajcu na dan sv. Lucije 1463. čitavo vlaško pleme Tulića (*universos Wolahos de genere Thwlich*), naseljeno u kotaru vrhričkom u kninskoj županiji.[178] Matija naselio je vlahe i po Liki, oprostivši ih god. 1481. na saboru od crkvene desetine. Po svoj prilici da iz te dobe potiču i naselbine vlaha oko Unca, Srba i Glamoča, koji poslije god. 1530. dospješe sa ličkimi vlasi pod gospodstvo tursko (*Walachi Turcorum, qui commoraverunt in Zerb et in Unatz et in Glamoch.*).[179]

Istom kad su kraljevi hrvatski iz habsburžke obitelji veću vojnu silu razvili na krajini i uspjehom uztuk činili turskoj moći, pouzdaše se turski kršćani u jakost i obranbu bečkoga cara a kralja hrvatskoga, te se stanu seliti u puste priedjele kraljevine Hrvatske. Za dolazak kršćana iz Bosne mnogo su se starali zapovjednici na hrvatskoj krajini, navlastito Ivan Katzianer, Nikola Jurišić, Ivan i Juraj Lenković, pak knezovi Blagajski, Juraj Slunjski, Nikola Zrinski i Stjepan Frankopan Ozaljski, koji su svikolici manje-više nastojali, da svoje čete nadopune sa bosanskimi uskoci, junaci na dobru glasu, pa da što više nahude turskim martolozom.

Pomenuti vlasi glamočki, srbski i unački skočiše izmedju pravoslavnih kršćana ponajprije pod okrilje kralja Ferdinanda I., nastanivši se počam od god. 1530. na ograncih julskih alpa (sada uskočke gore) u Žumberku. Nekako u isto doba došli su vlasi i na puste zemlje grada Ogulina u Otoku i Hreljinu u vladanju kneza Stjepana Frankopana Ozaljskoga, služeći ponajviše kao uhode u Tursku uz nagradu, koju je kralj Ferdinand u bečkom Novom Mjestu na 24. svibnja 1540. tim uskokom dopitao.[180] Medju najstarije doseljenike, došavše valjda god. 1538., spadaju Prilišćani i Rosopanjičani, koje ban Nikola Zrinski kao vlastnik gradova Ribnika i Ozlja primi na 25. lipnja 1544. pod zaštitu, opredielivši im "kotare i dužnosti."[181] Za ove doseljenike kaže listina od god. 1558., da su "*Wolaki de Moskowcz*".[182] Priliški su pako vlasi bili katolici, te su imali god. 1580. crkvu sv. Lenarta u Prilišću, a već u najstarije matice

178 Povelja pisana na pergameni u našoj sbirci.
179 Krčelić: *Praeliminares notitiae*, str. 350.
180 Muhar: *Geschichte Steiermarks* Bd. VIII., str. 454. – Corresp. Kralja Ferdinanda iz tajnoga carskoga arkiva.
181 Izvorna povelja kod obćine u Prilišću. Preštampana je u *Zrinskoj zviezdi* M. Mesića.
182 Neo reg. acta u zem. arkivu f. 1646, br. 22.

katoličke župe novogradske na Dobri od godine 1650. ubilježeni su njihovi porodjaji i vjenčanja.[183]

Mladje su naselbine u bivšoj varaždinskoj krajini u sadašnjoj belovarskoj županiji oko Ivanića, Križevca i Koprivnice. Seoba vlaha započela je tudjer u većih hrpah istom god. 1560., pošto su zapovjednici varaždinske krajine Mihalj Sekel i Globicer razorili gniezdo vlaških "*kalauza (kalavca), knezova i harambaša*" u Siraču, te uhvatili poglavicu vlaškoga, kneza Peašinovića, koji je poslije svu svoju svojtu od Pakraca i Cernika doveo u kršćansku Hrvatsku.[184]

Osim žumberačkih i ogulinskih uskoka i varaždinskih vlaha nije bilo šestnaestoga vieka nigdje znatnijih naselbina naroda grčko-iztočne vjere u Hrvatskoj. U današnju hrvatsku krajinu doprieše vlasi istom pod konac šestnaestoga vieka, pošto je turska prvotna biesnoća ponešto ukroćena ponajviše mišicami starosjedioca katoličkih Hrvata.

Lički vlasi, kojih se je sva sila slegla bila u Liki i Krbavi za turskoga gospodstva, počeše god. 1580. navaljivati na kršćansko zemljište na lievoj obali rieke Like i preko Velebita u Podgorje i primorje, odkle su jih suzbijali po naredbi gradačke vojne oblasti velikom okrutnosti senjski uskoci, odriješiti katolici. Mjeseca srpnja 1583. naloženo je bilo kapetanu senjskomu Laabu, da četuje neprestance sa 200 šicara po Liki i tamani vlahe, a koliko ih uhvati, da ih proda za roblje preko mora. Za neko vrieme opaziše u Siciliji, da su ti robovi kršćani, i nehtjedoše ih više kupovati, te je s toga zatražen patent, koj da vladi sicilijanskoj priobći austrijski poslanik.[185] Vlasi su i poslije iz Like prelazili na kršćansku stranu, uslied čega predložio je general karlovački Josip Turn god. 1585., da se ti vlasi nasele u Moravici, a zemljište da se kupi od knezova Zrinskih.[186] To su po svoj prilici oni naseljenici, koje dovede kašnje oko god. 1597. iz Korenice general Juraj Lenković u današnju njihovu postojbinu u Gomirje, Vrbovsko, Moravice, Tuk, Jasenak, Drežnicu, Potok, Vitunj, Hreljin, Ravnugoru, Starilaz i Mrkopalj, pa preko Kupe u Marindol i Bojance u pristojališta frankopanskih gradova Ogulina, Bosiljeva, Vitunja, Modruše, Tovunjske Peći i Janjča (pri Generalskom stolu). Knezovi

183 Pače i u Štajersku mnogi su kršćani izpod turske vlasti utekli. Kralj Ferdinand dozvoli mjeseca prosinca 1555. kup jednoga dvora medj Ptujem i Mariborom za smještenje pribjega. Štajerski arkiv. Conf. F. 12, br. 46.

184 Štajerski arkiv. Confiniaria. F. 56 br. 87.

185 Croatica u arkivu ratnoga ministarstva u Beču. B. II. str. 94. i 102.

186 Croatica. III. B.

Frankopani dozvoliše i sami dolazak ovim vlahom, o kojih se očitovaše god. 1602. pred sudci županije zagrebačke, "*da su na prošnju presvetloga hercega Ferdinanduša po pokojnom generalu Lenkoviću dopustili Vlahom na Gomerju kako na pustom mestu naseliti se i nastaniti, i da im jošće nisu nijedne hasne uzeli, ni dohodka nijednoga od njih imali*".[187] Nekoliko godina poslije došlo je jošte nekoliko novih uskoka u okolicu Modruše i na Mrežnicu, za koje kažu poslanici sudbeni, podžupani zagrebački Luka Črnkovački i Tomo Severšić, išavši god. 1609. preuzimati za Nikolu i Vuka Frankopane Tržačke imanja Ogulin, Tounj, Modrušu i Skrad, da su se tek nedavna iz Turske naselili.[188] God. 1632. dodjoše u iste priedjele opet novi naseljenici iz turskih strana, zato i kasniji spisi u tih krajevih razlikuju stare i nove vlahe.

Kakav je jadan bio život ovim uskokom za prvih godina nakon došašća u novi zavičaj, razabire se iz molbe podnešene oko god. 1605. kapetanu ogulinskomu Ivanu Galu, kojega zaklinju "*za pomoć i pravicu, kako da mogu živiti, jer da stoje kako kaplja na listu, gledajući kada će Turci od njih rusvaj učiniti.*" Uskoci obećaše u toj molbi, da će biti vazda vierni kapetanu i carskoj vladi, koju vjeru da posvjedočiše time, što su odbili ponude knezova Zrinskih i Frankopana, koji jih htjedoše za se predobiti.[189] Uslied ove molbe dozvoli Gomirčanom cesar Rudolf 4. rujna 1605. godišnju podporu od 200 for. iz dohodaka Kranjske, što potvrdi kašnje i kralj Ferdinand II.[190] U obće bili su malo ne svi doseljenici iz turskih zemlja u Hrvatsku veoma kukavni i duševno iznemogli pod turskim robstvom, bez odličnijih narodnih vodja, razlikujući se u tom jako od doseljenika srbskih i raških u Ugarskoj i dolnjoj Slavoniji, koje od česti predvodiše glasovite narodne vojvode poput Jurja Brankovića, Vuka despota Zmaj zvanoga, Demetra Jakšića, kneza Pavla (Kinizi) i drugih.

Naseljenikom gomirskim, vrbovskim i moravičkim proda ugovorom sklopljenim na 13. srpnja 1657. knez Juraj Frankopan, vicegeneral karlovački, kao vlastel imanja Bosiljeva i Severina, posjednuta zemljišta, pridržav si pravo odkupa, ako bi oni drugamo krenuli. Kralj Leopold potvrdi taj ugovor 8. rujna 1659. s dodatkom, da bude cesarskoj vladi prosto, vlahe odtisnuti bliže na medje turske (što se je poslije godine 1750 –

---

187 U zemaljskom arkivu: Neo reg. acta. F. 1650 br. 35.
188 Ibidem f. 318, br. 51.
189 Kukuljević: *Acta croatica*, str. 240. Tu stoji pogriešno datum listine godine 1540.
190 Spisi za god. 1768. kod generalkomande u Zagrebu, f. 4. br. 100.

1760. dogodilo sa Vrbovčani, Mrkopaljci i Starolazani nakon prokrčenja karolinske ceste), ako bi se božjom pomoći razširila kraljevina Hrvatska zatorom kršćanskoga dušmana (*bis heute oder morgen durch göttliche Verleihung das Königreich Kroaten gegen den Erbfeind erweitert wird*). Napokon podieli kralj Leopold 19. listopada god. 1660. obćini gomirskoj takodjer povlastice, kojim joj dopušta birati četiri sudca, dva pravoslavna i dva katolika, izmedju kojih da bude jedan glavarom obćine.[191] Osim Žumberčana stekoše jedini Gomirci izmedju svih vlaha u karlovačkom generalatu neke kraljevske povlasti, ali i ove nemogu se glede političnih prava niti s daleka uzporediti sa privilegiji varaždinskih vlaha od god. 1630.

U Plaški, pusti grad nekoč Frankopanski, prispješe vlasi godine 1666. s dozvolom generala karlovačkoga grofa Herbarda Auersperga uz prosvjed kneza Krištofa Frankopana, koj je držao da je kao vlastel makar i pustoga Plaškoga povriedjen u svojem pravu.[192] Plaščani naseliše kašnje pustu Jasenicu s dozvolom generala kneza Hanibala Porzie, koj na 13. prosinca 1705. dopusti tridesetorici Plaščana da zapreme zemljišta jasenička uz dužnost, da straže grad i služe na krajini poput venturina.[193]

Pošto se je za generalovanja Herbersteinova razmakla kršćanska Hrvatska, te je na osnovi karlovačkoga mira posebnom komisijom stalna medja opredjeljena, bilo je opet zgode za nastanjivanje turskih bjegunaca po zemljah, koje su dotle izmedju straža turskih i naših puste stajale. Podgeneral karlovački grof Matija Strassoldo dade godine 1686. na novo utvrditi starinski grad Budački, i smjesti u trg pod gradom i u okolici 120 kršćanskih obitelji, uskočivših iz Turske; u isto doba naseljeno je na prostoru izmedju Skrada i Slunja oko Veljuna i Blagaja 200 vlaških kuća, što ih je iz Turske izpratio ogulinski podkapetan Krištof Hranilović.[194] Tik ovih uskoka naseli godine 1711. barilovićki kapetan baron Hallerstein 158 kršćanskih porodica u sela Koranski breg, Mali i Veliki Kosinac i Kosirsko selo. Glede ovih vlaha kaže službeni izvještaj, da su dobro

---

191 Stari prijepis ugovora sa promienjenom poveljom od god. 1729. u našoj sbirci. Vidi naš članak o Bosiljevu i Ogulinu u “Viencu” god. 1875. i 1877., gdje ima više potankosti. – Izvorni ugovor čuvao se je nekoč kod porodice Šime Vojnovića u Vitunju, ali je izgorio prigodom požara kuće.

192 Arkiv kapt. Zagreb. Locus cred. F. 1. br. 11. Original.

193 Povlast u našoj sbirci. Vidi prilog br. XVI.

194 Theatri Europei continuati 12–16. Theil. Frankfurt am Main, str. 1031. – Valvasor. XII. B. 68. i 69.

oružani i da imadu dobrih konja.[195] Nekako u isto vrieme zapreme vlasi i Krstinju, ali se od njih jedan dio opet povrati god. 1716. u Tursku. Sbog toga bila je odredjena po vojnoj vlasti iztraga. Oko Turnja i Tušilovića naselio je vlahe turanjski kapetan baron Kulmer god. 1718.; ovi iztisnuše iz Turnja po nešto katoličke žitelje, što jih je bio smjestio pri Križanić-Turnju general grof Josip Herberstein god. 1689. Bili su doprli vlasi i u Mostanje pri Karlovcu, ali su odtuda odmaknuti god. 1721. po nalogu dvorskoga bojnog vieća u Tušilović.[196]

U bansku krajinu doprli su vlasi mnogo kasnije, nego li o tom izvješćuju pisci Bartenstein i Ćaplović. God. 1597. nisu u krajeve medj Kupom i Unom pod zaštitom kršćanske vojske nikakovi uskoci došli, a nisu ni mogli doći, jer su tada Hrvati čuvali na desnoj obali Kupe samo uzki pedalj zemlje, a sav dalnji prostor do Une posilili su bili Turci. Istina je, da se je god. 1597. general Juraj Lenković, provalivši s vojskom pod Kostajnicu, dogovarao radi prelaza sa poglavicami vlaških plemena na Uni, sa protopopom Radoslavom, vojvodom Rajakom, knezovi Živkom i Vojnom, juzbašom Emanuelom, harambašom Bogdanom i glavari Novakom i Drakulom. Ovi obrekoše, da će sa svojimi plemeni posjesti priedjele medj Kupom i Unom i naseliti narodom sedamdeset pustih gradova, ali ovoga obećanja vlaške poglavice ovaj put neizpuniše, bilo sbog straha od Turaka, ili da nisu imali prave volje krenuti u nove stanove.[197]Tekar na 3. srpnja god. 1640. pošao je po vlahe u Tursku ban hrvatski Ivan Drašković, te je njih izveo nekoliko s knezom Todorom preko Gvozdanskoga do Kupe. Tom prigodom potukao je Petar Keglević turskoga Oda pašu, koj je htio prepriečiti odlazak vlaha.[198] Okolicu Kostajnice i brda oko Zrina i Pedlja zapremili su bili vlasi još pod turskim gospodstvom; pošto pako banske vojske odtisnuše Turke za Unu i Kostajnica god. 1688. u kršćanske ruke pane, razgranili su se kršćani sve malo po malo do Petrovegore i ovamo do Kupe i Save. Ban Nikola Erdödi dozvoli godine 1680. vojvodi Bradiću, da dovede u bansku krajinu 120 kršćanskih obitelji sa stokom iz Turske,[199] a god. 1688. zamoli Erdödi zagrebačkoga biskupa Borkovića,

195 Registar starih akta kod zagreb. generalkomande za god. 1711.

196 Verzeichniss der Grenzakten, u arkivu ratnoga minist. u Beču. Registar kod generalkomande u Zagrebu.

197 Rattkay: *Memoria regum et banorum*. II. izdanje, str. 153.

198 Ibidem str. 200.

199 Pismo banovo na biskupa Martina Borkovića 27. ožujka 1680. u nadbisk. arkivu. Epist. Vol. X.

da naseli kršćane oko Bovića i Kirina u pristojalištih opatije topuske.[200] Borkovićev nasljednik biskup Aleksa Mikulić podieli naseljenikom oko Trepče naročito onim u mjestu Gradišću pravice povlaštenih stanovnika opatije, na što 9. travnja 1688. položiše starješine doseljenika knez Ostoja Miličević, i sudci Radota Miličević i Nikola Minja, te podknez i stražnik Mihalj Radanović prisegu vjernosti i podložnosti biskupu zagrebačkomu, kraljevini i banu hrvatskomu, obrekavši da će se vladati kako se pristoji pravim kršćenikom (*qua fideles et boni Christiani pro fide Catholica exhibere et praestare tenentur*).[201] Priedjele oko Lasine, Steničnjaka (Sienićaka) do Petrovegore držali su to doba većom stranom Hrvati i zemaljski stražari (haramije) s lieve obale Kupe, odbijajući gotovo kroz dva stoljeća iz tih strana Turke velikim junačtvom ali i strašnim krvoprolićem.[202] Prve hrišćane u obsegu nekadašnjega vlastelinstva steničnjačkoga naseli pismom izdanim u Rečici na 29. svibnja 1718. grofica Magdalena Draškovićeva, rodjena Nadaždi, poznata takodjer kao spisateljica hrvatska. Grofica dozvoli vlahom, da se nastane medj potokom Trebinjom i Hutinom, te im postavi knezom Milosava Karapangju sa naslovom kneza trebinjskoga i kapelskoga pod uvjet, da novi naseljenici nesmetaju Rečičanom u užitku zemalja, a da budu vlastelinstvu pokorni "*s navadnom službom*".[203] Ostali vlasi medj Kupom i Petrovom gorom prispjeli su još kašnje. God. 1750. saslušani su u parbi medj Sredičani i Jamničani sbog zemalja različiti svjedoci, a medju njimi pravoslavni pop Todor Juras iz Steničnjaka, koji svi jednoglasno izpovjediše, "*da još za njihove pameti nije bilo vlahov kod Kupe, u Stenićaku, pod Petrovomgo-*

[200] Ibidem vol. XIII.

[201] Krčelić: *Praelim. notitiae* str. 501., 502. Iz osvete navale Turci još iste god. 1687. na ove naseljenike u Kirin, popališe im sve i odvedu sudca Ostoju i dvie žene. Epistolae, vol. XVII. u nadbisk. arkivu.

[202] Junačtvo Pokupaca osobito Sredičana često se spominje u starijih spisih. Čim se je na medjah pojavio Turčin, opalili su za halabuku Sredičani male puške, a na to počeo je pucati top na ustanak na brdu polag crkve sv. Kate u Dubrancih, a narod je grnuo na Turčina, Pokupci vazda u prvih redovih. Još god. 1755. čamili su Sredičani župan Ribar, Petar Čusko i Petar Spruk u turskom sužanjstvu, kamo prispješe četujući po Turskoj.

[203] Povelja ova počimlje: *"Mi grofica Maria Magdalena Nadaždi, gospodina grofa Draškovića Januša udova, dajemo na znanje vlaškim sinom u kotaru grada Steničnjaka, kako dohodi Milosav Karapangja, proseći nas poniznim zakonom dopušćenja, vlaške sine kaj največ bude mogal na zemlje naše u kotaru steničkom naseliti, i da bi ga glavarom iliti knezom nad vlahi koje naseli postavili itd."*

rom i u Slaskompolju (Slavskompolju), da su bile samo tri vlaške kuće na Perni, a vlahi da su došli iza turskoga rata najbolje pako onda, kad su Horvati pri Muri poginuli. Vlasi da su prije boravili medju Turci oko Kostajnice i Gradca, a poslije da su se razsipali do Kupe i po krajini, najprije sedam kuća u Futinji (Hutinji) pri crkvi medj Štefanki i med Nebustanovci i u okolici".[204] Ovih naseljenika po banskoj krajini bilo je oko 4000 duša.[205]

U tako zvanu primorsku krajinu, kojoj spadahu priedjeli sve do Kapele, došli su osim senjskih uskoka u Podgorje god. 1578. katolički Morovlasi (Morlaki) dobivši privilegija, koja su im pako na skoro (godine 1582.) opet oduzeta.[206] Iz pisma nadvojvode Ferdinanda upravljena 8. siečnja 1609. na nadvojvodu Matiju razabire se, da se je tada radilo o smještenju vlaha u Brlog i Gušićgrad, koja dva grada bješe za tu svrhu vojnoj vlasti ponudio vlastnik njihov kapetan senjski Sigismund Gusić.[207] Nikola Frankopan knez Tržački potuži se 24. ožujka 1639. na kapetana senjskoga barona Albrehta Herbersteina, da je bez njegova znanja i privole naselio katoličke vlahe (Bunjevce) na njegova pusta imanja u Jablancu i u Staromgradu, kao što i pravoslavne vlahe na Frankopansko zemljište izmedju Brinja i Brloga.[208] Herberstein posjeo je bio i Zrinski grad Ledenice. Na zahtjev Zrinskih i Frankopana odredjeni su komisari za iztragu, koja je trajala do god. 1647. bez svakoga uspjeha, našto stališi u saboru čl. 42. zaključiše, da se otimači zemalja na krajini imadu kazniti.[209] Medjutim jedan član Frankopanske obitelji, general Vuk Frankopan, naseljivao je i sam vlahe po frankopanskih dobrih, na koje je oko Otočca naselio Vukov sin Juraj vojvodu Emanuela Mandića, došavšeg iz Bosne sa svojim rodom i sa 90 vlaških kuća iz Usore.[210]

Pravoslavni okolo Brinja došli su na dva puta god. 1633., i opet god. 1679. Poslednje godine doveo je harambaša Dragić nekoliko vlaških kuća u Brinje, kojim general Herberstein opredieli stanbine u Stanjici.

---

204 Zapisnik pravde u našoj sbirci.

205 Hietzinger: *Statistik der Militärgrenze*. I. Th. str. 26.

206 Croatica Bd. I., II.

207 Verzeichniss der Akten vom Jahre 1547. Kriegsarchiv.

208 Biskup senjski Brajković izviesti god. 1702. bana Adama Baćana, da su brložki vlasi naseljeni prije 80 godina, dakle oko god. 1620.

209 Acta continiaria, rukopis kod jugoslavenske akademije.

210 Neo reg. acta. F. 679, br. 14. Vidi naš članak o Bosiljevu u "Viencu" godine 1875. br. 19. i 20.

Sbog tih vlaha pobuniše se Brinjani, late se oružja i odtjeraju vlahe. Senjska vojska potišila je silom Brinjane, ali mnogi Brinjani nehoteći u susjedstvu vlaha živiti, odseliše se u krajeve pokupske i posavske.[211]

Ako još spomenemo, da su nakon osvojenja Like i Krbave g. 1689., u te krajeve nadošli osim katoličkih Bunjevaca, Podgorica, Dalmatina, Senjana, Brinjaka i Ogulinaca još mnogi hrišćani iz Kupresa, Grahova, Knezopolja, Plavna i drugih tada turskih priedjela,[212] onda smo od prilike označili sve poglavite seobe tako zvanih vlaha u hrvatsku krajinu. Opazujemo pako, da se je u Liki i Krbavi vjersko razmjerje od doba izbave izpod Turčina u toliko promienilo, što mnogi katolici razdieljeni početkom osamnaestoga vieka u plemiće i starosjedioce došavše iz Gacke, Brinja i Otočca, u Bunjevce, pokrštene Turke i tobožnje Kranjce ili bolje reći Hrvate, ostaviše nakon pobune god. 1733. i 1751. te strašnoga glada god. 1774. Liku, i prodjoše u Slavoniju i Banat, kamo je odveo god. 1782. pop Vicko Čubelić 22.000 dalmatinskih i ličkih Hrvata, a god. 1811. župnik Ćuk 4000 Krbavaca iz Udbine i sv. Petra (Bruvna).[213] Poslednja poveća seoba vlaha u kršćansku Hrvatsku sbila se istom nakon švištovskoga mira god. 1791.; tada su zapremili pravoslavni vlasi velik dio novo zadobljenoga prostora počam od Maljevca pak sve do Srba i tromedje u bivšoj ličkoj pukovniji.

* * *

Neima traga u sačuvanih spomenicih o kakovoj posebnoj crkvenoj hierarhiji grčkoiztočne crkve kod ovih doseljenika za prvo vrieme njihova došašća. Doseljenike niti nesmatrahu hrvatske oblasti prama načelu postavljenom kraljem Matijom Korvinom, da u njegovoj državi bude samo jedna crkva, sliedbenici posebne od rimskoga pape oddieljene crkve, već istovjerci sa posebnim grčkim obredom. Sretna su bila pojedina uskočka plemena, ako si mogoše za svoje popove i kaludjere podignuti crkvice iztočnoga obreda. Većom stranom obavljahu bogoslužje u zidinah oborenih po Turcih katoličkih crkva, a i danas su župe pravoslavne ponajviše namještene u mjestih, gdje su stajali prije turskih vremena katolički župnici. Ako nije bilo popa grčkoga obreda, polazio je puk i katoličke crkve, i u obće nije bilo u narodu sbog vjere tolikoga antagonizma,

[211] Vitezovićeva kronika.
[212] *Gesch. der Lika seit ihrer Eroberung von den Türken*. Rukopis akadem. jugoslav.
[213] Ibidem.

koliko poslije. Biskupi katolički držahu u svojih diecezah došljake svojimi vjernici i postavljahu i potvrdjivahu im popove njihova plemena i iztočnog obreda. Razliku medj popovi i u bogoslužju tim je manje narod opažao i osjećao, što su svećenici obiju crkva u svojoj vanjštini, dok su katolički svećenici brade nosili, te se odievali u haljine po narodnom kroju, medjusobno mnogo naličili, a katolički glagoljaši osobito u senjskoj biskupiji slovinski glagoljali.

Dogadjalo se je već tada, da se pojedini pravoslavni sasvim pretopiše u katolike, a takov jedan bio je zagrebački biskup Petar Domitrović, za kojeg kažu, da se je rodio od pravoslavnih roditelja. S uskoci pomješaše se pako na više mjesti starosjedioci, koje svekolike Turci nipošto neizkorieniše. U krajevih, gdje bijahu starosjedioci razsuti medju hrišćane, i gdje ih je malen broj bio, prigrliše oni stranom iztočni obred i vjeru. Zato imade dosta dokaza i u urbaru modruškom od god. 1486., u kojem spominje se više obitelji, kojih potomci stanuju i danas na istih mjestih, a danas pripadaju grčko-iztočnoj crkvi, koja nije imala vjernika u staroj županiji modruškoj.

Reprezentanti sljedbenika grčko-iztočne vjere bijahu osobito kaludjeri reda sv. Vasilije, došavši ovamo zajedno sa narodom iz Turske. Ovi podigoše manastire u Lepavini, Gomirju i u Komogovini. U Gomirje blizu Ogulina naseliše se god. 1596. iz manastira Krke u Dalmaciji tri kaludjera Aksentije Branković, Bisareon Vučković i Mardarij Orlović. Kaludjeri osnovaše tu god. 1602. na zgodnom mjestu u dolini pokraj rieke Dobre crkvu i manastir. Prije toga, god. 1461. i 1486., postojala je tu katolička župa krbavske biskupije, obdarena knezovi Frankopani sa 22 rala zemlje.[214] Manastir u Komogovini na imanju spadajućem jedno doba despotom srbskim, a prije toga knezovom Zrinskim, podigao je kaludjer Svilokos iz manastira Moštanice u staroj županiji dubičkoj pod Kozarom planinom. U Komogovini i u Moštanici bile su još god. 1501. katoličke župe zagrebačke biskupije.[215]

Prvi episkopat za kršćane grčko-iztočne crkve zaveden je oko god. 1610. u varaždinskoj krajini, gdje je bilo tada razmjerno više pravoslavnih nego li u karlovačkoj krajini, s kojom još tada nije bila spojena Lika i Krbava, a niti Pounje bansko. Već prvi vladika Simeon Vratanja, ujedno i arhimandrit novoga manastira sv. Mihalja u Marči, ozidana troškom

---

[214] *Modruški urbar*. Prijepis u našoj zbirci.
[215] *Starine* knj. IV., str. 201.

zagrebačkoga biskupa Petra Domitrovića, predobijen je za uniju sa rimskom crkvom, te bude kraljem Matijom II. naimenovan vladikom grčke crkve u Hrvatskoj sa naslovom "*Svidnički*", a potvrdjen papom Pavlom V. u Rimu, kamo je bio pošao Vratanja na posvetu. Osobitu zašitu uživao je Vratanja kod revnoga katolika nadvojvode kašnje i kralja Ferdinanda II. Ovaj naloži kao upravitelj krajine 10. siečnja god. 1612. iz njemačkog Gradca svim zapovjednikom na krajini po Hrvatskoj i Slavoniji, da budu u prilog novomu vladici, koj ima izpraviti pogrješke vjerske i izkorieniti odpor prama pravoj katoličkoj vjeri te kazniti nevjernike kanonom duhovnim, a da kapetani pomognu svjetovnom rukom (*brachium saeculare*), ako bi se vlasi opirali odredbam vladike.[216]

Vratanji podčinjeni su bili svi pravoslavni u Hrvatskoj i Slavoniji i po kranjskih medjah. Iz štajerske zemaljske blagajne dobivao je on kao i njegovi nasljednici mjesečno 20 for. plaće.

Već po smrti (god. 1630.) prvoga vladike Vratanje poremeti se unija. Od njegovih nasljednika Maksima Predojevića, Gabrijela Predojevića, Vasilja arhimandrita, Save Stanisavljevića sve do Gavre Miakića, koji je god. 1670. vladičanstvo ostavio, bio je samo Vasilj, prije arhimandrit gomirski, očit privrženik rimske crkve, dočim ostala četvorica bili su samo za izliku sjedinjeni sa rimskom crkvom, smatrajući se pako vazda vjernici iztočne crkve, dobivši posvetu i potvrdu od srbskoga patriarke u Peći. Oba vladike Maksim i Gabriel Predojević nisu niti išli u Rim sbog papinske potvrde. Odporu vladika marčanskih proti uniji krivi su dosta i zagrebački biskupi, držeći marčanske vladike svojimi vasali i vikari i pravdajući se kod rimske stolice, da se za jednu diecezu neimaju rediti dva biskupa, dočim se tako zvane vratanjske (po vladiki Vratanju) i svidničke (po nekom mjestu u koločkoj biskupiji) vladike vazda smatrahu pravimi arhijeri naroda grčkoga obreda sa vlašću biskupskom. Za četvrtoga vladiku Vasilja kaže biskup zagrebački Petar Petretić u svojoj spomenici,[217] da je bio naobražen svećenik, upućen u bogosloviji a da je bivši arhimandritom u Gomirju osobito prijazno susretao Isusovce, kad bi putovali medj Zagrebom i Riekom. Vasilj prozvan je prvim svidničkim vladikom. U Rim putovao je sa zagrebačkim biskupom Bogdanom, ali premda je duže vremena tamo boravio, nije posvećen, jer se crkveni

[216] Politica u nadbiskupskom arkivu Vol. 1., br. 58.

[217] *Historia de Valachorum in confiniis regni Slavoniae degentium episcopatus origine, progressus et effectibus.* U biblioteci Jugosl. akadem. DCCCXXXV.

otci nemogoše složiti, jeli se na naslov svidničkoga biskupa može posvetit vladika grčkoga ili rimskoga obreda. Vasilj na skoro umre nakon povratka iz Rima. Pogovaralo se je, da ga kaludjeri otrovaše, bojeći se, da ih nebi pounijatio. Truplo njegovo nepokopaše kaludjeri u crkvi marčanskoj uz prijašnje vladike, već izvan crkve.

O vladici Savi Stanisavljeviću (od god. 1648.) kažu, da je bio vele lukav i da je znao na sve strane imponovati, akoprem je bio na toliko neuk, da je jedva ćirilicu čitao. Svoje protivnike, osobito arhimandritu lepavinskoga Kordića znao je prikoriti: "*Ako si hrišćanin, zašto se nebojiš moje kletve, ako si rimljanin, znaj da ja imam i od pape veliku oblast*." Svojim vjernikom strogo je branio polaziti katoličke crkve. Za njegova vladikovanja došlo je mnogo kaludjera i duvna reda sv. Vasilije iz turskih strana u Hrvatsku.[218]

[218] Radoslav Lopašić, *Karlovac. Poviest i mjestopis grada i okolice*. Zagreb, 1879, str. 140-152. ("*Rade Lopašić, i sam Vlah, Krajišnik, pravoslavac objavio u Akademiji oko 1880. g. ... Spomenici naše hrvatske krajine (3 podeblje knjige) u kojima se govori o Vlasima koje su Turci naseljavali…*". U: Mirko Marković /akademik HAZU/, Predavanje u prostorijama Kluba Kijevljana u Zagrebu. U: *Naše Kijevo* "Glasnik Kijevljana" /Zagreb/, godina III, broj 1/10/, veljača 1994, str. 12.)

Rudolf Strohal

Vlasi u Hrvatskoj

(Historijsko-kulturna crtica iz 16. vijeka)
(1931)

1.

Riječ "Vlah" nije imala prvotno kod Hrvata onoga značenja, u kojem se upotrebljava ova riječ danas. Neki vele, da je ova riječ prvotno označavala gorskoga stanovnika i pastira, drugi vele, da su bile prve pribjeglice iz turskih kršćanskih pokrajina u hrvatske zemlje rumunjski Vlasi, po kojima su i sve kasnije pribjeglice iz turskih kršćanskih pokrajina u Hrvatsku nazivali Vlasima.

Knezovi Frankopani su već rano primali na svoja mnogobrojna imanja pojedine kršćanske iseljenike iz turskoga carstva. Takvih nalazimo u 16. vijeku gotovo na svim Frankopanskim imanjima, a starosjedioci u hrvatskim zemljama općenito ih nazivahu Vlasima, premda su bili ti prvi Vlasi gotovo svi rimokatolici. G. 1542. iseli se malo ne cijela općina rmanjska iz sjevero-zapadne Bosne. To je bila prva velika seoba kršćanskih Vlaha iz Bosne u Hrvatsku.

Tu su seobu izazvali razni razlozi. Narod se je u Primorju isticao nad sve ostale Bošnjake osobitom tjelesnom ljepotom, napose se isticahu njihove žene. To su doskoro opazili i Turci, pa se često zalijetahu u Rmanj, gdje su otimali kršćanima njihove lijepe žene i djevojke. Ovakvim je zgodama dolazilo do krvavih borba između Turaka i kršćana. Otetim ženama napunjali su Turci svoje hareme. Pored toga su Turci lišili stanovnike Rmanja svih prava, koje su oni imali prije osvajanja njihova mjesta po Turcima, i nijesu im dopustili, da živu prema svojim starim običajima. Stanovnici Rmanja govorili su čakavskim narječjem, a pisali su glagoljskim pismom, bili su svi rimokatoličke vjere. Nekoliko se je isprava iz Rmanja sačuvalo do danas napisanih čakavskim narječjem i glagoljskim pismenima iz vremena, dok još Turci nijesu osvojili Rmanja (kao od 28. XI. 1448, – 1451., – 11. VI. 1478.)

Pod turskom je vlašću postojalo nezadovoljstvo Rmanjaca od dana do dana sve veće. Pročulo se je i kod njih, da gospoda Frankopani rado

primaju kršćane iz turskoga carstva na pusta i opustjela po Turcima svoja zemljišta. Stoga izaslaše rano u proljeće g. 1542. dva svoja izabranika, popa Grgura Šutilovića i Radivoja Šubašića, u Hrvatsku, da razvide, kamo bi se mogli naseliti. Tražeći novu postojbinu, dođoše i do porkulaba Vida Milovca u gradu Ribniku. Ribničko je vlasništvo onda bilo vlasništvo Štefana Frankopana i njegove sestre Katarine, udate za Nikolu Šubića Zrinskoga, kasnijega sigetskoga junaka. Porkulab ih primi u gradu Ribniku…

Porkulab je sa svojim ljudima otišao, a narod je poslije njegova odlaska još bolje prionuo uz posao. Sve se je natjecalo, tko će si ljepši dom urediti. Preostalo je još pitanje crkve. Dogovore se oni i počeše zidati crkvu, koju prije zime pod krov spraviše. Biskupija zagrebačka primi ih pod svoje okrilje i pripoji ih župi novogradskoj, pod koju su i prije ova mjesta potpadala, dok nijesu Turci odavle narod rastjerali. Njihov pop Grgur Šutilović bi imenovan kapelanom za doseljene Vlahe, a bio je podređen župniku u Novom gradu.

Crkva u Prilišću bila je dovršena slijedeće godine i bila je posvećena sv. Leonhardu. Župnikom u Novom gradu bio je onda vrlo poštovani pop glagoljaš Matej Pridojević, plemić gorički, koji je imao svoje kmetove kraj Barilovića i na Srednjem vrhu, te mlin na Korani. Kad su doseljeni Vlasi posve crkvu dovršili, zamoli novigradski župnik tadanjega zagrebačkog biskupa, da bi im on ili njegov zamjenik posvetio crkvu. Posveta bi obavljena 1. lipnja 1543. Od ovoga je dana mogao kapelan pop Grgur Šutilović sv. misu služiti za svoj narod u Prilišću.

Doseljeni su se Vlasi uredili kao posebna općina ili sučija, koja je bila u svem podređena činovnicima u gradu Ribniku. Izabrali su svoga suca Radivoja Šubašića i deset starješina, koji su imali među njima red podržavati i zastupati ih pred porkulabom u gradu Ribniku.

Tako se je primakla i treća godina boravka Vlaha u novoj postojbini. Mjeseca lipnja 1544. dođe u Prilišće porkulab i pozva sve glavare zadruga, da dođu 25. lipnja u Ozalj i da će ih predvesti pred svoju gospodu, koja će im izdati otvoreni list.

Dana 25. lipnja bilo je već ranom zorom vrlo živahno u Prilišću. Sabirali se pred crkvom sv. Leonarda svi glavari zadruga. Obukli su se u svoje najbolje odijelo i krenuli oko 5 sati u jutro iz Prilišća preko Netretića, Bajakova brda, Stativa, Tomašnice, Jaškova i Erjavca u Ozalj. U Ozalj su prispjeli oko 10 sati prije podne. Ondje ih je dočekao porkulab

ribnički i odmah ih predveo pred svoju gospodu kneza Miklouša Zrinskoga i kneza Štefana Frankopana. Gospoda su bila iznenađena ljepotom ovih ljudi. Knez Mikloš Zrinski pozva odmah dijaka pisara, kojemu je diktirao ovaj otvoreni list:

"*Mi Knez Mikloš Zrinski i ban hrvatski, slovinski i Dalmacije i mi knez Štefan Frankopan krčki, senski, modruški i pročaja*[219] *damo na znanje vsim i vsakomu, pred kim obraz ta naš list otvoren pride, a navlastito porkulabom i obhodnikom gospodstva našega, kako pridoše pred nas s Prilisja i od Rosopajnika Vlasi, ki do danas jesu ondi u pokoju prebivali s našim odlučenjem, ki poimence jesu niže pisani: Mihovil Sestrić, Matko Šuranović, Petar Rasporić, Jakov Sestić, Vid Šimunović, Petar Radanović, Jandrij Basarović, Radić Zečković, Radivoj Šubašić, Ivan Strahojević, Milić Dobrić, Juraj Zelenković, Juraj Domin, Matij Kacan, Tomaš Sestrić, Pavao Šutilović, Jakov Pavečić, Mikula Bursić, Jandrej Luić, Ivaniš Basarović, Paval Alić, Milinović, Grgur Šutilović, Radić Dobanović, proseći od nas vsi kupnice, kom službom bi imali nas služiti.*

Mi videći, da bi radi u našem gospodstvu stati i nas pravo i verno služiti, š nimi se utakmismo[220] *tim načinom, da imaju od naših zemal služiti kad i kamo koli budu zapoved od nas imali, da imaju na četu*[221] *ili na put pojti, i ako bi kada oteli pojti, da jim mi imamo brašno*[222] *dati, i ča koli na putu dobudu sužan, koni, marhe male i velike, da imaju nam od svega dobitka polovinu dati. I tulikoje ako bi kada pošli na put ob svojem brašni, da nam imaju od vsega dobitka mala i velika treti del dati i da nam budu dužni desetinu od janac davati, a oni da su slobodni oda vsih podavkih, inih dohodak i služab malih i velikih, ča je dužnost od sel onih, i ako bi oteli napredovati ili na to stati k sebi na zemlju našu kih junakov prijeti, to soopšćenje od nas imaju prijeti i meja se postaviti stom službom kako ostali, kako je zgora pisano, javiše se nam ili našim oficijalom. I ako bi se prigodala ka škoda od nih u našem gospodstvi, ka bi se očito znala, da ote kaštigu prijet, ke budu dostojne.*

I na tom jim dasmo ta naš list otvoren pod naš pečat navadni.

---

219 I t. d. (i tako dalje.)
220 Pogodismo.
221 Vojsku.
222 Hranu, kruh.

Dan u gradu našem Ozlju miseca ijuna dan 25. tisuće pet sat četrdeset četrto.

Tri pečata

Nikolaš Zrinski."

Ovaj je otvoreni list napisan glagoljskim slovima, te ga još danas Prilišćani čuvaju, koji su ga i meni pokazali, te sam im ga po prilici prije pedeset godina pročitao.[223]

---

223 R. Strohal, *Vlasi u Hrvatskoj.* (*Historijsko-kulturna crtica iz 16. vijeka*). Jadranska vila (Omiš), IV/1931, 6, 81-87. (Broj od 1. lipnja 1931.)

Prof. Stjepan Pavičić

Starosjedilaštvo današnjeg hrvatskog naselja u Srednjoj i Sjevernoj Dalmaciji

Prilog k proučavanju porijekla Bunjevaca
(1931)

U našoj historiografiji održava se na nekim stranama mišljenje, da je starosjedilačko hrvatsko naselje u Srednjoj i Sjevernoj Dalmaciji u prodiranju Turaka i u prvim godinama njihova gospodstva ili potpuno nestalo ili da ga je ostalo u vrlo malu broju. Na mjesta toga staroga hrvatskog naselja da su Turci onda doveli novo stanovništvo sa zemljišta koje pripada danas zapadnoj Bosni i Hercegovini. Na tom je mišljenju osnovao svoje objašnjavanje porijekla Bunjevaca i Jovan Erdeljanović koji tim hoće da dokaže, da su i današnji Bunjevci u Dalmaciji i njihove naselice po Lici, Velebitskom Podgorju, oko Senja i na Ličkom polju, pa oni u Brčkoj zapravo došljaci i u samoj Dalmaciji, a onamo da su došli iz spomenutih krajeva Bosne i Hercegovine. Starinačko je naselje i u tim krajevima Dalmacije i po zapadnoj Bosni i njoj bližoj Hercegovini od najstarijih vremena naseljenja Hrvata dakako potpuno jednako, i po govoru i po drugim svojim emanacijama, i za pitanje o porijeklu Bunjevaca svejedno je, da li su oni potekli sa zemljišta na zapadnoj ili istočnoj strani Dinare. No u interesu nauke i točnijeg istraživanja porijekla Bunjevaca valja ipak utvrditi, da li je zaista provedeno u prodiranju Turaka nestajanje starosjedilaca iz spomenutih dijelova koji danas pripadaju Dalmaciji, ili je to mišljenje osnovano na općenitoj pretpostavci da se to bilo moglo dogoditi, te se ta mogućnost uzela kao stvarnost bez navodjenja dokaza.

Stanje zemlje i naselja za vrijeme prodiranja Turaka od svih naših krajeva najviše nam je i najjasnije poznato upravo za zemljišta sa zapadne strane Dinare, od Neretve do Zrmanje. To je stanje gotovo u tančine opisao Mlečanin Sanudo u svojem *Dnevniku* u kojem je on bilježio i sitnije dogadjaje na mletačkom i njemu susjednom području. Osim toga postoje iz toga vremena i opširne vijesti u izvještajima upravnih, vojnih i crkvenih hrvatskih vlasti. U cijelom tome istraživanju najvažnije je pitanje na koji su način Turci osvojili to zemljište, jer o tome načinu zavisilo

je i stanje starosjedilačkog naselja. Upravo taj momenat najjasnije je i opisan u spomenutim izvještajima, jer on je, dakako, i u ono doba smatran najznatnijim. Tako se onda na osnovi tih vijesti može steći potpuna slika o tome, da li je starinačko naselje ostalo po tim krajevima u jačem broju, ili je ono nastalo otuda što seljenjem pred Turcima, što propadanjem u ratovanju i odvodjenjem u tursko ropstvo.

U vrijeme turskoga osvajanja zemljište, što ga danas zauzimlje Dalmacija sjeverno od Neretve, pripadalo je pod tri različita državna područja. Stoga i sudbina tih pojedinih dijelova u tom osvajanju nije bila jednaka, nego je ona bila vezana na odnose koji su u to doba postojali izmedju Turaka i spomenutih država. Od Zrmanje pa sve do donje Cetine to je zemljište u to vrijeme pripadalo Hrvatskoj. Usko primorje od Nina do Splita držali su Mlečani, koji su ga godine 1408. kupili od kralja Ladislava. Oni su u polovini 15. stoljeća stekli i Poljica, a nešto kasnije i Krajinu ispod Biokova. Ostali dio Krajine, od visova Biokova na istok, pa Imotsko polje, Zadvarje i Radobilja sve do blizu Trilja i Čačvine, pripadali su pred dolazak Turaka Bosni. Od njih je Imotsko polje Bosni pripalo već prije, a ostale je spomenute krajeve od Hrvatske oteo Stjepan Kosača. Tako se pred sam dolazak Turaka po tim južnijim krajevima donekle razvila bosanska, a kasnije hercegovačka tradicija.

Kada su onda Turci gotovo mirnim putem stekli Bosnu, njima je putem toga osvojenja dopalo sasvim naravno i zemljište s istočne strane Biokova, od Neretve do blizu Cetine, što je tada bilo bosansko. Oni su taj put stekli i zagorski dio Poljica, jer kralj Matija, opisujući papi svoju vojnu na Turke u Bosni od godine 1480., izričito navodi da su od Turaka k njemu prišli u toj vojni radobiljski i poljički Vlasi. Turci nisu odmah dobili jedino Makarsko primorje koje su prije njih posvojili Mlečani, ali je i tu, na štetu Venecije, ubrzo uhvaćena veza izmedju Turaka i vodja Krajinjana. Na toj su vezi i na preilaženju Turcima mnogo radili upravo Kačići, najznatnije pleme i najveći posjednici u Krajini koja je često i zvana po njima. Sanudo javlja, kako se Mlečići tuže na dvoličnost Kačića, koji su se gradili njihovi prijatelji, ali su u potaji preveli svoju zemlju pod tursku vlast. To se dogodilo godine 1498. ili u početku 1499. Očito su Kačići osjetili prednost demokratskog uredjenja turske države, a i više su valjda nalazili pouzdanja u muslimana iste krvi no u tudjim Mlečanima. Turci su Kačićima nagradili taj rad ostavivši im kneštvo i posjede u Krajini, koje su imali prije za hrvatskog vladanja i poslije za

Mlečana. Kačići su Turcima poslužili i u kasnijim osvajanjima. Tako su godine 1525. nastojali s pomoću svojih ljudi da Turci dobiju dubrovački Ston. Zbog toga su došli u vezu s nekim Stonjanima, ali je izdaja bila otkrivena. U nju su bili upleteni neki katolički svećenici i cijela južna Krajina Kačića.

Turci su u Krajini i Radobilji ostavili isprva onako socijalno uredjenje kakvo su zatekli. Tako je na oba zemljišta ostalo i starosjedilačko plemstvo i puk, a i uprava je donekle u prvo vrijeme bila u rukama onih porodica koje su je i prije vodile. Kako su Krajinjani i Radobiljci od volje prešli Turcima, oni su, dakako, pristupili i ratničkoj organizaciji turskoj, te su sudjelovali i u pljačkanju mletačkog primorskog područja koja su provodile turske neredovite čete. Tako Sanudo javlja kako je neki Radobiljac izvijestio da se turski četnici (Turci) kupe u Radobilji, odakle će skupljeni navaliti na Split ili na druge bližnje primorske krajeve. I mnogi Radobiljci Hrvati da idu s tim četnicima na pljačku. Veza izmedju starosjedilačkog plemstva u Radobilji i susjednih muslimana u Bosni bila je već u prvim godinama turskog vladanja tako velika da su dva plemića iz čuvene kuće Nenadića skupili čete muslimana, martoloza i svojih ljudi i unajmili se u mletačku službu na zemljištu Italije.

(Nastavak 1, *Obzor*, broj 179)

Put kojim su pošli u odnosu prema Turcima Kačići i Radobiljci bio je dakle isti onaj kojim se išlo u Bosni i Hercegovini. Stoga je i razumljivo da se malo kasnije i kroz cijelo 16. st. iz tih krajeva našao velik broj martoloza hrvatskog porijekla koji su Turcima mnogo služili u napadaju na Mlečane, a kasnije i u borbi sa Senjanima.

Iza Kačića i Radobilje došla su u prelaženju Turcima na red ubrzo i Poljica koja su ležala izmedju Cetine, Žrnovnice i Biska, sjeverozapadno od Radobilje, s kojom su Poljičani graničili oko Zadvarja, Katuna i Blata. Turci su u Zadvarju ubrzo uredili utvrdjenja i počeli su da gledaju na Poljica sa željom da ih pridobiju. Povoljno su tlo za Turke medju Poljičanima načinili dogadjaji u Imotskom Polju, u Krajini i Radobilji. Stoga je prelaženje Turcima iz Poljica bilo već zarana. Tako je jedan od plemića poljičkih postao još do god. 1500. visok činovnik u Turskoj, i tamo se zvao Demeč-Mehmedbeg. On je u god. 1501. bio zapovjednik vojske u Hercegovini i odonud je preko svojih plemenika u Poljicama radio na

tome da Poljičani prijedju Turcima. Mlečani su saznali za tu akciju, i taj put im je uspjelo da je osujete. No akcija je u tom smjeru produživana, i već su god. 1508. Mlečani bili uvjereni da će Poljica izgubiti. I te su god. ugledni Poljičani bili oni koji su urgirali prelaženje Turcima. Medjutim u to je vrijeme k Turcima prešao valjda samo planinski dio uz Cetinu prema Radobilji. No par godina iza toga cijela su već Poljica njihova. Iz god. 1513. postoje turske listine socijalna karaktera, pisane od turskih činovnika na poljičkom zemljištu, a rade o baštinskim poslovima Poljičana. U njima se spominju: stanovnik cetinjski, nahija poljička. God. 1514. javlja i mletačko vrelo iz Splita da su Poljičani ugovorili sa sultanom o prelaženju u njegovo podaništvo. Oni su mu obećali plaćati stanovitu sumu dukata u ime harača. Sultan da je naložio sandžaku da se s Poljičanima lijepo postupa. Oni su u Turskoj imali donekle privilegovan položaj, birajući sebi kneza, dakle od prilike onako kako su isprva imali Kačići u Krajini i Radobiljci. I dalje je i u njih ostala dioba na plemenite i neplemenite rodove. Sa turske strane medju njima je vladao naročiti emin kao i u Makarskoj u Kačića Krajini. I Poljičani su uskoro primili metode četovanja i pljačkanja mletačkoga područja u društvu s turskim martolozima kako su to prije njih učinili već Krajinjani i Radobiljci. U tom je pogledu karakteristično da su Poljičani u svoj statut unijeli oštar članak o tom martološtvu svojih članova i zabranili ga pod kazan smrti.

Tako je pod Turke dospjelo cijelo zemljište od Klisa i Cetine do Neretve, a da se na njemu nije vodilo nikakvo ratovanje, nego je starosjedilačko naselje mirnim putem, prostim prelaženjem, prešlo u tursko podaništvo. Ono je tu, šta više, sačuvalo i neke povlastice. Na tom dakle zemljištu nije bilo gubitaka u stanovništvu, nego je ono ostalo na svom tlu u punom broju. Na taj su se način mogla održati i stara plemena i njihova plemenska tradicija, a sav se narod mogao u punoj mjeri razvijati. U Krajini su Kačići mogli zadržati svoje kneštvo i posjede, a tradicija je plemenska u drugoj poli 17. st. na tom tlu još točno znala stare plemenite rodove kojima je mletačka uprava poslije Turaka plemstvo opet priznala. Isti je slučaj bio i u Poljicama gdje je dioba na plemena, održana kroz cijelo tursko vladanje, i danas poznata u tančine. Na tom se dakle zemljištu proveo isti proces kao i inače u Bosni i Hercegovini, samo još povoljniji za Turke, jer su tu kršćani katolici, stojeći u susjedstvu katoličkih država, ili kao primorska Krajina i Poljica i pod vlašću mletačkom, svojevoljno prešli k njima. S druge strane razlika je bila i u tome, što su povlastice

bile dane cijelom zemljištu, te se na njemu nisu ni naseljavale spahije i posjednici timara, nego su posjedi u glavnom ostali u rukama starih posjednika, osobito u primorskom dijelu. Stoga tu i nije bilo mnogo doseljenog muslimanskog naselja, a koliko ga je bilo, ono je pripadalo vojsci, upravi, sudstvu i trgovini. U staroj Imotskoj župi i u zagorskom dijelu Krajine, koji su kao pripadni dijelovi Bosne pripali Turcima još 1464. god., prilike su bile iste kao i inače po Bosni, te su ti posjedi bili dani spahijama i timarima, i zbog toga je i muslimansko naselje tamo bilo jače. Povlašten je položaj imala donekle i Radobilja, i kako u njoj kasnije nalazimo i dosta muslimana, ti su muslimani ili starosjedilačko naselje prešlo na islam ili su doseljenici po službi i po pojedinim spahilucima i timarima. Značajno je da je povlašten položaj od Turaka dobila i Bekija koja leži jugoistočno od Imotskoga. I u Ljubuškom Polju još su u 17. st. postojali mnogi katolici koji su imali svoje vlastite posjede, te nisu morali obradjivati polja i vinograde spahija.

Jedno zbog toga u glavnom povlaštenog položaja, a mnogo i zbog nikakvih gubitaka u dolaženju Turaka, na tom se je zemljištu od Cetine do Neretve starosjedilačko hrvatsko naselje u turskom vladanju u povoljnim prilikama vrlo dobro razvijalo. Tu su u to vrijeme na malu prostoru postojala četiri franjevačka konventa (u Makarskoj, Zaostrogu, Živogosti i Imotskom) i tri velike svjetovne župe (u Podgori, Zagvozdu i Brelima), a osim toga Poljica su imala svoju crkvenu organizaciju svjetovnih župa. Po popisu tih franjevačkih i svjetovnih župa i po statističkim turskim podacima oko 1620. na tom je zemljištu bilo oko 2500 kuća katolika, a to je moglo prema tadanjim prilikama u najmanju ruku dati jedno 20.000 duša. Od toga su u to doba sama Poljica imala oko 800 kuća, Primorje od Cetine do Neretve jedno 400, a toliko je imala i Imotska župa. U Radobilji na deset sela bilo je oko 120 kuća katolika, u Donjoj Cetini bilo ih je jedno 380, a oko 400 bilo ih je u Vrgorcu i okolini. To je starosjedilačko hrvatsko naselje do pred konac 17. st. razvilo po prirodnom prirastu još jedno 6.000 duša, te u to doba možemo da računamo broj katolika na tom zemljištu od Cetine do Neretve na jedno 26.000. Cijelo je to naselje bilo jednoga porijekla i govora, štokavskog dijalekta sa ikavskim narječjem i novom akcentuacijom.

(Nastavak 2, *Obzor* broj 180.)

U oslobodjivanju od Turaka to je naselje bila jaka cjelina iz koje je onda mogao da izadje velik broj raselica. I to je zemljište dalo zaista mnogo naseljenika okolnim krajevima. U tom naseljavanju najviše su sudjelovali Imotska župa, Radobilja, Cetina i Poljica. Za prosudjivanje tih kasnijih migracija valja zapamtiti ovaj važan momenat: Već pred dolazak Turaka cijelo je to područje duže vremena pripadalo pod onaj sklop zemalja iz kojih se kasnije obrazovala Hercegovina. Kada su onda dobili to zemljište Turci, oni su ga opet svega podbacili pod sandžakat hercegovački. Tako je prema tome to zemljište pod Hercegovinom stajalo oko 250 godina, i naravna je posljedica toga bila da se je u tom naselju razvila hercegovačka tradicija, i da je okolno stanovništvo to naselje zvalo Hercegovcima. Kada su onda po oslobodjenju od Turaka nastala seljenja sa toga zemljišta, ona su smatrana da su vršena iz Hercegovine. Ako se u ono doba i znala prava provenijencija tih migracija, danas je znanje o tom pometeno, jer se pod Hercegovinom sada obično računa današnja zemlja toga imena, te se o tim seobama zbog toga i prave krivi zaključci. Tako je često puta rečeno i za kliške i senjske Uskoke da su porijeklom sa zemljišta današnje Hercegovine, a priroda same stvari i prezimena, tipična za Poljičane i susjedne Krajinjane, jasno upućuju da su to bili prebjezi iz hercegovačkih Poljica i Krajine ispod Cetine.

U prodiranju Turaka na područje banske Hrvatske, Poljicama i Radobilji na sjever i zapad, pokazuju se drugi momenti. Tu su živjela stara vojnički organizirana hrvatska plemena kojima je pripadao sav posjednički dio naroda. Na tom je zemljištu bilo i mnogo tvrdih gradova, a ratnička je organizacija bila u rukama nekolikih plemenskih rodova, povezanih sa organiziranim plemstvom na velebitskoj strani Hrvatske. Oni su zbog velikih svojih posjeda bili odlučni u obrani zemlje od Turaka i onih članova hrvatskog plemstva što su po zemljištu današnje Zapadne Bosne i Dalmacije ispod Cetine prišli k Turcima i s pomoću njihovom nastojali da se domognu tih velikih imanja. S druge opet strane, u Primorju, na mletačkom području, ležalo je zemljište s bogatim gradovima, s dobro obradjenom zemljom i sa mnoštvom sela, punih ljudstva, stoke i plodina. Sa svojim bogatstvom ono je bilo stalna želja planinskih četničkih pohoda oduvijek, a pogotovo tada, u turskom prodiranju, gdje je pljačkanje bogatoga primorja često puta bila i politika okolnih paša. No na onim dijelovima banskog područja, koja su ležala uz tursko zemljište

na Cetini, uz Radobilju i Zagorska Poljica, u starosjedilačkom je hrvatskom naselju postepeno stvarano duševno raspoloženje navikavanja na Turke i na njihov državni i društveni sistem.

Akcija Turaka u osvajanju toga banskog područja i plijenjenja mletačkog bila je uslovljena s tim momentima. Trebalo je zadobiti zemlju koju je branila jaka ratnička organizacija plemenitih hrvatskih rodova. U isto doba četnici, a češće i jači pohodi, htjeli su da pljačkaju bogato primorje. Ta dva momenta teško je bilo složiti, jer je plijen sa primorja valjalo provesti kroz bansko područje. Stoga je akcija Turaka svedena u linije koje su omogućile to dvojako djelovanje. Ona je zbog toga i potrajala dugo, kroz nekoliko desetina godina. Kako je napadanje na mletačko područje moralo ići preko banskoga, Sanudo je svu akciju Turaka od god. 1496. – 1532. u tančine opisao, i ona leži danas pred nama jasna i očita u svim svojim fazama. Osim toga ona je opisana i u izvještajima hrvatskih upravnih i vojnih vlasti i dopisivanju pojedinih zainteresiranih lica.

Studij turskog prodiranja u naše krajeve dolazi lakim putem do zaključka da je ono provodjeno na tri načina: Prvi se sastojao u tome da je starosjedilačko naselje prešlo brzo i lako, od svoje volje, pod Turke, i u tom slučaju ono je dobilo povlašten položaj. Stoga u njemu nije bilo nikakovih materijalnih gubitaka, a kršćansko stanovništvo nije prelazilo u većoj mjeri na muslimanstvo. Takav je slučaj bio na zemljištu od Neretve do Cetine i u Poljicama. Drugi je način bio u tome da je akcija Turaka u pridobljivanju trajala duže vremena, te su tako stvarane prilike koje su davale mnogo dublje veze izmedju starosjedilačkog naselja i Turaka, pa su i posljedice tih veza bile mnogo opsežnije. U tom slučaju bilo je i muslimanjenje mnogo jače. Takav je način turskog napredovanja proveden u Bosni i Hercegovini, gdje je on bio tipičan. On je proveden i u Slavoniji, gdje je po dokumentima oko Broda, Požege, Djakova i Vinkovaca na muslimanstvo prešlo preko 40.000 starosjedilaca, kojima su potomci poslije turske katastrofe, pod konac 17. stoljeća, otišli u Bosnu, gdje i sada žive u velikom broju. U Slavoniji je tursko prodiranje trajalo preko deset godina. No Turci nisu mogli osvojiti sva zemljišta, na koja su napadali, nego je borba oko njih vodjena dugo sa posljedicom, da je narod zbog čestih navala i velikih materijalnih gubitaka ostavljao na njima svoje domove i selio u sigurne strane. Tako su onda ta zemljišta ostajala pusta, te su ležala ili kao nikim nezaposjednuto tlo, ili su ih povremeno zauzimale

ratničke organizacije. To je bio treći način u prodiranju Turaka. Takav je slučaj u našim stranama bio na zemljištu od Slunja do Jasenovca. Otuda je starosjedilačko naselje u velikom broju otselilo u zapadnu Ugarsku i istočnu Austriju, a mnogo ga je otišlo i u Kranjsku i Štajersku.

Po Sanudu i po drugim izvještajima što hrvatskih što mletačkih vlasti akcija Turaka na osvajanju banske Hrvatske od Cetine do Zrmanje trajala je nekoliko desetica godina. Ona je počela već osamdesetih godina 15. st., odmah kako su Turci doprli do Dinare, ali je prava njena aktivnost nadošla zapravo od godine 1500., od prilike kada su Turci stali na Cetinu i osigurali sebi Krajinu i Radobilju. Po spomenutim izvještajima i po Sanudu u cijeloj toj akciji od 1500. godine dalje, izmedju ratničkih hrvatskih organizacija i Turaka nikada nije na tom zemljištu dolazilo do velikih bitaka.

(Nastavak 3, *Obzor* broj 181.)

Turci nisu navaljivali velikim vojskama koje bi poklopile cijelo zemljište, nego koliko je bilo ratničkoga djelovanja, ono je vršeno četničkim pohodima, oprobanim sredstvom turske ratne politike. Sanudo u svom "Dnevniku" donosi i o tim četničkim pohodima razmjerno vrlo malo vijesti, nego on gotovo pravilno zabilježava da turski četnici i martolozi sasvim nesmetano prolaze banskim hrvatskim područjem na mletačko, te pljačku s ovoga opet u miru provode na svoje. Svi takovi njegovi zapisi rezultiraju u tome, da Hrvati na banskom području u blizini mletačkoga žive u punom miru s Turcima, kojima i inače olakšavaju napade na mletački dio.

Po tim izvještajima i Sanudovim zapisima bilo je pojedinačkih borba o kule plemenitih rodova koji nisu htjeli pristati uz Turke. Neke su od tih borba u Sanuda u jačim crtama opisane. Većih gubitaka u ljudstvu pri tom nije bilo, a borbe nisu izvodile veće vojske, nego opet martolozi i četnici, svakako po planu turske ratne politike. Samo u nekoliko mahova dolazile su i veće turske redovite vojske na to zemljište, zbog osvajanja velikih utvrdjenja u Skradinu, Kninu, Ostrovici i Obrovcu. A opet su i ta jaka utvrdjenja pala Turcima u ruke ne dugom borbom i opsjedanjem, nego predajom i jednostavnim prelaženjem u njihovu vlast. Turci su tako bansko područje od Cetine do Zrmanje stekli sa vrlo malo borbe, a narod je u velikoj većini prešao u njihovu vlast mirnim putem, predajom

i samovoljnim prilaženjem. Na tom je zemljištu prema tome u turskom osvajanju proveden onaj isti način koji je izvršen i u Bosni i Slavoniji, a koji karakterizira duga perioda pridobljivanja i duševno i materijalno prilaženje k Turcima većine starosjedilačkoga naselja.

Taj momenat duševnog i materijalnog prilaženja starinačkog hrvatskog naselja od Cetine do Zrmanje k Turcima zapazili su svi izvještavači koji opisuju tu periodu. Naročito je mnogo gradje o tom skupio Sanudo, ali znatnih vijesti o tom daju i dopisivanja i izvještaji naših vojnih i upravnih vlasti koje osobito javljaju o prelaženju ratničkih hrvatskih organizacija na tursku stranu.

Na osnovi svih tih vijesti za ovo se bansko područje od Cetine do Zrmanje kao i za onaj dio od Cetine do Neretve može utvrditi i ovo: Uz mnoge slične momente prelaženja u tursku vlast sa Bosnom i Slavonijom, to područje u tom pogledu ima i svoje specijalne koji su naročito karakteristični. Oni rezultiraju u tome da je s jedne strane razmjerno vrlo velik dio starosjedilaca prišao k Turcima i stupio u njihove ratničke organizacije, a s druge opet strane Turci su tome zemljištu od Neretve do Zrmanje dali povlašten položaj dopustivši im slobodno uživanje starih posjeda i ostavivši im upravu u domaćim rukama. Samo veće vlasti došle su u ruke Turaka. Tako je to zemljište pod Turcima, barem kroz 16. st., a u nekim krajevima i u 17. imalo sasvim poseban položaj izmedju svih naših zemalja.

Za poznavanje svih tih dogadjaja koji su doveli do takova stanja pa onda i za konstatovanje toga stanja vrlo su informativni i karakteristični izvještaji dvojice katoličkih svećenika, rodjenih na tom tlu, porijeklom iz uglednih plemićkih hrvatskih porodica, a koji su živjeli tu u 16. st. Jedan od njih, Stefan Posedarski, poslao je Sv. Stolici izvještaj u kojem brani bana Ivana Krbavskoga od osvade da je prešao k Turcima, te tom prilikom opisuje i cijelo tadanje stanje na tom zemljištu. Taj je izvještaj iz vremena pada Obrovca, dakle oko god. 1526. On nam može da posluži kao osnovan u ovom našem poslu, jer je potekao od čovjeka visoka socijalna položaja, rodjena iz glasovite porodice, odrasla u tom kraju i dobro informirana o svim tadanjim socijalnim dogadjajima. Drugi od njih, arcidjakon splitski Nikola Alberti, poslao je caru Rudolfu pretstavku o tom kako bi trebalo osvojiti Klis. Njegova je predstavka doduše iz god. 1596., ali on u njoj prikazuje stanje koje je nastalo dolaskom Turaka i opisujući tursko osvajanje Dalmacije daje nakon nekoliko desetica

turskoga vladanja u njoj karakteristiku turskoga upravljanja i odnošaja starosjedilaca Hrvata prema njima. I ta nam pretstavka može poslužiti vanredno puno pri ovom istraživanju, jer je potekla od čovjeka istih vrednota kao i Posedarski, a koji u svojem izvještaju pokazuje jasan prijegled svega političko i socijalnog života i u Dalmaciji i po svijetu.

Kako je Alberti dao sliku turskoga prodiranja u Dalmaciju i onda karakteristiku njihova vladanja kroz 16. stoljeće, valja njegov prikaz upotrijebiti odmah na ovom mjestu, jer je to općenita konstatacija. On pominje kako je valjda božja providnost dala te su Dalmatinci jedini u turskom carstvu očuvali nešto od svoje stare slobode. Iako su Turci svuda po osvojenim krajevima raselili starosjedioce sa Primorja daleko u unutrašnjost, u Dalmaciji to nisu učinili. Dalmatinci su tako očuvali svoja sjedišta, i kamo ih je Bog smjestio, Turci ih nisu dirali, i oni su ostali na svojem domu. Tu su ih Turci ostavili i sa više povlastica, nego druge starosjedioce po ostalim njihovim krajevima. Oni su, šta više, dali i upravu, a daju je i tamo gdje im to lako može škoditi.

(NASTAVAK 4. *OBZOR* BROJ 182.)

Albertijev je prikaz jasan. On ističe caru Rudolfu, da su Dalmatinci u turskom osvojenju održali svoja stara naselja, te medju njima nije bilo prisilnog raseljavanja kao inače u primorjima turskoga carstva. Alberti taj momenat naročito naglašava. U našem ovom istraživanju ta tvrdnja Albertijeva iznosi očit dokaz, da starosjedilačko naselje sa područja od Neretve do Zrmanje u nemletačkom dijelu nije ništeno ni raseljavano, nego je na svom domu ostalo u jakom broju. Alberti za to iznosi sliku: Kako ih je Bog smjestio, tako su ih i Turci ostavili. Značajna je i ona tvrdnja Albertijeva o posebnim povlasticama Dalmatincima pod Turcima i o upravljanju domaćih ljudi. Ta se njegova tvrdnja podudara s onim što smo našli za Krajinjane (Kačiće), Radobiljce i Poljičane. Po Albertiju povlastice su pod Turcima imali svi Dalmatinci (v. Lopašić, *Spomenici hrvatske krajine*, I., 256–264.).

U ovom pismu Sv. Stolici Posedarski razlaže kako Turci i naši muslimani već preko pedeset posljednjih godina s uspjehom rade na tom da narod sa zapadne strane Dinare prevedu pod svoju vlast. Oni to čine zgodnim načinom te svijet prilazi k njima od volje, a mnogi ostavljaju i svoju katoličku vjeru i primaju muslimansku. Pri tome su radu Turci tako

vješti i lukavi, te on ne bi znao reći da li imaju uspjeha više silom nego ovim lijepim načinom. Kad predobiju koji tvrdi grad, tada u njega metnu vojvodu koji onda ženidbama i davanjem posjeda pridobiva susjedne plemiće i drugi narod da mu se podlože. Oni su mu poslije od velike koristi u njegovu daljnjem radu. Mnogi su se tako kršćani oženili s muslimankama, a muslimani s kršćankama. To čine, što više, i oni kršćani koji još nisu podložni Turcima, nego su im samo susjedi. Na taj način Turci šire svoju moć, a narod ovamo na banskom području ne će više da sluša svoje kršćanske vlasti. Taj je način u Turaka zbog toga mnogo opasniji od oružanoga napada. Time su već toliko uspjeli, da je i ban Ivan Krbavski došao do toga, da im plaća danak, ne bi li tako održao sebe i Hrvatsku koliko je moguće (Bulić, Bulletino, XXII, 190–191.). Iz ovoga izvještaja Stefana Posedarskoga vidi se dakle jasno, da Turci ni taj banski dio od Cetine do Zrmanje nisu osvojili velikim vojskama koje su harale i ništile i odvodile starosjedilačko naselje u roblje. Oni su tu svojim prokušanim načinom provodili akciju predobivanja, od onoga vremena otkad su čvrsto zavladali na istočnoj strani Dinare i na Imotskom Polju, odakle je mogla da se vrši njihova penetracija. Sredstva u tom radu bila su im ona ista, koja su upotrebljavali u Bosni i Hercegovini, stojeći na njihovim granicama ili pograničnim krajevima od početka 15. st., ili u Slavoniji, koju su isto tako predobili dugom akcijom od desetak godina. Svuda je tuda turska penetracija išla postepeno od kraja do kraja, a područja su osvajana pošto su prije predobiveni članovi ratničkih organizacija i drugih socijalnih grupa, pojedince ili u grupama, povlasticama i vezama različitih vrsta, te su tako sami domoroci u velikoj mjeri provodili velik dio turske akcije. Oni su prethodili turskim vlastima stvaranjem raspoloženja za njih i duševne podloge za prelaženje k njima. I u Bosni i u Slavoniji ta je duševna podloga dovela do kasnijeg muslimanjenja, te je prelaženja na muslimanstvo trebalo da bude i tu od Cetine do Zrmanje. I doista, Posedarski naročito ističe, da je velik broj naroda ostavljao na tom zemljištu svoju staru vjeru i prelazio na muslimanstvo. Stoga se može i shvatiti, da je čest bio slučaj braka izmedju kršćana i muslimana, pa i tamo, gdje turska vlast još nije bila učvršćena.

Sredstva turske penetracije, kako ih Posedarski pominje, bila su, po oprobanim primjerima u glavnom materijalne prirode. On navodi, kako vojvode pojedinih tvrdih gradova hvataju veze davanjem posjeda, ali su u tom poslu uzimani i svi drugi načini, i lični za pojedince i skupni za po-

jedine socijalne grupe. Jer valja imati na umu, da je u Turaka u ono doba bilo drugačije socijalno uredjenje no u europ. naroda, a povoljnije za niže socijalne vrste u evropskim državama. Stoga su Turci u svojem prodiranju nosili velike materijalne koristi i tim nižim socijalnim vrstama i oni su se direktno obraćali na njih imajući pri tom velikog uspjeha, jer su niže socijalne vrste svuda po Balkanu i po našim krajevima bile pune ljudstvom. Stoga izvještaji naročito ističu, kako Turci lako predobivaju za sebe upravo ratare i pastire, podložne plemićima posjednicima, pa taj momenat navodi za ovo zemljište i Posedarski pominjući kako podložnici lako prelaze k Turcima i na muslimanstvo. Da se dakle lakše shvati turska penetracija na ovom području banske Hrvatske od Cetine do Zrmanje, valja da se vidi kakvo je socijalno stanje bilo u njemu u to doba.

U stanovništvu hrvatskog banskog područja u pretursko su vrijeme bile tri socijalne grupe. Dvije su od njih po porijeklu bile sasvim hrvatske, a treća je bila vlaška, ali u to doba već pohrvaćena ili bar u stanju pohrvaćivanja. Od ovih dviju čistih hrvatskih jedna je grupa sastojala od članova plemenitih rodova, koji su nosili svu upravu i ratničku organizacije zemlje na sebi. Oni su bili mnogobrojni, a naročito u Cetini, oko Knina, Skradina i staroj župi Lučkoj u današnjim Kotarima i Bukovici. Pripadali su u glavnom posjedničkom i ratarskom staležu višega socijalnoga položaja. Drugu grupu sačinjavali su koloni i kmetovi, naseljeni po posjedima plemenitih rodova. I oni su, sasvim jasno, bili ratari, ali je njihov socijalni položaj bio niži.

(Nastavak 5. *Obzor* broj 183.)

Oni su u glavnom postali od negdašnjih slobodnih kraljevskih gradokmetova, pripadajući tako po porijeklu hrvatskim plemenima, koja nisu stekla povlašten plemićki položaj, ili su ako su ga imali, u doba velikih donacija i osiljavanja pojedinih plemićkih porodica podlagani u niži, gubeći na taj način i socijalnu vezu s starim svojim suplemenicima. Njih je bilo svuda po području, ali najviše, dakako, na zemljištu velikih kraljevskih donacija moćnoga plemstva. Stoga ih je najveći broj bio u župi cetinskoj na dobroj zemlji, koja je bila bogata donacija Nelipića, onda na Petrovu i Kosovu Polju, u Oprominju, Zakrčju, Bukovici i Kotarima, gdje su svuda jaki plemeniti rodovi imali velike posjede i na njima

mnogo svojih kmetova i kolona. I ta je socijalna grupa bila mnogobrojna i svakako mnogobrojnija od održanih plemenitih rodova.

Vlasi, potomci s jedne strane Rimljana od njih dovedenih sa različitih strana carstva kolonista, a s druge poromanjenih starosjedilaca, stanovali su isprva u planinskom sklopu Dinare i Velebita, ali su se poslije, u 14. i 15. st., pustili i dalje u doline i na ravnine gdje su se odmah stali miješati mnogo sa ratarskim hrvatskim naseljem. Oni su u glavnom bili pastiri posebnoga, po njima prozvanoga "vlaškog" tipa, karakterističnog zbog etapnog kretanja ljeti u visoke planine, a zimi u župnije niže krajeve, ali je medju njima u poljima kasnije bilo i prenosnika robe i manjih, trgovaca primorske i vlaške trgovine. Po socijalnom položaju oni su bili na najnižem stepenu, nemajući nikakvih većih povlastica. Zbog svoga planinskog pastirskog života bili su vanredni ratnici, i radi toga su u vrijeme ratova bili i mnogo traženi. Nekoje su znatnije porodice izmedju njih znale te svoje ratničke sposobnosti i zgodno iskoristiti u dobivanju većih povlastica, manjih posjeda, a katkad i plemstva. Ti su Vlasi, zvani često zbog crne ovčje vunice svoga odijela i Morovlasi, Morlaci, na tom zemljištu oko Dinare i Velebita izgubili svoj romanski jezik još u 14. o 15. st., ili su u to doba bili bar dvojezični. No pojedine grupe izmedju njih mora da su i romanski govorile još i u 15. st. i u vrijeme prodiranja Turaka, jer ih izvještaji hrvatskih vlasti zovu još u 16. st. "Stari Rimljani". To dokazuju najposlije i oni njihovi potomci na Krku blizu Malinske i oko Čepićkog jezera u Istri koji su romanski govorili još u 18. st.

Te tri grupe naselja na tom hrvatskom banskom području sjeverno od Cetine stajale su u odnosu prema Turcima u njihovu napredovanju svaka na svoj način. Turci su u hvatanju prijateljskih veza, dakako, najviše nastojali dobiti za sebe plemenite rodove, jer su u njihovim rukama bile uprava zemlje i ratničke organizacije. Stoga su s njima najviše i sklapani uzajamni brakovi, kako to pominje Posedarski, i članovima tih rodova nudjane su i davane velike donacije i druga materijalna dobra. Taj odnos zapazili su vrlo jasno Sanudo i mletački izvještavači sa primorja i oni stalno javljaju o njemu. Izmedju tih plemenitih rodova hrvatskih izašlo je, svakako, dosta onih koji su u to doba prešli na muslimanstvo. Posedarski koji to muslimanjenje pominje, hoće s tim najviše i da opravda bana Karlovića, jer mu je to najjači dokaz teških prilika oko bana. To prelaženje plemića Hrvata sa toga zemljišta na muslimanstvo javlja za god. 1524. i plemić Ivan Kobasić koji piše višim vlastima da je sve bolje

i vještije oružju do toga vremena na tom zemljištu prešlo k Turcima, jer ne vide drugoga izlaza. To objašnjava i slučaj Demečbega Poljičana k Turcima, onda slučaj Šibenčanina muslimanjen[224], te je onda iz Carigrada sa visokog položaja mnogo utjecao na prelaženje Poljičana Turcima, onda slučaj Šibenčana Tardića, kasnije vojvode (ćehaje) Husrefbegova, koji je u pridobljivanju toga zemljišta bio jedan od najaktivnijih činilaca na turskoj strani. Koliko je pomuslimanjivanje u tom kraju bilo u to doba, vidi se jasno iz činjenica da je i nekoliko članova iz plemićke porodice Posedarskih prešlo na tu vjeru. Oni su na taj način održali svoj feud na turskoj strani.

Od njih se kao odlični muslimani i dvorjanici sultanovi pominju god. 1551. Šafar i Kurtan. Valja imati na umu da su upravo Posedarski bili vrlo odlični plemići na tom zemljištu i veliki posjednici, te je njihov prijelaz na muslimanstvo bio vrlo značajan i utjecajan. Iz te je porodice bio i onaj Juraj Posedarski, koji je trebao braniti Obrovac, ali ga je predao Turcima. Na muslimanstvo su prešli i plemići Korlatovići, odlični ratnici u staroj Lučkoj župi, onda sinovi i nećaci Damjana Klokočića koji je još prije Posedarskoga predao Turcima Ostrovicu povrh Skradina, a onda im je na tom zemljištu mnogo pomagao u pridobljivanju okolnih plemenitih rodova. Sanudo pominje poimence i plemiće Dobretića, Pavlačića i Perišotića, koji su, postavši muslimani, vodili četnike i tursku vojsku na mletačko područje. Od njih je Dobretić bio prije na hrvatskoj strani kastelan na granici zadarskoj i ugledan medju hrvatskim plemićima. Ovo prelaženje hrvatskoga plemstva u tom kraju na muslimanstvo objašnjuje i onaj veliki broj muslimana višega socijalnog položaja, koji se tu našao odmah poslije predaje Knina i Skradina god. 1522., a koji je mnogo utjecao na predaju Like u narednih par godina i Obrovca i Udbine u god. 1527.

Valja najposlije utvrditi, da nijednu od jakih tvrdjava na tom području nisu Turci morali osvajati krvavim ratom. Sve su im one pale u ruke predajom, prije ili kasnije. Ta činjenica jasno pokazuje, da su i najodlučniji ratnici na koncu popuštali svojoj okolini, te su izabirali manje častan izlaz u svojoj dužnosti.

---

224 Ovako stoji u izvorniku. (Primj. I. M.)

(NASTAVAK 6. *OBZOR* BROJ 184.)

Turci su, dakako, mnogo nastojali, da za sebe pridobiju i Hrvate ratare kmetskoga i kolonskoga položaja. Oni su im trebali s jedne strane kao obradjivači zemlje na posjedima, a s druge opet kao dobar ratnički materijal u vojnoj organizaciji. Jer Turci su u to doba svoga napredovanja imali vrlo dobru ratničku organizaciju nastalu u njihovu osvajanju po slavenskom Balkanu, a koja se zvala "vojnikluk". Njeni su članovi bili ratari po selima, koji su morali uvijek biti spremni na polaženje u rat, a zato su imali slobodnu zemlju i samo male t. zv. carske poreze. Uz to su od ratnoga plijena imali velike dijelove. U tu organizaciju stupali su ratari po cijelom Balkanu vrlo rado, jer im je davala velike pogodnosti. Isprva Turci nisu tražili muslimanjenja u toj organizaciji, te su članovi njeni u prvo vrijeme ostajali kod svoj stare vjere. Prelaženja na muslimanstvo bilo je u njoj istom kasnije, jer je to u poznijoj strukturi turskoga carstva donosilo većih materijalnih koristi.

No ono glavno što je u napredovanju Turaka kmetove i kolone u velikoj mjeri privlačilo Turcima, to je bilo ukidanje kmetskog i kolonskog posjedovnog odnošaja i nižega socijalnog položaja. S Turcima dolazi demokratsko društveno uredjenje u mnogo jačoj mjeri, i dah slobode u prvim godinama njihova vladanja mnogo se više osjećao, nego u socijalnom uredjenju tadanje Evrope. Stoga je prilaženje Turcima starih kmetova na svim područjima feudalnoga uredjenja naših krajeva bilo razmjerno vrlo veliko. Ono je provedeno u velikoj mjeri na zemljištu današnje zapadne Bosne i bosanske Posavine, gdje su bile stare hrvatske župe sa feudalnim odnošajem, onda na zemljištu današnje Slavonije, gdje je hrvatsko naselje velikih feudalnih posjeda silom otpadalo od svojih kršćanskih gospodara i prilazilo Turcima u velikom broju dragovoljno, a na mnogo mjesta i oduševljeno. Tu u Slavoniji prešlo je i ogroman broj toga naselja na muslimansku vjeru. Izvještaji iz tih krajeva jednodušno iznose kao razlog tome, što Turci ukidaju kmetski odnošaj i donose slobodu tadanjim kmetovima. Značajno je da je taj momenat opazio i spomenuti Stefan Posedarski i on ga navodi u svojem pismu Sv. Stolici. Iznose ga mnogo i mletačke vijesti, koje naročito naglašuju, da seljaci Turcima prilaze zbog slobode, koju u njih nalaze.

Ovo držanje seljaka kmetova i kolona prema Turcima vrlo će nam lijepo prikazati i momenat seljenja u doba napredovanja Turaka i u prvim godinama njihova vladanja. Po običnom sudu historiografa iselilo

se u velikom broju ispred Turaka u druge sigurnije krajeve. Medjutim po dokumentima sasvim je drugačije. Migracije su u jakoj mjeri vršene, ali u sasvim protivnom pravcu, sa tudjeg područja na tursko. Tako se javlja, da su još 1514. god., kad su Turci počeli prisvajati ličke i krbavske krajeve, odonud prešli u velikom broju podanici Krbave sa cijelim svojim pokretnim imanjem na susjedno, tursko, pa su se tamo naselili. Ban se tužio i godine 1526. da su mu Turci odmamili gotovo sav narod sebi, a ono što je ostalo i to je od njega vremena odbjeglo. Velika seljenja naroda izvedena su i sa mletačkog područja na tursko. O njima opširno javljaju mletački izvještaji. Ona su vršena u glavnom iza god. 1500. Mlečani su provodili točna brojenja svoga stanovništva, te otud znamo i broj njihovih raselica. Kod ovoga seljenja sa mletačkog područja ima nekoliko značajnih momenata. Najprije su Mlečani ispred turskog četovanja sa onoga svoga uskog primorskog dijela preselili jedan dio svojih kolona u Istru. No ti nisu izdržali tamo, nego su se opet vratili na svoja selišta oko Zadra, i otuda su onda u velikom broju selili na tursko područje. Tada su Mlečani velikim pogodnostima i obećanjima namamili sebi u Istru oko 5000 naroda sa blizoga turskoga područja, ali se je ovaj sav narod vratio ubrzo u Tursku, i mletački izvještaji spominju da su razlog tome vraćanju bili mnogo bolji i lakši život pod Turcima i veća sloboda pod njima. Kad se turska vlast potpuno utvrdila na tom zemljištu spram Mlečana, tada je počela i nova veća seoba sa mletačkog područja na tursko. Bilo je doduše nešto i obratne migracije, od Turaka k Mlečanima, ali je ona bila mnogo slabija, a u glavnom je vršena zbog bježanja ispred pravde. Svega je u prvim deseticama po računu mletačkih vlasti sa njihova zemljišta na tursko prešlo oko 10.000 naroda, od toga u prvo vrijeme oko 3.000, a ostalo oko 1550. Sa turskog područja došlo je na mletačko, po istom računu, u to vrijeme nešto više od 1000 duša. Sve je to bilo samo iz okoline Zadra, ali je prelazilo naroda i iz kraja oko Šibenika i Trogira, samo u manjoj mjeri.

Činjenice o ovim migracijama sa neturskog na tursko područje vanredno jasno ukazuju na ova tri momenta: Jedan je, da Turci nisu ništili starosjedilačko katoličko naselje na ovom zemljištu, jer im onda ne bi doseljavali drugi starosjedioci iz susjedstva; drugi je, da su prilike za život pod turskom upravom rataru i pastiru bile bolje, no na mletačkom primorskom dijelu i po Istri; i treći je, da starosjedioci katolici nisu, kako se obično tvrdi, zazirali od Turaka gledajući u njima svoje uništavače.

Značajno je što mletački izvještaji iznose da starosjedioci Hrvati sa zadarskog područja seleći s njega idu ili k Turcima ili k Uskocima u Senj, gdje ih je oko 1550. već mnogo bilo. Ti izvještavači spominju svojoj vladi, da je sa mletačkoga gledišta svakako bolje, da odlaze k Turcima, jer su Senjani mnogo opasniji.

Kako su Turci radili na tome, da im ostane što više stanovništva na osvojenom zemljištu, vidi se i iz slučajeva Knina i Skradina. Kada su te gradove Turci dobili predajom, nagovarali su starosjedilačko hrvatsko naselje u njima, da ostanu gdje su, a oni će im dati po selima timare. Sanudo javlja da su ti gradjani voljeli da ostaju u gradu, nego da idu na selo. Taj se isti slučaj desio i petnaestak godina kasnije kada su Mlečani osvojili od Turaka Skradin, a Turci ga opet vratili.

(Nastavak 7. *Obzor* broj 185.)

Mlečani su osvojeni grad sasvim porušili, a narod se razbježao. No Turci su ga opet podigli, razbježani su narod opet skupili i naselili u gradu. Tim starosjediocima katolicima upravljao je isprva od 1522. do ovoga ponovnoga osvojenja, najprije mletačkog, a onda turskog god. 1537. skradinski biskup, koji je u gradu ostao i pod Turcima. No kad su Skradin osvojili Mlečani, pa onda opet Turci, on je ispred Turaka otišao s Mlečanima ostavivši svoje stado. Od toga vremena katolicima u gradu i okolici upravljao je biskup duvanjski. Ali je značajno, da su Turci isprva dopustili, da u Skradinu ostane i staro sijelo biskupa, a to jasno dokazuje da nije bilo u turskom napredovanju onoga ništenja i bježanja, kako to misle neki historiografi.

Koliko je bio bliz odnos izmedju Turaka i starosjedilaca Hrvata na tom banskom dijelu, vidi se vrlo lijepo i iz činjenice, da su ih Turci odmah uzimali u svoje ratničke organizacije kako su im prilazili. Taj momenat dokazuje, da je duševna podloga, po kojoj su ti starosjedioci prešli Turcima, bila toliko jaka, da su se Turci mogli sasvim pouzdati u nju. Tako su Turci uzeli u svoju vojsku god. 1513. dvije trećine odraslih muškaraca u Cetini i oko nje i poveli ih u rat. Isto su to oni učinili u Obrovcu i Karinu god. 1533. gdje su naoružali starosjedioce katolike zbog obrane u slučaju navale Senjana.

Iz ove socijalne grupe Hrvata svakako je odmah bilo prelaženja i na islam, pogotovu kod onih, koji su ostali stalno u ratničkoj organizaciji

vojnikluka, a ono je onda u stanovitoj mjeri vršeno i kasnije, u drugoj poli 16. i prvoj 17. st. Koliko je i kod tih starosjedilaca bilo lako prijeći na muslimanstvo, dokazuje muslimanjenje u masi onih sa toga zemljišta, koji su u pojedinim borbama, osobito u onoj bitci na Krbavskom polju god. 1493., bili od Turaka zarobljeni i odvedeni, u unutrašnjost Bosne. Najveći je broj zarobljenih na taj način bio sa mletačkog područja, odakle je po računu Mlečana samo od god. 1509. do 1524. za zadarskog dijela odvedeno jedno 10.000 ljudi, a nekoliko stotina zarobljeno je i u šibenskom i trogirskom kotaru. Iz Sanudova *Dnevnika* i izvještaja hrvatskih ratnika lijepo se vidi da su ti zarobljenici u glavnom smještani po Bosni, jer su i napadi dolazili otud. Po tadanjem običaju zarobljenik je pripadao onome, tko ga je uhvatio. Kako su turski četnici u ove krajeve upadali od Povrbasja, Glamoča, Livna i Mostara, tamo su vodjeni i ti zarobljenici. Oni su se mogli da iskupe, ali su svote za to bile razmjerno velike. Otkupljivanja bilo je naročito u plemićkom naselju, u kojem je bilo i mogućnosti za to. U kmetskom i kolonskom ono je bilo minimalno, iako su cijene za članove te grupe bile malene. Osim toga valja imati na umu, da su (osobito) na mletačkom području, otkud je u ovom kraju i bilo najviše roblja, u četovanju i robljenju hvatane cijele porodice i uništavana cijela sela kako se to jasno vidi iz Sanuda i drugih mletačkih izvještaja. U takvim prilikama nije bio otkup moguć, jer ga nije imao ko dati. Zato i javljaju mletački izvještaji da je zbog tog turskog četovanja i robljenja nestalo toliko tisuća stanovništva. Zarobljenicima davana je odmah prilika da se pomuslimane, pa da steknu i ličnu slobodu i posjed, a pogotovu, da budu primljeni u ratničku organizaciju. Oni su na to i nagovarani, jer je za sistem turski bilo to od velike važnosti. I upravo to muslimanjenje pokazuje kako je duševna podloga u toga naroda bila već tako razvijena, da je moglo lako doći do mijenjanja vjere. A nije se samo radilo o tome prelaženju na drugu vjeru. To je odmah značilo, da valja unići i u tursku ratničku organizaciju i u njoj sudjelovati u četovanju i eventualnim borbama protiv onoga za čega se do tada borilo.

S druge strane tražilo se i od Turaka da takvim svojim novim članovima poklanjaju puno pouzdanje. Kako se jedno i drugo dogadjalo, to dokazuje da je pojam razlike izmedju Turaka i bosanskih muslimana s jedne strane i starosjedilaca u osvajanim krajevima na zapadnoj strani Dinare s druge imao mnogo manje suprotnosti u sebi, nego što se obično uzimlje. Tako i Sanudo i hrvatski izvještaji više puta navode kako su

uhvaćeni u martološkom četovanju ili u bojevima, s redovitom turskom vojskom i Hrvati iz onoga kraja i sela, na koje se napadalo, a koji su kao zarobljenici prešli na muslimanstvo i postali turski vojnici. Obično se u izvještaju o tome navode i imena tih Hrvata i sela iz kojega su rodom. Ban Karlović imao je više puta sreću, da na taj način zarobi i po kojega svojega kmeta, kojega su mu Turci kakvom prilikom odveli u roblje, a od kojega je onda saznao potrebne informacije o položaju Turaka. U ovakovim izvještajima zabilježeni su ti slučajevi, jer se radilo baš o kraju ili selu, na koje su turske čete udarile, te je koincidencija sela i nekadanjeg njegova stanovnika, poslije turskog zarobljenika i tada turskog vojnika i muslimana bila upravo napadna. No ti specijalni slučajevi daju jasan dokaz kako je to prelaženje zarobljenika na muslimanstvo bilo u ono doba obično i opće. Kako su zarobljenici iz ovih krajeva zapadno od Dinare i iz Like i Krbave smještani u glavnom u Povrbasju; Mostaru, Livnu i Glamoču, a pogotovu u Povrbasju i oko Mostara, jer su bili podalje od granice, muslimani iz tih krajeva bit će u stanovitom broju potomci tih starosjedilaca zapadno od Dinare, a naročito onih sa Primorja, otkud ih je najviše odvedeno. Taj fakat objasnit će nam u punoj mjeri i inače teško razumljivu i nerazmjernu množinu muslimana u prvim deseticama 16. st. na zemljištu od Jajca do Mostara, osobito u Skopaljskom polju i Rami.

(Nastavak 8. *Obzor* broj 186.)

Treća grupa naselja na tom zemljištu, Vlasi ili Morlaci, prišli su Turcima velikim oduševljenjem. Oni su s turskim gospodstvom najviše dobili. Od najnižega socijalnog položaja oni su u turskom vladanju stekli lično pravo slobode kretanja i paše, mogućnost postizavanja viših socijalnih položaja, a što je glavno, Vlasi su u vrlo veliku broju unišli u tursku organizaciju neredovite vojske, zvane “martolozi”, u koju su donekle stupali i negdašnji koloni i kmetovi. Kao martolozi oni su imali velike koristi, jedno materijalne od plijena, a drugo socijalne, jer su u toj ratničkoj turskoj organizaciji stvarali sebi položaj u društvu, koji inače ne bi bili stekli pastirskim načinom svoga života.

No valja utvrditi činjenicu, da su već u posljednjim decenijima predturskog vremena, a onda pogotovu u doba napredovanja Turaka i mnogi negdašnji koloni i kmetovi čistoga hrvatskoga porijekla prešli na pastirsku privredu, jer je ona na zemljištu oko Dinare, Svilaje, Promine, ispod

Velebita, po Bukovici i Moseću, u ono vrijeme nepoznavanja kukuruza i krompira, a velike potražnje stoke u primorskoj trgovini, mnogo više donosila, no čisto ratarstvo.

Prijelaz je na pastirsku privredu bio dakako postepen, ali u turskom napredovanju, kada je s turskom upravom donesena i sloboda planinske paše, taj je prijelaz u brzo dovršen. Već se u posljednjim decenijima prvo tursko gospodstvo često zamjenjuje pojam "Morlak, Vlah" sa pojmom "seljak", dok je u prijašnja vremena izmedju tih pojmova postojala velika razlika, jer je Morlak (Vlah) bio prije samo pastir ili privrede s tim u vezi. S turskim vladanjem nestaje gotovo potpuno pojam čistoga ratarstva. Mjesto toga u privredi na turskom zemljištu medju kršćanima nalazimo ili čistoga pastira pokretnoga tipa ili seljaka sa stalnim sjedištem i ratarskim obradjivanjem, no koji drži i velik broj stoke, te je izdiže na ograničen dio planinske paše. Kad su i Hrvati kmetskog i kolonskog položaja primili tu pastirsku privredu u većoj mjeri, oni su je provodili po prokušanom vlaškom (morlačkom) tipu, ustaljenom od stotine i stotine godina, koji je u intenzivnom radu donosio mnogo koristi. No s ovim tipom ti su Hrvati primili postepeno i sve karakteristike tadanjih Morlaka, koje su bile u vezi s njihovom pastirskom privredom: crno ruho po crnoj vunici, mliječne produkte i način života. S tim karakteristikama oni su s vremenom, sasvim prirodnim putem od svojih susjeda dobili i ime Morlak i Vlah, koje je dotada uvijek bilo vezano uz tu tipičnu privredu. Pastirska privreda i njene karakteristike tom su imenu, otkad je nestao u njemu elemenat jezika i porijekla, pošto su Morlaci (Vlasi) primili jezik ratarskoga naselja oko sebe, te se bez jezika nije više pravo ni osjećalo njihovo romansko porijeklo, i davale jedinu sadržinu. Zbog svega toga od turskog dolaska nemuslimansko naselje na tom zemljištu i ne nosi u mletačkim izvještajima drugog imena no samo Morlaci ili Vlasi. Mlečani su to ime s vremenom prenijeli i na svoje starosjedilačko hrvatsko naselje, naročito na ono oko Zadra, iako je na tom području bilo inače malo stanovništva čistoga vlaškoga (morlačkoga) porijekla, a starosjedilačko je naselje do sredine 16. st. nosilo samo ime hrvatsko. No i tu su privredne prilike bile jednake kao i na starom banskom dijelu, te su i tu one prirodnim putem izazvale morlačko i vlaško ime.

U turskom napredovanju novu su vladu sa svim srcem dočekali u prvom redu potomci pravih, genetičkih, Vlaha, koji su po socijalnom redu bili najnižega položaja. Po tom su se položaju oni i razlikovali od

Hrvata vlaškog pastirskog tipa. Njima su nove prilike najviše i donijele. No sloboda planinske paše po dinarskom i velebitskom sklopu turskoga dijela, sigurnost od turske pljačke i velike pogodnosti martološke organizacije privukle su isto tako i rasne Hrvate pastire ubrzo Turcima. To njihovo prilaženje k Turcima, a naročito stupanje u martološku organizaciju, dokončalo je najposlije i potpuno primanje s njihove strane i onih posljednjih vlaških (morlačkih) karakteristika, te je i vlaško (morlačko) ime sasvim preneseno na njih.

S druge strane izjednačilo je najposlije to s rasnim Hrvatima u jezičnom pogledu i one Morlake, koji možda do tada još nisu potpuno prestali biti dvojezični.

Prelaženje tih pastira moralačkoga tipa k Turcima i njihovo stupanje u martološku tursku organizaciju javljaju mnogo izvještaji onoga vremena svih provenijencija. Ovdje će biti navedene samo značajnije vijesti o tome. Karakteristično je, kako je jedna grupa tih pastira prešla na austrijski dio Istre i odonud pregovarala potajno s Turcima o zajedničkom pljačkanju okolnih austrijskih i mletačkih krajeva. Ovi su pastiri onda nešto kasnije prešli iz Istre opet na tursko područje i tu ih nalazimo oko Obrovca i Knina. Tu su oni bili u martološkoj službi, a imali su zadatak da brane te gradove. Bilo ih je oko 1538. u tom kraju mnogo. Hrvatski ih izvještavači, koji o njima opširnije pišu, zovu Istranima. To ime jasno upućuje i na onu veliku seobu mletačkih podanika iz Istre i sa zadarskog područja na tursko, o kojoj inače javljaju mletački izvještaji, koji opet sve te pokretne pastire zovu isto tako jednim imenom Istrani, jer su se sa kopna prvo selili u Istru, a onda opet odande na kopno na tursko područje ili ravno ili preko mletačkoga. Značajan je i onaj slučaj sa područjem oko Vrane, Nadina, Velima i Zemunika. Ta mjesta i njihove okoline sve do prve kose blizu mora dobili su Turci od Mlečana ratom od god., 1537. i 1573., i po ugovoru prešlo je sve starosjedilačko naselje otud pod Turke. Ti su starosjedioci odmah uvršteni u tursku vojsku, i to u organizaciju vojnikluka i martoloza, i oni se naročito pominju u turskoj krajišničkoj vojsci. Iz ovih je kasnije izašao glasoviti fratar Sorić sa njegovim junacima koji su god. 1647. mnogo pomagali u borbi protiv Turaka.

(Nastavak 9. *Obzor* broj 187.)

Vrlo su karakteristični slučajevi pastira u blizini Šibenika i Trogira. Na šibenskom su području Mlečani s vremenom prijateljskim vezama sa susjednim hrvatskim plemenitim rodovima stekli i one dijelove, koji nisu zapravo pripadali šibenskoj općini. Kada su onda Turci dobili bansku Hrvatsku izmedju Cetine i Zrmanje, oni nisu htjeli priznati taj mletački posjed, nego su na osnovi tvrdjenja starosjedilaca kmetova i pastira na tom tlu izjavljivali, da je to staro hrvatsko područje, pa kako njima Turcima pripada i ostali dio banske Hrvatske u tom kraju, to im dopada i to šibensko područje. Starosjedioci su dakle Hrvati, seljaci i pastiri i s njima pohrvaćeni Morlaci, koji su svojim tvrdjenjem o pripadanju Hrvatskoj toga zemljišta, i poticali Turke da ga zauzmu, voljeli biti pod turskom vlašću, nego pod mletačkom. Turci su tom prilikom stekli 30 sela starosjedilaca izmedju Drniša i Skradina kojima potomci i danas tamo žive. U trogirskoj Zagori, u kraju izmedju Trogira i Moseča, dogodilo se ovo: Tu je seosko naselje stajalo, kao i drugdje na ovom zemljištu, u turskoj ratničkoj službi, te su Senjani često udarili na njega. Da se oslobode te bijede, ponudi god. 1579. 25 sela sa toga područja austrijskom caru danak sa željom, da ih primi u podaništvo. Značajno je, kako su oni tu molbu obrazlagali. Oni vele, da su na ovo područje, koje je do Turaka u posljednje vrijeme pripalo Mlečanima isto onako prijateljskim vezama sa hrvatskim plemićima, ali koje su Mlečani u turskom napredovanju napustili, došli iz gornjih hrvatskih područja, od Promine i Svilaje, kada su Turci stekli to zemljište, pa, kako su njihovi stari uvijek bili podanici hrvatsko-ugarskoga kralja, da to žele i oni sada. Njihovu molbu austrijski car nije htio da primi, jer je imao loše iskustvo sa članovima turskih martoloških organizacija, kojima su i ova sela pripadala. Iz ovoga se jasno vidi, da je naselje tih 25 sela bilo starosjedilačko oko Promine i Svilaje, da je u turskom gospodstvu raseljavanjem sišlo u Zagoru, u to doba u glavnom pustu, jer su Mlečani otud sveli narod u Kaštela, i da je to naselje pripadalo martološkoj turskoj organizaciji kako to izričito carska kancelarija u Beču ističe. U toj molbi popisane su sve domaćine tih sela, te im tako znamo točno prezimena. Ona su i danas gotovo sva tamo, a te su porodice danas razgranane u mnogo kuća, te su dale i velik broj raselica i drugim bližim krajevima, a u doba seljenja iz ovih krajeva u Bosnu i Hercegovinu, u 18. st., dali su ih mnogo i Duvnu, Ljubuškom, Prozoru i preko njih i onima dalje u Posavinu. Za te dakle popisane po-

rodice od god. 1579. od Perkovića do Klisa znamo tako sigurno, da su bile starosjedilačke po gornjem zemljištu banske Hrvatske od Cetine do Zrmanje, i to dokazuje potpuno da Turci pastirsko-ratarsko naselje na ovom zemljištu nisu uništili kako to obično tvrde mnogi historiografi.

Martološku organizaciju tih pastira na negdašnjem banskom području proveo je pomuslimanjeni Hrvat iz Šibenika Tardić, ćehaja (vojvoda) Husrefbegov, onaj isti, što je sa mnogo uspjeha radio na predobljivanju hrvatskog plemstva na tom zemljištu. Sanudo pominje na nekoliko mjesta to Tardićevo organiziranje i vodstvo. Središte martološke organizacije na tom zemljištu bilo je Petrovo Polje, te su tu Turci i osnovali grad Drniš. Kad je ćehaja Murat dizao martoloze na veću vojnu, svaka je kuća davala obligatno po jednoga čovjeka. Vojvoda Murat te je pastire zvao katunari, a Sanudo je zabilježio, da ih je organizirao od šibenske, trogirske i zadarske granice sve dalje do Dinare.

Turci su martolozima u ratnim operacijama davali velike zadatke i mnogo su se u njih pouzdavali. Može se mirne duše reći, da su upravo martolozi svojim četničkim i pljačkaškim pohodima osvajali Turcima zemlje, ili da su ih u najmanju ruku dovodili do stanja predavanja. Martolozi su u glavnom spadali u organizaciju vojske u području tvrdjave, koju su morali braniti. Njima je zapovijedao aga, koji se zbog toga zvao "martološki" za razliku od aga drugih vrsta vojska (oružja). U 16. st., a osobito u tridesetim i četrdesetim godinama toga stoljeća, martolozi su na tom bivšem banskom području mnogo stradavali od Senjana, koji su ih ništili svim mogućim sredstvima. Oni od njih, koji su živjeli u primorskim krajevima oko Zadra i Šibenika, prelazili su i sami k Senjanima i selili su ili u Senj, ili su njihovu akciju pomagali u svojim selima.

U tom pastirskom dijelu starosjedilačkog naselja bilo je za gospodstva Turaka, a naročito u prvim deseticama, mnogo unutarnjeg naseljavanja. Jedan je od glavnih razloga tome bilo, što su Turci zaposjeli i negdašnja velika mletačka područja Šibenika i Trogira, od kojih je ono trogirsko bilo sasvim pusto, a ono šibensko velikim dijelom, te su onda pastiri iz gornjih banskih krajeva sišli na ova bivša mletačka područja i naselili ih. Njihova kretanja pomicala su i druga pastirska naselja, pogotovu, gdje je postajala tradicija, da se nadju sjedišta po nižim krajevima bliže moru, gdje se stoka mogla prehranjivati i preko zime. Odovud se onda lako moglo izdizati blago u toplije vrijeme u planinu u gornje krajeve. Na taj način unutarnjim su seljenjem naseljeni odmah u prvim go-

dinama zapadniji krajevi bolje, a istočniji, koji su pri tom izgubili dosta stanovništva, dobili su novo, ali je to bilo pravoslavne vjere. U zapadnije krajeve došlo je novo naselje i sa mletačkoga područja, za koje smo vidjeli da je preselilo na tursko sa nekoliko tisuća duša. Zbog toga je svega starosjedilačko katoličko naselje u zapadnijem dijelu bilo jače no u istočnijem, te je i crkvena organizacija bila tako razdijeljena. Na zapadnijem su bila isprva dva franjevačka manastira: u Karinu i Visovcu i onda biskupija u Skradinu (do god. 1537.) sa jakom crkvenom organizacijom u okolini; poslije, u drugoj poli 16. st. i dalje u 17. st., na tom zemljištu radi manastir franjevački u Visovcu sa mnogobrojnim konventom.

(Nastavak 10. *Obzor* broj 189.)

Iz ovoga naselja pastirske i pastirsko-ratarske privrede nije bilo mnogo muslimanjenja, jer ih njihove socijalne prilike nisu na to navodile. Ako ga je bilo, ono je provodjeno u manjim grupama i pojedince, u vezi s naročitim prilikama. Zato martoloza i nalazimo samo obiju kršćanskih vjera, a muslimana nikada.

Iz svega dakle ovoga, što smo rekli izlazi jasno: Kada su Turci osvajali banski dio Hrvatske od Cetine do Zrmanje, oni na njemu nisu uništili starosjedioce, kako to tvrde neki historiografi. Tu i nije bilo pravoga ratovanja, a što je bilo bojeva, oni su vođeni o pojedine kule plemstva koje bilo s kojega razloga nije htjelo pristati uz Turke. Većih ratnih pohoda bilo je samo na Knin, Skradin i Obrovac, ali i ti su gradovi pali Turcima u ruke predajom. Inače je najveći dio toga područja dopao Turcima u najviše slučajeva jednostavnim prelaženjem. Turci su plemenite rodove dobivali za sebe u velikom broju materijalnim sredstvima, ženidbama i drugim sličnim vezama, kako javlja Stefan Posedarski, ili je plemstvo pristajalo uz njih zbog prostoga razloga, što u onim teškim prilikama u drugom i trećem deceniju 16. st. u upravi i vojsci u Hrvatskoj nisu nalazili drugog boljeg puta, kako javljaju banovi i Ivan Kobasić. U pridobivanju plemstva mnogo su Turcima koristili pomuslimanjeni Šibenčanin Tardić i naši muslimani s one i ove strane Dinare, koji su imali stare lične veze s plemenitim rodovima sa toga zemljišta. U predobivenom plemstvu već je u prvim godinama bilo često i prelaženje na muslimanstvo, kako Posedarski, Kobasić i ban Karlović javljaju, a pojedini slučajevi muslimanjenja i zabilježeni su u Sanuda i u drugim izvještajima. Turci

nisu uništili ni kmetsko, kolonsko ni pastirsko naselje kako to dokazuju svojim izvještajima banovi, Kobasić, Posedarski i Sanudo. Osim toga pun dokaz za to daju i nastojanja Turaka da privedu na svoje područje Hrvate sa zemljišta koja u ono doba nisu bili osvojili. Na taj su način naselili desetak hiljada naroda što iz južnih dijelova Like i Krbave, što sa mletačkoga područja oko Zadra, Nina i Nadina, a nešto i sa austrijskoga dijela Istre. Taj doseljeni narod u jakoj je mjeri povećao na banskom negdašnjem tlu i broj Hrvata i stanovništvo uopće. Turci su uz toliki narod mogli onda lako naseliti i one krajeve, koje su u njihovu dolasku držali Mlečani, a koje su ispred turskoga nadiranja starosjedioci napustili u onom ratovanju što su ga Mlečani vodili protiv Turaka u početku 16. st., u kojem su te krajeve izgubili. To je zemljište ležalo na šibenskoj i trogirskoj granici u Zagori. Tu su Turci naselili 55 sela, a u njih su smjestili starosjedioce sa susjednoga svoga područja u Oprominju i Zakrčju.

Starosjedilačko naselje na zemljištu od Cetine i Zrmanje na starom banskom području nisu dakle Turci uništili, kako se tvrdi sa strane nekih historiografa, nego se je ono u turskom osvajanju i poslije u njihovu vladanju održalo u veliku broju. Ono je onda u prvim godinama turskoga gospodstva i pojačano razmjerno velikim brojem došljaka iz susjednih hrvatskih krajeva.

* * *

Na mletačkom području bile su prilike sasvim drugačije. Tu je uz male izuzetke bilo ratno zemljište od konca 15. st. pa kroz nekoliko decenija 16. Bogato primorje bilo je stalan ideal pljačkanja svih četnika s jedne i druge strane Dinare. Stoga su upadi u njega bili česti i uspješni, jer se radilo sa svom vještinom martoloza i drugih četnika. Bolje su prilike, obrane nastale istom onda, kada su mletačke vlasti uredile na primorju stalnu vojsku i jaka utvrdjenja. Pljačkanja turskih četnika imala su dvojaku svrhu: S jedne strane da otmu što više blaga, a s druge da uhvate što više roblja. Mletački izvještaji puni su vijesti o tima pljačkanjima. Po njima se vidi, da su četnici odveli od 1500. – 1525. god. velike brojeve sitne i krupne stoke i desetak hiljada ljudstva od Nina do Splita. Da očuvaju stanovništvo, mletačke su vlasti morale povući sva naselja bliže tvrdim kastelima, urediti stalnu obavještajnu službu s pomoću vatara, pa kada bi se četnici pojavili, stanovništvo bi umaklo u kastele i tako se spašavalo.

Stoga su pljačkanja iza god. 1525. prestala, jer su bila nemoguća u jačoj mjeri. Otada su se promijenile i prilike stanovanja na tom mletačkom području. Vlasti su na njemu inače vodile statistiku i bilježile su razloge mijenjanja broja stanovništva, te otuda znamo točno i seljenja i raseljavanja na tom zemljištu.

Najviše je gubitaka od 1500. – 1525. god. imalo šibensko i trogirsko područje. Tu je bila napuštena sva mletačka Zagora, a narod se je iz nje, ukoliko nije na osvojenom zemljištu prešao u tursko gospodstvo, preselio što u Šibenik i Trogir, što u primorska sela, sigurna od martoloza. Turci su i okolni hrvatski starosjedioci tvrdili za tu Zagoru da je pripadala nekada banskom području, a Mlečani su je dobili privatnim putem. Stoga su je Turci svojatali i naselili su na njoj svoje hrvatske starosjedioce iz susjedstva u 55 sela koja su dopirala do blizu samoga mora. U smirenim kasnijim prilikama ti su pastiri (Morlaci) bili gotovo jedini izvor trgovini Šibenika i Trogira.

U prodiranju Turaka na ratarskom području nalazimo tri periode. U prvoj, do god. 1537., Turci su prodrli do stare granice mletačkohrvatske: u drugoj, u ratovanju od god. 1536. – 1537., oni su dobili Vranu, Nadin i Velim i sve starosjedilačko naselje na tom zemljištu sa nekoliko stotina domova; u trećoj periodi, od god. 1573., Turci su ratom sa Mlečanima zadobili Zemunik i ravne Kotare oko njega sve do prve kose u primorju. Na samim tim zemljištima rat je vodjen u maloj mjeri, a ona su pripala Turcima općim ugovorom izmedju njih i Mlečana. Stoga i nisu uništena staosjedilačka sela na tome tlu, nego su ona zajedno sa tvrdim kastelima prešla u dobru stanju u tursku vlast. Starinačko je naselje na tom osvojenom dijelu odmah zavedeno u martološku tursku organizaciju, toliko su Turci imali prema njemu pouzdanja. Tu je, kako se vidi, proveden proces prilagodjivanja Turcima kao i inače na susjednom banskom području.

(Nastavak 11. *Obzor* broj 190.)

Na sjevernoj strani, od Nina do Novigrada, Mlečanima je ostalo usko primorje sa mjestima: Posedarjem, Vinjercem, Ražancima, Slivnicom, Dračevcem, Visočanima i Pridragom. Na cijelom je tom mletačkom području stanovništvo bilo razmjerno gusto naseljeno, jer se je veliki broj naselja skupio tu što na kopnu, što po otocima, a mnogo i po gradovima. Stanovništvo je sastojalo najvećim dijelom od starinaca. Oni

su se u prvim godinama turskoga nadiranja povukli donekle na otoke, a kada su nastali smireniji odnosi izmedju Mlečana i Turaka, vratili su se na kopno. Velik je broj starosjedilaca otuda preselio god. 1520. u Istru, Abrucu i Marku. Onamo su Mlečani preselili i stanovit broj Morlaka sa turskog bližeg područja, kako smo to već vidjeli. No mletački izvještaji opširno javljaju, kako su i ti Morlaci opet svi prebjegli natrag na tursko područje, i kako su se oni starosjedioci, što su ispred Turaka preselili u Istru i u Italiju, u velikom broju vratili u Dalmaciju. Glavni im je razlog vraćanju, što svojim pastirstvom nisu mogli da žive po tim krajevima. Mlečani su te Istrane naselili u glavnom po kopnu od Novigrada do Nina. Oko 1550. god. bilo ih je tu oko 1000 kuća. Toliko ih je do toga vremena preselilo otuda na tursko područje zajedno sa onima koji nisu ni selili u Istru, nego su sa ovoga svoga tla prelazili odmah u tursko podanstvo. Mlečanima je uspjelo, da u nizu godina prevedu sebi na to zemljište od Nina do Šibenika stotinjak kuća Morlaka sa turskog dijela. Inače je od Mlečana otuda otišao velik broj u Senj i u druga uskočka mjesta. Mletački su izvještaji puni vijesti o tužbama turskih vlasti zbog toga. Značajno je što o tome komentira Ivan Mocenigo god. 1567. On veli, da se starosjedioci u zadarskom kotaru ne će da bore protiv Uskoka, koji plijene mletačko i susjedno tursko područje, a zato navodi dva razloga: Mnogi Uskoci da imaju na tom zemljištu svoje bliže i rodjake, a osim toga ti se hrvatski starosjedioci osjećaju s Uskocima iste krvi i plemena. Osim na kopnu toliko je tisuća starosjedilaca bilo i na otocima zadarskim. Tih petnaest tisuća starosjedilaca razvilo je za stotinu godina još toliko i dalo je iza oslobodjenja od Turaka pod konac 17. st. mnogo raselica bližim krajevima.

* * *

Drugi je način kako je starosjedilačko naselje otuda moglo nestati bilo preseljavanje ili ispred Turaka ili onda, kada su Turci te krajeve već bili zauzeli. Tu valja utvrditi ove momente:

To je preseljavanje moglo biti izvršeno u tom slučaju samo u velikom broju, na desetine tisuća, da ostane zemlja onako prazna kako prikazuju oni, koji su toga mišljenja. Ono je moglo, uz to, biti izvezeno opet jedino u udaljenije krajeve, jer se, po zdravom razumu u tako velikim brojevima nije selilo u bližnja područja, gdje je opasnost od Turaka bila ista. Ali da se provede tako veliko naseljavanje, za to je trebalo imati dopuštenje za

nastanjenje, jer su i u to doba postojala uredjena plemićka dobra sa propisanom razdijeljenom zemljom, urbarnim zakonom i popisanim naseljem. Svaki je novi naseljenik dobivao prema tome svoje selište, ako mu se dopadalo, a u tom je slučaju zavodjen u popise i samo se naseljivanje i dokumentarno provodilo. Što se tiče hrvatskih sjevernih krajeva, kamo su ta seljenja mogla biti upravljena, treba navesti činjenicu da postoje urbari sa velikog dijela toga zemljišta, od Kapele do Drave, a uz njih i zapisnici sabora i županijskih skupština i velika korespondencija viših vlasti. Iz mletačkih krajeva toga ima u još većoj mjeri, a tu je i spominjani *Dnevnik* Sanudov koji donosi i najmanje ratne i socijalne pojave u cijelom mletačkom području od god. 1496. do 1534. I na austrijskom je području to zapisivanje pojedinih promjena, dakako, bilo obligatno, a i tamo postoje vrlo velika korespondencija i zapisnici o svim socijalnim dogadjajima onoga vremena. Kako su se, na primjer, na hrvatskoj strani bilježile i najmanje seobe u to vrijeme, pokazuje seljenje Srbljana u Žumberak, o čemu postoji velika korespondencija, onda mala seoba od Obrovca u Ribnik kod Karlovca, seoba martoloza preko Bihaća od god. 1530., kretanja manjih vlaških grupa po Podgorju, zapisivanje pojedinih doseljenih porodica u urbarima pojedinih plemićkih porodica po imanjima Zrinjskih, Frankopana i slične takve migracije. Tako je u Sanuda zabilježena i seoba Ličana i Krbavaca na tursko područje oko Petrova Polja, i ako se to nije ticalo izravno mletačkog zemljišta. Zapisani su i sitni pokušaji seljenja pokretnih pastira s hrvatskog područja na mletačko i obratno, a postoje i poveći zapisi o preseljavanju hrvatskih starosjedilaca sa mletačkog na tursko. Zabilježena su dakle i sitna i veća kretanja u prvim decenijama 16. st. Značajno je da su vlasti u to doba točno vodile računa o svakom pojedincu sa svoga područja. To se lijepo vidi iz korespondencije, u kojoj vlasti traže vraćanje i sasvim malih grupa, koje su doselile na tudje zemljište. U tom su i sami Turci bili vrlo osjetljivi. Tako su oni najvećom energijom branili prelaženje svojih podanika na hrvatsko ili mletačko tlo, pa ako se to dogodilo, oni su svakako nastojali da ih vrate. Po tom svom principu oni su vratili i ono 5000 pastira, što su Mlečani namamili sebi u Istru, a dugo su radili na tome da vrate Žumberčane. Kad je ban Karlović pismima i obećanjima mamio tursko pastirsko naselje oko Novoga i Bilaja u Lici sebi, žalio se radi toga i Murat vojvoda, pa i sam paša Husref-beg. Gdje Turci nisu uspjeli da vrate svoje podanike, ili da ih zadrže u bijegu, tu su onda harali i robili ih na njihovom novom

domu kadgod su mogli. Stoga se preseljenja sa turskog zemljišta i u 16. st. bila vrlo rijetka. S druge opet strane valja opet utvrditi i ovo: Što je god bilo migracija na hrvatskom tlu izvan turskoga područja, a koje se mogu dokazati drugim putem, govornim, tradicijom ili kojim sličnim, za te migracije postoje i zapisane vijesti, duže ili kraće, iz kojih se točno vidi njihova provenijencija.

(Nastavak 12. *Obzor* broj 191.)

Uza sve te vijesti o migracionim promjenama stanovništva na hrvatskom, mletačkom i austrijskom zemljištu, nema nikakova spomena o seljenju stanovništva u jačoj mjeri sa starog banskog područja od Cetine do Zrmanje, premda je ono trebalo biti izvedeno sa mnogo tisuća porodica uz velike priprave i posljedice. Kako nije zabilježeno to najjasnije pokazuje da ga nije moglo ni biti u jačoj mjeri.

To najposlije pokazuje i govoran momenat. Utvrdit ćemo značajnu činjenicu, da su na hrvatskom tlu i manje preseljene grupe 16. st. održale svoj doneseni govor sve do danas, iako su došle u jedinstveno staro naselje. To se dogodilo sa Žumberčanima i sa svim onim pravoslavnim doseljenicima koji su u to doba naseljeni oko Koprivnice i drugdje po Hrvatskoj. Doseljenici sa zemljišta od Cetine do Zrmanje trebali su donijeti štokavsko-čakavski govor sa ikavskim narječjem i novom akcentuacijom, karakterističan po tim svojim elementima, koji se odmah zapažaju u čistom čakavskom ili kajkavskom naselju donjih hrvatskih krajeva; kamo su oni, po mišljenju nekih, trebali doseliti. Još bi se taj govor lakše održao po austrijskim i madžarskim krajevima da su preseljenici tamo selili. Takav je, eto, slučaj bio sa Hrvatima, koji su od Une i Kupe doselili tamo, gdje je danas Burgenland i oko njega. Ti su očuvali potpuno svoj čakavski govor, po kojem se i poznaju. U Istri su opet održali svoj štokavsko-čakavski ikavski govor oni Hrvati, što su onamo doselili sa mletačkoga zadarskog područja izmedju 1555. – 1650., a taj su govor očuvali i Čiči, koji su Čičariju naseljavali već u 15. st. sa zemljišta jugoistočnog Velebita. Taj su isti govor održala i naselja Bunjevaca u Liču, u Podunavlju i po Velebitskom Podgorju iako su došli na zemljišta sasvim drugih dijalekata, koji su na njih po svojoj jakosti mogli snažno djelovati. Da su, dakle, sa zemljišta od Cetine do Zrmanje izvedene seobe u podalje krajeve, kako su, pogotovu, trebale da odu velike mase

naroda, da se isprazni toliko zemljište, te bi se migracije morale osjetiti i u govornom pogledu, te bi poslije 1525. god. dalje morali postojati krajevi po Donjoj Hrvatskoj, zapadnoj Madžarskoj, Austriji i Istri sa jakim naseljem štokavsko-čakavskog govora, ikavskog narječja i nove akcentuacije. No nigdje po tim krajevima, a ni drugdje nigdje, nije od toga vremena bio taj slučaj. Naselja toga govora i provenijencije nalaze se u Istri i ovdje, ondje po Italiji i u bunjevačkim grupama u Podunavlju, Liču i Velebitskom Podgorju, ali ta naselja nemaju veze s ovima, što su trebala da budu izvedena od 1500. – 1525. god. otprilike. Ona u Istri i po Italiji izvršena su sa mletačkog zadarskog područja, i o njima svima imamo točne podatke i o vremenu doseljenja i o provenijenciji, a ona bunjevačka izvedena su istom u 17. stoljeću.

Tako eto i govorni elementi jasno dokazuju, da većih seoba sa toga zemljišta od Cetine do Zrmanje u prodiranju Turaka od 1500. – 1525. god. nikako nije bilo. Sva tri, dakle, momenta: i ovaj govorni i onaj historijski i onaj treći po dokumentima i zapisima naseljenja slažu se u tom potpuno, dokazujući, da je starinačko stanovništvo na tom tlu ostalo u veliku broju i u dolasku Turaka, te je prema tome na tom zemljištu starosjedilačko i ono naselje katoličke vjere, a štokavsko čakavskog govora, ikavskog narječja, što je tu postojalo za vladanja Turaka, a kojega potomci na tom tlu i danas žive. Starosjedioci su dakle i one raselice te vjere i toga govora, koje su sa toga zemljišta selile u 17. st. u druge krajeve.

Manjih, pojedinačkih seoba bilo je dakako i iz toga kraja, i ona su sasvim naravna. Tu je bilo središte hrvatske ratničke organizacije, u kojoj je svakako moralo biti i pojedinaca i grupa što se nisu htjele pod nikakovu pogodbu složiti sa novom vlašću. Treba imati na umu da se u napredovanju Turaka često puta radilo nesamo o priznavanju njihove države, nego i o dijeljenju posjeda. Ako su bolji posjedi pri tom dopadali drugima, a ne njima, članovi su ratničkih organizacija radije stupali u borbu s tom novom vlašću, nego se pokoravali svojim takmacima. Značajno je za taj momenat što se iznijelo u opravdanju predaje Obrovca god. 1527. Za Posedarskoga su neki svjedoci rekli, da je poticao i nagovarao svoje vojnike "da se ne dadu begovima". Iz toga se jasno vidi, da on nije vidio svoga protivnika u turskoj vlasti, nego u begovima, dakle, pomuslimanjenim susjednim ili bosanskim plemićima, s kojima je trebao da dijeli svoj posjed, ili da ga možda zbog njih i sasvim izgubi. Bilo

je dakako i drugih razloga: osjećaja vjernosti, lične časti, religioznog čuvstva, patriotizma i sličnoga, što je moglo navesti pojedine članove ratničkih organizacija i druge starosjedioce sa toga zemljišta na ostavljanje svojih starih domova i seljenje u druge krajeve. Ratnici su, naravno, išli u hrvatske donje krajeve, i tu ih nalazimo u vojnim organizacijama oko Kupe, Save i onda kao posjednike po Zagorju i oko Kalnika. O tom je ostalo mnogo bilježaka, te iz njih znamo otkud su oni došli, u kojem otprilike broju, kamo su se naselili i kako su se zvali. Nešto je plemićkih i gradjanskih porodica otselilo i u primorske dalmatinske gradove, a naročito Zadar, Šibenik i Split. I tu su oni, u glavnom, popisani, te im otuda znamo imena i provenijenciju. Naročito je u tom pogledu značajan popis Zadra od god. 1527., u kojem je stanovništvo popisano po svojim imenima, a kod došljaka i sa oznakom provenijencije.

Nastaje pitanje, nije li možda na ovo zemljište od Cetine do Zrmanje doseljavalo u većem broju i naselja sa istočne strane Dinare u vrijeme, kad su Turci postali sigurni gospodari na njemu. Ako je tako bilo, to je doseljeno naselje moglo ono starosjedilačko popuniti i ojačati, te je prema tome moglo u izvjesnoj mjeri sudjelovati u stvaranju onoga stanovništva na tom zemljištu, iz kojega su izašle raselice u 17. st. Valja odmah reći da u stvari porijetla tih raselica taj momenat ne bi ništa djelovao, jer je naselje i s jedne i s druge strane Dinare bilo potpuno jedno u svakom pogledu. No točnosti radi valja i to pitanje raspraviti.

(NASTAVAK 13. *OBZOR* BROJ 192.)

U prvom redu treba da se utvrdi, da je to naselje u jačem broju moglo doći samo sa zemljišta ispod Dinare, dakle sa Glamočkoga, Livanjskoga, Duvanjskoga i Imotskoga polja i njihove prve planinske okoline prema Vrbasu i Neretvi, jer tu se jedino i prije Turaka govorio štokavsko-čakavski govor ikavskog narječja i nove akcentuacije, kakav je postojao i na spomenutom zemljištu od Cetine do Zrmanje u velikom dijelu naselja. Dalje po Bosni, koliko je postojao štokavsko-čakavski govor ikavskog narječja, bila je stara akcentuacija, a dalje na jug i istok i čista štokavština sa jekavskim narječjem i novom akcentuacijom.

Doseljenici sa toga zemljišta sa istočne strane Dinare trebali su dakako da budu katolici, jer muslimani u tom slučaju ne dolaze u obzir, a pravoslavnih do Turaka tu nije ni bilo, a koliko su u turskom prodiranju ovamo i

doselili, bili su čisti štokavci jekavskog narječja. No upravo na tom zemljištu istočne Dinare sve do Vrbasa i prema Neretvi u 15. st. i u dolasku Turaka bilo je malo katolika, jer je gotovo sav narod prešao na patarenstvo. O jakosti te sekte dokazuju vrlo obilni skupovi njenih grobova, kojih je samo u okolici Jajca nadjeno do tisuću. Naročito je prelaženje na patarenstvo zahvatilo Donje Kraje, dakle upravo spominjano zemljište, na istočnoj strani Dinare, gdje ga je širio moćni vojvoda Hrvoje i njegovo plemstvo. Značajno je, da se oko 1450. spominje samo jedan jedini viši plemić u tom kraju katoličke vjere (*Acta Bosnae*, 200). To dokazuje i slaba organizacija Katoličke crkve na tom tlu. Iako je inače po Bosni i Hercegovini pred dolazak Turaka bilo razmjerno mnogo franjevačkih manastira, tu su izmedju Dinare i Vrbasa bila samo dva: u Glamoču i Livnu (Bistrici). Tek pored Neretve katolička je organizacija bila jača, jer je tu stajala u čvrstoj vezi sa primorjem, a u materijalno raspoloženom naselju blizu mora patarenstvo nije moglo lako zahvatiti korijena. Kad su onda Turci dobili taj dio Bosne, iako je franjevcima bilo dopušteno, da i dalje rade u svojim konventima, oba ova u Glamoču i Livnu prestali su postojati. S druge opet strane odmah po dolasku Turske vlasti javlja se na tom zemljištu od Dinare do Vrbasa razmjerno vrlo velik broj muslimana, seljaka, aga, spahija i begova. Taj je broj tako velik, da sa toga zemljišta izlazi gotovo sva akcija Turaka na zapadnu stranu Dinare u Liku i Krbavu. Središte njezino je Livno sa nekoliko stotina muslimanskih kuća odmah u početku turskoga vladanja, a u njemu stanuje u glavnom sandžak i njegov vojvoda. U doba akcije protiv zapadne strane Dinare to je bio Šibenčanin Murat Tardić. Sudeći po toj akciji, pa po izvještajima hrvatskih susjednih vlasti, koje javljaju velike brojeve kuća na Glamočkom, a osobito Livanjskom polju, pa po turskim statistikama, muslimanskih je kuća izmedju Dinare i Vrbasa u 16. st. bilo dvadesetak tisuća. I danas muslimansko naselje na tom zemljištu tvrdi u glavnom, da je starosjedilačko, a da je pomuslimanjeno odmah u dolasku Turaka. Jasno je dakle, da je cijelo patarensko stanovništvo po dolasku turske vlasti na tom zemljištu primilo islam, a sudeći po nepostojanju franjevačkih manastira u Livnu i Glamoču od vremena Turaka, da je na tu vjeru prešao i izvjestan dio i onako malobrojnih katolika. Koliko je bio veliki broj muslimana na tom području odmah u početku turskog vladanja, vidi se i po tom, što je odovud došao i jaki broj muslimana u Liku, Krbavu i na cijelo područje od Zrmanje do Cetine i dalje ispod nje. To osobito vrijedi za Liku i Krbavu, gdje su starosjedioci govorili čakavski sa starom

ekcentuacijom pa ako je izvjestan broj starosjedilaca tu i prešao na muslimanstvo, opet su muslimanski došljaci s one strane Dinare morali biti od njih mnogo jači, da im nametnu svoj govor. Oni su ga osim toga trebali i da održe, jer su oko sebe naselili razmjerno velik broj pravoslavnih čistih jekavskih štokavaca, koji su na njih mogli govorno djelovati, a kako nisu, to samo dokazuje da je broj tih muslimana bio jak. Na zemljištu izmedju Zrmanje i Neretve svakako je bilo i mnogo domaćih muhamedanaca, a i govor je bio jedan s jedne i s druge strane Dinare. Ali onaj broj muslimana, što ga s turskog vladanja nalazimo na tom tlu, ne bi mogao izaći od ovih domaćih, nego ih je i tu velik kontingenat morao doći s turskom upravom s one strane Dinare. U novom naselju oni su bili članovi ratničkih organizacija i uprave, onda trgovci i obrtnici po gradovima, begovi i njihovi namještenici, a ovdje, ondje i manji posjednici zemlje.

S druge opet strane na cijelom zemljištu izmedju Dinare i Vrbasa u 16. st. postojale su samo dvije župe katoličke: jedna u Livnu, a jedna u Duvnu, svaka sa jedno 100 kuća katolika. Ovamo se može pribrojiti i župa u, Rami sa šestdeset domova. To je bilo cijelo katoličko stanovništvo od Dinare do Vrbasa pod kraj 16. st.

Sudeći dakle po malom broju katolika na tom zemljištu već pred dolazak Turaka, onda po nestajanju franjevačkih konvenata u turskom dolasku i po postojanju samo triju župa na tako velikom prostoru, a s druge strane po vrlo velikom broju prvo patarena, a poslije muslimana na tom tlu, moramo doći do zaključka, da do većega seljenja katolika na zapadnu stranu Dinare nije moglo ni doći. Kazalo bi se možda, da je katolika u dolasku Turaka moglo i više biti, te da su baš seljenjem na zapadnu stranu Dinare na istočnoj tako oslabili, da ih je poslije tako malo bilo. Da se nije to dogodilo, upućuju nas ovi momenti: To je seljenje moglo izazvati ili pitanje privrede ili potreba ekonomskih sila u novoosvojenoj zemlji. Pitanje privrede sastojalo bi u tome, da se tražila bolja zemlja, laki način obrane i veća produkcija u pastirstvu. Nijedno od toga nije moglo dati zemljište sa zapadne strane Dinare. Poznato je, da je tlo na istočnoj strani plodnije, da su tamo mnogo veća krška polja sa obilno oratna tla, da su planine obrasle gustom šumom, a medju njima da ima u izobilju sočne gorske paše. Na toj strani lakša je i uspješnija ratarska i pastirska privreda. Starosjedioci sa istočne strane Dinare nisu dakle imali razloga da sele na zapadnu kad su ih tamo čekali i lošiji i teži uslovi privrede, a uz isti socijalan položaj.

(Nastavak 14. *Obzor* broj 193.)

Treba na ovom mjestu konstatirati činjenicu, da se od konca 17. st. pa sve do danas neprekidno vrši stalna migracija naroda sa zapadne strane Dinare na istočnu, i to sa svim prirodnim putem u traženju bolje zemlje i lakših prilika života.

Zbog potrebe ekonomskih sila u novoj osvojenoj zemlji moglo bi se reći, da su starosjedioce katolike preselile same turske vlasti. I ne gledeći na to, da je, kako smo vidjeli od Zrmanje do Cetine ostalo starosjedilačko naselje u velikom broju, te da je ono moglo i samo udovoljiti tom razlogu, valja u odgovoru na to imati na umu, da je u turskom carstvu seljak bio slobodan, pa ako je i bio često puta obradjivač tudjega zemljišta pod stanovitim kmetskim uslovima, nisu ga mogli ni kretati po volji, a kamo li protiv njegove volje naseljivati. Zato je u tradiciji turskih vlasti i bilo, da starosjedioci ratara ostavljaju na mjestu, na kojem su ga zatekli. No zato je s njihove strane provodjena po sjeverozapadnim krajevima carevine, dakle na starom hrvatskom području, kolonizacija specijalne vrste. Kako po svojoj tradiciji u koloniziranju nisu kretali sa staroga njegova zemljišta seljaka ratara, oni su u tu svrhu morali upotrijebiti onu socijalnu grupu na Balkanu, koja nije imala ni svoga posjeda, ni stalnog kmetskog odnošaja, nego je, na najnižem socijalnom položaju, sa vrlo malo privilegija, beskućna i netrpljena, selila s jednog zemljišta na drugo tražeći bolje prilike života. Koloniziranjem toga balkanskog elementa Turci su, vodjeni zdravim instinktom gospodstvene azijske rase, stekli tri vanredne prednosti: Oni su na jednoj strani u tim pastirima vlaškoga tipa našli najboljeg balkanskog ratnika, u kojega se kroz mnoge generacije razvijala želja za stalnim posjedovanjem, a u kojega je nizak socijalan položaj vremenom skupio i za to tipične strane čovječje duše: lukavost i ustrajnost. S tim svojstvima ti su pastiri Turcima mogli poslužiti neporedivo više no ikoje drugo ratarsko, čisto slavensko naselje. Sa druge strane, uz ovaj ratnički karakter, ti su pastiri bili i vrlo bogati marvom sitnoga i krupnoga zuba, te su i u tom pogledu vrlo dobro došli u osvojenim krajevima muslimanskom naselju, koje je u tom velikom broju marve nalazilo izdašno vrelo prehrane. Najposlije u tim pastirima Turci su našli i vrlo vjernoga saveznika, vjernijega no u ikojem drugom naselju na Balkanu jer su Vlasi jedino od Turaka dobili u punom broju socijalan položaj i s njim dugo željena materijalna dobra. Stoga se može kao pravilo u turskom koloniziranju utvrditi ovo: Nigdje po sjeverno-

zapadnim svojim krajevima, od rijeke Bosne i Neretve dalje, nisu Turci na novim područjima naseljavali starosjedilačko naselje svoje pozadine, nego su, po smišljenom i utvrdjenom planu, na njima kolonizirali jedino jake grupe pastira iz unutrašnjosti Balkana, pravoslavne vjere, čistoga štokavskoga govora i jekavskoga narječja. To je pravilo bez izuzetka za sve inače krajeve, te vrijedi i za zemljište s jedne i s druge strane Dinare. Ne nalazi se razloga, da se povjeruje o drugačijem postupku Turaka na ovom zemljištu, gdje su upravo u te krajeve inače naselili tolike mase pravoslavnih pastira odmah kako su u njima zavladali. I upravo u tom koloniziranju pravoslavnih pastira na ovom zemljištu oko Dinare nalazi se najljepši dokaz da većega seljenja katolika starosjedilaca od Vrbasa do Dinare nije bilo. Od turskog dolaska na tom zemljištu nije nikada bilo pravoslavnog naselja, osim u malim etapnim skupovima, koji su odilazili dalje na sjeverozapad. Stanovništvo je tu uvijek bilo ili muslimansko ili katoličko. Istom od Glamoča, Kupresa i Jajca na sjever postojala su za vrijeme 16. i 17. st. i pravoslavna naselja. Da je dakle oko Livna, Duvna, Prozora, Rame, Bugojna nastalo jače preseljavanje starosjedilaca katolika na zapadnu stranu Dinare, na njihova bi prazna mjesta došli novi pravoslavni došljaci, kao što su došli i inače svuda na tom zemljištu od Glamoča i Jajca na sjever i zapad, gdje je prazna prostora dosta bilo. U naseljavanju pravoslavnih pastira tu je, sjeverno od Glamoča, bilo osnovno zemljište. Oko izvora Unca, Sane i Plive, nad glamočkim i livanjskim poljem, veliko je planinsko područje Vitograda, Klekovače, Osječenice i Šatora, bogato obilnom gorskom pašom, od starine bilo središte svih pastirskih naseljenja na toj strani. Tu nailazimo na velike vlaške (morlačke) skupove već u početku 14. st. i tu je na granici Krbave oko 1370. podignut za te Vlahe i jak franjevački konvenat. Sa toga planinskoga sklopa vršena su onda u 14. i 15. st. etapna silaženja u niže krajeve, a na prazna mjesta dolazili su novi pastiri iz jugoistočnijih krajeva. Na ovom zemljištu nalazimo u turskom dolasku prvi put na toj strani i pravoslavne pastire oko godine 1525. Njihovo je naselje tu točno označeno u dokumentima Uncem, Srbom i Glamočem. Na ovo su planinsko područje i kasnije dolazili novi pravoslavni došljaci, te su se s njega širili na niža okolna zemljišta.

U prvo doba turskog vladanja pravoslavni su došljaci doselili u dva maha u većoj mjeri: Prvi put oko spomenute godine 1525., u koje je doba provedena njihova kolonizacija i po bližim dolinama oko toga pla-

ninskog područja. Drugi put, u mnogo jačoj mjeri, sa nekoliko tisuća porodica i s velikim brojem marve, seoba je izvršena oko godine 1550., a došljaci su došli iz unutrašnjosti Turske. Značajno je, da za ovu drugu grupu od godine 1550. nije u to doba po nižim krajevima bilo dovoljno slobodna prostora za naseljavanje. Stoga su ti pastiri, silazeći sa planinskoga sklopa oko izvora Unca, Sane i Plive, morali da isijeku i iskrče stare, guste šume po tom nižem zemljištu i dokumenat o tom veli, da su to načinili oko Srba i na Kožulovu polju (današnjim Kotarima). Tada su i nestali po tom kraju veliki kompleksi gustih šuma, a tu je zemlja onda postepeno prešla u krš.

(Nastavak 15. *Obzor* broj 194.)

U vezi s pitanjem kolonizacije krajeva, koji danas čine Dalmaciju, valja konstatirati i ovo: Obično se tvrdi, da je poslije Turaka te krajeve naselilo mnoštvo naroda iz jugozapadne Bosne i sjeverozapadne Hercegovine. Ta migracija da je bila toliko jaka, te se može kazati, da su današnji Dalmatinci velikim dijelom potomci tih naseljenika s kraja 17. st. Osim toga nalazi se mnogo istih prezimena s jedne i s druge strane Dinare, te se i otuda zaključuje, da je ovo naselje sa primorske strane njene došlo sa istočne strane.

Dalje prema Neretvi u 17. stoljeću katolika je proporcionalno bilo vrlo mnogo. Tu je odmah u početku turskoga gospodstva izvedeno i stanovito naseljavanje. Selili su starosjedioci katolici od Imotskoga, Vrgorca, Krajine i Radobilje sa kršnog tla na bolje zemlje oko Mostara, pošto je odatle s Turcima, u njihove sjeverozapadne krajeve pošlo mnogo pravoslavnih, što popastirenih Srba ratara, što pravih Vlaha pastira. Ti su starosjedioci Hrvati taj put naročito naselili jugoistočni dio Blata. Inače su oko Ljubuškoga, u Broćnu i Posušju oni bili i otprije starinačko naselje istoga porijekla s onima s jedne i s druge strane Dinare, sjevernije odovuda.

Središte toga naselja bilo je veliko i plodno Imotsko Polje, stara župa hrvatska, kojeg je najveći dio od početka 18. stoljeća dopao pod Hercegovinu, te se naselje na tom dijelu računa obično kao neka posebna grupa drugoga porijekla, nego ono na onom dijelu, što je pripao pod današnju Dalmaciju, iako je to u stvari potpuno jedno naselje, kao što je to i jedno geografsko područje, razdijeljeno samo u ono doba političkom grani-

com. Imotsko je Polje prije osamdesete godine 17. stoljeća imalo jedno 500 domova starosjedilaca katolika. Jugoistočno od njega oko Ljubuškoga bilo ih je do 150, u Brotnju jedno 400 i u Blatu oko 100 kuća.

Kada je onda u oslobodjenju primorskih krajeva od Turaka nastalo kretanje toga stanovništva, nastalo je oko god. 1700. ovakovo stanje: U Blatu i Broćnu, gdje je oko 1680. bila jedno 500 kuća katolika, u to doba bilo ih je jedno 400. To znači, da je raseljavanje sa toga zemljišta bilo slabo. Iselila se otprilike jedna petina, ali i za nju nije sigurno, da je sva sišla u primorje, jer se odovud selilo i dalje u Bosnu. Historiografi obično tvrde, da je upravo iz ovoga kraja kraj Neretve oko 1687. nekoliko stotina kuća prešlo u primorske krajeve, Cetinu i Zagoru, ali i ta je tvrdnja bez osnova kako jasno pokazuju spomenuti brojevi.

Ni raseljavanja sa Imotskog Polja nije bilo. Na njemu je bilo jedino unutarnjeg naseljavanja, izazvanog jedno postavljanjem političke granice u Polju, a jedno opet naravskim seljakanjem pastirskog naselja. Isti je slučaj bio i oko Ljubuškog. Samo tu nalazimo u početku 18. stoljeća gotovo isto toliko stanovništva, koliko ga je bilo pod kraj 17. stoljeća. U Imotskom Polju pod franjevačkim konventom u početku je 18. stoljeća bilo 45 katoličkih sela sa istim župama kao i u 17. stoljeću.

Valja dakle utvrditi, da je i ona obična tvrdnja o seljenju u jakom broju Bosanaca i Hercegovaca pod kraj 17. stoljeća u Dalmatinsko primorje, u Cetinu, Zagoru, Bukovicu i Petrovo Polje sasvim bez osnova. Ta je migracija bila razmjerno vrlo malena, sa nekoliko stotina duša, te se u velikom broju starosjedilaca po tim krajevima nije pravo ni osjetila, jer se neko osciliranje naselja i onako uvijek, naravnim putem, u nekoj mjeri vršilo.

Da se shvati ta obična tvrdnja o seljenju Bosanaca i Hercegovaca pod kraj 17. stoljeća u krajeve današnje Dalmacije, valja imati ovo na umu: Pod Hercegovinom shvaćalo se od 15. stoljeća cijelo današnje dalmatinsko zemljište od Neretve do donje Cetine i onamo do Trilja. Pod taj geografski pojam spadalo je cijelo Imotsko Polje, Vrgoračka krajina, Kačića krajina, Radobilja i donekle Poljica. Osim Imotskog Polja, koje je i ranije došlo pod Bosnu, ti su svi krajevi došli pod hercegovačku vlastelu tako, da su otkinuti od Hrvatske u ono teško doba prve polovice 15. stoljeća. Usko primorje Kačića krajine i Poljica zahvatili su doduše Mlečani kasnije u 15. st., ali kad su sve te krajeve dobili Turci, oni su ih opet skupili pod sandžak hercegovački, pod kojim su ostali sve do pod kraj 17. stoljeća. Turski

dokumenti toga vremena i ne zovu to zemljište drugačije nego Hercegovinom, a ono je često i u našim i mletačkim izvještajima.

Medjutim te se migracije s kraja 17. st. mogu točno kontrolirati, te se prema tome mogu izvući točni zaključci o njima. Kontrola se može provesti na osnovi statističkih podataka franjevačkih konvenata, koji su uvijek vodili popis svojih župa. Za nas je od interesa, da postoje točna brojanja katolika po tim krajevima kroz 16. i 17. st. i onda kroz 18. Po njima lako ćemo utvrditi koliki je broj katolika bio po pojedinim dijelovima pred tu predpostavljanu seobu, a koliki u početku 18. st. iza nje. Razlika će nam onda dati broj naselica i došljaka. Za zemljište oko Livna, Glamoča, Duvna i Rame vidjeli smo već, da su u polovini 17. st. imali jedno 450 kuća katolika, a one su osamdesetih godina toga stoljeća dale jedno 3000 duša. Od toga je po jedna na Duvno i Ramu. Za to zemljište obično se tvrdi, da je oko 1687. dalo jedno 5000 raselica zapadnoj strani Dinare. Kako se vidi, taj je broj premašio za 2000 i onaj, koji je uistinu postojao. No osim toga, nešto malo iza te predpostavljane seobe, u Livnu je samom bilo dosta katolika, a oko njega u polju 7 sela. U Duvanjskom polju bilo ih je u početku 18. st. u samom Duvnu i pet sela u okolini. Isto je tako bilo i u Rami i bližem kraju oko nje. U toj seobi zapravo je preselio na tu stranu Dinare franjevački konvenat iz Rame. No s njim je otišlo malo naroda, kako se vidi, samo nekoliko stotina, jer ga je gotovo isto toliko bilo na tom zemljištu u početku 18. st. koliko s kraja 17. Veća migracija s te strane nije, dakle, postojala, a broj od 5.000 raselica kako se obično iznosi, ne odgovara ni pravom broju cijeloga naselja pred seobu, nego je preuveličan u nerazmjernoj mjeri.

(Nastavak 16. *Obzor*, broj 195.)

Pod Turcima su i sva Poljica bila u Hercegovini. Kada su onda Turci otjerani odovud, Imotsko je polje u njihovoj vlasti ostalo još dvadesetak godina dulje, i u novoj diobi samo ga je manji dio došao pod Dalmaciju, dok je onaj veći i dalje ostao pod Hercegovinom. Tako je u naselju toga zemljišta od donje Cetine, Trilja i Čačvine do Neretve jedno dvjesta godina postojala svijest da pripadaju Hercegovini, te je to hercegovačko ime u njih tradicijom ostalo i dugo dulje u 18. st. No upravo to zemljište, a naročito Imotsko Polje, Čačvina, Radobilja i planinska Poljica dala su s kraja 17. st. i prvih godina 18. mnogo raselica Srednjoj i Gornjoj Cetini,

Zagori, Petrovu Polju i Bukovici šaljući pretičak svoga pastirskog nase-lja na plodna cetinska i bukovička polja i na dobre planinske paše Svilaje i Moseča. Sasvim je jasno, da su ti naseljenici donijeli sa sobom svoje hercegovačko ime, koje je u njihovu svijest unišlo kroz tolike godine. Otud onda i česta tradicija o porijeklu hercegovačkom.

Kada su onda iza ratovanja s kraja 17. st. i prvih godina 18. nastale smirene prilike, uzduž cijele Dinare počelo je jako kretanje naselja. Ono je po svojoj intenzivnosti, trajanju i posljedicama jedna od najjačih migracija, koja je u posljednjim stoljećima izvedena medju Hrvatima. U njoj su sudjelovali i srpski pravoslavni došljaci, i ta je njihova seoba jedna od najsnažnijih izmedju onih, koje su provedene u 18. i 19. st. Selilo se u velikom broju sa zapadne strane Dinare na istočnu. Ta je migracija prvo zahvatila Imotsko polje, Radobilju, Trilj, istočni dio Poljica, donekle Zagoru i svu Cetinu. Iz tih je krajeva starosjedilačko hrvatsko naselje prelazilo na begluke plodne poljima i planinskom pašom, mamljeno neprestano sa strane begova i drugih posjednika muslimana, koji su novim kolonistima davali bolje i sigurnije povlastice na svojim imanjima i uspješnije uvjete za život, no što su ih imali na mletačkom području na slabijoj zemlji sa zapadne strane Dinare. I socijalni sistem turski bio je u to doba mnogo bolji no onaj mletački, za ratarsku i pastirsku privredu. Seoba je zahvatila i doseljeno pravoslavno stanovništvo na gornjim dijelovima zapadne Dinare i ispod Velebita, a prešla je i na one u Krbavi i Lici u većoj mjeri. I jedne i druge pravoslavne raselice naselili su tom prilikom velikim dijelom Bosansko Pounje i Posavlje.

Hrvatski starosjedioci od Imotskoga polja, Radobilje, Poljica i Cetine u prvom su redu kolonizirali u jakom broju Ljubuško polje, Brotnje, Blato, lijevu stranu donje Neretve, pa onda Duvanjsko, Roško i Buško polje. Velik je broj novih naseljenika u to doba dobilo i Livanjsko polje, u koje su preselili mnogi Cetinjani. Svi su ti krajevi bili prva etapa u naseljivanju. Nešto odovud, a nešto sa matičnog područja sa zapadne strane Dinare naseljena je dalje sjevernija i istočnija Bosna. U toj su seobi zahvaćeni krajevi na Vrbasu od Rame preko Jajca i Banjaluke do Save. Iz ovih krajeva, ili u isto doba s njima, dinarski su hrvatski starosjedioci naselili zemljišta oko rijeke Bosne, davši mnogo naseljenika Zenici, Žepču, Tešnju i Doboju i njihovim okolinama. Najposlije sa zapadne je strane Dinare, a naročito sa Imotskog polja, Radobilje i donje Cetine i njihova prvog etapnog naseljenja u Duvanjskom, Ljubuškom i

Livanjskom Polju došlo razmjerno vrlo mnogo naseljenika u Dervensku Posavinu, pa onda u Posavinu oko Brčkoga i Gradačca i s jedne i druge strane Majevice oko Tuzle. Svuda tuda po istočnoj strani Dinare, u dolinama oko Vrbasa i Bosne, u Posavini i oko Majevice bilo je za naseljivanje mnogo prostora. Po zapadnijim krajevima, gdje je do konca 17. st. bilo mnogo muslimana, a malo katolika i pravoslavnih, nastalo je od početka 18. st. novo stanje, jer su muslimani u velikoj mjeri na selu pošli u gradove, a to su zaveli doseljeni muslimani iz izgubljenih krajeva. Stoga je i trebalo novoga ratarskog naselja. Po Srednjoj Bosni, a osobito u Posavini i Pounju, velike su mase katoličkog i pravoslavnog naselja po oslobodjenju Slavonije i Hrvatske ispod Kupe od Turaka prešle u te oslobodjene krajeve, te su cijela područja po tim dijelovima Bosne ostala prazna. Stoga su i tu nove naseljenike posjednici primali objeručke.

Doseljavanje zapadnodinarskih katoličkih starosjedilaca po tim krajevima Bosne i Hercegovine dade se utvrditi vrlo lako. S jedne strane vidi se neobično i nerazmjerno jak porast katolika u statistikama župa (v. Batinić: *Djelovanje franjevaca,* III, 78–79, za god. 1742. – 1744.; 118 za god. 1762. i 168 za god. 1790. i Starine, XVII, 86–97 za god. 1708.), a s druge strane kod toga je naselja svuda tuda do danas ostala predaja, da su došli otuda od zapadnodinarskih krajeva i polja. To porijetlo njihovo pokazuju i prezimena, koja su ista po svim tim zemljištima a koja su tipična upravo za zemljište od Imotskog polja tamo preko Cetine u katolika sve do Knina. Iz tih se prezimena jasno vidi kako su se mnoge od zapadnodinarskih porodica vanredno snažno razvijale.

Svi ti novi naseljenici donijeli su u svoje nove krajeve štokavski govor sa nešto čakavskih elemenata, ikavsko narječje i novu akcentuaciju. Ispod Dinare na istočnoj strani oni su taj govor i u starosjedilaca katolika i muslimana zatekli, i tu u govoru nisu nastali novi momenti. No dalje istočno, u dolini Vrbasa i Bosne, a pogotovu u Posavini istočno od Vrbasa, ovi su naseljenici naišli u starosjedilaca katolika i muslimana i staru akcentuaciju i govor sa više čakavskih elemenata, a dalje istočnije od Bosne i čistu jekavštinu. Stoga su u tim istočnijim stranama u 18. i 19. st. nastajale i govorne promjene ili u starosjedilačkom naselju prema došljacima ili obratno.

(KONAC. *OBZOR* BROJ 196.)

Činjenica toga naseljavanja sjeverozapadne Hercegovine i zapadne srednje i sjeveroistočne Bosne iz tih zapadnodinarskih krajeva jasno dokazuje, da se je hrvatsko starosjedilačko naselje na tom tlu zapadno od Dinare u turskom vladanju vanredno dobro razvijalo, dok je moglo u 18. st. dati tolike raselice. Isti je slučaj bio i sa zemljištem ispod Velebita, u Bukovici i Kotarima, odakle su izašli mnogobrojni raseljenici u Velebitsko Podgorje, Liku i Podunavlje sa tom razlikom da su te seobe izvršene još u 17. st. Najposlije taj vanredni razvitak pokazuju i srpski pravoslavni došljaci sa gornje Dinare i jugoistočnog Velebita, koji su odovud poslije Turaka naselili velikim dijelom Liku i Krbavu i lijevu stranu Pounja, a poslije u 18. st. i gotovo sasvim desno Pounje i velikim dijelom Posavlje i donje Povrbasje.

Ta činjenica vrlo jake migracije sa zemljišta, oslobodjenoga od Turaka, na zemljište pod Turcima pokazuje još jedan važan momenat: a taj je, da ni katoličko ni pravoslavno naselje oko Dinare i Velebita u turskoj upravi i u muslimanu nije osjetilo one nepovoljne strane što ih obično historiografija pominje. To se tim više vidi, što su selili upravo oni, koji su od Turaka bili oslobodjeni, i što su…[225] i što se selilo u zemlju, koja je u ono doba imala obilježja čiste turske uprave i nekoliko stoljetnog muslimanstva. Najposlije na osnovi te činjenice valja utvrditi i to, da nisu provedene one velike seobe katolika iz Bosne i Hercegovine na zemljište koje čini današnju Dalmaciju, kako to obično iznose historiografi, nego da su izvedene velike seobe sasvim protivnog pravca: sa zemljišta te Dalmacije u Bosnu i Hercegovinu. Ta konstatacija razjasnit će nam mnoge etnološke pojave u tim zemljama, a dat će nam i pravi put u proučavanju naših migracija od 15. st. ovamo.

Iz svega dakle ovoga, što nam daje gradju o migracijama s jedne i s druge strane Dinare, mogu se izvesti ovi zaključci:

U turskom prodiranju ostalo je na zemljištu od Neretve do Zrmanje vrlo mnogo hrvatskog starosjedilačkog katoličkog naselja, a jedan je dio prešao i na muslimanstvo. To je naselje još i pojačano sa desetak tisuća došljaka, što sa primorskog mletačkog područja, što iz Like i Krbave. Sa istočne strane Dinare u njega nije doselilo u većem broju staro hrvatsko naselje katoličke vjere u doba prodiranja Turaka i u prvim godinama turskoga vladanja, s jedne strane što katoličkog stanovništva tu u to doba i

[225] Slijedi nekoliko riječi potpuno nečitljivih u izvorniku. (Primj. I. M.)

nije bilo mnogo, jer je gotovo cijelo naselje na tom zemljištu u turskom dolasku prešlo na muslimanstvo, bivši prije toga u glavnoj masi patarensko, s druge strane koliko je katolika i bilo, nije ih na seljenje mamio nijedan pogodniji socijalni ili ekonomski momenat. Osim toga turska je uprava po tim krajevima naseljavala u pravilu samo beskućne pastire iz unutrašnjosti Balkana, i zbog toga, što su ti pastiri i sami od volje išli u nove krajeve radi mnogih materijalnih dobara i zbog potpunog pouzdanja Turaka u vjernost tih pastira i njihovu veliku ratničku vještinu. Seljenja je sa istočne strane Dinare na zapadnu bilo u jačem broju, ali su ga izveli starosjedioci Hrvati, koji su u velikoj množini prešli na islam. Oni su u jakoj mjeri pojačali one muslimane, što su izašli iz starinačkog stanovništva na tom tlu. Otuda i onaj veliki broj muslimana, koji nalazimo za turskog gospodstva po tim krajevima, a koje karakterizira štokavsko-čakavski govor ikavskog narječja a nove akcentuacije, tipičnog dijalekta s jedne i s druge strane Dinare otkada odande datiraju naši pisani spomenici. Kada je onda oslobadjano od Turaka to zemljište izmedju Neretve i Zrmanje, po sudu mnogih historiografa, preselilo je sa istočne strane Dinare mnogo naroda na njega. No stanje se katoličkog naselja po tim krajevima dade točno utvrditi po župskim statistikama, vodjenim i u 16., 17. i 18. st., te se po njima jasno vidi, da je broj katolika na istočnoj strani Dinare oko 1700. god. bio gotovo toliki, koliki i nešto vremena prije te godine. Osim toga seljenja je s te strane moglo biti i u druge oslobodjene krajeve, a ne samo preko Dinare. Stoga je otuda moglo preseliti naroda katoličke vjere u sasvim malenom broju. Medjutim izvršeno je u to doba u jakoj mjeri unutarnje saseljavanje, a saseljavao se narod iz krajeva, oslobodjenih od Turaka, što su nekada pripadali Hercegovini kroz dugi niz godina, te su stanovnici iz njih još oko 1700. imali hercegovačku tradiciju, i otuda tvrdjenje da se selilo iz Hercegovine. Ti su krajevi bili: Imotsko Polje, Radobilja, Donja Cetina i donekle Poljica. Oni su dali raselice Srednjoj i Gornjoj Cetini i Zagori, a pojedini su skupovi došli i u Petrovo Polje i Bukovicu. Kada su se onda smirile prilike, nastalo je novo seljenje. Selio je narod opet naročito sa Imotskog Polja, Radobilje i istočnih Poljica, ali je i Cetina i donekle Zagora, sudjelovala pri tom. Ta je migracija dala vrlo velik broj raselica današnjoj Bosni i Hercegovini, naročito Brotnju, Blatu, Ljubuškom, Duvanjskom, Buškom, Livanjskom i Skopskom polju, onda Zenici, Žepču i Tešnju, Dervenskom kraju i onome oko Majevice.

S jedne je, dakle, strane sigurno, da je starosjedilačko hrvatsko naselje na zemljištu, što ga zauzimlje današnja Dalmacija od Neretve do Zrmanje, i u turskom prodiranju ostalo na svom tlu, primivši u sebe i mnogo starosjedilaca sa primorskog dijela i iz Like i Krbave, a s druge se opet strane vidi, da je mnogo raselica iz toga starosjedilačkoga hrvatskoga naselja preselilo na neka zemljišta, što ih od početka 18. st. zauzimlju Bosna i Hercegovina. Današnje je katoličko stanovništvo po tim krajevima bosanskim i hercegovačkim u velikom broju potomstvo tih raselica. Isto su tako potomci tih hrvatskih starosjedilaca i svi oni raseljenici, koji su u 17. st. sa zemljišta izmedju Neretve i Zrmanje selili u sjevernije krajeve.[226]

[226] Prof. Stjepan Pavičić: *Starosjedilaštvo današnjeg hrvatskog naselja u Srednjoj i Sjevernoj Dalmaciji*. *Prilog k proučavanju porijekla Bunjevaca*. (Početak.) Obzor, broj 178 od 4. VIII. 1931., str. 5. U *Obzoru* broj 188 nema nastavka. (Broj 188. posvećen je detetogodišnjici Karađorđevića.) Posljednji nastavak objavljen je pod istim naslovom u *Obzoru* broj 196. od 26. VIII. 1931. Onomastička straživanja prof. Ivan Ostojića u šibenskom kraju potvrđuju temeljne zaključke S. Pavičića. Usp. I. Ostojić, *Prilog onomastici šibenskog kraja*. I: *Antroponimi*. Krapina: Vl. naklada, 1980, str. 197.; II. *Zemljopisna imena i dopune prvom dijelu.* Krapina: Vl. naklada, 1982, str. 94.

Morlachische Braut.

Marko Perojević

VLASI NA TROGIRSKOM TERITORIJU
(1936)

Bile su svršile dugotrajne i krvave borbe za međaše između Trogirana s jedne strane i Splićana i Šibenčana s druge. U Podmorju za međaš splitskog i trogirskog teritorija bio je pod selom Ostrogom stavljen stup. Na zapadu je trogirski teritorij graničio sa šibenskim kod otočića Smokvice i sela Račica. Sa sjeverne strane prostirao se trogirski posjed preko brda po staroj hrvatskoj županiji Zagorskoj sve do gornje Cetine, i tamo je međašio s Klisom. Na ovom zagorskom dijelu trogirskog teritorija znatnija su sela bila: Prapratnica, Bristivica, Vraca, Opor, Ljubitovci, Blizna, Radošić, Darini Doci, Suhi Dol, Prgomet, Zbič, Trilokve, Kosmači, Lepenice i Mitlo. Bila su ta sela posjedi trogirskih plemićkih porodica, darovani im od ugarsko-hrvatskih kraljeva, a obrađivali su ih kmetovi starosjedioci Hrvati, koji su nekada obrađivali krunska imanja hrvatskih knezova i kraljeva.

Dok su Trogirani poslije borbi sa Splićanima i Šibenčanima bili osigurali mirno uživanje svoga teritorija, iznenada se pojavi novi neprijatelj, koji je pokušao mučki bez oružja da se ugnijezdi na ovom zemljištu i da istisne starosjedioce Hrvate, koji su vijekovima svaki njegov pedalj natapali znojem svoga lica i krvlju svoga života. Taj neprijatelj bili su Vlasi ili Morlaci, koji su kao čobani čuvali svoja stada u brdima između Dalmatinskog Zagorja i Bosne.

Nije moja namjera da ovdje govorim o Vlasima uopće, o njihovu imenu i porijetlu, o njihovoj narodnosti i vjeri. Samo ću govoriti o njihovom približavanju primorskim dalmatinskim stranama, osobito trogirskom teritoriju, te o nastojanju dalmatinskih gradova, da otstrane od sebe tu novu napast. Kad su Bribirski knezovi Šubići ban Pavao i Mladen postali gospodari Bosne, dozvolili su Vlasima da se u zimsko doba radi velike studeni spuste s blagom iz planina u doline, koje su međašile s teritorijem dalmatinskih gradova. Isto se događalo i ljeti kad ih je suša tjerala u primorske krajeve da napoje svoja stada. Vlasi su to činili znanjem i dozvolom bosanskih banova Pavla i Mladena Šubića, jer su banovi od Vlaha imali neku korist, a stada koja su Vlasi pazili bila su svojina

okolišnih hrvatskih velikaša. Sa svojim blagom Vlasi su nanašali velike štete pašnjacima i šumama na samoj granici gradskih teritorija, a znali su često provaliti i u sam teritorij i uništavati usjeve i vinograde. Iz straha od Šubića gradovi su sve to morali podnositi ili pasti u nemilost moćnih Bribirskih knezova. Između tolikih uzroka zašto su se gradovi Šibenik, Trogir i Split g. 1322–1327 dali pod zaštitu mletačke republike, bilo je sigurno i pitanje Vlaha, koje Šubići nisu htjeli otstraniti. Dok je trajala mletačka zaštita, t. j. do g. 1357. gradovi su uživali mir i Vlasi se nisu smjeli da pomole. No, kad se gradovi opet vratiše pod vlast ugarsko-hrvatskog kralja i bana, zaprijeti im opet stara nevolja. Nisu bez razloga Šibenčani 14 prosinca 1357 pri predaji dobili od kralja između ostalih povlastica i tu, da Vlasi ne smiju bez njihove dozvole doći na njihov teritorij.

Toga kraljeva obećanja nisu se držali banovi. I Trogiranima su Vlasi činili neprestano štete na usjevima, vinogradima, pašnjacima i šumama, te se Trogirani obratiše banu Nikoli Seču da ih protjera. 6. siječnja 1361 poslaše u Zadar banu svoga kneza Franju Jurjevića s jednim poslanikom da se potuže na Vlahe i njihovoga kneza i da traže neka ih odaleči od trogirskog zemljišta. Ban nato posla u Trogir povjerenika da ispita tužbe Trogirana. 20. siječnja posla trogirsko vijeće u Bosiljivu svoga čovjeka skupa s banovim povjerenikom i bilježnikom, koji će zabraniti Vlasima ili Katunarima boravak u onom kraju. Ali od toga nije bilo koristi, jer je ban branio Vlahe. Onda vijeće zaključi da banu pošalje poslanika s kraljevom ispravom, s kojom se naređuje banu da Vlahe otstrani. Istodobno vijeće tuži trogirskom biskupu primicerija stolne crkve, jer da je on dozvao Vlahe na svoj posjed i tamo ih drži. Sada tek ban utoliko udovolji Trogiranima, što ih je nagovorio da Vlahe ostave na svom teritoriju do proljeća (8 svibnja). Pri tome su mu Trogirani poručili da unaprijed ne smije Vlasima dozvoliti boravak, jer da će inače poslati kralju poslanstvo da tome doskoči.

Međutim, čim je došla zima, eto opet Vlaha. Trogirani izvedoše sada svoju prijetnju i potužiše se kralju, a 4 prosinca 1361 otpremiše banu poslanika sa zahtjevom da odaleči Vlahe. I kralj i ban uslišaše ih i poslaše im pisma, kojim narediše kliškom knezu da ima otjerati Vlahe iz trogirskog kotara. Po svom poslaniku Trogirani poslaše ta pisma kliškom knezu s darovima, ali rek bi on se ni ne mače. Stoga dođe sam ban s banicom da riješi stvar s Vlasima. Trogirsko vijeće izabra 22 siječnja

1362 poseban sabor da raspravlja s banom glede Vlaha, i zamoli ga da pregleda trogirske međaše i da se na svoje oči uvjeri, da su Vlasi na trogirskom teritoriju, pa da ih otjera, da tako Trogirani mogu mirno uživati svoje zemlje i pašnjake, koje imaju po darovnicama starih kraljeva. Ban je tada pregledao sve trogirske povelje i obišao međaše, te se uvjerio da su neki Vlasi upadali u trogirski teritorij, a neki da su blizu međaša podigli i šatore i kućice, i da su prolazili blagom preko usjeva i vinograda, pa je priznao da je tužba Trogirana opravdana. Svojom odlukom od 25 ožujka 1362 ban odredi, uz pristanak Trogirana, obzirom na veliku sušu, zbog koje bi Vlasi pretrpili veliku štetu u blagu ako bi ih se odmah otjeralo, da ostanu do Jurjevdana, ali ipak da moraju odmah napustiti onaj dio teritorija, što je među stupom pod Ostrogom i trogirskim mlinima. Ban obeća Trogiranima da više nikada neće dopustiti Vlasima da gone blago na pašu ili na vodu u trogirski teritorij. Kralj je 14 rujna potvrdio banovo rješenje.

Sve su to bila puka obećanja. Vlasi su opet došli. 2 veljače 1363 općina trogirska posla svoga čovjeka da Vlahe silom otjera preko međaša. Jasno je iz toga da su Trogirani sada sami uredovali, kad to ban nije htio. A da je ban zaista bio na strani Vlaha, dokazuje njegova povelja od 16 ožujka 1365 izdata u Kninu, kojom Vlasima braći Pribanu, Ratku, Dudanu, Vojnu i Mladenu dariva kraljevsku zemlju "Wydchezelo", i to radi njihove vjernosti i zasluga, a zato su nadareni Vlasi bili dužni služiti banu i njegovim nasljednicima kao vojnici.

Pod tako moćnom zaštitom Vlasi su se bili osilili, pljačkali su i otimali. G. 1370 Trogiranima su ukrali 166 glava stoke, pa je bio poslat jedan plemić da ih od njih traži. I slijedeće su godine molili podbana da ih oslobodi Vlaha, a kad sve nije koristilo imenovan je jedan kapetan, koji će čuvati bolje i priječiti vlaške provale i krađe. 25 studenoga 1373 vijeće odredi da se popravi općinska kuća kod sv. Petra od Klobučca u Podmorju, a 4 veljače 1374 izabrana je osoba, koja će dan i noć u njoj stati na straži. Napokon 30 studenoga 1375 obrate se hercegu Karlu Dračkomu da otstrani Vlahe.

Vlasi, potjerani danas iz jednog kraja, sutra bi osvanuli na drugom i tako su sve mjere protiv njih bile bezuspješne. Najgore je pak bilo, što su neki posjednici, u pomanjkanju radne sile, i protiv odredaba gradskog vijeća zvali i držali Vlahe da im čuvaju stoku i da im obrađuju zemlje, kao što je bio učinio trogirski primicerij. U čitavoj ovoj stvari najpogibeljnije

je bilo, što su ne samo banovi i knezovi hrvatski uzimali Vlahe u svoju vojsku, nego što su se i isti Trogirani u ratnim zgodama služili s Vlasima kao vojnicima i uzimali ih u zaštitu. Nije stoga čudo da su Vlasi gradili na trogirskom teritoriju kuće namjerom da ondje ostanu i da prekinu sa svojom nomadskom skitnjom. Uzalud su se g. 1383. Šibenčani tužili kraljici Mariji na Vlahe, osobito one Cetinskoga kneza Ivaniša Ivanovića Nelipića. Kraljica Jelisava naredi banu Emeriku Bubeku da silom istjera Vlahe iz šibenskog kotara i da im ne dozvoli da dolaze u Bosiljinu. Iako je kraljica oštro pisala banu, ipak nije bilo pomoći. Gradovi i posjednici morali su se sami postarati da se obrane od Vlaha. Zato g. 1392 splitski nadbiskup sagradi na svom posjedu u Sućurcu kulu da se zaštiti od Vlaha. Kasnije su i trogirski plemići uz obalu na trogirskom teritoriju podigli Kaštele da se obrane od Vlaha i Turaka.

Burna ona vremena, koja su nastala ustankom Hrvata uz sudjelovanje kralja Tvrtka i Ostoje protiv kralja Sigismunda i izborom Ladislava Napuljskoga, najbolje su iskoristili Vlasi. Dok su dalmatinski gradovi bili zabavljeni državnim poslovima, dotle su se Vlasi mirno širili i dublje puštali korijen u teritorij gradova. 13 svibnja 1402 dođoše trogirski i šibenski poslanici u Sinj pred Ostojine zastupnike Hrvoju i Ivana Nelipića i izjaviše se za Ostoju, ali neka im potvrdi stare i nove povlastice. Hrvoje i Nelipić to učiniše i zajamčiše im mirno uživanje posjeda i suviše im udijeliše milost da Vlasi ne smiju više stati i pasti u trogirskom teritoriju. Šta više, ove je godine stvoren u Trogiru zakon da nijedan Vlah ne smije stati u trogirskom teritoriju ako ne drži na paši blago kojega trogirskog građanina, a svi ostali Vlasi imaju otići iz kotara pod prijetnjom gubitka blaga. Trogirskim "čelnicima", t. j. poglavicama čobana, uopće nije bilo dopušteno držati za pomoćnog čobana ni jednog Vlaha.

Razni ratni i privatni interesi banova i obližnjih hrvatskih velikaša i gradskih plemića uvijek su ometali rješenje vlaškog pitanja. Vlasi su im uvijek dobro dolazili kad je u borbama trebalo vojnika ili u polju radnika i čobana. Ovo teško pitanje, ovu pravu smetnju miru i sigurnosti gradova nisu riješili ni Mlečani kad su g. 1420 postali gospodari dalmatinskih primorskih gradova i otoka. 3. siječnja 1421 pišu Mlečani upraviteljima u Zadru, Šibeniku, Trogiru i Splitu da budu uvijek oprezni i sporazumni, da se međusobno pomažu i protiv Cetinskoga kneza Ivaniša i Poljičana i protiv svih koji bi provalili u njihove kotareve, te da Vlasima zabrane da dolaze s blagom na pašu. No ni Mlečani nisu oslobodili gradova od

vlaške more. Knez Ivaniš, gospodar Klisa, imao je pod svojom vlašću mnoge Vlahe, kojima je bio dao razne povlastice. Naslijedio ga je knez Ivan Frankopan, muž jedinice mu Katarine, koji 18 ožujka 1436 na Klisu potvrdi "*virnim i pravim slugama bana Ivaniša Ivanovića, svim dobrim Vlasima, dobre i poštene zakone, ki su im bili za njih bivšega gospodina bana Ivaniša Ivanovića i za njegova oca kneza Ivana*". Ovi Vlasi, podanici Nelipićevi i Frankopanovi, nastanjeni sada u Senju, dolazili su i pljačkali dalmatinske krajeve, pa je mletačkim knezovima u Dalmaciji naređeno da Senjanima spriječe prolaz. Međutim kralj Sigismund nije priznao Frankopana nasljednikom Nelipićevim i novoimenovani ban Matko Talovac preuze Ivaniševu baštinu. Matko je htio živjeti u miru s Mlečanima i zato 2 srpnja 1436 naredi Katunarima ili kapetanima Vlaha u Hrvatskoj da ne diraju u mletačke podanike. Mir umalo da ne pomutiše isti Talovčevi Vlasi, koji bijahu prebjegli u mletačke zemlje i ondje našli zaštite. Ban Petar zatraži od republike da ih istjera, a kad to republika nije htjela, poče nanašati štete i Vlasima i mletačkim podanicima, pa tek tada se republika izjavi pripravnom da udovolji banovim zahtjevima. Dakle, i republika je u svoje svrhe štitila i primala Vlahe. Kad je zatim g. 1463 Bosna pala u turske ruke i Turci počeli provaljivati u mletački posjed, Vlasi su i republici i dalmatinskim gradovima dobro došli kao vojnici, koji će daleko držati Turke od granice. Nastala su tada teška vremena. Starosjedioci iz unutrašnjosti napuštali su od straha pred Turčinom svoje kuće i zemlje i bježali k moru, na otoke i preko mora u samu Italiju. Zato su ostala pusta mnoga sela i selišta, od kojih vlasnici, gradski plemići, nijesu više imali prihoda. Stoga su bili prisiljeni da uzmu Vlahe i za obrađivanje zemlje i za obranu od Turaka. G. 1525 što zbog kuge, što zbog rata bio je skoro opustio Trogir i njegov teritorij, sela ostala bez stanovništva i zemlje neobrađene. I tako su Vlasi naselili trogirsku Zagoru i došli do Kaštela, Segeta i Bosiljine. Premda neki od njih turski podanici bili su za ljutu nevolju uvedeni u trogirska sela kao kmetovi i morali su Turcima plaćati harač a Trogiranima dohodak i darove (regalije) kao gospodarima zemlje. No Vlasi su se slabo držali svojih kmetskih ugovora i g. 1532 Trogirani se tuže na njih da neće da im daju dohodak. Na to ih providur Pizzamano pozva na red, jer da će ih inače protjerati sa zemlje. Valjda na tužbu mletačke vlade naredi slijedeće godine bosanski paša Vlasima da napuste mletačku zemlju i posjede trogirskih plemića u Zagori. Bio je to udarac protiv vlasnika, koji nigdje

nijesu mogli naći težaka, pa je stoga opet došlo do kmetskih ugovora s Vlasima. Tako su plemići Andreisi, gospodari sela Zbiča sklopili ugovor s Vlasima da u ime kmetstva daju šesti dio žita, a kao dar da im svaka vlaška kmetska kuća daje po jednog škopca, jedno janje, jedan sir i šest tovara drva. Prema ovom ugovoru kasnije su i drugi patroni za ostala sela sklopili pogodbu. Da se u buduće izbjegne svaki nesporazum s Vlasima ili s Turcima, dobivena je od Porte izjava da se sela Radošić, Trilokve i Suhi Dol imaju smatrati u trogirskom teritoriju. Sa svim tim su Vlasi upadali s blagom i nanosili u polju štete, i zato je g. 1551 mletačka vlada naredila da više ne smiju pasti od Mesline do Draga.

Za tursko-mletačkog, tako zvanog, Ciparskog rata (1570−1573) nijesu Vlasi odgovarali dužnosti davanja dohodka. Tim su oni htjeli nastaviti i poslije sklopljenog mira i zato su se na vrijeme htjeli osigurati. Neki kućni starješina iz sela trogirske Zagore (Žitnić, Kotoranja (?), Sratok, Zagoričani ili Divojevići, Boraja, Blizna, Kladnjice, Trilokve i Utori) zamoliše preko trogirskog arciđakona Benedikta Rotonda austrijskog nadvojvodu Karla, gospodara senjskih uskoka, da ih primi za svoje podanike i da će mu svaka kuća plaćati godišnji danak od jednog cekina, da im tako uskoci ne nanose štete i ne vode u sužanjstvo. Rotondo je iz Rijeke tu molbu s popisom kućnih starješine poslao nadvojvodi u Grac spomenuvši da su oni Vlasi u staro doba bili podanici ugarsko-hrvatskog kraljevstva i da se sada žele vratiti u prvašnje stanje. Imena ovih Vlaha jesu:

iz Žitnića: Stipan Lučić, Miloš Vukasinović, Vukman Rajčević, Juraj Dragičević, Stipan Mratinović, Stipan Brajković, Marko i Juraj Salković, Toma Nikolić, Ivan Božidarović, Mato Ivanović, Simon i Antal Milunović, Petar Mihovilović;

iz Kotoranje: Ivan Radočević, Matko Pavlović, Bilov Mustapić (Turčin);

iz Sratoka: Matija Brackojević, Jakov Radmilović, Mihovil, Jure i Petar Nikolić, Matko Jurić;

iz Divojevića: Ivan Parić, Petar Rudonjić, Nikola i Jadre Pasijaković, Antić, Antul, Marko i Nikola Grubišić, Dragić Simanović, Stipan i Juraj Plazonjić;

iz Boraje: Mihovio Ivanović, Martin i Hodak Galić, Grgur Doganović;

iz Blizne: Grgur Lučić, Zane Ivanović, Nikola Rasojević;

iz Kladnjica: Petar i Paval Šilović, Bartul, Miljenko i Raden Zokić, Grgo Radeljić, Toma Ivanović, Nikola Martinović, Petar Mihovilović, Mihovio Božidarović, Vukdrag i Maks Ilić, Martin Matijević;

iz Trilokava: Nikola i Jakov Bašić, Paval Bačić, Grgur i Mihovio Petrović, Toma Milanković, Jadre Domašić, Martin Grgurević, Paval Ivanošević;

iz Utora: Marko Kosaričić, Vrsaljko i Toma Česković, Luka, Martin i Vukdrag Marković, Bogoje Radovanović, Ostoja i Jakov Marković, Juraj i Petar Radivojević, Šimun Nebrilović;

iz Ljubitovice: Radoje Ivanović, Bartul Radonjić, Luka Radojević, Ivan Sabljić, Vukelja Pavlović, Paval Pribisavić, Mihovil Brljević, Gregor Petrović;

iz Prapratnice: Gregor Matijević, Marko Vukosavić, Mihovio Lakonović, Ivan Pavlenić, Luka Petrović, Mihovil Ivanović, Bartul i Vujica Jurjević, Ivan Mikulić, Stipan Mihovilović, Jadre Lijačić, Martin Vukmanović, Mita i Ivko Buljkorčić, Stipan Vukosaljić, Mileta Selendović i Marko Marčić;

iz Rastovca: Milan Novaković, Grgur Stipanović, Jadre Ivanić, Petar Bitešić, Lovre Ivanović, Bartul i Lovre Pavković, Ivan Vuković;

iz Bristivice: Mikula Hrastovačić, Ivanić Bilosavić, Luka Rajčević, Mikula Milošević, Vranko Jakonović, Ilija Martinović, Jakov Radeković, Juraj Jurjević i Matko Jakojević;

iz Mitla: Ivan Milković, Juraj Ivanović, Luka i Ivan Stanić, Paval Dragišić i Vučina Plotković.

Nadvojvoda Karlo udijeli 20 svibnja 1579 zatražene privilegije i naredi generalu Ivanu Ferenburgu i senjskom kapetanu Raabu da imaju štititi Vlahe oko Trogira. Kralj Rudolf za volju nadvojvode pristade na izdavanje privilegija, ali izjavi da je to pogibeljno, jer se tako Vlasi i Martolozi uvlače himbenim načinom, drugim riječima, nije im vjerovao.

Po Rotondovim riječima da su ovi Vlasi bili prije podanici ugarsko-hrvatskog kralja, ima se zaključiti da ih nisu Turci doveli nakon pada Klisa g. 1537, nego da su ovi Vlasi bili na trogirskom teritoriju još iz vremena knezova Šubića i Nelipića. Njihova krsna imena većinom su katolička, a ona neka narodna ni najmanje ne dokazuju da su bili istočne vjere. Prema tome može se sa sigurnošću uzeti da su njihovi pređi došli iz Bosne kao katolici. Nemamo uopće nikakovih vijesti da su Vlasi u

trogirskom teritoriju imali svojih crkava i svećenika, niti da su prešli na katolicizam.

Vlasi su u uskočkim borbama za Klis bili podijeljeni i jedni su se borili u redovima Turaka, ali ih nato prisili trogirski knez i g. 1575 bili su obnovljeni svi kmetski ugovori. Svi pisani ugovori i pogodbe nijesu kod Vlaha imali važnosti, i oni su se nadalje opirali davanju dohotka. Zato mletački dužd dukalama g. 1578 i 1579 naredi trogirskom knezu da ih na to prisili zapljenom blaga. I kad su se Vlasi opet stali otimati svojim obvezama, jer su tobože turski podanici, republika se obrati Porti, koja opet izjavi da su sela Trilokve, Radošić i Bristivica u trogirskom teritoriju i da Vlasi moraju trogiranima davati dohodak.

Vlasi, bilo turski ili mletački podanici, koji su se bili naselili na teritorij šibenske, trogirske i splitske općine, isticali su se u borbi svojih gospodara protiv senjskih uskoka, koji su uvijek snovali i radili da Turcima otmu Klis. Turci i Mlečani su protiv uskoka tjerali Vlahe, a za to su im uskoci pri svakoj provali u turski teritorij vraćali šilo za ognjilo, otimali im stoku, ubijali ih i odvodili u ropstvo. Vlasima u trogirskom kotaru, na domaku samoga Klisa postalo je takovo stanje nesnosno, osobito g. 1579 kad su se uskoci najozbiljnije spremali da otmu Klis… Ipak nisu bili pouzdani i znali su prevarit i okrenuti vjerom. Poslije neuspjelog pokušaja osvojenja Klisa Turci su g. 1583 provalili u uskočke krajeve, ali Uskoci im se osvetiše provalivši u neko selo trogirskog kotara, gdje ubiše 20 Turaka i oteše mnogo blaga. Od straha pred Turcima pobjegoše iz sela svi stanovnici Vlasi.

Turci iz Klisa nagovarali su Vlahe da ne daju dohodak gospodarima u Trogiru u nadi da će radi toga Vlasi biti otjerani sa zemlje, pa će se sami Turci dokopati vlasništva sela. I pod izlikom zapljene vlaških imanja, mislili su Turci da će sami moći obrađivati one zemlje i davati dohodak; ali sve je to bilo spriječeno. G. 1620 opet su s Vlasima bili obnovljeni kmetski ugovori, a Turci su ih opet nagovarali da dohodak ne daju. Neki su vlasnici sela bili dali na težaštinu svoje zemlje u Zagori, ali je mletačka vlada g. 1630 to spriječila. Kad je 1635 bio došao bosanski paša da pregleda granice, Turci su htjeli izrabiti tu priliku i počeli su uznemirivati vlasnike selâ, što je ipak posredovanjem Porte uređeno. Bilo je došlo do toga da se više nije znalo čija su ona sela: da li trogirska ili turska. Posjed je doduše bio trogirski, a kmetovi podanici turski. To je bio uzrok da su neka sela ostala neobrađena. Vlasnici se našli u neprilici

kome da dadu zemlje na obrađivanje i mamili su Vlahe. G. 1635 tuže se Kaštelani na Ivana Cippica i druge trogirske plemiće, gospodare Kaštela, da šume i livade, koje su Kaštelani uživali, daju Vlasima, koji na njihovu veliku štetu dolaze s velikim brojem blaga. Tek g. 1648, kad su Mlečani osvojili Klis, malo je odahnulo i Vlasima i gospodarima. Mirom g. 1671 priznate su i uspostavljene stare trogirske granice, ali kretanje Vlaha još nije bilo dovršeno. G. 1673 tuže se trogirskom knezu Štafilićani i Novljani da su iz druge jurisdikcije došli neki Vlasi, i to Jure i Ivan Bubić, Ivan Parać, Jure Kolić, Mijo Čaletić i Delijić Vlah, i da po njihovom zemljištu pasu krupno i sitno blago. Knez im naredi da više ne smiju voditi blago onamo na pašu ni činiti štete. Isto tako su se i neki trogirski građani tužili na Vlahe da su u Babama i Dračanima zaposjeli neke njihove zemlje.

Kad je i protiv njih knez izdao jednaku naredbu, odgovoriše drugi vlasnici, koji su u ona dva sela imali pašnjaka i gajeva, da im se takovom zabranom priječi davanje njihove zemlje na obrađivanje kome hoće i da su spomenuti Vlasi mletački podanici, i to Bubići iz Vranjica, a ostali iz Klisa.

Kako su poslije Bečkog rata nastala mirnija vremena i Turci bili udaljeni od primorja, umirili su se i Vlasi i u svojim selima se prilagodili težačkom životu, ostavivši se sasvim skitnje i upadanja u tuđe posjede. K njima su domalo doveli bosanski Franjevci iz Bosne nove katoličke izbjeglice, koje su Dalmatinci također prozvali Vlasima, a da to oni uistinu nisu bili. Ovi potonji doseljenici su pravi bosanski katolički starosjedioci. Danas je uopće teško i nemoguće kazati, koje su kuće u trogirskoj Zagori starosjedilačke, koje vlaške, a koje bosanske.[227]

[227] Marko Perojević, *Vlasi na trogirskom teritoriju*. Jadranski dnevnik, god. III, br. 136, str. 9-10. (“Split, subota 13. lipnja 1936.”)

Morlachische Hirtin.

D.(on) Krsto Stošić

Vlasi i kmeti šibenskog kotara

(*Povjesne bilješke*)

(1936)

I. Vlasi ili Murlaci potomci su većinom drevnih Ilira, koji su bili romanizirani, a potom slavenizirani. U šibenskoj su okolici boravili uz rijeku Krku, u Kotarima, u lučkoj skradinskoj i kninskoj županiji, oko gore Trtra, u Boroji, po brdima Danila Kraljice i Danila Birnja (rimski Burnum) ili ukratko od Perkovića-Slivna do Prukljanskoga jezera ili Bilica. Plemići Šubići, Nelepići, Gusići, krbavski i frankopanski imali su svoje Vlahe (*valachi regni Croatiae*). Vlasi su se držali svojih običaja i uredaba, ali su uvijek stajali na niskom stepenu kulture. Prvi se put spominju, kad su sa Jurjem II. Šubićem sudjelovali u ratu kod Bliske god. 1322.

U 14. vijeku dolazili su Vlasi ili Murlaci sa bosanskih ili dalmatinskih planina u primorske krajeve, pače i na otoke, sa svojim blagom radi paše. Šibenčani ih nisu voljeli, jer su opljačkali njihov kotar god. 1383. Općinsko je vijeće te godine 25. veljače zabranilo, da se Vlasi nasele za obrađivanje zemalja šiben. građana i vlasnika u njegovom kotaru. Također u istom kotaru nije nitko smio jamčiti za Vlaha obzirom na novac. O tome se nisu vodile službene rasprave. Kraljica Elizabeta naredi 27. aprila 1383. hrvatskomu banu Emeriku Bubeku, da istjera Vlahe iz šibenskoga kotara i da ih za naselstvo globi. Ali je mletački senat godine 1415. dozvolio, da plemići mogu naseliti Vlahe i drugu čeljad po kotaru, jer su zbog ratovanja opustjela sela, i polja su ostala neobrađena. U šibenskom statutu (*Liber reform*. 185) stoji, da svaki plemić i pučanin može dovesti Vlahe ili bilo koga na polja a uz privolu gradskog kneza i rektora.

God. 1448. Dobroje Draganić i Ilija Sinjičić sklapaju ugovor u ime šibenske općine, u selu Nevestu, sa Blažem, glavarom Murlaka, i delegatom hrvatskoga bana Petra o štetama, krađama i drugim nepravdama, koje su počinili Murlaci i banovi podanici po šibenskom kotaru.

Talijani mletačke republike nazivali su Morlahima sve one, koji su iz Bosne, te hrvatskog i dalmatinskog zagorja dolazili, bježeći pred Turcima, u primorske krajeve ili se naselili, dovedeni od Turaka, u zemlje,

koje su starosjedioci morali ostaviti. Najviše je Murlaka došlo pod krilo mletačkoga lava za kandijskoga rata (1645.−69.). Mnogi su od njih bili primljeni u mletačku vojsku. Veći broj Murlaka naselio se u šibenska predgrađa Mandalinu, Varoš i Crnicu. Neki su od njih pobjegli u polja i gore za strašne kuge u gradu 1649, ali su se kasnije vratili. Inače nije bilo, tko bi polja obrađivao. Gradsko vijeće 20. siječnja 1670. tražilo je, neka se Murlaci iz Mandaline presele u Varoš, da tamošnji lazaret bude više osamljen i da ne priječe trgovinu soli sa poznatih solana u bližnjem Zablaću, a uz to da manje mogu noću zalaziti u polja i pljačkati. Župnik fra Jure Marković (1668−85.) dovede iz Bosne u Varoš razne Murlake (valjda par stotina).

II. Kmetske odnošaje između gospode i težaka određivao je Statut grada Šibenika. U IV. knj. 71. članak određuje, da kmet daje gospodinu polovinu dohodaka. Ako bi loza propala, zemlja se vraćala gospodinu bez ikakve naknade težaku za poboljšice. Vlasnik, ako nije za deset godina tražio dohotke, gubio je pravo na zemlju. Težaci su bili dužni donijeti prihode zemlje u kuću gospodara, a napose krtol grožđa. Mletački senat 27. travnja 1448. traži, da seljaci koji obrađuju polja, ostanu seljacima i ne postaju građanima.

Sve je gotovo zemlje posjedovala općina, biskupija, kaptol, crkve, samostani i plemići. Rijetko je seljak bio gospodar zemlje. U tom ju je slučaju zvao "*plemenštinom*". Naziv je ostao sve do našega doba. Šibenski su plemići često zakupljivali obrađene zemlje, ograde i gajeve po otocima. Tako su Dragojevići i Divnići imali Murter, Jurići Krapanj, Vrančići-Draganići Prvić, Šižgorići Žirje, Vidovići Primošten. Itd.

Petar Mihetić god. 1502−10. drži zakupljene manje otoke Kakanj, Orut, Obučen i Kaprije za 54 lire na godinu. God. 1551. gradski liječnik Jakov Orsini zakupljuje "zauvijek" sa samih 100 godišnjih lira otočiće Kakanj, Orut, Mišljen Veliki i Mali i Smokovac.

Kad je mletačka vlast zauzela Šibenik god. 1412., općinsko joj je vijeće, dvije godine kasnije, predalo sva svoja dobra, uz uvjet, da sama vlada isplaćuje gradske činovnike. Među ta dobra spadao je beneficij sv. Lovre u Donjem polju, kojim je od god. 1378. upravljalo 17 plemića.

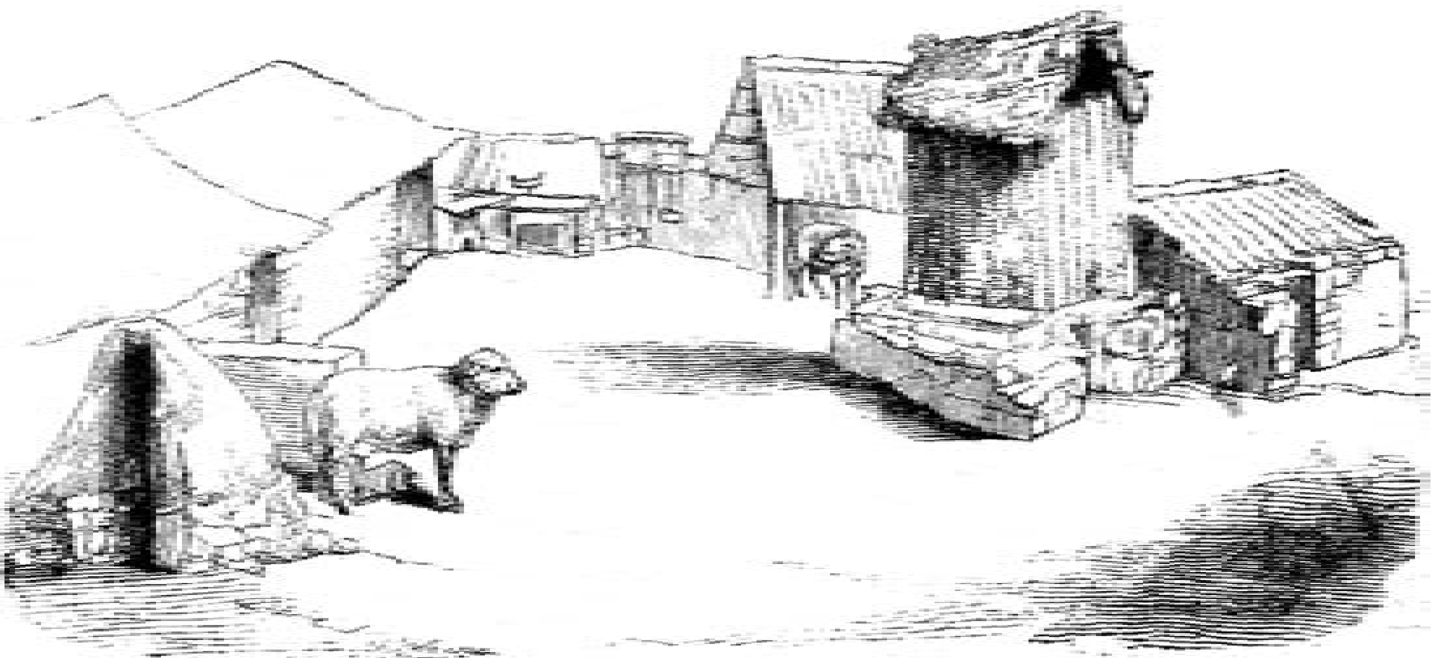
Šibenski je težak uvijek nerado podnosio kmetstvo. Bunio se više puta. Poznate su bune proti utjeravanja desetine sa strane izaslanika trogirskog biskupa u 13. vijeku. Jaki krvavi nemiri proti gospodi bili su god. 1510−11., kao i drugdje po Dalmaciji. God. 1435. naređuje papa

Klement, pod prijetnjom ekskomunikacije, da se poljski prihodi daju samostanu i crkvi sv. Frane (u Šibeniku). Na tužbu opatica samostana sv. Spasa papa Bonifacije IX. naređuje god. 1401. šibenskom, trogirskom i senjskom biskupu, neka nastoje, da se odnosnim redovnicama povrate pomična i nepomična dobra pod prijetnjom ekskomunikacije.

U lipnju 1797. (iza propasti mletačke republike) pokušali su više puta šibenski težaci, da zapale kmetske pogodbe i zemljišne knjige. Time bi nestali dokumenti o odnošajima gospode i težaka. Ipak su se pod općim pritiskom već tada pravile druge, nove pogodbe za jednu petinu, šestinu i sedminu poljskih prihoda, a prije se davala trećina i (najčešće) četvrtina. Francuski providur Vicko Dandolo u Dalmaciji ustanovi 11. listopada 1806. u Šibeniku filijalu zadarske komisije za uređenje odnosa među vlasnicima i kmetovima prema dekretu Napoleona I.[228]

---

[228] Krsto Stošic, *Vlasi i kmeti šibenskog kotara.* Hrvatska straža (Zagreb), VIII/1936, broj 99, str. 5. Detaljnije o problematici Vlaha u šibenskoj okolini usporedi: Costin Fenesan, *Beziehungen der Wlachen aus dem Cetina-Tal zur Stadt Šibenik gegen Ende des 14. und zu Beginn 15. Jahrhunderts*. U: Rev. Etudes Sud-Est Europ. Bucarest, XVII/1979, 1, str. 3-15. U prilogu /*Anhang*/ donesene su vrijedne izvorne arhivske isprave na latinskom iz XIV. stoljeća, str. 7-15.; *Šibenski diplomatarij*. *Zbornik šibenskih isprava.* Za tisak priredili Josip Barbarić i Josip Kolanović. Muzej grada Šibenika, Šibenik, 1986, str. XIX+ 402.

Ćiro Truhelka

O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini

(1941)

Prijelaz Turaka preko Bospora predstavlja sudbonosan događaj u povijesti jugoistočne Europe, osudan ne samo za političku konfiguraciju balkanskih zemalja, nego u nekoj mjeri i za etničku strukturu naroda, koji su dospjeli pod osmanlijsko gospodstvo.

Problem osvajanja riješile su pobjedničke turske vojske, koje se istom srčanošću i oduševljenjem, koje je nekoć vodilo Aleksandrove vojnike da osvoje Aziju, prebaciše preko Bospora, da osvoje Europu. Njima polazi za rukom svaki pothvat, jer pred sobom nađoše izmoždene ostatke bizantinizma, koji je izgubio sve vrline svojih helenskih i rimskih pređa a sačuvao samo njihove mane. Pitanje upravnog uređenja osvojenih zemalja riješili su Turci na taj način, da su vlastodršce dotadanjih uprava nemilice istrijebili ili protjerali, a dotadanji europski feudalni sustav zamijenili svojim, svojevrsno turskim, feudalnim ustavom, dočim je množina ladanjskog naroda po selima ostala na djedovini, da živi starim životom u službi novih gospodara. Na taj način ne bi zbog turskih osvajanja ni u Bosni došlo do dubljih etničkih poremetnja, a to već s toga razloga, što Osmanlijama nedostaje svaka sposobnost za kolonizatorske pothvate većega stila, koji su jedino kadri da vremenom asimiliraju podjarmljeno narodno mnoštvo. Zaprekom toj asimiliaciji bila je donekle i vjera, jer je novi, gospodujući razred bio islamski, a podjarmljeni ostao je i nadalje kršćanski. Nije bilo na korist osvajačima, da tu granicu između vladajućih i podjarmljenih isturčivanjem potonjih sami obore. Čim bi kršćanin prešao na islam, postao bi ravnopravnim svakom Osmanliji, a to, bar u većem stilu provedeno, ne bi bilo nimalo korisno za osvajače, jer sami age i bezi bez raje ne mogu živjeti, kao ni trutovi bez pčela radilica. Zato je sve priča, što se govori i piše o nekom nasilnom isturčivanju starosjedilačkih gomila u Bosni. Zato se i dešavalo, da se je životni prostor osmanlijskog naroda kudikamo brže širio, nego naseljavanje osmanlijske populacije, pa se toj nerazmjeri doskočilo institucijom adžemioglana i kuloglana, to jest odabranih kršćanskih dječaka, koje su

odvodili u Carigrad, tamo poturčili i odgajali u čisto osmanlijskom duhu kao pomladak za janjičare i druge vojničke i državne ustanove. Osim toga su mnoge istaknute osobe starih vladavina, da sačuvaju imovinu i položaj, dobrovoljno prelazile na islam, i tako se je arijskom krvlju pomlađivala turanska krv osvajača, a ne obratno.

Uza sve to je u sastavu etničke konfiguracije širih naslaga starosjedilaca dolazak Turaka na Balkan prouzročio velike perturbacije. Odmah iza prvih povorka osvajača prelaze Bospor – kako već navedosmo na drugom mjestu – prednjeazijski nomadi sa Turkmendaga, t. zv. *Juruci*, koji na planinskim pašnjacima Balkana nalaze povoljnije tlo za svoje nomadsko stočarstvo, negoli je ono u Aziji, te oni, kao suplemenici Turaka i s njima iste vjere, ubrzo sa tih ispaša, *jajlaka* i *kišlaka*, protjeruju domaće Vlahe i Cincare, koji su se od davnine bavili također stočarskim nomadstvom, te su sada primorani da sa svojom stokom sele u planine, do kojih osmanlijska vlast još nije dospjela. Ovi Juruci zaposjedaju sve planine jugoistočnog Balkana redom, dok ne stigoše do najsočnijih pašnjaka na Babuni, Skopskoj Crnoj Gori i Šarplanini, gdje im kosovska bitka otvara širom vrata, a vlaški pastiri, protjerani od Juruka sa svojih djedovskih pašnjaka u Macedoniji, sele jatomice prema zapadu, te se sa svojim stadima prosuše planinama Crne Gore i Hercegovine a s onu stranu Neretve Dinarom i njenim ograncima do mora pa i nekim otocima, gdje žive kao stočari nestalna boravišta, danas ovdje, sutra ondje, kamo ih je baš upućivala narav planinskih ispaša.

Po narodnosti ti su Vlasi *Aromuni*, t. j. potomci prearijskih pretpovijesnih Mediteranaca, koji su u mikensko doba na dvorovima svojih *anakta* dosegli vrhunac svoga kulturnog uspona, a onda podlegli Grcima, poslije Rimljanima, a u Srednjem vijeku slovjenskim osvajačima; ali su sačuvali bitne osobitosti svoje rase, dobre i zle. Svoj prastari jezik su davno bili izgubili i zamijenili ga korumpiranim vulgarnim grčkim ili latinskim, a ovaj potonji zovu romanskim. Zovu ih raznim imenima: Vlasima, Cincarima, Sarakaćanima, Kucovlasima, a prihvaćaju rado i imena naroda, među kojima žive, te se zovu Grcima, Makedovlasima, Arvanitima, Bugarima i Srbima, i to priljubljivanje tuđoj sredini tako je staro, da oba kronista, Komnen i Prokle, 1400., osvajača Arte, Vonku zovu *Serboarvanitobulgarovlahom*, dakle upravo "Pomoz Bog, čaršijo, na sve *četiri strane*!"

U našim planinama živjeli su ti doseljeni Vlasi u kolibama ili *stanovima*, a više njih sačinjavalo je jedan *katun*, komu je bio starješina *katunar* ili *premikur*, te su oko svojih ispaša postavljali na zgodnoj uzvisini straže, da ih upozoruju na nenadanu pogibelj. Ta mjesta zvali su *varde* ili *vardišta*, a to ćemo ime još i danas naći vrlo često u zemljopisnoj nomenklaturi planina, kojima su oni nekoć prolazili i pasli svoja stada.

Prvi se Vlasi pojavljuju u Hercegovini koncem XIV. vijeka, a naročito jugoistočni kotari pune se vlaškim katunima, koji u Zeti dadoše ime katunskoj nahiji. Uslijed naglog napredovanja turske ekspanzije novi doseljenici potiskuju stare sve dalje na zapad i sjever i u nevjerojatno kratko vrijeme pojavljuju se oni već na nekim otocima u nezauzetoj Hrvatskoj, pa i u samoj Istri, gdje pod imenom *Čiča* (ujak) napučuju t. zv. *Čičariju*. I tako se u doonda čisti hrvatski elemenat u Bosni u XV. vijeku uvlači novi, njemu po podrijetlu i jeziku posve tuđi, a da onda nitko ni slutio nije, koliko će to biti od osudne važnosti za razvoj narodnosnih prilika u Bosni.

Već u samoj macedonskoj postojbini bili su ti Vlasi djelomice slavizirani, a kako su bili pripadnici istočne crkve, prozvali su i njih u novije doba Srbima, pa su tako oni, po narodnosti *neslovjeni*, kojima Dušanov zakonik nije priznavao ni ravnopravnosti sa Srbima, te ih stavljao u isti red sa Arnautima, vremenom postali pionirima srpstva u Bosni. Oni su čak utjecali i na dialektne promjene, jer su jednu tip(ipič)no romansku jezičnu osebinu, koja se možda osniva na posebnoj anatomskoj građi grla i uslijed koje izbjegavaju izgovaranje glasa **h**, nametnuli i Srbima, a u drugu ruku su u čisto ikavsko jezično područje unosili ijekavštinu, dok to narječje u istočnoj i južnoj Hercegovini nije prevladalo. Taj proces bio je doduše dosta spor, a prve naseobine Vlaha priljubile su se ikavštini, te se na pr. katun *Plijeske* zove *Pliske*, a tragovi ikavštine među njima sačuvaše se sporadično do nedavna, jer su im još prije 25 godina potomci u Vukovskom, na istočnom rubu kupreškog polja, govorili ikavštinom. Kako je sporo ova uzmicala, vidi se i po tomu, što su mjesni nazivi u jugoistočnom području u popisu bosanskih timara iz god. 1711. još čisto ikavski, kao: Sutiska, Tintište, Međuričje, Sirice, Stišnica, Prisika, Osik, Pliševina i Vrhrika. To priznaje, priopćujući taj popis, i Vl. Skarić, riječima: "Od Dabra i Foče u Hercegovini pa sve dalje k sjeveru, govorilo se tada (1711.) ikavski. Poslije je došao s juga nov etnički elemenat, koji je glas ъ izgovarao kao **je** i **ije**, i to su bili ljudi nižega reda, težaci i pasti-

ri, čiji govor plemstvo, kršćansko a poslije i muslimansko, nije primilo, nego je i dalje govorilo kroz stotine godina ikavski."

Pod pritiskom turskih provala došlo je već prije kosovske bitke nešto Vlaha, valjda iz tračkih planina, u Bosnu, te se spominju i za banovanja Tvrtka, ali u množini doseljuju se tek iza kosovske bitke preko Sandžaka i Crne Gore, te u jugoistočnoj poli Hercegovine nastaje cijeli niz vlaških katuna, od kojih se u spisima dubrovačkog arhiva spominju u razdoblju od 1393. – 1437. uz ostale ovi *vlaški katuni*: Banjani, Burmazi, Bogdašići, Kraisalići, Grabići, Drpani, Vlahovići, Mirilovići, Maleševići, Dragovići, Nenkovići, Perutinići, Pliske, Ugarci, Dobreci, Vragovići, Vučihne, Zuri, Hlapci, Zakovo, a bez oznake katuna spominju se češće Vlasi Bobani, Bogani, Riđani, Branisaljići, Burojevići, Bogčinići, Boljuni, Drobnjaci, Germanovići, Ivice, Kresojevići, Krstići, Kutlovići, Pilatovci i mnogi drugi. U kraju oko Stoca i Žabljaka bilo ih je koncem XV. vijeka već toliko, da ga Turci prozvaše *Dônjim Vlasima* te tu urediše posebnu upravnu vlast sa knezovima i vojvodama na čelu.

Ti Vlasi bili su, kako im imena pokazuju, u doba svoga doseljenja većinom slavizirani, te potječu iz pretežno slovjenskog kraja, iz Babune, Šarplanine i Skopske Crne Gore.

Ovi Vlasi bavili su se u doba svoga dolaska isključivo pastirskim nomadstvom, a kada se stalno nastaniše i okaniše lutanja, bave se zemljoradnjom i *periodičnim nomadstvom* a uz to *kiridžilukom* ili *ponosništvom*, i zato njihova naselja nalazimo skoro jedino u krajevima, koji ovoj grani privrede osobito pogoduju. Oni su u trgovačku bilancu Bosne unijeli znatnu pozitivnu stavku, jer su izvoznoj trgovini dobavljali svoje stočarske proizvode: kožu, vunu, rasu, vlaški sir, maslo i suho meso, dakle robu, koja se je u Italiji mnogo tražila, a kao ponosnici obavljali su svojim karvanima ili *turmama* velik dio prometa između mora, Bosne i istočnih zemalja Balkana; ali, u drugu ruku, oni su nanijeli zemlji i kasnijim koljenima neprocjenjivu štetu time, što su, da dobiju što više pašnjaka, nemilice krčili i sažigali šumu i time stvarali goleti. Ja držim, da su baš oni uzrok, da je u stanovitoj udaljenosti od mora šumsko tlo pretvoreno u nerodni krš, i vrlo je napadno, da se rasprostiranje te goleti posve podudara sa onim područjem, na komu su se najradije zadržavali vlaški čobani. Hercegovinu, Dalmaciju, Primorje i Liku nisu dakle iskrčili Mlečani, nego vlaški čobani, čiji potomci danas na toj goleti oskudi-

jevaju i gladuju; a da se poharana šuma nikako ne pomladi, za to skrbe njihove koze, koje svaku mladicu, čim iznikne, pobrste.

Nakon ove *prve, čobanske invazije*, za koje grčkoistočni elemenat ulazi u većoj mjeri u Bosnu, slijedi već u početku turske okupacije *druga*, koju same vlasti organiziraju za vojničke svrhe, i to uslijed ustanove t. zv. *vlaških filuridžija (filuridži eflakan).*

Kako su spahije i janjičari, kao najodličniji red turske redovne vojske, polazili na prvi poziv u rat, da se bore za islam, a čim bi izvršili svoju zadaću na ratištu, vraćali se svojim kućama, da uživaju prihode i plodove svojih timara, zijameta i baština, trebalo je na granicama urediti posebnu *stalnu* graničarsku službu. Gdje je bilo podesnih tvrđava i gradova, postavljena je u njih stalna posada, a to su bili *mustahfeza*, a poglavari im *muhafizi* ili – kako su se radije zvali – *kapetani*, svi od reda, kao i spahije, beratlije; ali širok otvoreni prostor između pojedinih gradova trebalo je čuvati posebnom pograničnom vojskom, koja je tu, u gustim nizom nanizanim karaulama, palankama i čardacima, čuvala stražu, popravljala putove i drumove i osiguravala klance i prolaze. Tu pomoćnu vojsku sačinjavali su isključivo Vlasi, dobavljeni isprva izdaleka: iz Smedereva, Vidina, Braničeva i Timočke krajine, a poslije su ih novačili od naseljenih Vlaha. Za svoju službu dobivali su filuridžije seoske posjede, za koje su plaćali carskom hasu od svakog dima po jedan *filur*, t. j. zlatni dukat ili 83 srebrnih akči, a bili su oslobođeni od desetine, harača, poreza i nameta, koji su inače tištali raju. Po 50 filurijskih kuća činilo je jedan *katun*, komu je na čelu *katunar, premikur* ili *knez,* koji je svoje ljude bubnjem sazivao na okup. Svaka peta kuća morala je naizmjence na granici postavljati po jednog stražara. Njihov vrhovni zapovjednik bio je sandžakbeg, a na njegov dvor morao je svaki katun slati po jednog *komornicu*, koji naizmjence služi po 6 mjeseci, da bude veza između sandžakbega i katuna. Kao počasni dar davao je svaki katun sadžakbegu godišnje po dva ovna, po dva dževreka, po dva sira i po dva konopca za ulare.

Prava filuridžija uzakonjena su u posebnim kanunima – *vidinskom, braničevskom* i *smederevskom,* i po tim ustanovama organizirana je ta ustanova i u Bosni “*na vlaški način” (adeti eflakanije*).

Kada je nakon kosovske bitke granica turske carevine pomaknuta do Drine, organiziran je kraj od Novog Pazara do Drine pod imenom *Zapadnih Strana* kao vojna krajina, a za njeno uređenje stekli su veli-

kih zasluga kao *krajišnici* Pašajigit, Ishakbeg, Isabeg i sinovi potonjega. Upravno središte Zapadnih Strana bilo je isprva Skoplje, poslije Kruševac, a zapadna im je granica Drina, gdje su na dobivenim baštinama razmješteni sami filuridžije, te je po njima prozvan kraj uz istočnu obalu Drine imenom *Stari Vlah (Istari Eflak*), a bio je protkan vlaškim naseljima tako gusto, da je ukupna svota, što su je još ta sela davala u ime filurije i vlaške baduhave, god. 1694. iznosila 18 tovara srebrnih akči.

Kada su Turci pomalo zagospodarili jugoistočnom Bosnom, premješteno je sijelo krajišnika u *Foču*, i sada tu nastaje novi niz filurijskih naselja, u zapadnom Podrinju; a koliko ih je bilo, može se prosuditi po tomu, što je tu još u XVIII vijeku bilo pojedinih *malikana*, koje su godišnje davale prihod od 90.000 akči. Računajući na dukat 83 akče, znači, da je tu bilo 1085 filurijskih baština. Sama Foča bila je tada carski *has*, a na ovakovim zemljama naseljavali bi isključivo filuridžije, koji porez plaćaju u gotovu. O toj se je kolonizaciji sačuvala i zanimljiva isprava iz ovoga doba (XV. vijek), koju sam našao u Dubrovniku i priopćio u svojoj knjizi “Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni”. To je katastralni popis zemalja oko Čehotine, u Batevu dolu, Orašju, Muhoru, Dvorištu, Foči i dr., porazdijeljenih kolonistima, od kojih se imenice spominje njih 107, a uz svako ime dodan je opseg i kratki opis zemlje, koje su im ustupljene. Da su to bile filurijske zemlje, zaključujem po tomu, što su se baštine na carskom hasu izdavale samo na *mukatu*, a ne na desetinu.

Kada su Turci 1463. osvojili gornju Hercegovinu i Bosnu do Vrbasa i Srebrnika, nastaje novi niz naselja u Završu, Zaselju, Rašteli, Jazvini, Hokovu, Dražaku, Komiku, D. Skroboćanima, Selištu, Trnovu, Gastralu, Popovu Mostiku, Piulovićima, Vrnici, G. i D. Crkvici, Predjelu, Sodnji, Tujrini, Ulogu, Presedlacu, Srednjoj Crkvi, Nevesinju, Cernici (Gackom), Bileći i Obodskoj.

U Bosni, gdje je *Vrhbosna* (Sarajevo) postala sijelom sandžaka, nastaju u to doba filurijske baštine oko Duvna, Kongore, Varvare, Kopčića, Jenjidže (Varcara), Gornjeg Šehera, Novog Šehera, Vrhovine (Skender Vakufa), Trebuna, Crepanjske, Karaule gore, Vrma, Ceribaške i po Birču diljem srebrničke granice.

Kada su Turci 1471. osvojili donju Hercegovinu, a godinu poslije i Neretvansku krajinu, i u *Mostar* prenijeli sijelo krajišnika, nastaje i tu niz filurijskih naselja oko Risna, Novog, Stoca (sela), Vidovske (grada Sto-

ca), Lubinja, Hrasnog, Boljuna, Raspića, G. i D. Polja, Vardine gromile, Koteza, Gabele, Trebinja i Mostara.

Kada su konačno Turci poslije mohačke bitke osvojili obje banovine Jajačku i Srebrničku, i bosansku krajinu na sjeverozapadu (1528.), pomiče se filurijskim baštinama protkana granica još dalje na sjever i zapad, te nalazimo ovakova naselja kod Zmijanja, Omarske, Dubice, Novske Bekije, te 79 baština u kobaškom kadiluku i napokon u Orašju na Savi.

I tako presijecaju Bosnu četiri prilično paralelne vlaške zone, koje teku pravcem od sjeveroistoka k jugozapadu, a svaka od njih obilježuje po jednu etapu u povijesti osmanlijske ekspanzije prema sjeverozapadu i u povijesti vlaške kolonizacije u Bosni.

Dukati, koji su se u ime mukate pobirali od *filurijskih baština*, i porezi pod imenom *baduhava eflakan* (vlaške baduhave), pripadali su carskom hasu, t. j. samom sultanu. On ih je isprva pobirao po posebnim *mefkufdžijama*, kojiput ih prepuštao sandžakbezima ili kojem drugom dostojanstveniku, koji bi ih pobirao posebnim *eminima*, a kasnije je sultan te prihode kao *malikanu* davao u zakup posebnim zakupnicima. Ovakav zakup zvao se *iltizam*, a zakupnik *multezim*.

Vlaške zemlje prelazile su sa službom od oca na sina, a kada bi zemlja i došla u druge ruke, uživala je uvijek iste polakšice, koje su uz nju vezane. I tako se dešavalo, da bi svaki put, kad bi se državna granica pomakla naprijed, a stara se granica napuštala i stražarska služba na njoj postala nepotrebna, te zemlje ostale u rukama dotadanjih vlasnika, koji su ih, ako bi ostali na mjestu, nesmetano uživali. Ako bi pošli na novu granicu i tamo dobili novu baštinu, mogli su staru prodati, te bi ona prelazila u druge ruke, a kupci bi postali pravoužitnici povlastica, vezanih uz ove mukate, iako nisu morali obavljati stražarske službe, osim onoliko, koliko je potrebno za uzdržavanje putova i prolaza. Svoj pravni značaj sačuvale su ove zemlje neokrnjeno dalje, porezne polakšice ostale su i dalje na snazi, dapače kada se počelo raznim *avarizima* namicati potrebna sredstva za izvanredne potrebe vojske i mornarice, bili su filuridžije oslobođeni od tih nameta, te bi – ako bi se od njih tražilo – kao Varvarani 1676. i 1697., slali utok Porti, koja bi im ponovno potvrđivala stare povlastice i oprost od ovih nameta. Tek u XIX. vijeku pokušavalo se, isprva zaobilaznim putem, dokidati ove povlastice. Prvi, koji je to pokušao, bio je Alibeg Stočević, koji je Porti predložio, da se mukate nekih pobunjenih hercegovačkih begova u Novoselu, Hrasnom, Gabeli

i otale prema Gackom zaplijene i pretvore u desetinu, a ti prihodi da se razdijele na tri zijameta od po 30.000 akči i podijele sinovima i bližoj rodbini Alibegovoj, što je Porta 1833. odobrila uz uvjet, da posjednicima filurskih zemalja vrate *muadželu*, t. j. nastupninu, što su je platili za te zemlje. Nakon 18 godina, kada su uslijed *tanzimata* sekularizirana sve lena, dokinuta su i filurijska, te je mukata zamijenjena desetinom za Omerpaše Latasa (1851.).

Kao što je sva kupoprodaja čiftluka postala tek onda pravomoćna, kada bi spahija za to izdao *tapiju* ili *marifetnamu*, morao je u slučaju alienacije filurske baštine tu tapiju izdavati multezim, kao zakupnik malikane, a te tapije najsigurnije su isprave, po kojima se mogu takoreći u stopu pratiti pojedine etape ove vojničke vlaške kolonizacije, i ovo malo podataka, što sam ih netom iznio, crpljeno je baš iz ovakovih tapija, i predstavlja samo mali dio građe, koja bi mogla poslužiti za potanje proučavanje ovog pitanja.

Razumljivo je, da je ustanova filuridžija uvelike pogodovala širenju grčkoistočnog življa u Bosni, s kojim usporedo ide uzmicanje katoličkog, jer su Osmanlije uvijek bili neskloni a prilikom upravo neprijateljski raspoloženi prema hrvatskim starosjediocima katoličkog vjerozakona. U doba prije *fetha* (osvojenja) postoje u Bosni mnogi franjevački samostani, a važniji su među njima bili: Mileševo, Srebrnica, Zvornik, Olovo, Modriča, Gradovrh, Visoko, Konjic, Sutiska, Kreševo, Fojnica, Rama i Imotski. Od ovih su prva tri propala u vrijeme turske zapreme 1463., te se fratri razbježaše, a narod, lišen svojih duhovnih vođa, ili se je razbježao ili se iznevjerio te prešao na islam, a poslije, pod pritiskom grčkoistočne promičbe, i na grčkoistočni obred, i tako je došlo, da u istočnoj Bosni – da ne govorimo o glasovitom Mileševu ili o Srebrnici, gdje je bio najglavniji, za bosansku provinciju Argentinu eponimni manastir – katoličkih Hrvata nikako i nema; ali da ih je nekoć bilo, svjedoči antropološka činjenica, da je u istočnoj Bosni i među grčkoistočnjacima svjetlobojna kompleksija znatno jače zastupana, nego inače. Namjesto odbjeglih kmetova nastaniše age i bezi na opustjele čiftluke kmetove iz Srbije i Crne Gore, i tako postaje istočna Bosna *prvom etapom* naseljavanja srpskim žiteljstvom. Taj proces kolonizacije iz Srbije i Prekodrinja odvija se od konca XV. i tečajem XVI. vijeka, a ojačava osobito odonda, kada su patrijarha i vladika od Porte dobili pristanak, da šire propagandu Bosnom i da grade crkve i manastire.

Na području, što ga zaprema trokut od Drine do Neretve i mora a na sjeveru do Save, u Srednjem vijeku nema apsolutno nikakovih podataka, da je tu postojala bilo koja grčkoistočna crkva ili manastir; samo s onu stranu Neretve u Humskoj Zemlji, koja je nekoć prolazno potpadala pod suverenitet srpskih kraljeva, postojale su crkve u Trebinju i manastir u Stonu. Ovaj potonji su 1333. Dubrovčani, postavši kupnjom vlasnici Stona i Rata, sekularizirali, a kaluđeri odseliše u Jerusalim.

Kao najstarija crkva u istočnoj Bosni postojala je s onu stranu Drine ona u Dobrunu, a što se tiče one u Goraždi s ovu stranu Drine, za koju natpis veli, da ju je 1442. sagradio herceg Stjepan, ustanovljeno je, da se tu radi o apokrifu, jer su se falzifikatoru potkrale dvije krupne pogreške: prva, da se za utemeljitelja crkve izdaje najgorljiviji pataren onog doba, a druga, da se vojvoda Stjepan Vukčić u godini 1442. zove hercegom, dočim je on herceški naslov dobio šest godina kasnije.

Premda je i pastirskom i filurijskom kolonizacijom pod kraj Srednjega vijeka i u prvim desetljećima osmanlijske invazije došlo mnogo življa grčkoistočnog obreda, izgleda, da ni vlaški čobani ni vojnici filuridžije nisu baš mnogo marili za neku crkvenu organizaciju, pa zato u to doba u Bosni između Drine, Neretve i Save nema ni traga bilo kojoj crkvi toga obreda niti se u ispravama spominje bilo koji kaluđer, pop ili vladika.

Čak i vjenčanja grčkoistočnjaka ("pravoslavaca") u pojedinim gradovima obavljaju se, kako to dokazuju sačuvani suvremeni sidžili iz ovoga doba, na mešćemi pred kadijom, što sigurno ne bi bilo, da je bilo crkava i popova.

Prve grčkoistočne crkve i manastiri grade se u Bosni tek u drugoj poli XVI. vijeka. Onda je nastao u istočnoj Bosni niz manastira: *Tamna, Ozren (*1577.), *Papraća i Lomnica* (1579.), svi u isto doba i jamačno sagrađeni od istih majstora. Vjerojatno je u to doba sagrađena i crkva u Goraždi, koju je neki domišljati kaluđer antedatirao, a malo kasnije sagrađena je crkva i u Sarajevu, kamo je tek 1717. mitropolit Melentije Milenković prenio sijelo eparhije, prozvane dabrobosanskom.

Uporedo sa jačanjem populacije pripadnika istočne crkve u istočnim krajevima ide nazadovanje hrvatske katoličke. Dok je Porta u protuslovlju sa svojom dotadanjom praksom dopuštala grčkoistočnjacima zidanje *novih* crkava, katolicima se čine, protivno zakonima, najveće zapreke, da *popravljaju* postojeće crkve; dok se i u Hercegovini grade novi grčkoistočni manastiri, kao Dobričevo, Tvrdoš, Zavala i Žitomislić, u Bosni

propada jedan fratarski manastir za drugim, te im je konačno broj spao na cigla tri: Sutisku, Kreševo i Fojnicu. Uzmicanje katoličkog elementa dobiva upravo katastrofalne dimenzije nakon poraza Osmanlija pod Bečom 1683., nakon pada Budima (1684.) i nakon oslobođenja Slavonije, kada Turci u paničnom strahu bježe iz Ugarske i Slavonije u Bosnu te svu krivnju za svoje poraze svaljuju na bosanske katolike, jer da oni šuruju sa bečkim cesarom. Progoni, zlostavljanja i globljenja katolika su na dnevnom redu, a fratarske kronike pune su u to doba gorkih jadikovki, crtajući zulume i potvore svojih neprijatelja; a kada su 1697., uslijed provale principa Eugena do Sarajeva, panika i anarhija dosegle vrhunac, bojeći se progona, prijeđe na povratku principa s njima 20.000 katoličkih obitelji u Slavoniju, da se tamo nasele. Osim toga su fratri u sjeveroistočnoj Bosni organizirali manje skupine iseljenika, te Fra Andrija prevede preko Save Dubočane, Fra Mijo Veličane, Fra Ivo Seoničanin Majevičane, Fra Juro Zgošćanin Seoničane, a Fra Juro Turbić Kozmadince.

Sličan val iseljeništva prouzrokovala je 1717. i neuspjela ekspedicija generala Petraša na Zvornik, kad opet prijeđe mnogo naroda u Slavoniju, a na opustjela sela i čiftluke naseliše Turci grčkoistočnjake kmetove, koji odonda u sjeveroistočnim krajevima predstavljaju većinu.

Sumnja u vjernost katolika ponukala je Portu na nove mjere, te je pećkom patrijarhi dala ferman, kojim se u Bosni podvrgavaju njegovoj jurisdikciji *zimije*. Tim se imenom službeno označuju svi kršćanski podanici u turskoj carevini, bili oni rimskog ili grčkog obreda, za razliku od stranih kršćana, *kaura*. S tim fermanom dođe patrijarha u Bosnu, da podčini katolike, i to ne toliko iz prozelitskih, koliko iz čisto materijalnih pobuda, jer istim fermanom dobiva pravo da pobire t. zv. *Bradarinu*, t. j. od svakog popa ili kaluđera po jedan dukat, a od svake kršćanske kuće po 12 akči godišnje u ime *patrikluka*, dok se isti prihod odobrava mitropolitima u ime *mitropolitluka*. S tim fermanom dođe patrijarha 1661. u Livno, ali ga tu stiže zla kob. Livnjaci ogorčeni radi pokusa, da ih netko prevede na grčki vjerozakon, skočiše na noge i oboružani kamenjem i kolcima navališe na mešćemu te je razoriše, a patrika ili *paćara*, kako ga prozvaše, iznese iz nje jedva živu glavu. On uteče u Banju Luku, gdje je onda bio valijin divan, i tu pozva fratre na *murafu*. Međutim on izgubi parnicu, jer su fratri protiv njegova fermana iznijeli *ahdnamu*, što je sultan Mehmed Fatih 1463. na Milodraževu polju dao Fra Anđelu Zvizdoviću i njom katolicima zajamčio vjersku slobodu, a sud je sudio,

da je ahdnama preča i jača od svih fermana, koji su kasnije izdani. Još je gore sreće bio patrika 1669., kada je s istim zahtjevima došao u Sarajevo te tužio fratre, jer ga je u mešćemi usred rasprave od uzbuđenja udarila kap, te ga sakata odnesoše, a jednog od njegovih pratilaca osudiše radi neke tražbine na veliku globu.

G. 1697. obnovi tadanji patrijarha taj pokus i pozva fratre u Sarajevo na sud; ali vas sarajski latinluk skoči na noge i krenu u deputaciju valiji Mehmedpaši, koji im obeća pravdu i zaštitu. Na sudu bi tužba i ovaj put odbijena.

Uza sve to borba za bradarinu se i u poznijim vremenima ponavlja. God. 1779. pokušava hercegovački mitropolit da podloži katolike kadiluka Trebinje, Blagaj, Mostar, Ljubuški i Duvno; ali je na sudu i on odbijen kao i mostarski vladika, koji je 1781. pozvao fratre mostarskog kadiluka na sud radi iste stvari.

Kako se vidi, u povijesti kolonizacije Bosne doseljenicima grčkoistočnjacima možemo razlikovati tri faze: *pastirsku, filurijsku* i *seljačku* na onim zemljama, koje su opustjele uslijed katoličke emigracije, a s ovom potonjom ide uporedo i *crkvena promičba*, koja je isprva anacionalna, jer je više svećenstvo mahom fanariotsko, a niže većim dijelom; ali vremenom, poistovjećujući istočnu crkvu ("pravoslavlje") sa srpstvom, ona postaje glavnim organizatorom srpskog nacionalizma.

Na pravo podrijetlo ovih doseljenika upućuju nas i stara njihova porodična imena, ma da su ona sačuvana u malom broju, jer su u Bosni i ta imena zamjenjivana patronimikonom, izvedenim po očevu imenu, zvanju ili zanimanju, ili hipokoristikonom po njegovu zavičaju, a vrlo često i nadimkom, koji su im nadijevali njihovi suseljani. Ipak među potomcima doseljenih Vlaha ima mnogo porodičnih imena sačuvanih iz doba njihovih seoba. Od velike množine imena evo nekoliko najznačajnijih: Banjani, Balac, Bilbija, Boban, Bokan, Banduka, Bencun, Belen, Bender, Besara, Bovan, Čokorilo, Darda, Doman, Drečo, Đerman, Gac, Gala, Jarakula, Kalin, Kešelj, Keser, Kočo, Kalaba, Kokoruš, Kosor, Lopar, Macura, Mataruga, Pađen, Palavestra, Punja, Riđan, Šola, Šolaja, Šabat, Šurla, Šatra, Škipina, Špira, Tubin, Taor, Tintor, te konačno razni Kecmani, Šikmani, Toromani, Šumani, Karani, Šurlani, Servani. Sva ta imena skroz su neslovjenska i nehrvatska, a mogao bi ih protumačiti samo dobar romanista; ali se i ona slaviziraju u novije vrijeme nastavkom *ić* ili *ović, ević.*

Svi ti naseljenici pripadaju isključivo seljaštvu, te žive, uključivši amo i kaluđere i popove, pretežno na selu; ali uz njih valja spomenuti još i četvrtu skupinu doseljenika, koja se je nastanila po varošima i kasabama. To je brojno slabija ali privredno kudikamo jača invazija *čaršijskih* Vlaha, kathexochen *Cincara*, koji su se već u svojoj pradomovini izdigli nad svoje seoske sunarodnjake i pastire i tamo postali važan trgovački i obrtnički čimbenik, te su u Moskopolju, Blaci, Šipiski, Satištu i drugdje osnovali važna trgovačka središta i došli do velikog blagostanja. Oni nisu bili nikada zemljoradnici, a svoj *ver sacrum* slali su na *gurbet* na sve strane kao *pečalbare* i *torbare*, gdje su se bavili raznim zanatima, trgovačkim i obrtničkim poslovima. Oni su handžije, mejhandžije, kalajdžije, kujundžije, dunđeri, terzije, abadžije, simitdžije, a uz zelenaštvo bave se i svakim drugim poslom, koji sa malo muke nosi dobru korist; a kako su bili radini, umjereni i prekomjerno štedljivi – ta ime Cincar postalo je sinonim za škrticu – sticali su imetak, koji je znao doseći veliku vrijednost. Prvi naraštaji ovih čaršinskih Cincara govore međusobno i u kući vlaškim jezikom, a u nekim esnafima (cehovima) posebnim – *banjalačkim* – sujezikom; ali kako posluju na sve strane, a osobito kao posrednici dopuštene a koji put bome i nedopuštene trgovine između Austrije i pojedinih turskih pokrajina, naučili su osim turskog bugarski, grčki, arnautski, srpski i hrvatski, već prema tomu, u kojoj sredini žive i posluju. U trećem koljenu zaboravljaju svoj materinji jezik i zamjenjuju ga jezikom svoje okoline. Kada se okane *pečalbe* i *torbarenja* te gospodarski ojačaju, oni se stalno nastanjuju u varošima i žive kao čaršijske gazde, te u sarajskom *Tašlihanu*, na mostarskoj i banjalučkoj čaršiji vode glavnu riječ.

Značaj i duh ovih varoških Cincara prikazao je upravo fotografski vjerno Jovan St. Popović u svom *Kir Janji* i dao njime njihovu sliku trajne vrijednosti, a podrijetlo, život, migracije i socijalno im značenje prikazao je u novije doba svestrano i obrazloženo dr. D. J. Popović, a što je tu rečeno za srpske i austrijske Cincare, vrijedi i za bosanske, koji u prošlosti i danas igraju istu ulogu kao oni u Beogradu ili u važnijim trgovačkim mjestima bivše monarhije.

Potomci torbarskih i čaršijskih Cincara su u Bosni doduše malobrojni, ali je njihov udio u privrednom i društvenom a kasnije i u političkom životu bio preveć znatan, a da bismo ih mogli mimoići u skupnom prikazu njihove došljačke skupine.

Prema dosadanjem razlaganju možemo u procesu naseljavanja Bosne žiteljstvom grčkoistočne vjere među hrvatske njezine starosjedioce i na njihova mjesta razlikovati četiri bitno različne faze:

1) *vlaško-čobansku*, kad u gomilame ulaze Vlasi kao nomadizirajući pastiri;
2) *vojničko-seljačku* kolonizaciju, provedenu uslijed *filuridžijske* krajiške organizacije, po narodnosti također vlašku;
3) *kmetsku kolonizaciju* na zemljištima napuštenim uslijed progona katoličkih starosjedilaca, s kojom ide uporedo grčkoistočna vjerska promičba, koja nastoji starosjedioce katolike prevesti na istočni obred i podvrći ih pećkoj patrijaršiji;
4) doseljavanje *Cincara* u trgovačke gradove i kasabe, koji vremenom čine jezgru grčkoistočnog trgovačkog i obrtničkog stanovništva...[229]

[229] Ćiro Truhelka, *O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini.* U: *Studije o podrijetlu. Etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine*. Izdanje Matice Hrvatske. Zagreb 1941, str. 29-43. O ovoj problematici izdana je i Truhelkina knjižica /bez oznake njega kao autora/ pod naslovom *Hrvatska Bosna (Mi i "oni tamo".)* Preštampano iz "Hrvatskog Dnevnika". Naklada uredništva "Hrvatskog Dnevnika". Sarajevo, 1907, str. 57. Usp. i Ćiro Truhelka, *O porijeklu bosanskih muslimana.* Hrvatska smotra (Zagreb), II/1934, 7, str. 249-257.

Ruhende Morlachen.

Prof. dr. Rudolf Horvat

Dolazak bunjevačkih Hrvata u Bačku
(1944)

Bačka je u 16. stoljeću (zbog turskih pustošenja god. 1526. i 1527.) bila slabo naseljena. To nam kazuje suvremeni pisac Antun Vrančić (Verantius), koji je god. 1553. po Dunavu plovio u službenom poslanstvu. Stari brodar Srbin, koji je Vrančića vozio u lađi, reče mu, da je prije muhačke bitke (god. 1526.) u jednom bačkom selu stanovalo više ljudi, nego li ih danas stanuje u 30 sela. Nije dakle čudo, što su Turci, kao bačka vlastela, nastojali, da se u Bačku dosele kršćani iz drugih krajeva turskih. Tu su u prvom redu mogli računati na takove žitelje, koji stanuju u neplodnim krajevima, poimence u Dalmaciji i Hercegovini.

I zaista vidimo, da se sredinom 17. stoljeća u Bačku doseliše "Dalmatinci". Prve podatke o njima nalazimo u rukopisu poviesti franjevačke provincije, koji se čuva u Gyöngyösu. Tamo naime stoje zapisane ove bilježke: Godine 1657. šalju se neki Dalmatinci u Segedin na škole. U Segedinu naređuje se svećenik za Mađare i Dalmatince. Godine 1660. šalju se u Segedin na nauke klerici, većinom Dalmatinci. God. 1668. šalje se u Segedin svećenik, koji će propoviedati Mađarima i Dalmatincima. Iz ovih bilježaka jasno razabiremo, da su tada u Segedinu uz Mađare stanovali i Dalmatinci. To nam potvrđuje također ljetopis franjevačkog samostana u Segedinu. Tamo je naime za godinu 1713. zabilježeno, da je veliki žrtvenik u franjevačkoj crkvi bio podignut troškom Dalmatinca Jurja Ševarca.

Nekako istodobno s Dalmatincima dođoše u Bačku i prvi 'Bunjevci'. Oni stanovahu prvobitno u Hercegovini oko rieke Bune, po kojoj su i svoje ime dobili. Buna izvire kod Blagaja iz golemih pećina, u kojima se sabiru vode iz raznih ponornica, pa također i voda rieke Zalomske. Odmah pri svome izvoru tjera Buna mlinove. Dalje protječe Buna kroz Blagajsko polje, te iza kratkog tieka utječe u rieku Neretvu kod ovećeg sela Buna. Ovo selo nalazi se južno od grada Mostara, od koga je udaljeno dva sata hoda. (Povrh toga sela Buna stoje ruševine grada "Bona", koji je postojao već prije 1.000 godina). Pošto je tamošnja okolica odviše kamenita i krševita, ne pruža poljodjelcima dovoljno prilike za gospodarski

napredak. Bunjevci su pak uviek bili veoma plodni, te se narod neprestano množio. Kad nije bilo dovoljno zarade i hrane kod kuće, običavahu se Bunjevci seliti u druge krajeve. Mnogi se odseliše u bližnju Dalmaciju oko Metkovića, gdje su plodna polja. Neki pođoše u Hrvatsku, gdje i danas mnogobrojni "Bunjevci" stanuju po selima u Lici, Krbavi i Podgorju. Napokon se mnogi Bunjevci dadoše – svakako znanjem i privolom turskih oblasti – na put u daleku, ali zato veoma plodnu Bačku.

Spomenuti već rukopis, koji se čuva u franjevačkom samostanu u Gyöngyösu kaže, da je ove Bunjevce dovelo 18 franjevaca, koji pripadaju franjevačkoj pokrajini Bosansko-argentinskoj (srebrnoj), dok su duhovnu pastvu u Bačkoj vršili franjevci pokrajine Salvatorove (Spasiteljeve). Spomenuta bilježka u rukopisu glasi doslovce ovako: "*Takozvani 'Bunjevci', vođeni po 18 otaca reda sv. Franje, većim su dielom nadošli iz Bosne* (*pod kojom se tada razumievala i Hercegovina, dapače i Slavonija*)*, a manjina iz Dalmacije. Jedni se nastaniše u Subotici, na mjestu današnjeg samostana, gdje je bila tvrđavica kao rimski castellum, a drugi se preseliše u Segedin. U njihovoj pratnji nadošli franjevci vratiše se naskoro u Bosnu do jednog otca Anđela Šarčevića. Ali jer poglavica salvatorijski nije trpio, da se u Subotici nastane franjevci države Bosansko-argentinske, to se u Bosnu morao vratiti i Anđeo Šarčević, čim su neki Salvatorijanci naučili bunjevački jezik.*"

Mnogi od ovih Bunjevaca, koji su došli u Bačku, ostaviše u Hercegovini svoje rođake i kumove. Tako nisu među njima bile prekinute sve veze, premda je Bačka veoma udaljena od Hercegovine. Prolazila su ljeta i desetljeća, a Bunjevci se u Hercegovini tako razmnožiše, da ih je bilo toliko, koliko i prije one seobe. Trebalo je dakle pomišljati na novu seobu, ali opet u Bačku, gdje su već boravila braća njihova. Ovu je seobu samo pospješio nov politički položaj u našim krajevima.

Mađarski velikaš grof Tekeli digne bunu godine 1672., da on postane kraljem mjesto nesposobnog kralja Leopolda I. Turski sultan Muhamed IV. podupre Tekelija, te krene s velikom vojskom na Beč. Veliki vezir Kara Mustafa stigne 7. lipnja 1673. u Osiek, gdje je sultan s Turcima prešao Dravu. Već 17. siečnja obkoliše Turci Beč, iz kojega je pobjegao car i kralj Leopold s mnogo stanovnika. Beč je junački branio grof Guido Starenberg, dok nisu u pomoć stigli poljski kralj Ivan Sobjeski i njemačka vojska, koju je vodio Karlo Lotarinžki. Tako dođe pred Bečom do strahovite bitke, u kojoj Turci budu hametom potučeni 12. rujna 1683.

Glas o toj pobjedi pobudio je u srdcima kršćanske "raje" sladku nadu, da će se sada moći osloboditi izpod turske vlasti. Hrvati se dignu u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, te počnu tjerati Turke. Istodobno je carska vojska sretno ratovala u Ugarskoj, gdje je 2. rujna 1676. pao i Budim. Odmah iza toga nastavi vojvoda Ljudevit Badenski osvajati turske tvrđe između Drave i Dunava, dok je bavarski izborni knez Maksimilian Emanuel preuzeo zadaću, da iztjera Turke iz gradova između Tise i Dunava. Tako je carska vojska na jesen godine 1686. i na proljeće godine 1687. zauzela turske tvrđe: Segedin, Pečuh i Kapošvar, dok su Turci držali jošte: Temišvar i Veliki Varadin u Banatu, a Stolni Biograd, Siget i Kanjižu između Drave i Dunava. Mnogi Turci iz Bačke pobjegoše u Banat i Sriem. Bačka je već sada postala nekim središtem, jer se odavde mogla odvažati hrana za kršćansku vojsku, te se iz Bačke moglo ratovati na sve strane: prema Banatu, Sriemu i Slavoniji.

Bavarski izborni knez Maksimilian Emanuel nalazio se u svom taboru kod Sizara u Bačkoj, kad li pred njega stupiše 9. srpnja 1687. neki Bunjevci, koji mu staviše ovu ponudu: iz Turske hoće da se u Bačku presele brojni katolici, pa mole dozvolu, da smiju podići tri "palanke" (tvrđice), u kojima bi stanovali. Malo poslije toga dođoše pred Maksimiliana Emanuela bunjevački izaslanici: Dujam Marković i Juro Vidaković, te ga zamoliše, neka dozvoli, da se iz Turske u Bačku preseli 5.000 Bunjevaca, koji će opustošene tvrđavice popraviti i u njima se nastaniti. Bunjevci mole, da im se dadu zemljišta za obrađivanja i prehranu, ali za uzvrat obećavaju, da će se u svako doba protiv carskih neprijatelja boriti pod zapovjedničtvom njemačkoga generala. (Registratura broj 43. u carskom arhivu u Beču).

Maksimilian Emanuel upravio je ove molbe ratnom vieću u Beču. Tamo se o tom razpravljalo na sjednici 31. kolovoza 1687. Pošto je caru Leopoldu za nastavak rata s Turcima trebalo mnogo vojske, uvažio je ovu molbu, jer je razabrao da bi od ovih 5.000 duša mogao dobiti od prilike 1.500 vojnika. Zato je ratno vieće odgovorilo Maksimilianu Emanuelu odnosno njegovu generalu Caraffi, neka Bunjevce naseli u Segedinu, Subotici i Baji, gdje smiju nanovo podići tri tvrđe. (Registratura broj 11. i 12.).

Međutim je 12. kolovoza 1687. kod Haršanja u Baranji došlo do velike bitke, u kojoj je Karlo Lotarinžki potukao velikog vezira. Brzo iza toga pobjegoše Turci iz preostalih tvrđa između Drave i Dunava.

Istodobno se primicala hrvatska vojska pod vodstvom Ivana grofa Draškovića slavonskom Podravinom prema Osieku, te je zauzela sve turske tvrđe a 30. rujna i Valpovo. Turci se u Osieku tako uplašiše, da su po noći pobjegli, ostavivši u tvrđi 52 topa, mnogo hrane i ratne spreme. Hrvati uđu 29. rujna bez odpora u Osiek, gdje se je 5. lipnja pjevala svečana misa zahvalnica.

Kao iz zemlje pomole se narodni junaci u Slavoniji, na čelu im franjevac Luka Ibrišimović. Mukotrpna "raja" osvoji gradove: Pakrac, Bielu Stienu, Cernik, Sirač, Kamengod, Čaklovac i Kraljevu Veliku. Drašković i Dünenwald zauzmu Orahovicu, a Turci iz Požege uteknu u Gradišku na Savi. Istodobno je grof Aspremont zapovjednik Osieka, bez odpora zaposjeo Đakovo, Erdut i Vukovar. Tako se eto još iste jeseni g. 1687. izpod turske vlasti oslobodila ciela srednja Slavonija.

To je Bunjevcima olakšalo njihovu seobu iz Hercegovine u Bačku. Imajući dozvolu od ratnog vieća mogli su Dujan Marković i Juro Vidaković bez zapreka putovati kroz Slavoniju od Save do Dunava. Oni su taj put učinili valjda tečajem mjeseca listopada ili studenoga, jer 1. prosinca 1687. nalazimo Bunjevce već u Subotici. Prvi Bunjevci, koji su iza 1. prosinca 1687. ubilježeni u Matice rođenih, vjenčanih i umrlih, nose prezimena: Parčetić, Bilogrivić, Grubišić, Kubatović, Vuković, Merković, Dumentić, Tendarević, Vojnić, Rajić, Miljković, Đelmić, Suić, Jurić, Pastrović, Kulić, Plević, Mamužić, Ivković, Tovarić, Čižić, Storinković, Dertić, Ivošević, Gostirović, Goretić, Hajduković, Kiperšić, Sindetić i Ukrajinović. Duhovnu pastvu vršili su domaći franjevci, među ostalima Bunjevac Jeremija Guganović, koji se je prije 1660. rodio u Ludošu, te Bunjevac Bartol Benjović.[230]

[230] Rudolf Horvat, *Dolazak bunjevačkih Hrvata u Bačku*. Klasje naših ravni. Zagreb, prosinac VI/1944, broj 1-2, str. 3-5.

Josip Smodlaka

Dalmacija i Hrvati kroz vjekove

(1952)

II

Na izmaku Srednjeg Vijeka Hrvati su, kako smo vidjeli, bili homogen slovenski narod, s jezikom općeg slovenskog tipa. Od njihove prvobitne plemenske države bili su otpali krajevi istočno od Prologa i južno od Cetine, u kojima se plemstvo, dobrim dijelom bogumilsko, voljelo priključiti Bosni nego se pokoravati katoličkim kraljevima Ugarske i Hrvatske. Srce ove, donekle smanjene, srednjevjekovne Hrvatske bila je još uvijek današnja sjeverna Dalmacija, koja se i zvala Hrvatskom, jer je ime dalmatinsko odavna, a kako se činilo, i za uvijek, bilo odavde iščezlo.

Ovo stanje nije dugo potrajalo. Sve je to odmah u početku Novog Vijeka prevrnula strahovita turska najezda. Nakon što Turci pregaziše Bosnu, oni se svom silom oboriše na Hrvate te, uprkos dugom i ogorčenom otporu hrvatskog plemstva, osvojiše najveći dio Hrvatske. Pod Turke pade istočna polovina Slavonije i skoro čitava plemenska Hrvatska, na više mjesta sve do mora. Ovaj dio nekadašnje rimske Dalmacije zadesi sada ista katastrofa koju je prije hiljadu godina pretrpjela ta stara pokrajina. Kao da se ponovila historija, ova zemlja bi opet pretvorena u divlju pustoš i garišta, i u najvećem dijelu ostade skoro sasvim bez ljudi. Stanovništvo, ukoliko nije bilo poubijano ili odvedeno u roblje, razbjeglo se od straha pred okrutnim neprijateljem na sve strane. Kao nekad, tako i sada, bježalo se na otoke i u utvrđene gradove, čak i preko Jadrana u Italiju. Drugi Hrvati, kao vraćajući se putem svojih zakarpatskih pradjedova, udariše na sjever te nađoše novi zavičaj u Gradišću (zapadnoj Ugarskoj), u Donjoj Austriji, Moravskoj i zapadnoj Slovačkoj, gdje su njihovi potomci dobrim dijelom do danas sačuvali svoj jezik i ime hrvatsko. U užoj Hrvatskoj staro stanovništvo se održalo samo u sjeverozapadnom okrajku, pa na otocima i u primorskim gradovima, koje Turci ne mogoše da osvoje.

U opustjele hrvatske krajeve naseliše se novi ljudi. Isprva to bijahu Turci – zapravo poturčeni Bošnjaci – sa svojim kmetovima, a kad Turci

bješe izagnani, nagrnuše u skoro pustu zemlju mase uskoka, prebjega, preseljenika koji su, bježeći od Turaka ili probijajući se kroz turske redove, dolazili iz Bosne, Hercegovine i još daljih balkanskih zemalja. Sličan živalj naselio je i kraj oko Bišća koji je ostao pod Turcima, a sve do 19-tog vijeka bijaše poznat u geografiji pod imenom Turske Hrvatske.

Ovi balkanski doseljenici bili su primitivni ljudi, više stočari nego ratari, a svi za nevolju ratnici, koji u dugotrajnom vojevanju bijahu postali još suroviji. Oni su bili općenito nazivani Vlasima, pod kojim imenom su sada prolazili ne samo potomci stočara rumunskog porijekla, podavno jezično poslovenjeni, već i mnogi Sloveni koji su se za vrijeme turske pogibije bili s njima smiješali i asimilirali.

“Vlasi” doniješe u Hrvatsku novi jezik i svoje štokavsko narječje. Ono je Hrvatima bilo neobično naročito zbog oštrog reskog načina izgovaranja prvih slogova u riječima, dok su se slijedeći slogovi sve to slabije izgovarali, a kraj riječi skoro sasvim gutao. Pored toga “Vlasi” su u govoru stalno prebacivali udar glasa za jedan slog naprijed, pa se s takvim izgovorom i naglašavanjem riječi njihov govor razlikovao ne samo od hrvatskoga, nego i od drugih naših starih narječja, koja su se govorila u Bosni, i još se govore u dijelu Crne Gore i južnoj i istočnoj Srbiji. Taj njihov način govora bio je jednako tuđ i ostalim slovenskim jezicima. Stari Hrvati, kojima se ovaj inače jedri i zvonki govor nije sviđao, nisu mogli slutiti da će taj “vlaški” jezik, kako su ga oni nazivali, jednom postati književni jezik i za njihove potomke.

Većina doseljenih Vlaha pripadala je istočnoj crkvi, ali je bio znatan i broj katolika, koji su se zvali i drugim imenom: Bunjevci. Ovi posljednji, koji su također govorili “vlaškim” jezikom bili su ikavci kao i Hrvati, pa pošto bijahu i iste vjere, oni im se sve to više približavahu te se najzad stopiše s njima u potpunu narodnu cjelinu. Pravoslavni “Vlasi”, naprotiv, malo su se miješali sa Hrvatima, pa tako mogoše da mnogo duže održe svoje osobine.

Jedni i drugi bješe s vremenom nazvani, kako to obično biva, i imenom zemlje u kojoj se nastaniše. Tako su se sad pod imenom Hrvat razumijevali i Hrvati starinci i svi vlaški doseljenici, većinom pravoslavni. Ovo vidimo iz Vukova rječnika u kojem riječ Hrvat znači naprosto “čovjeka iz Hrvatske”, bez obzira na vjerozakonsku razliku. Narodno ime srpsko raširilo se tek kasnije među pravoslavnim žiteljstvom Hrvatske. Srpski historičar, arhimandrit Jovan Raić, rođeni Vojvođanin, nije na-

lazio Srba zapadno od Požege, već samo istočno odatle, to jest u Srijemu. On tako piše krajem 18-toga vijeka u svojoj "Istoriji Srba, Bugara i Hrvata"; štaviše, nadodaje da pravi Hrvati nisu kajkavci, već štokavci, među kojima su pravoslavni bili u većini. Kako se vidi, u to vrijeme, pravoslavnima u Hrvatskoj je naziv Hrvat bio narodno ime, a nije za njih imao samo geografsko pokrajinsko značenje koje je kasnije dobilo ime "Hrvaćanin". Hrvatski Vlasi bili su nazivani vlaškim imenom samo u Hrvatskoj. Izvan zemlje bili su svuda poznati samo kao Hrvati. Pod tim imenom oni su prelazili u Bosnu i u Srbiju. Tako ima u banjalučkom okružju jedno selo zvano Hrvati, i dva sela istog imena u srpskoj Mačvi, koja su sva tri bila naseljena pravoslavnim življem ovamo preseljenim iz Hrvatske. U beogradskom državnom arhivu, u spiskovima doseljenika s "Preka", kojima je u početku 19-tog vijeka davana zemlja u oslobođenoj Srbiji, nalaze se, između ostalih obdarenika, imena kao Jovan Horvat, Mitar Horvat i slična, koja su bez sumnje pripadala pravoslavnima doseljenim iz Hrvatske. Hrvatske graničarske regimente, koje su se 1848. godine i kasnije borile pod austrijskim zastavama, ostale su poznate cijelom svijetu isključivo pod imenom Hrvata, premda su u njima pravoslavni bili u većini. Pravoslavni živalj u Hrvatskoj ubrajao se u Hrvate sve do posljednje trećine 19-tog vijeka. Ipak nisu bili potpuno pohrvaćeni, kao što su to bili potomci Bunjevaca. Oni su još uvijek sačinjavali posebnu narodnu grupu tijesno vezanu osobitim vjersko-kulturnim tradicijama. Njihov položaj bio je donekle sličan onome današnjih francuskih ili engleskih Židova, koji su dobri Francuzi odnosno Englezi, ali kod toga osjećaju i vezu vjerske solidarnosti s istovjernicima izvan svoje domovine. Takvi su otprilike bili i pravoslavni "Rvati", koji su svoj jezik nazivali "rvackim". Ovo važi za Liku, Kordun i Baniju, a ne za Slavoniju i današnju Dalmaciju gdje se Vlasi nisu nikad nazivali imenom Hrvata. (U Dalmaciji su samo jezik zvali "rvackim".)

Zemlju između Velebita i donje Neretve zadesila je ista sudbina kao i ostalu plemensku Hrvatsku. I ove krajeve Turci osvojiše i opustošiše. Samo poslije izgona Turaka ova oblast nije bila vraćena Hrvatskoj, već ju je prisvojila Mletačka republika, koja ju je otela od Turaka. Venecija, kako je osvajala djelove ove hrvatske zemlje, protezala je na njih ime Dalmacije, dotadašnji naziv primorskih gradova i otoka, koje je držala već od 15-tog vijeka. Najzad se pod ovim imenom našla svakolika ta zemlja. U ovoj proširenoj mletačkoj Dalmaciji održao se, kao i sjeverno od Velebita,

samo mali broj starosjedilaca Hrvata, i to poglavito na otocima i na uskom rubu primorja od Zadra do Omiša. U unutrašnjosti zemlje, koja je bila skoro sasvim opustila, naseliše se u više mahova priljezi iz Bosne i drugih balkanskih zemalja, nazvani također Vlasima, koji su ovdje većinom bili sljedbenici katoličke crkve. Ovi došljaci nazvaše se po imenu koje je pokrajina tada nosila, Dalmatini, Dalmatinci. Iz uspomena arhimandrita Zelića razabiramo da su se sve do 19-tog vijeka tako nazivali kako katolički tako i pravoslavni stanovnici unutrašnje Dalmacije. Ime Dalmatinac postalo je od talijanske riječi Dalmatino, sa našim nastavkom “-ac”.

Hrvati starinci u ovoj oblasti zadržali su ime hrvatsko, ali za dugog mletačkog vladanja nametnulo se samo po sebi njima novo, službeno, ime pokrajine, pa se i oni najzad nazvaše Dalmatincima. Kod njih ipak nije izginulo ime hrvatsko. Ono nije moglo da postane tuđe u mletačkoj Dalmaciji, već zbog toga što se u njih naš jezik i dalje nazivao hrvatskim. (Ovako je bilo u Dalmaciji do Neretve, dočim se u Dubrovniku i u Boki, jezik nije zvao ni hrvatski ni srpski, već jednako kao u Hercegovini i u Crnoj Gori samo “naški”. Tim imenom valja da su u svojoj staroj postojbini zvali svoj govor i Vlasi koji se iz jugo-zapadnih krajeva doseliše u mletačku Dalmaciju. Kad se oni tu nastaniše, stadoše i oni, povodeći se za starincima, nazivati jezik “rvackim”.)

Narodno ime Hrvat prosvjećeniji Dalmatinci upotrebljavali su i dalje za svoj narod i za sebe, kako to nalazimo kod Filipa Grabovca, kod Kačića i drugih naših pjesnika i pisaca. Treba svakako imati na umu da je pod mletačkom vladavinom bilo i opasno za Dalmatinca da se naziva Hrvatom. Zanimljivo je što su kasnije, kad Dalmacija nije više bila pod mletačkom vlašću, riječ: “Mi Hrvati…” pale iz usta jednog prvaka pravoslavnih Dalmatinaca, dra. Kneževića, i to na jednom zboru koji se burne godine 1848. držao u Kninu. Sa svim tim ostaje nepobitna činjenica da narodne mase u Dalmaciji ni onda ni mnogo kasnije nisu sebe nazivale ni Hrvatima, ni Srbima, već samo Dalmatincima. Ovo važi koliko za katolike, toliko za pravoslavne, sve do 20-tog vijeka. O ovome mogao je da se još godine 1905. na svoje uši uvjeri Stjepan Radić, kad je zajedno s piscem ovih redaka posjetio Poljica (kraj u kome se sačuvao veći broj potomaka starih Hrvata). Ovdje, u selu Docu donjem, Radića je pozdravio mladi seljak riječima: “Drago mi je poznat vridnog brata Rvata”, na što se Radić žacnuo te mu reče: “Kad sam ti ja brat Rvat, a što si onda ti?” “Poljičanin, Dalmatinac, gospodine”, bio je odgovor. Radić se smirio tek

kad je mladić, upitan kojim jezikom govori, kazao: “Bogme rvacki, kao i vi, gospodo.” Tako su još tada stanovnici Dalmacije bili “Dalmatinci hrvatskog jezika”, slično kao što će, na primjer, stanovnik Elzasa reći da je “Elzašanin njemačkog jezika”, a ne će kazati da je Nijemac.

Ovako je ime dalmatinsko, koje je nekad potisnuto od hrvatskoga te je krajem 15-toga vijeka bilo blizu utrnuću, silom vanjskih prilika kao uskrslo od mrtvih pa je skoro potpuno istisnulo hrvatsko ime iz nekad glavnog dijela države Hrvata. Samo što ovi novi Dalmatinci nisu imali ništa zajedničkoga sa Dalmatinima prijašnjih vjekova, osim imena i zemlje koja je jedne i druge rađala.

U isto ovo vrijeme, ime hrvatsko koje se gubilo na jugu stalo se kao za naknadu širiti na sjeveru, po zapadnoj Slavoniji. Hrvatsko ime prenesoše preko Kupe plemići hrvatski koji se onamo skloniše izgubivši uslijed najezde Turaka sve što su imali u svojoj djedovskoj postojbini. Njih je bio velik broj, premda je veći dio hrvatskog plemstva bio izginuo u borbama protiv Turaka, a mnogo ih se bilo otselilo i u tuđinu. S njima je prešao u taj dio Slavonije i njihov čakavski govor, iz kojega su neke osobine u toku vremena ušle u kajkavsko narječje onamošnjeg pučanstva. U toj oblasti, kako seljaci tako i domaći plemići, zvali su, kako smo vidjeli, sebe i svoj jezik slovenskim imenom. Kad u zemlju nahrupiše tolike izbjeglice s juga, hrvatsko ime koje tu ni do tad nije bilo tuđe, stade se širiti, te ga postepeno poče upotrebljavati i domaće stanovništvo, naročito seljaci koji su znatnim dijelom postali kmetovi nove hrvatske gospode. Odlučni preokret u ovom pravcu dogodio se kad je zapadna, tako zvana Gornja Slavonija (županije zagrebačka, varaždinska i križevačka) bila prenesena iz “Kraljevine Slavonije” u “Kraljevinu Hrvatsku”. Ovo novo razgraničenje između dvije “kraljevine”, a u stvari banovine, obrazlagalo se time što je Hrvatska (“Regnum Croatiae”) bila spala na “ostatke ostataka” (“reliquiae reliquiarum” kako se onda govorilo). Ona je naime bila izgubila više od 9/10 svoje teritorije, koja se sad nalazila dijelom pod turskom okupacijom, dijelom pod mletačkom, a najveći dio pod austrijskom upravom, kao c. kr. Vojna Granica. Ovo proširenje Kraljevine Hrvatske bilo je u glavnom djelo “plemenitih Hrvata”, koji sad nisu više bili gosti kod svoje “slovinske” braće, nego punopravni plemići na svojoj zemlji hrvatskoj.

S dolaskom tolikih plemića s juga podigla se obrambena snaga Gornje Slavonije protiv napadaja Turaka, ali je na nju pao i teret opskrbljivanja ovih neproduktivnih ratnika. To su teško osjetili gornjoslavonski

seljaci, posavski i zagorski "muži", koji su jedva snosili tlaku svoje domaće gospode, a sad su morali da hrane i mnogobrojne došljake. Iz nevolje ovih kmetova porodila se Seljačka Buna 17-og vijeka, koju hrvatska gospoda poznatim okrutnim načinom ugušiše.

Kod promjene imena, žitelji Gornje Slavonije nisu usvojili pravilno ime hrvatsko, već se prozvaše "Horvatima", imenom kojim su oni i Mađari nazivali stare Hrvate. Tako su i oni stali nazivati i svoj jezik "horvatskim". Ipak se među njima još dugo očuvalo slovensko ime, čak i u Zagrebu koji je postao glavni grad Hrvatske. Tako nalazimo da je tamošnja biskupija izdala godine 1651. "Sveta Evangelia" "slovom (t. j. jezikom) slovenskim". Štaviše, u naslovu te knjige sama crkva se naziva "cirkva zagrebačka slovenska". U kasnijem izdanju iste knjige, godine 1730., kad se hrvatsko ime bilo već jače raširilo, ova se crkva naziva "slovensko-horvatska". I deset godina nakon toga izlazi u Zagrebu jedna knjiga (*Psalterium*) "na horvacki ili slovenski jezik". Tek u drugoj polovini 18-tog vijeka nestaje slovenskog imena iz Hrvatske, te se ono od tad ograničava samo na Slovence.

Prateći ovako kroz tri prva stoljeća Novog Vijeka razvitak hrvatskog naroda i igru sudbine s njegovim imenom, nalazimo da se na kraju ove periode taj narod u velike razlikovao od starih Hrvata, kakvi su oni bili uoči turske invazije. Narod, kako smo vidjeli, nekad homogen, sastoji se na kraju 18-tog vijeka od tri nepotpuno stopljena skupa, kojih svaki ima svoju osobitu postojbinu, donekle različitu kulturu, posebno narječje, a neki i drugu vjeru. Najbrojniju od tih grupa sačinjavaju "Horvati" kajkavci, od vjekova zemljoradnici, u sprijeda pomenute tri županije. Za njima dolaze, nešto slabiji brojem, "Rvati" štokavci, stočari i ratari u brdovitim krajevima od Kupe k Velebitu, koji su dijelom ijekavci, dijelom ikavci, a u većini pravoslavni. Trećem, najmanjem skupu, pripadaju Hrvati primorci, koji žive od mora, i koji sačuvaše starohrvatski, čakavski govor, iako ponešto izmijenjen. (Kako smo vidjeli, potomci Hrvata starinaca južno od Velebita bili su u ovo vrijeme već prihvatili dalmatinsko ime, a tako su se nazivali i doseljeni "Vlasi" u njihovu zaleđu.)

Hrvati u ovo vrijeme ne sliče toliko ostalim Slovenima kao ranije. Kroz trista godina povećao se među njima broj ljudi tamnog kompleksa. Osim toga postaje mnogo češći dinarski tip s vitkim tijelom, visokom i kratkom lubanjom, i istaknutim podbratkom i nosom u uskom licu, kako se konstatuje upoređivanjem tjelesnih mjera živućih ljudi s iskopanim

kosturima iz Srednjeg Vijeka. Ovoj promjeni u tjelesnom ustrojstvu prirodno je doprinijelo miješanje s Vlasima, koji su dolazili iz jugo-zapadnih balkanskih krajeva gdje je dinarska rasa pretežna među stanovništvom. Jamačno su Hrvati postali nešto tamniji i uslijed rjeđeg miješanja s Turcima, Ciganima i drugim Istočnjacima.

Hrvati nisu jedini primjer ovakove mješavine naroda i rasa. Veoma je sličan i sastav skoro svih evropskih naroda, a kod nekih od njih mješavina je još šarenija. Tako je, na primjer, naš najbliži susjed, talijanski narod, postao od smjese Pelazga, Liguraca, Latina i njihovih rođaka, Ilira, Etruraca, Grka, Semita iz Azije i iz Afrike, Kelta, raznovrsnih Germana, Normana i Slovena. Razlika je u tome što se nacionalni tip Talijana, kao i drugih zapadno-evropskih nacija, ustalio mnogo ranije nego kod nas, gdje je hrvatski narod u modernom smislu riječi i u svome sadašnjem sastavu dijete novijeg vremena, dok je još u povojima jugoslovenska nacija koja bi imala da taj i druge bratske narode poveza u nerazdruživu bratsku zajednicu.

U devetnaestom stoljeću hrvatski je narod ušao u noviju fazu svoje evolucije, iz koje je izašao u svome današnjem opsegu i jačini. U ovom vijeku nacionalizma Hrvati su, poput ostalih rastrganih i potčinjenih naroda, bili sebi postavili za vrhovni cilj ujedinjenje i nezavisnost svojeg naroda. Prvi koraci k ostvarenju ovog ideala učinjeni su u Hrvatskoj akcijom započetom godine 1830., a poznatom pod imenom Ilirskog pokreta. Ovaj pokret, kako se zna, nije bio po opsegu ni po značaju isključivo hrvatski. On je išao za tim da se sa Hrvatima sjedine u veliku narodnu zadrugu i ostali slovenski narodi na tlu stare Ilirije, i to ne pod imenom hrvatskim, već, da nikome ne bude krivo, pod neutralnim nazivom ilirskim. Ovaj je širi program odgovarao shvatanju i osjećajima naših starijih pokoljenja, za koja su svi Južni Sloveni, osim Bugara, bili članovi iste "slovinske" ili "ilirske" porodice, bez obzira na razliku u vjeri ili imenu. Tako je, na primjer, Kačić, u svojoj Pjesmarici pozdravljao bosanske muslimane kao svoju slovinsku braću, i slavio on, katolički frater, oca srpskog pravoslavlja, svetog Savu, kao diku i ponos "našeg slovinskog roda".

Program narodnog jedinstva na ovakvoj široj osnovi pod jednim novim zajedničkim imenom nije našao odaziva kod Srba, kod kojih je narodnost bila tako usko vezana za crkvu, da se i ova zvala srpskim narodnim imenom. Bez Srba pak nije bilo moguće ostvarenje idealne zamisli Ilirskog pokreta, iza kojega je u daljoj budućnosti stajala zajednička narodna država osnovana na bratskoj jednakopravnosti. Jednako su sa

neuspjehom svršila i druga dva pokreta koja su imala isti cilj, naime "jugoslavenski", godine 1860., kojemu je stajao na čelu biskup Štrosmajer, i "slovinski", kojim su oko godine 1880. neki dubrovački intelektualci htjeli da ožive to staro, kod nas izumrlo narodno ime.

Što je bilo poslije toga, to je povijest od jučer. Između Hrvata i Srba, do tad složnih, iako ne bijahu ujedinjeni, pukao je razdor poslije aneksije Bosne Austriji, i baš zbog same Bosne. Dok je Srbija tražila Bosnu za sebe, većina hrvatskih političara tad se ponadala da će se ona sjediniti s Hrvatskom, pa da će se tako stvoriti velika samostalna država Hrvatska i to, silom prilika, pod vladajućom dinastijom ili, kako se onda govorilo, "u okviru Habzburške monarhije". Pošto zbog negativnog stava Srba prema Ilirskom i drugim sličnim pokretima nije moglo da dođe do narodne zajednice kojoj bi bile u istoj mjeri podređene narodnosti srpska i hrvatska, Hrvati se riješiše da provedu narodno ujedinjenje bez Srba i da rade za svoju posebnu državu. Na srpske političare je ova hrvatska kombinacija djelovala kao naviještenje rata, jer su oni svojatali za buduću Veliku Srbiju cijelu našu zemlju, ili skoro cijelu, do Jadrana na zapadu, a na sjeveru do Drave. Oni su se kod toga pozivali na narodno pravo, smatrajući, zavedeni jednom neosnovanom njemačkom teorijom o narodnosti, da svi naši štokavci zbog svojega narječja moraju biti Srbi. Da osujete ostvarenje "velikohrvatskih" težnja, pokrenuše oni "velikosrpsku" propagandu, koja je stala da u masama širi srpsko narodno ime, ne samo u Bosni, nego i u Dalmaciji i u samoj Hrvatskoj. Radi toga su srpske političke stranke u Hrvatskoj i u Dalmaciji dugo stajale u savezu s Mađarima, odnosno s Talijanima, protiv Hrvata, a ovi su opet tražili saveznika u carskom Beču, odakle su im dolazila samo prazna obećanja. Ovako probuđeni posebni nacionalizam hrvatski širio je u drugim pokrajinama hrvatsku narodnu i državnu misao. Tako su otsad obje propagande radile da, svaka za svoju nacionalnu misao, a s time i za svoju buduću državu, predobiju što više pristaša između onih koji se do tada ne osjećahu ni Hrvatima ni Srbima, te ni sebe ni svoj jezik ne nazivahu tim imenima. One su se u tom cilju služile svim sredstvima, a najviše vjerom i uplivom crkava.

"Nacionalno neopredijeljeno" bijaše do kraja devetnaestog vijeka, s malim izuzecima, žiteljstvo svih naših krajeva izvan uže Hrvatske i Srbije (i vojvođanskih Srba). Drugdje naši su se ljudi zvali ili pokrajinskim imenima (Bosanci, Crnogorci, Dalmatinci, Slavonci, Hercegovci,

Dubrovčani) ili nekim nadimcima (Vlasi, Šokci, Bunjevci), dok su jezik nazivali, u Bosni bosanskim, na Jugozapadu “naškim”, a na Sjeveroistoku “rackim” (od mađarske riječi “racz”, koja znači “srpski”).

Utakmica između dviju nacionalističkih propaganda bila je bezobzirna i nepoštedna. Dok se na srpskoj strani vodila pod Vukovom devizom: “Srbi svi i svuda”, na hrvatskoj strani nazivu Srbin odricao se karakter narodnog imena. Dva bratska naroda, koja se do tad u svojoj dugoj historiji nisu nikada međusobno borila, stajala su sada jedni protiv drugih kao krvni neprijatelji. U žestini te borbe, kad je ona bila na vrhuncu, došlo je čak do toga da je jedan politički prvak napisao da se taj rat mora voditi “do istrage vaše ili naše”. Međutim, kako znamo, borba je sasvim drukčije svršila. Poslije trideset godina jalovog prepiranja prepušteno je najzad svakome na volju da se naziva narodnim imenom koje mu je milije. Tad se ustanovilo da su se svi pravoslavni opredijelili za srpstvo, a katolici za hrvatstvo. Sada se vidjelo koliko je jak narodnosni faktor vjerozakon, kad je eto i pravoslavne Hrvate kroz srpsku crkvu priveo k nacionalnom srpstvu. Poslije toga otpada, hrvatski se narod opet sastoji samo od katolika. Pošto se s njime sjediniše svi katolici našeg jezika, on je bio uvećan, kako brojem tako i prostorom, tako da se znatan broj Hrvata nalazi i preko historijskih granica hrvatske države, sve do Subotice, Sarajeva, Boke i zapadne Istre.

Obje propagande okušaše se i kod muslimana našeg jezika, ali sa slabim uspjehom, zbog svog vjerskog obilježja. Bošnjaci, sljedbenici Islama, kad se našla zamjerka njihovu pradjedovskom imenu bosanskom, volješe da ostanu “neopredijeljeni”, bez narodnog imena, zadovoljavajući se vjerskim nazivom “Muslimani”. (Uzgred rečeno, bosansko ime, iako mlađe od hrvatskoga i srpskoga, jednakog je postojanja kao i ta dva, pošto je i ono prešlo sa države na državljane i na njihov jezik. Zato je bilo krivo učinjeno našem najvećem filologu Jagiću kad je on tu činjenicu javno konstatovao.)

Hrvatska nacionalna propaganda bila je naišla na otpor i kod nekih katolika. Začudo nije ga bilo u Bosni, gdje je bosansko ime bilo tako duboko ukorijenjeno u narodu, dočim se protiv hrvatskog imena isprsilo slavonsko, to od tuđinaca iskrivljeno staro slovensko ime. Godine 1860. izlazio je i list “Slavonac” koji je branio naziv slavonski za narod i za jezik. Taj pokret nije uspio, jer su do slavonstva držali samo građani, dok je seljačka masa ostala ravnodušna prema njemu, nazivajući se imenom

“šokci” (katolici) i “vlasi” (pravoslavni). Ovi se seljaci kasnije razdijeliše, kao i drugdje, po vjeri, u Hrvate i Srbe, te ovim imenima stadoše od tad nazivati i svoj jezik, koji su ranije zvali “rackim”.

U Dalmaciji, toj kolijevci hrvatstva, hrvatsko ime moralo je da održi dužu i žešću borbu. Ovdje je građanstvo bilo skoro potpuno potalijančeno pod Austrijom, koja je dovela u zemlju mnoštvo činovnika iz svojih talijanskih pokrajina i uvela talijanski jezik u sav javni život, a u isto vrijeme otvorila same talijanske škole kakvih nije bilo pod Venecijom. Ovi doseljeni Talijani i potalijančeni Dalmatinci, koje je narod zvao Talijanašima, vodili su dugo glavnu riječ u pokrajini.

Kad malobrojni neodrođeni intelektualci, dobrim dijelom svećenici dviju crkava, (Pavlinović, Sundečić i mnogi drugi) pokrenuše “Narodnu stranku”, koja je povela borbu za uvođenje narodnog jezika u škole i urede i za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, Talijanaši se svom silom usprotiviše tom pokretu, puni mržnje na hrvatstvo. Oni osnovaše autonomističku stranku, prozvanu od naroda “tolomaškom”, koja se protivila sjedinjenju s Hrvatskom i tuvila u glavu svojim pristašama da su oni Dalmatinci, a nipošto Hrvati. Talijanskoj gospodi nije bilo lako napadati ime Hrvat kod naroda koji je svoj jezik zvao hrvatskim, pa su to ime izvrgavali ruglu nazivajući Hrvate “Krovati” (od talijanskog Croati), a ciljajući s tim nazivom na susjedne siromašne Ličane koje su prikazivali kao prototip Hrvata. Sami Talijanaši krili su pred narodom svoje talijanske težnje, znajući kako su one nepopularne u Dalmaciji. Oni su se nazivali “Slavi-Dalmati”, pa je to imao da bude naziv za jednu posebnu narodnost, koja će se boriti protiv hrvatske. Isprva su bili uspjeli da zavedu mnoge neuke pučane, ali u osamdesetim godinama prošlog vijeka pade njihova snaga, narod se otrese njihova lažnog nauka, i tako nestade te fiktivne dalmatinske narodnosti.

Kako je u to vrijeme u cijelom našem narodu vladala sloga, tako su i u Narodnoj stranci u Dalmaciji isprva složno radili katolici i pravoslavni. Ovim “Narodnjacima” bila su oba narodna imena, hrvatsko i srpsko, jednako mila. Svoja društva nazivali su “Slavjanskim” (Slavjanska Čitaonica, Slavjanski Dom, Slavjanski Napredak i t. d.). Kad se pak Hrvati i Srbi razdvojiše, podijeliše se i dalmatinski “Narodnjaci” u Hrvate i Srbe, i to, kao svuda, po pripadanju jednoj ili drugoj crkvi. Izuzetno se priključiše srpskoj narodnosti i pojedini katolici, koji su više simpatisali sa srpskim nacionalno-političkim programom, nego sa hrvatskom politi-

kom "u okviru Monarhije". Ovako su dva narodna imena dobila u nekim slučajevima više političko-partijski karakter nego nacionalni. Događalo se da su dva rođena brata bili, jedan Hrvat, a drugi Srbin, a poznat je jedan slučaj gdje se treći brat osjećao Talijanom.

Mir i sloga koji su se pred Prvi svjetski rat vratili među Srbe i Hrvate bili su kratka vijeka. Njihov sklad bio je ponovo poremećen kad se oni nakon oslobođenja od tuđinskog gospodstva nađoše zajedno u svojoj nezavisnoj, ali krivo postavljenoj državi. Tad su se porodili između njih novi sukobi zbog uređenja države i narodnih imena. Ti spadaju u savremenu političku historiju, pa zato nisu predmet ovoga pregleda prošlosti.

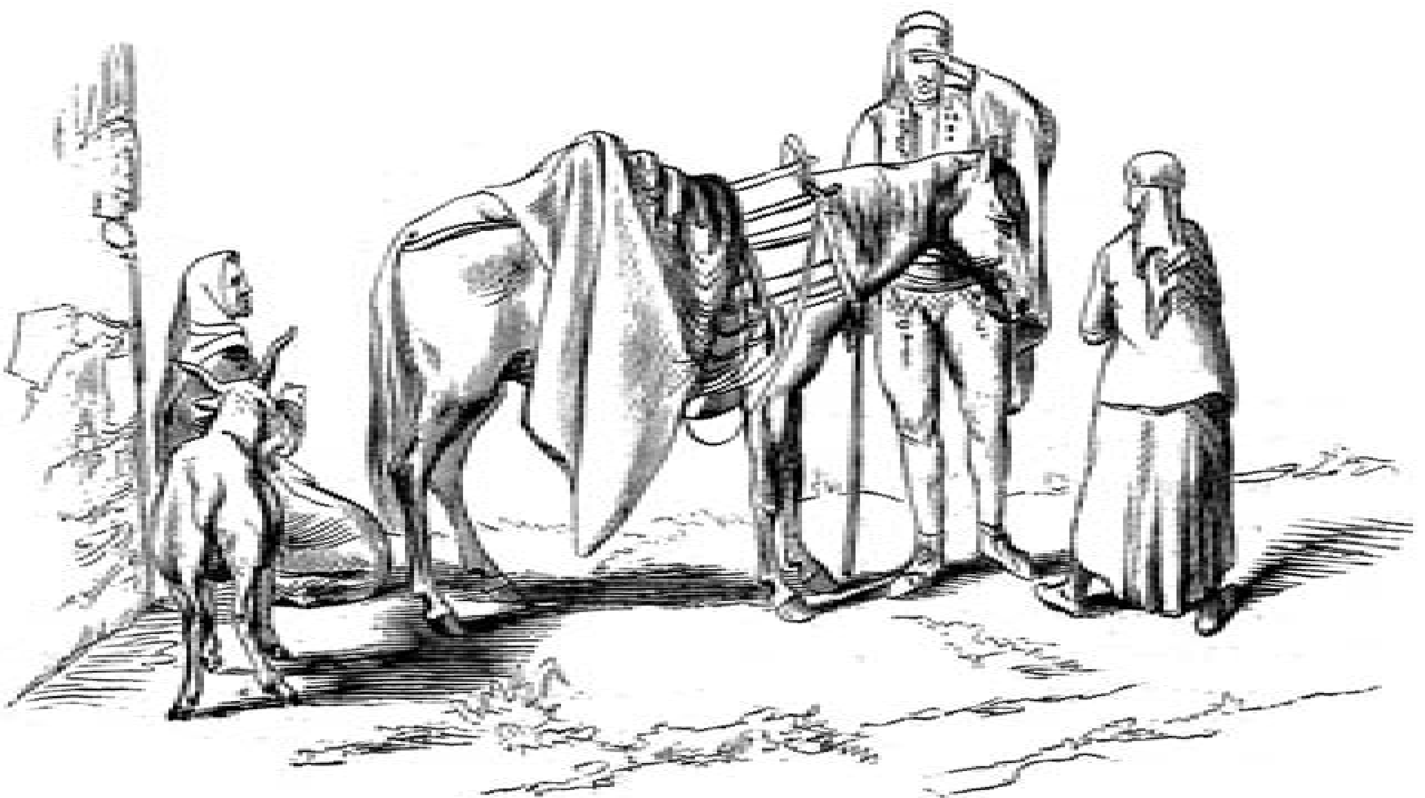
S mudrim nacionalnim uređenjem jugoslovenske republike nestalo je uzroka sukoba između narodnih i državnog imena, pa je svakome jasno da se može nazivati Hrvatom ili Srbinom ujedno biti dobar Jugoslaven.

Sinovi Dalmacije, kod svega svog hrvatskog, odnosno srpskog, rodoljublja i odanosti skupnoj domovini, čuvaju i dalje dalmatinsko ime koje se na ovom komadu primorja održalo za više od dvije tisuće godina.

Dok ovaj kraj bude imao svoje more, svoja brda i otoke, svoje stare gradove, svoju klimu i osobiti način života, kojima se razlikuje od svoje narodne okoline, on će se zvati Dalmacija, onako kao što sunčana Provansa još čuva svoje staro ime, ma da se od preko sto šezdeset godina njime službeno ne naziva.[231]

---

[231] Josip Smodlaka, *Dalmacija i Hrvati kroz vjekove*. *Historijski esej*. I. dio. Književni Jadran (Split), god. I., januar, 1952, broj 1, str. 3-4.; Josip Smodlaka, *Dalmacija i Hrvati kroz vjekove*. *Historijski esej*. II. dio. Književni Jadran, god. I., februar, 1952, broj 2, str. 3-4. Ferdo Čulinović optužio je Josipa Smodlaku, koji je tijekom života u političkom smislu bio maksimalno jugoslavenski orijentiran, da se on stilizacijama o Vlasima u navedenoj raspravi "*sasvim podudara sa starom pravaškom koncepcijom, koju je Südland* (Ivo Pilar, primj. I. M.) *u svojoj službi Beču veoma rado prihvatio i dalje razrađivao*". (F. Čulinović, *Srbi u Hrvatskoj*. Naprijed /Zagreb/, godina IX, broj 35 od 22. kolovoza 1952, str. 3.) Na Smodlakin tekst osvrnuo se i Jaroslav Šidak s veoma umjerenim primjedbama i uz napomenu da je problematika Vlaha jedna "*od najtežih problema naše historiografije*". (J. Šidak, *Dr. Josip Smodlaka, Dalmacija i Hrvati kroz vijekove.* Historijski zbornik /Zagreb/, godina V, broj 1-2, 1952, str. 196-198.) Miho Abramić objavio je, kao posebni prilog *Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku,* Smodlakin rad pod naslovom *Imena mesta i meštana na tlu Jugoslavije* pisan "*istočnim narečjem, a latinskim slovima*". Rad je tiskan i kao knjiga u Splitu, 1946. godine (str. VII+160).

Morlachen auf der Reise.

Vatroslav Murvar

Nasiljem spriječena asimilacija Vlaha sa narodom i zemljom Hrvata

(1953)

U doba kada je postalo jasno da turska moć stalno opada, vlaški elemenat sve više prebjegava na kršćansku stranu, nudeći iste one usluge svojim novim kršćanskim gospodarima protiv svojih dosadašnjih gospodara Turaka: neprekidno provaljivanje u neprijateljsko područje, praćeno strahovitim nasiljima i pljačkom, tako da područje postane zrelim za okupaciju koja slijedi, a da osvajač ne izgubi malo ili ništa. Ekonomija turske krvi pretvara se sada u ekonomiju kršćanske krvi i teško se osvećuje Turcima po njihovom vlastitom sistemu. Austrija sada organizira slične vojne krajine sa istim povlasticama i istim ljuskim materijalom prema Turskoj, kakove su svojedobno Turci organizirali prema austrijskim granicama.

Osobito nakon velikoga kršćansko-islamskog rata 1593–1606 dolaze Vlasi najprije sami u masama, a kasnije ih austrijske vlasti dovode i koloniziraju na opustjelim posjedima hrvatskih plemića prema turskoj granici. Tako su naseljeni Vlasi u varaždinskom i karlovačkom generalatu. Pismo Rafe Levakovića tajniku kongregacije za širenje vjere u Rimu od 20 kolovoza 1641 ocrtava naseljavanje Vlaha u ivaničkoj kapetaniji sa tisućama vlaških kuća,[232] a visoka kulturna sredina kršćanske Hrvatske omogućuje točnu rekonstrukciju ovih vlaških seoba izvedenih po Austriji, budući da je gotovo svako naseljavanje točno zabilježeno u brojnim suvremenim spomenicima.

Hrvatska zemlja, oslobođena u ovim uspješnim ratovima od turske vlasti najvećim ulogom hrvatske krvi, ne vraća se materi zemlji Hrvatskoj, već se u njima organiziraju posebni vojnički režimi pod izravnim zapovjedništvom austrijskih generala. Austrijski dvor nema uopće namjeru da tu zemlju vrati Hrvatskoj pod vlast bana i hrvatskoga Sabora. Prebjegavanje i naseljavanje Vlaha po Hrvatskoj dolazi austrijskoj politici kao naručeno, te ga ona podupire svim svojim raspoloživim snagama…

---

[232] Akad. “Starine”, XX, 26.

Međutim hrvatski Sabor s banovima na čelu jasno je shvatio, kuda vodi austrijska politika povlastica Vlasima, te su stoga poduzeli korake za što većim približavanjem starosjedioca sa doseljenicima. Obična je austrijska kleveta, koja se još danas povlači po srpskim školskim knjigama, da su hrvatski plemići htjeli učiniti Vlahe svojim kmetovima. Hrvatski je Sabor donio zakonski prijedlog o vlaškim privilegijama na svojoj sjednici u Zagrebu 21 veljače 1629, koji je što više proširen u obliku posebnih proklamacija[233] na Vlahe: "*Ako se Vlaški sinove k orsagu dobrovoljno pridadu, od orsaga (hrvatske države) slobodu hote ovaku imati: Najprvo na tlaku ne budu hodili i za kmete ne budu držani …*"[234] Dalje se nižu točke ovoga zakonskog prijedloga, koji predviđa izvanredne slobode i privilegije za doseljene Vlahe. "*Ovaj nacrt vlaškog zakona tako je pravedan i slobodouman, te je upravo čudo* – veli povijesnik Vjekoslav Klaić – *da ga Vlasi nijesu objeručke prihvatili i time postali gotovo posve ravnopravni plemstvu hrvatskog kraljevstva.*"[235]

S jedne strane strašili su Vlahe austrijski generali na licu mjesta pričama o kmetovanju, a s druge strane austrijski dvor je na sve moguće načine izigravao poklisara hrvatskoga Sabora zagrebačkoga velikog prepošta Benedikta Vinkovića, koji je poslan na dvor isključivo u svrhu uređenja vlaškoga pitanja u hrvatskom kraljevstvu. Vinković na dvoru nije mogao ništa obaviti. "*Vlasi ostadoše i dalje pod vlašću austrijskih generala, pa se je tako i teritorijalno stala stvarati vojnička krajina, dakako na štetu cjelokupnosti hrvatskog kraljevstva, od kojega se komad po komad odkidalo krajeve u kojima bi se Vlasi nastanjivali.*"[236] Hrvati nisu međutim ostali samo kod riječi. Predstavnik hrvatskoga Sabora Kobašić (Kovačić) prvi je uz velike osobne žrtve naselio Vlahe u današnjem Žumberku i dao im sva selišta svoga imanja. Zagrebački biskup Petar Domitrović (1611–1628) dao je Simi Vratanji, prvom vlaškom vladici u emigraciji, ne samo svoje imanje Marča kod Ivanić-kloštra nego i samu crkvu Sviju Svetih, uz koju je vladika Vratanja sagradio prvi manastir. Računa se da je tada oko 60.000 duša dobilo posjede iz ruku Katoličke crkve i hrvatskih plemića sa svim onim privilegijama, koje je hrvatski

---

233 Fotokopija originalnog proglasa iz 1629, u Vjekoslava Klaića, *Hrvatski Sabori do godine 1790.* U: *Zbornik Matice Hrvatske*, Zagreb 1925, str. 307.

234 Saborski zapisnici II, 263 u državnom Arhivu u Zagrebu.

235 Klaić V., *Hrvatski Sabori do godine 1790.* U: *Zbornik Matice Hrvatske*, Zagreb, 1925, 290.

236 Klaić V., 1. c.

Sabor predvidio u svom zakonskom prijedlogu, a koje su hrvatski seljaci dobili tek 1848 sa banom Jelačićem[237].

Hrvatska tolerancija je jedinstvena za ono doba. Uspostavljaju se vrlo srdačni odnosi između predstavnika hrvatske države i vlaških vladika. Nije samo prvi vlaški vladika u Hrvatskoj Sima Vratanja promicao suradnju i razumijevanje između starosjedioca i doseljenika, već su u tom pravcu nastavili i njegovi nasljednici. Marčanski vladika Gabre Mijakić (1663–1670) zaslužuje štovanje sviju Hrvata zbog svoje ljubavi prema novoj domovini Hrvatskoj, za koju je položio život zajedno sa svojim velikim prijateljem i hrvatskim banom-mučenikom, pogubljenim u Bečkom Novom Mjestu, Petrom Zrinskim.

Mir u Vašvaru (10 kolovoza 1664) pokazao je jasno i Hrvatima i Madžarima da car Leopold I i austrijski dvor ne idu za oslobađanjem hrvatskih i madžarskih zemalja od turske vlasti. Čitava je oslobođena područja bečki dvor prepustio Turcima bez ikakva razloga. Oslobođene dijelove Hrvatske dvor ne će da ujedini s hrvatskom državom i da stavi pod nadležnost bana i Sabora. Na brojne i ogorčene proteste hrvatskih banova i Sabora radi ovakvoga nepoštenog, protu-ustavnog i protu-ugovornog držanja, bečki dvor odgovara davanjem pune slobode djelatnosti svojim generalima. Ovi dapače prelaze i na područje banovoga hrvatskog kraljevstva. Njemačka vojska organizira čitave hajke na hrvatske djevojke i žene nad kojima izvršavaju grozna silovanja. Još danas će vrlo često Austrijanci govoriti o kulturnoj misiji Austrije na Balkanu. Misija Austrije bila je čisto germanizatorska u svim vremenima jednako, te je se ne može ničim razlikovati od pruskoga "Drang nach Osten".

Nakon tajanstvenog ubojstva bana Nikole Zrinskog, koje je očito organizirao bečki dvor metkom u leđa inscenirajući nesretan slučaj prilikom lova, bečki dvor je prisiljen imenovati njegova brata Petra Zrinskoga hrvatskim banom, ali tri godine odlaže saziv Hrvatskoga Sabora, koji bi imao ustoličiti novoga bana. Kidanje i gaženje ustavnih sloboda i ponašanje divljačke njemačke soldateske po Hrvatskoj predigra su germanizaciji i kolonizaciji austrijskih seljaka u bogatu hrvatsku zemlju. To bi imao biti početak konačne likvidacije hrvatskoga naroda, iscrpljenoga turskim ratovima na obranu kršćanstva, u prvom redu Austrije i Italije.

---

[237] Šimrak J., *De relationibus Slavorum Meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica Saeculis XVII et XVIII*, Vol. I: *De rebus gestis unionis in confiniis Croatiae ab episcopo Simeone Vratanja usque ad Sabbam Stanislavić (1611–1661*), Zagreb, 1926.

Cvijet hrvatskoga plemstva pod vodstvom hrvatskih književnika Petra Zrinskoga, hrvatskoga bana te pjesnika Krste Frankopana ustaje na obranu slobode svoje pogažene domovine. Zapad je već toliko izigrao svoga saveznika, da prevarenom savezniku ne preostaje ništa drugo nego spasiti svoju egzistenciju suradnjom s Turcima, kako su to ranije učinila ostala hrvatska braća iz središnjega hrvatskog prostora. Turci su još uvijek živo zainteresirani prijateljstvom Hrvata i nude Hrvatskoj položaj nezavisnoga kraljevstva pod zaštitom sultana. Koliko su napredovali razgovori Zrinskoga sa Turcima teško je reći. Nema mnogo podataka.

Vlaški "*vladika Gabre Mijakić pristaje bez svakog oklijevanja uz ove hrvatske vođe. Tako se vlaška migracija pod njegovim vodstvom u krvavom ustanku postavila na stranu Hrvata i ustala protiv zajedničkoga neprijatelja, koji je do sada Vlahe huškao protiv Hrvata. Vladika Mijakić se tako sprijateljio s banom Petrom Zrinskim, da ga je proglasio svojim dragim sinom, dok je ban Petar vladiku Gabru nazivao svojim ljubljenim ocem. U Beču su počeli bjesniti radi toga saveza. Za kratko vrijeme bio je Mijakić ulovljen i bačen u tamnicu, u kojoj je umro nakon tamnovanja od 16 godina, na 25 listopada 1686. Tako je do smrti ostao vjeran svojoj ideologiji. Kroz 16 godina tamnice nisu od njega mogli izmamiti niti jednu riječ protiv Petra Zrinskoga, jer je on uvijek ostao samo njegov otac*".[238]

Na prevaru i na časnu carsku riječ, da im se ne će ništa dogoditi, dozvaše Petra Zrinskog i Krstu Frankopana, tobože na izglađenje sviju nesporazuma u Beč. Tu je Beč, već po nebrojeni put, opet zloupotrebio katoličku Crkvu, prevarivši i zagrebačkoga biskupa, koji je onda u najboljoj namjeri nagovorio Zrinskoga da pođe u Beč, jer se radi o ozbiljnom pomirenju i udovoljenju hrvatskim zahtjevima. Kada su plemeniti Hrvati, vjerujući u zadanu carsku riječ i u zajedničku potrebu kršćanstva da se uredi nepravedno stanje, došli da sklope mir, budu bačeni u tamnicu i pogubljeni, a njihove obitelji istrijebljene do poslijednjega nedužnog djeteta. Tako je katolička "apostolska" dinastija štitila katolicizam, jer su svi ovi vladike bile živo zanimani unijom s Rimom, a njihova suradnja s Hrvatima samo je podupirala ovaj razvoj. Dokumenti o tome vrlo su brojni. Na taj je način Austrija "pravila" Hrvate, kako to jednoglasno tvrde ugledni srpski učenjaci!

---

238 Šimrak J., *Trojica ideologa migracija*, "Hrvatska Straža", Zagreb, 27 travnja 1939.

Nasljednik Gabre Mijakića na vladičanskoj stolici Pavao Zoričić (1671–1685), usprkos strašne tragedije Gabrine još oduševljenije radi na što tješnjoj zajednici doseljenika sa starosjediocima poput Vratanje i Mijakića. Jednako ostaje vjeran ideji Unije s Rimom, te osniva sjemenište na Griču u Zagrebu 1675. Od svoga osnutka ovo je sjemenište bilo žarište hrvatske misli među doseljenicima. U njemu se odgojio i veliki hrvatski povijesnik Tadija Smičiklas, te čitav niz hrvatskih javnih radnika.

Austrijski povijesnici priznaju da je Zrinskom uspjelo okupiti i Morlake (katoličke Vlahe) i Vlahe (pravoslavne Vlahe) u frontu protiv Austrije.[239] I svojim neuspjelim ustankom Zrinski je uspio barem odgoditi planove o centralizaciji i germanizaciji Hrvatske. Ali je zato Austrija sada imala slobodne ruke u huškanju Vlaha protiv njihove nove domovine Hrvatske.

Svi hrvatski napori bili su uzalud. "*Austrija je s Krajinom i s migracijama imala svoje posebne političke račune. Ona je naime držala, da će preko migracija dobiti protektorat nad svim slavenskim narodima i nad drugim kršćanima na Balkanu i da će na taj način istisnuti utjecaj Rusije na Balkanskom poluotoku i u susjednim zemljama. To je bio ton austrijske dvorske politike i osobito gradačkoga ratnoga vijeća od cara Ferdinanda do Leopolda* (*1527–1705*)."[240] I kasnije pa i u našem stoljeću austrijski se dvor rado navraćao na ovu utopističku ideju.

Orijentacijom Vlaha prema Hrvatima Zoričić nastavlja sa linijom suradnje, koju su zacrtali Vratanja i Mijakić i nakon tragedije Mijakić-Zrinski-Frankopan. Austrija je bila prisiljena ogledati se za novim saveznikom u borbi proti hrvatske i madžarske države. Našla ga je u patrijarhu Crnojeviću.

Zanimljiva je osoba Arsenija Crnojevića. "*Posve crkvena taština ovog prvosveštenika činjaše ga mnogo pristupačnijim nego ma koga drugoga laskavštinama bečkoga dvora.*"[241] Crnogorski povijesnik Milaković utvrđuje za Arsenija, da je bio Crnogorac sa Cetinja iz Bajca, "*ali nije od loze Crnojevića, nego se tako prozvao… da sebi veću važnost pridobije i kod svoga naroda i kod austrijskog dvora*".[242] I Ilarion Ruvarac se nešto čudio veleći: "*Vaistinu je čudno to, da se u isto doba pojavi*

239 Mayer F M, *Geschichte Oesterreichs*, III Auflage, Wien und Leipzig 1909, I, 200.
240 Šimrak J., *Katolicizam i migracije*, "Hrvatska Straža", Zagreb 25 travnja 1939.
241 Picot G. Pavlović, *Srbi u Ugarskoj*, Novi Sad 1883, 80.
242 Milaković D, *Istorija Crne Gore*, Zadar 1856, 105.

čovek, koji se izdavao za Despota Despotovića iliti od loze despota Đorđa Brankovića, koji nije bio ni jedno ni drugo, i patrijarh koji se piše Crnojević, a koji nije bio od loze zetskih Crnojevića."[243]

Kompromitiran svojom suradnjom sa Austrijom patrijarh Arsenije, lažno nazvani Crnojević, napušta svoje sjedište u siromašnim crnogorskim brdima te sa 36.000 raških obitelji – kako se oni sami nazivaju u suvremenim spomenicima: Razien, Rasciani, Raczok – 1689 prelazi na sjevero-istočni rub hrvatskih i južni dio madžarskih zemalja. U sukobu Rašana i Madžara, jer dolaze na madžarsku i hrvatsku zemlju dopuštenjem austrijskoga dvora, dvor će ih svim silama pomagati i raspirivati njihove ambicije na štetu Madžara isto onako, kao što je pokušao iskoristiti Vlahe protiv hrvatske države. Austrija je i inače išla pravoslavlju moćno na ruku: "*Poslije oslobođenja Like od Turaka 1689 pravoslavni su otimali katoličke crkve i posjede, uskraćivali su građansku poslušnost, a vojnički zapovjednici nisu dopuštali biskupu (katoličkom) vizitacije.*"[244] Očito je da je Austrija nastavila tjeranjem iste politike, kakvu su usvojili Turci, iskorišćavajući podređenost pravoslavlja državnim svrhama.

S Arsenijem je prešla stara jezgra historijske srpske nacije, te iako se oni služe raškim imenom po staroj Raškoj, kolijevci srpske države, jasno je da se tu radi o prvom stvarnom doseljenju Srba na hrvatsko područje, u Srijem. Tu su prvi pravi, originalni Srbi u Hrvatskoj. S njima prelazi i ime srpsko, te se u 18 i 19 stoljeću osjeća značajno gibanje pod tim imenom. Novi Sad postaje "srpskom Atinom". Potomci ove migracije središte su preporoda srpskoga nacionalnog života i kulturnoga stvaranja, ali i središte veliko-srpske propagande u svim hrvatskim zemljama.

Nije proteklo niti par godina od njihova naseljenja, a već je patrijarha Arsenije poduzeo sve mjere da pomoću državne vlasti spravi pod svoju jurisdikciju sve pravoslavce u cijeloj monarhiji, kao što je nekada imao pod svojom vlasti sve zapadne pravoslavce u Turskoj. Radilo se o tome, da se što veći broj plataca crkvenoga poreza podvrgne patrijaršiji, pa je stoga patrijarha bjesomučno navalio i na sve hrvatske Vlahe, pogotovo unijate, te mu je pošlo za rukom da u kratkom roku uništi gotovo sav rad oko ujedinjenja crkava među hrvatskim Vlasima.

---

243 Ruvarac I., *Odlomci o Brankoviću i Crnojeviću*, Izdanje Srpske Akademije, Beograd 1896.
Ruvarac I., *O pećkim patrijarsima*, 83–85.

244 *Hrvatska Enciklopedija* II, 326.

U zgodan čas pojavio se patrijarha Arsenija u području monarhije. Zrinski je ležao već dugo u zemlji, a njegov ljubljeni otac vladika Gabre Mijakić već tri godine. Obojica usmrćeni prevarom "apostolskih" vladara. U Austriji je bjesnio kurs protu-hrvatske i protu-ugarske politike. Stoga je patrijarha mogao očekivati pomoć dvora, a nije trebao strahovati da će njegova drskost na štetu katoličke Crkve biti kažnjena. Arsenije je uništio dvije od tri unijatske episkopije i to metodama, koje do tada nisu bile poznate našem svijetu – najprije prijetnjama ubojstva i paleža, te stvarnim izvršenjem tih prijetnja. Izvršioci su po starom nomadskom običaju bili noć i zasjeda iz busije.[245] U svim ovim slučajevima vlast ih doista nije pozvala na odgovornost, iako je po sadržaju prijetnja bilo jasno, u čije ime dolaze ovi zločini. "*Kad je Arsenije boravio u manastiru Lepavini u blizini Koprivnice, poručio je 5 lipnja 1693 preko Đure Kusića tadanjem marčanskom vladici Isaiji Popoviću, da će Popović i marčanski kaluđeri 'jedno jutro osvanuti mrtvi u Marči', ako se ne odreku katoličke Crkve.*"[246]

Prijetnje su bile ostvarene. "*U manastiru u Marči radilo je od 1611–1734 ravno 12 episkopa, koji su polazili stazama jedinstva. U zagrebačkom arhivu zabilježen je pod datumom od 19 studenog 1735 izvještaj o provali u manastir Marču. Po uputi Sime Filipovića – kako se kaže u tom izvještaju – navalilo je na manastir više konjanika s dva kaluđera iz manastira Lepavine i s dvojicom 'popova'. Sjedinjene monahe, koje su zatekli u manastiru, vezali su na rukama i nogama i u donje tamnice bacili mučeći ih na zvjerski način.*"[247] Drugi dokumenat pronađen po Radoslavu Lopašiću potvrđuje u cijelosti ovo arhivsko vrelo i ilustrira "uselenje" pravoslavaca u grko-katolički samostan putem sile. Tri godine kasnije je ipak manastir vraćen vlasnicima. Međutim bizantska osveta imala je tek doći. Filipović je nagovorio harambašu Tomaševića, koji je u ponoći 1739 na 28 lipnja – valjda vidovdanska mistika, jer baš na sam Vidovdan – "*sašao s gora i pretvorio marčanski samostan u prah i pepeo*".[248]

---

[245] Fiedler J., *Beitraege zur Union der Walachen in Slawonien und Syrmien*, Separatabdruck aus den Denkschriften der Akad. Der Wissenschaften, Wien, 5–9.

[246] Arch. Eccles, Zagreb. Ep. Ad Mikulich, XVIII, 21 – c. Šimrak J., *Dva svjetionika migracija,* "Hrvatska Straža", Zagreb 29 travnja 1939.

[247] Eclesiastica, VIII, n. 8–441 – c. Šimrak J., *Dva svjetionika migracija*, "H. Straža", 29 IV 1939.

[248] Arch, eccles. Zagrab. epist. Ad eppos 86, 55 – c. Šimrak J., *Dva svjetionika migracija*, "Hrvatska Straža", Zagreb 29 travnja 1939.

"*Pomoću austrijskih vlasti na granicama Arseniju je pošlo za rukom, da protjera sjedinjenoga biskupa u Pakracu Ljubibratića preko granice. Kažu, da je Ljubibratić odveden u Rusiju, gdje su mu 'sudili'. O tomu izvješćuje zagrebačkoga biskupa Brajkovića rektor isusovačkog kolegija u Požegi Andrija Horvat pod datumom od 17 lipnja 1704*."[249] Zanimljivo je da su iste metode zabilježene i u 19 stoljeću…

Baš ovom doseljenju Srba u južnu Ugarsku i na sjevero-istočni rub Hrvatske pod Arsenijem povodom su oni mirovni ugovori kršćanskoga svijeta s Turskom, koji postavljaju granice između kršćanskoga i islamskoga posjeda upravo u srce hrvatskim zemalja, na Uni i Savi. Te će sudbonosne granice ostati stoljećima, 1699–1878–1918, izrezujući tako sredinu Hrvatske od one Hrvatske na sjeveru, čije slobode Beč sve više gazi, i od one Hrvatske na Jadranu, u kojoj se ugnijezdila Venecija. [250]

---

[249] Šimrak J., *Katolicizam i migracije.* "Hrvatska Straža", Zagreb 25 travnja 1939.

[250] Vatroslav Murvar, *Hrvatska i Hrvati*. Hrvatska prosvjetna knjižnica. Uređuje dr fra Dominik Mandić. 'Croatia'. Hrv. Izdavalački Zavod. I. kolo, druga knjiga, Chicago, 1953, str. 111-166. Ovaj autor objavio je o Vlasima tekst i na engleskom jeziku. Usp. Vatro Murvar, *The Vlachs of the Balkans.* U knjizi: *The Croatian Nation in its Struggle for Freedom and Independence*. Editors Antun F. Bonifačić i Prof. Clement S. Mihanovich. "Croatia". Cultural publishing center. Chicago, Illinois, 1955, str. 140-168. Ovo izdanje ima ukupno XVI+441 stranica. (O ovoj problematici usp. i: Mile Bogović, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine.* Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1982, str. XV+187.)

Vladimir Dvorniković

Problem predslovenskog, starobalkanskog, elementa u našem muzičkom folkloru

(1958)

Cilj ovog predavanja nije toliko u referisanju o nekom stvarno izvršenom naučnom radu koliko u postuliranju jedne nove problematike i metodske perspektivike u našoj istorijskoj, genetičkoj etnomuzikologiji.

Pitanje etnogeneze, tj. kako je postao i kako se do svog sadašnjeg lika razvio narod – kroz razne etničke i istoriske slojeve – osvaja danas sve više interes u svim onim naučnim područjima koja se bave ispitivanjem naroda i kolektivnih tvorevina njegova života. Muzički folklor, narodna pesma, igra i muzika, odaje najneposrednije karakter i zajedničkim vekovnim životom stvoreni i nasleđeni temperamenat i osećajni tip jednog naroda. Koji su sve faktori i koje kulturno-istoriske naslage, koji su to dominantni uticaji odlučivali u formiranju našeg muzičkog folklora u svim prelivima njegova spektra, ili, muzikološki govoreno, u svim njegovim raznim "muzičkim dijalektima", od naše severne međimursko-podravsko-gradišćanske slovenske, stepske, široke, mol-muzike, pa do južne, brđanske primitive, sa "šturim, takoreći golim motivima", po rečima Petra Konjovića? Koju su reč pri ovom dijalekatskom diferenciranju imali oni etnografski slojevi koji su i inače sudelovali pri stvaranju našeg današnjeg etničkog lika i svih kolektivnih, tradicionalnih duhovnih i socijalnih tvorevina našeg naroda? Tipologija našeg muzičkog folklora – koliko je dosad proučena i osvetljena – odaje njegovu vremenski i istoriski slojevitu strukturu.

Duboke tipološke razlike, osobito između severa i juga, istoka i zapada, ukazuju na to da pored relativno novijih ima i prastarih, arhaičnih elemenata koji nas upućuju na najstarije slojeve i istoriske epohe stvaranja našeg današnjeg etničkog lika. S našim severom – Međimurjem, Podravinom, Hrvatskim Zagorjem, Gradišćem (u Austriji) – bila je stvar prostija. Tu nije trebalo mnogo etnogenetičkog "iskopavanja", jer se "sloj" mogao neposredno doživeti i prepoznati. Jedan ruski zarobljenik, posle Prvoga svetskog rata, pitao je u Međimurju: "*A otkud to da ovaj narod ovde peva – ruski*?" Iz dubine, nesvesno, ovde je progovorilo

staro slovensko prajedinstvo ovog našeg severnog etničkog okrajka s velikim etničkim bazenom Skitije i Sarmatije. A sad, obrnemo li se jugu, već od Like naniže pa do Crne Gore, - šta tu da kažemo za brđansko ojkanje, okanje, grohotanje, grotanje, zarzavanje, potresanje, ustresanje, "putničko zapevanje", "kiridžisko zapevanje", i kako se još sve ne zovu oni "goli" i "šturi" motivi, pa ona tvrda i teška ritmika, koju naši ljudi iz severnijih krajeva ni slušati ne mogu, a kamoli da bi taj muzički tip smatrali i "svojim"? I epsko pevanje uz gusle izgleda da je jedan starobalkanski, a ne od Slovena doneseni melopoetski oblik. Iz međimurskopodravskog mola odzvanja slovenska, i još starija, skito-sarmatska ravnica. A šta odzvanja iz teškog i "golog" O-o-o…, u kome su po Ludvigu Kubi, Bjelopavlići "virtuozi", a varijacije se šire gotovo po svim južnim štokavskim krajevima? Tip koji je Antun Dobronić obradio u XX knjizi Zbornika Jug. akademije samo je jedna od bezbroj još do danas neispitanih varijanata toga recitativno-meličko "pratipa" (po Dobronićevu mišljenju). U našem gornjem primeru uskliknuo je sad još živi severnjački, skito-sarmatski Sloven: "To je i moje!" A ovde, u balkanskim brdima? Ne bi li i stari, možda još neromanizovani Trakoilir brđanin, da je živ, isto tako kazao za ojkanje: "To je i moje!" U ovom tipu progovara starobalkanska planina, a to je ona tek upola romanizovana, ili još uopšte neromanizovana ilirska planina koja je primila i životno asimilovala pridošlog Slovena severnjaka.

Problem etnogeneze, u koji ulaze ne samo istoriski već i antropološki, etnološki, filološki i dr. faktori, u nas još nije pravo ni uočen, a kamoli obrađen. Ali zato imamo, na osnovu etnogenetskih ispitivanja u drugih naroda (na pr. Francuza, Engleza i Rusa) nekoliko osnovnih utvrđenih zakona o formiranju naroda uopšte. Tako se napr. došlo do jednog osnovnog i najupadljivijeg rezultata: da najstariji, autohtoni sloj ostaje i posle više preslojavanja i pokrivanja najjači, i onda kad je primio ne samo ime već i mnoga spoljna, jezična, socijalna itd. obeležja došljaka ili zavojevača. Iz Francuza i danas izbija njegov najdublji i najstariji etnički torzo: Kelt. I sami Francuzi govore o sebi kao "keltskom tipu" i "keltskom temperamentu". Cezarovi "prevrtljivi Gali", "cupidi rerum novarum" i danas su još predvodnici mode i klasičan narod revolucije. Neće biti posredi samo geografsko-istoriski razlog zašto su nas toliki pisci, kroz epohe, nazivali "Ilirima". Koliko je duboko Sloven na Balkanu ušao u životne oblike i kalupe starobalkanskog života, kazuje nam pre svega istorisko

ispitivanje životnih i društvenih oblika našeg naroda od njegovih prvih balkanskih vekova pa do danas. Sav plemensko-patrijarhalni, stočarski tip, sa svim svojim oznakama i tradicijama (napr. karakteristična oscilacija ispaše, planine – župne doline – primorje) prešao je na Slovene. Stari balkanski kiridžiluk preuzeli su srednjovekovni srpski "ponosnici" u istim predelima, na istim drumovima. Sloveni gusari javili su se na onim istim tačkama Jadrana na kojima su nekad bili i gusarski centri starih Ilira itd. Ukratko, da rezimiramo dosadašnje naučne rezultate u ovom pravcu: sva ta dosadašnja, iako razasuta i nedovršena ispitivanja, i jezička (osobito toponomastička) i socijalna i pravno-istoriska, etnološka, antropološka itd., pokazala u već dosad da u celokupnom našem etničkom liku ima mnogo više starobalkanskih, trako-ilirskih i balkanoromanskih elemenata nego što se to dosad u našoj nauci isticalo. Naivna su sva verovanja u "iščezavanje" starog stanovništva po dolasku novog, pogotovo ako se to smenjivanje vršilo vekovima, postepenom etničkom osmozom, kao što je to bio slučaj s Južnim Slovenima. Pored toga utvrđen je i zakon tla, geobiološki zakon asimilacije. Već samo tlo i životna sredina ispoljavaju tendenciju da nove došljake "premese" i "prepeku" na onaj tip i kalup koji je od najstarijih vremena svojstven tome tlu. Ovaj neumitni zakon izvršio se i na nama i tako je Južni Sloven transformisan u Balkanca. Radovi M. Šuflaja, Nika Županića, Petra Skoka, Henrika Barića i dr. naših balkanologa i albanologa uneli su ponešto svetla i u taj proces prelaženja iz iliro-romanske u slovensku eru. U etno-psihološkom obrađivanju dosadašnjih rezultata svih naših tzv. nacionalnih nauka, etnologije, istorije, melografije, itd., radi svojih konačnih dijagnoza u "Karakterologiji Jugoslovena" (Beograd 1939), palo mi je u oči da u novije vreme u svim tim razasutim ispitivanjima i monografijama sve više izbijaju etnički recidivi starog Balkana i onde gde sami autori nimalo ne ukazuju na njih. A najmanje se na njih ukazivalo na polju muzičkog folklora. Vreme bi bilo da se ovaj genetički pogled primeni i na područje naše etno-muzikologije. Još se u nas veruje da na celom našem etničkom području postoji neka opšta, zajednička "slovenska" muzička primitiva. Na svim dosada bar donekle ispitanim područjima pokazalo se da donji, balkanski sloj izbija to jače što dalje idemo na jug. I u našem muzičkofolklornom kaleidoskopu od severa na jug (kako ga je lepo i živo prikazao Petar Konjović u jednom svom muzikološkom eseju u Srpskom knjiž. glasniku, knj. XLIX, 1936) izbija interesantna paralelnost s ovim

opštim pojačavanjem balkanizma ka jugu. Gore, na severu, dominantno je slovensko; dole, na jugu, otvoreno rečeno, iako još ne i naučno potpuno dokazano, starobalkansko, trako-ilirsko. Sam proces izlivanja velikog severoslovenskog etničkog bazena na balkanski jug morao je da dovede do najjače slovenizacije na severnom, a najslabije i “najrazređenije” na južnom okrajku Balkana. Jedna od značajnih paralela ovog stanjivanja slovenskog sloja prema jugu je i jezičko-dijalekatska razlika: mekana, slovenska, kajkavština na severu, melički ritmički i akcenatski srodna severnoslovenskim jezicima (osobito ruskom), i tvrda štokavština na jugu, koja i akcentom i melodijom upadljivo odudara od tipičnih slovenskih jezika, - toliko da, sa čisto muzičkog gledišta, više liči na neki mediteranski a ne na pravi slovenski jezik. Buduća ispitivanja moraće se svakako pozabaviti ovom vezom između muzičkog elementa u govoru i samog muzičkog tipa koji je bezuslovno u genetičkom i organskom odnosu sa govorom. Štaviše, ta govorno-muzička veza jedna je od najjačih karakteristika našeg muzičkog folklora. L. Kuba tvrdi da takvog organskog jedinstva “nema više nigde” i da je to “u stilu monumentalnosti”. Kosta Manojlović podvlači “duboku podređenost tekstu”. Petar Konjović kaže za crnogorsko pevanje da ovde “pevanje znači recitovanje”, dakle govor. Francuski muzikolog Kloson (Closson) kaže za srpsku pesmu da većinom nema pretakta i da “počinje sa teškim delom takta”. Otuda, kaže on, “energični početak” akcenat pada na prvi slog. Kloson misli da je to neko “slovensko” obeležje. Pošto on ne poznaje našeg jezika, nije ni mogao znati da je to baš <u>neslovensko</u> obeležje, a istovremeno akcenatsko obeležje štokavskog “trohejskog”, muzički “neslovenskog” govora. Ovde imamo konkretan metodski primer kako bi se i kojim putem moglo ući u trag tom nekom stranom, neslovenskom elementu u našoj balkanskoj muzičkoj primitivi. Pritom, <u>dakako apstrahujemo</u> od kasnijih uticaja, osobito orijentalnih melizmatičko-dekorativih elemenata koje su donela dva velika vekovna talasa orijentalizacije, vizantiske i “turske” - prednjoaziske. Sam štokavski govor, uzeto čisto melički i akcenatski, svojim ritmom i oštrom rezolutnošću, bez slovenske mekote, odaje starobalkanski, mediteranski habitus. Muzička potencijalnost naših govornih dijalekata biće svakako jedan od glavnih zadataka budućeg rada naših naučnih muzikologa i etnopsihologa.

Na svakoj prekretnici naučnog ispitivanja i pri svakom postavljanju novoformulisane problematike mora da se rizikuje i koji “korak upra-

zno", pokoja još nedokazana hipoteza ili tek naznačena perspektiva. Polazeći analogno od drugih područja, na kojima su preslovenski, balkanoromanski i trako-ilirski relikti nesumnjivo dokazani, mi pretpostavljamo punim pravom da će i u tako arhaičnoj sferi kao što je narodni melos biti još zaostataka starog, preslovenskog Balkana. Zajednički, praslovenski elemenat još se i pominjao u dosadašnjoj našoj muzikologiji, i sad bi bilo vreme da se jasno i otvoreno iznesu na svetlo i prabalkanski elementi. Jasno i otvoreno, a ne samo u uzgrednim aluzijama. Dosada naiđosmo samo na jednu otvoreniju aluziju na starobalkanske muzičko-folklorističke i melopoetske relikte, i to u raspravi C. Rihtmana o Narodnoj muzici Jajačkog sreza: potresanje su "raniji stanovnici zadržali i onda kad su primili jezik južnih Slavena". Epske pesme "pokazuju znakove pradavnog postanka (davno prije naše ere)…" I dalje, u vezi s melopoetskim oblicima naše epike: "*U svakom slučaju neosporno je da su melopoetski oblici naše epske poezije nerazdvojno povezani s polifonim oblicima i specifičnim hromatizmom tonalnih osnova narodne muzike koju nalazimo kod stočara u planinama Bosne i Hercegovine. A ovi oblici, koliko se dosada zna, nisu zapaženi kod ostalih slavenskih naroda, pa ni kod ostalih naroda Evrope. Naša pretpostavka da se radi o muzičkoj tradiciji slaviziranih Vlaha, nailazi na potvrdu i u tome što se geografska rasprostranjenost pojedinih karakterističnih polifonih oblika, koji su čvrsto povezani za stanovita područja, izgleda, potpuno podudara sa ranijim naseljima raznih vlaških plemena*." (Ista rasprava, u Biltenu Instituta za proučavanje folklora, Sarajevo 1953, str. 37). Ali, ovo su tek sporadične aluzije, bez dubljeg ulaženja u sam opšti problem takve "muzičke tradicije slaviziranih Vlaha". Ne samo sa čisto muzikološko već i sa etnopsihološkog i etnogenetskog gledišta od preke je potrebe da se već jednom otpočne sistematski i metodski produbljeni rad i u ovom "balkanskom" pravcu. Ne može se više ostati pri dosadašnjem načinu da se stare podloge i Balkana setimo samo onda kad nema više drugog tumačenja, kao za nevolju, kad se "više nema kud". Treba najzad i tom pitanju da se okrene celo lice, a ne, kao dosad, samo poneki "pogled sa strane". Stvar je terenskih ispitivača i melografa da nam otvore put u ta još neprokrčena područja. Gde i kako će se izvršiti prvi koraci toga ispitivanja – koje zahteva i naročitu spremu i naučni aparat, ne samo uže muzikološki! – to se ne može unapred reći. Još u Vukovu radu imamo jedan interesantan i poučan primer, gotovo da kažemo "balkanološke" metodske širokogrud-

nosti. Nesvesno on je slutio duboko i prastaro etničko jedinstvo Balkana i počeo je da sakuplja i folklor ostalih, pa i neslovenskih, balkanskih naroda. Ni ovde ga njegova poznata folkloristička intuicija nije varala; ma i nesvesno, već on je pošao komparativnim i genetičkim putem, obraćajući svoj interes i reliktima starog Balkana. Tim putem trebalo bi da i mi produžimo i da se posebno obratimo starim, neposlovenjenim, etničkim ostrvima našeg narodnog područja kao i ostalog Balkana. To su pre svega etničke enklave preostalih Balkanoromana, tj. Cincara, Makedovlaha, Kucovlaha, Aromuna itd. Dalje bi trebalo skupljanje i poređivanje protegnuti i na Šiptare, tj. preostatke Trakoilira, tih najstarijih poznatih stanovnika Balkana. Dalje od ove opšte naznake pravca naše sugestije ne mogu da pođu. U toku rada, u samom supstratu koji će u tom radu izaći na svetlo, otvoriće se dalje i konkretnije perspektive.[251]

[251] Vladimir Dvorniković, *Problem preslovenskog, starobalkanskog, elementa u našem muzičkom folkloru*. U: *Rad kongresa folklorista Jugoslavije na Bjelašnici 1955 i u Puli 1952*. Uredio: Vinko Žganec. Izdanje i naklada Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Zagreb, 1958, str. 91-96.

Dominik Mandić

VLAŠKA TEZA O B.-H. STEĆCIMA
(1966)

Mlada engleska arheološkinja Marian *Wenzel* napisala je na engleskom jeziku članak o bosansko-hercegovačkim stećcima, koji je izišao u njemačkom časopisu *Südost-Forschungen* u Münchenu god. 1962.[252] U prvom dijelu svoje radnje spisateljica pobija tezu engleskoga arheologa Artura J. *Evans-a* i prof. Aleksandra *Solovjeva*, koji su b.h. stećke pripisivali bogomilima[253]. Medjutim, tu su tezu već prije Wenzelove počeli pobijati domaći arheolozi i povjesničari[254]. Nas posebno zanima drugi dio radnje, u kojemu M. Wenzel iznosi novu tezu o *"vlaškom tipu"* stećaka i njihovih uresa, dotično o utjecaju neslavenskih Vlaha na postanak i razvoj b. h. stećaka[255].

M. Wenzel dijeli b.h. stećke na ploče (*slabs*) i na visoke stećke (*large, solid blocks*). Prvi bi se nalazili po cijeloj sredovječnoj Evropi, a drugi samo u Bosni i Hercegovini. Od ovih zadnjih samo je jedan dio urešen likovnim uresima ljudi i životinja[256]. Na osnovu 16 izabranih stećaka, koji se mogu barem približno datirati s pomoću natpisa, u kojima se spominju povijesne osobe, M. Wenzel tvrdi, da su se u BiH ploče počele postavljati na grobove pokojnika oko god. 1220., visoki monolitni stećci oko god. 1360., a stećci s likovnim uresima najranije oko god. 1435., dotično oko god. 1477[257].

---

252 Marian Wenzel, *Bosnian and Herzegovinian tombstones – Who made them and why, Südost-Forschungen XXI*, München 1962, 102-143.

253 *N. dj.* 102-114.

254 A. Benac, *Olovo, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici BiH*, sv. II, Beograd 1951, 53 sl., 72; Isti, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, 45-47; Š. Bešlagić, *Kupres*, Sarajevo 1954, 174 sl.; M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, GZM, NS* XV-XVI, Sarajevo 1961, Arh., 283; XVII (1962), Arh., 238-240; ISTI, *Patarenstvo u Hercegovini u svijetlu arh. spomenika, GZM, NS* XVIII (1963), Arh., 196-215; Sv. Radojčić, *Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka, Letopis Matice Srpske, kn. 387*, Novi Sad, januar 1961; D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, 99-103.

255 M. Wenzel, *n. dj.* 114-143.

256 *N. dj*. 109.

257 *N. dj.* 109 sl.

Za svoja promatranja i zaključke M. Wenzel odabrala je ograničeni prostor, koji je omedjen sa sjevera Alpama, s juga Crnom Gorom, s istoka Njegoš-planinom, a sa zapada Jadranskim morem. U taj prostor, dakle, bila bi uključena cijela današnja Hercegovina, jedan dio Bosne i jedan Dalmacije[258]. To bi bio posebni, *"vlaški prostor"* na području b.h. stećaka. Na tom području, prema Wenzelovoj, živjeli su *"čisti Slaveni"* (*pure Slavs*), feudalna gospoda, i seljački radni svijet te *"gojitelji stoke"* (*stockbreeders*), koji su se zvali Vlasi. Ovi su svi i u sva vremena podizali stećke[259]. Medjutim najljepši stećci s toga područja, na kojima su prikazani razni prizori s likovima ljudi i životinja, potjecali bi od neslavenskih Vlaha. Prema spomenutoj spisateljici, vlaški stećci, s "vlaškim tipom" uresa bili bi oni, na kojima su isklesani: jeleni i lov na njih, konjanici, pojedinačni ili okrenuti jedan prema drugomu sa ženskom u sredini, plesači u kolu i neke osobe s uzdignutom i raširenom desnom rukom. Etnička pozadina Vlaha, "gojitelja konja", utjecala bi na to, da su Vlasi stvorili ovaj novi "vlaški tip" stećaka u gore navedenom području[260]. Stećaka uopće, a napose urešenih uresima "vlaškoga tipa", nestalo bi god. 1505., kada su b. h. Vlasi izgubili svoju plemensku organizaciju prelazom na islam[261].

Teza M. Wenzel o "vlaškom tipu" b.h. stećaka i o vlaškim uresima na njima nije ispravna i nikako se ne može prihvatiti sa stanovišta povijesne znanosti.

Vlasi nijesu imali udjela u postanku b.h. stećaka

Neslavenski Vlasi, u sredovječnim izvorima obično nazivani Mauro- ili Morovlasi, stvarno su potomci starih Maura, koje su Rimljani naselili u Evropi kao vojničke veterane od I. do V. stoljeća po Kristu. Za velike Seobe naroda održali su se u teško pristupačnim gorama u Karpatima, u visokim planinama na Balkanu i u Alpama. Zbog svojih somatoloških osebina, napose polucrne kože, cijelim Srednjim vijekom živjeli su u potpunoj društvenoj odijeljenosti od okolnoga stanovništva. Govorili su posebnim jezikom, koji su naučili od svojih gospodara Ri-

[258] *N. dj*. 114 sl.
[259] *N. dj*. 115 i 119.
[260] *N. dj*. 114 i 141.
[261] *N. dj*. 119 i 137.

mljana[262]. U sredovječnoj Srbiji bilo je zakonom zabranjeno, da se Srbi i Vlasi žene izmedju sebe[263].

Glavna središta sredovječnih Maurovlaha u istočnoj Evropi bili su: Karpati, gorje Balkan u Bugarskoj, Kopaonik i Stari Vlah u Srbiji, Šarplanina u Macedoniji i Pind-gorje u Tesaliji. Iz tih krajeva potječu Vlasi, koji su se tijekom vremena naselili u Bosni i Hercegovini[264].

U navedenim izvorno vlaškim predjelima nigdje nije bio razvijen običaj podizanja stećaka nad grobovima pokojnika. To nam govori, da Vlasi nijesu donijeli stećke sa sobom u Bosnu i Hercegovinu, nego su te našli u tim zemljama, kada su se doselili. Prema tome početnici stećaka bili su domaći Hrvati, a ne doseljeni Vlasi.

U današnjoj BiH neslavenski Vlasi prvi put spominju se u povelji bosanskog bana Ninoslava oko god. 1234. No to nijesu bili domaći Vlasi, nego oni iz srednjega Balkana, koje su Dubrovčani upotrebljavali kao prenosnike svoje trgovačke robe[265]. Da bi se mogli što bolje koristiti prenosom dubrovačke trgovačke robe, sredinom 13. stoljeća Vlasi su se počeli naseljavati u blizinu Dubrovnika, naime na područje sredovječne Travunje, u bližoj i daljnoj okolici današnjega Trebinja. Ti su krajevi tada bili u srpskoj državi[266], u kojoj su u istočnim i sjevernim krajevima tada živjeli brojni Vlasi. U tužbi dubrovačkoga pilićara Martina od 26. kolovoza 1285. spominje se više vlaških naselja (katuna) u tadašnjoj Travunji[267].

Zbog stećaka "vlaškoga tipa" M. Wenzel, nas posebno zanima doseljenje Vlaha u sredovječni Hum ili Zahumlje, napose u krajeve oko današ-

---

262 O rimskom naseljenju Maura u Evropi i Balkanu te o postanku srednjovječnih Vlaha i njihovoj društvenoj odijeljenosti u Srednjem vijeku i integraciji za vrijeme turske vladavine vidi: D. Mandić, *Postanak Vlaha prema novim poviestnim iztraživanjima*, Buenos Aires 1956; Isti, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim 1963, 515-567.

263 "*Sr'bin' da se ne ženi u Vlaseh'; ako li se oženi, da ju vede u merop'he*", F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Wien 1958, 98, br. 83; A. V. Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava*, Beograd 1926, 93 i 114; D. Mandić, *Rasprave i prilozi*, 538-540.

264 Gledaj: D. Mandić, *Rasprave i prilozi,* 529-550.

265 D. Mandić, *Sredovječna Bosna bez Srba, Hrvatska Revija V*, Buenos Aires 1955, 450-460.

266 D. Mandić, *Bosna i Hercegovina*, sv. I, Chicago 1960, 329 sl.

267 "*Martinus filius condam Petri pilicarij… ego steti cum Blachis… dum irem per Blachos ab uno catone ad aliud…*". K. J. Jireček, *Die Wlachen u. Maurovlachen in den Denkmülern von Ragusa, Sitzungsber*. D. k. Akad. D. Wiss., Phil.-hist. Cl. 48, Wien 1902, 118.

njega Stoca. U poveljama srpskoga kralja Uroša I. (1243-1276), koje je izdao pravoslavnoj Humskoj episkopiji god. 1243. i 1253. Vlasi se spominju u srpskim zemljama oko Lima, ali se ne spominju na imanjima stolačkoga područja od Bivoljega Brda kod Domanovića do Stona na poluotoku Pelješcu[268]. U tim krajevima Vlasi Burmazi prvi put se spominju god. 1305[269]. Vlasi Zotovići u Ljubomiru, u istočnom dijelu Zahumlja, spominju se god. 1313[270]. Ovo nam govori, da su se Vlasi doselili u Zahumlje krajem 13. stoljeća, za zadnje srpske vladavine u ovim krajevima god. 1284-1304[271].

Naselja sredovječnih Vlaha u današnjoj Hercegovini od reda su nosila patronimičke nazive. To nam govori, da su se u početku u pojedine krajeve doseljavale samo pojedine obitelji ili mali broj srodnih istoimenih porodica. Te su se stalno držale na okupu i činile zasebnu jedinicu, koja se zvala katun. Prije pada Bosne (1463.) u cijeloj današnjoj BiH nije bilo više od 100 vlaških katuna, od kojih pojedini nijesu brojili više od 20 obitelji. To nam govori, da su Vlasi prije turskoga zaposjednuća bili neznatna manjina pučanstva BiH, najviše 2%, prema starom urodjenom hrvatskom pučanstvu[272].

Iako su se Vlasi u današnju istočnu Hercegovinu doseljavali, da bi se koristili prenosom dubrovačke trgovačke robe, oni su i dalje ostali stočari, polunomadi, koji su se ljeti selili sa stokom u visoke planine Nevesinja, Konjica i Foče, a zimi se spuštali u toplije krajeve kotareva Trebinja, Ljubinja, Stoca i u dubrovačke predjele, gdje stoka i zimi nadje paše, kako u tim krajevima rijetko pada snijeg.

Vlasi su, dakle, bili malobrojni i kulturno najzaostaliji dio pučanstva u BH, pa nema vjerojatnosti, da bi oni mogli dati stećcima najsavršenije uresne oblike i likovne urese. Usto, kako ćemo domalo vidjeti, likovni razvoj umjetničkih uresa na stećcima nastao je prije, nego su se Vlasi doselili u BiH u primjetnom broju.

---

268 *Spomenik SAN* III (1890), 8 sl.; A. Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu. Godišnjak ist. društva BiH*, V. Sarajevo 1953. 73 sl.

269 *Monumenta Ragusina, V (Mon. Slav. Mer., 29),* Zagreb 1897, 86.

270 M. J. Dinić, *Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina,* Jug. ist. časopis III (1937), 135, bilj. 15.

271 Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I, 320-326.

272 M. Vego, *Naselja bosanske srednjevjekovne države*, Sarajevo 1957, 127-129; B. Hrabak, *O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pripčinovića,* GZM, NS 1956, 29-39; D. Mandić, *Herceg-Bosna i Hrvatska,* Hrvatska Revija XIII, Buenos Aires 1963, 436 sl.

Vlasi nijesu imali prednosti pred domaćim Hrvatima u postanku likovnih uresa na stećcima

M. *Wenzel* tvrdi da je etnička pozadina Vlaha i njihovo stočarsko zanimanje, napose gojidba konja (*horsebreeding inhabitants*), utjecala na to, da su oni počeli stećke urešavati s konjima i konjanicima i drugim likovnim uresima[273]. Mi smo pak vidjeli, da etnička pozadina Vlaha nije utjecala na postanak stećaka. Ni njihovo stočarsko zanimanje, napose konjogojstvo, ne daje im nikakvu posebnu prednost pred domaćim Hrvatima u postanku likovnih uresa na stećcima. U svim hrvatskim zemljama, napose u BiH, još od dolaska Hrvata na Jug gospodarstvo se poglavito oslanjalo na stočarstvo. Hrvati su u svim krajevima trajno imali mnogo konja i upotrebljavali ih u ratno i mirno doba za jahanje i prijenos robe. *K. Porfirogenet* u svom djelu *O upravi carstvom*, poglavlje 31., navodi, da su Hrvati za svoga kralja Krešimira Starijega (o. 935-944) imali vojsku od 100.000 pješaka i 60.000 konjanika[274]. Koncem god. 1096., kada su križari tuluškoga grofa Rajmunda prolazili "Dalmacijom", i to upravo sredinom "vlaškoga prostora" M. Wenzel, od Duvna preko Posušja, Stoca, Ljubinja i Trebinja, Vilim Tirski opisujući taj put o stanovnicima ovo piše: "*Na daleko i široko prostiru se gotovo samo pašnjaci tako, da ima malo radne zemlje; od sitne i krupne stoke stanovnici isključivo žive*"[275]. God. 1264 bosanski ban u dva puta prodaje u Dalmaciju 630 glava krupne stoke sa svojih banskih imanja[276]. Ovo nam govori o velikom stočarskom gospodarstvu bosanskih banova. Razmjerno veliku množinu volova i konja imali su i drugi b.h. velikaši, plemići i slobodni seljaci. Ovi su svi dobro poznavali, trajno upotrebljavali i volili konje. Ljubav domaćega hrvatskoga plemstva u Bosni prema konju dolazi do izražaja i

---

273 M. Wenzel, *n. dj.* 109 sl., 114 i 141.

274 C. Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, cap. 31, izd. Moravcsik-Jenkins, Budapest 1949, 150, red 71-82.

275 "*Est autem Dalmatia longe patens regio inter Hungariam et Adriaticum mare sita… pascuis etiam longe lateque diffusis occupata penitus ita ut raram habeat agrorum culturam, locorum incolis in gregibus et armentis omnem vivendi habentibus fiduciam*". F. Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Mon. Slav. Mer. VII, Zagreb 1877. 462; F. Šišić, *Enchiridion fontium historiae Croaticae,* vol. I, pars I, Zagreb 1914. 402 sl.

276 "*… pro duabus partibus suis in emptione sexcentum et triginta pecudum, quas confessus [est] se emisse a domino bano Stephano….*" Svjedočanstvo Luke Matića (Mathei) iz Trogira 5. 1. 1264, M. Barada, *Trogirski spomenici*, I (Mon. Slav. Mer., vol. 44), Zagreb 1948, 18.

na državnim pečatima bosanskoga bana Stjepana II. Kotromanića i kraljeva Stjepana Ostoje i Tvrtka II. Na tim pečatima prikazan je vitez na konju u trku. I poznati lik hercega Hrvoja Hrvatinića izradjen je na konju u trku u njegovu glagoljskom Misalu[277]. Uostalom, srednjovjekovni vitez u Bosni, kao i u cijeloj Evropi, ne može se ni zamisliti bez dame i konja. Zbog toga ne smije se nikakva prednost davati polunomadskim Vlasima pred domaćim hrvatskim plemstvom i seljaštvom u prikazivanju konja i konjanika na b.h. grobnim stećcima.

Likovni uresi na stećcima nose osebine narodnoga i viteškoga života domaćih Hrvata, a ne Vlaha

1. Kako smo vidjeli, Vlasi su u izvorno vlaškim zemljama u srednjem i istočnom Balkanu živjeli kao polunomadski stočari. Takvi su ostali i onda, kada su se doselili u današnje b.h. zemlje s tim, da su se ovdje bavili i prenosom robe dubrovačkih i drugih primorskih trgovaca s mora u nutarnje zemlje i obratno. Vlah, iako je bio knez ili vojvoda drugih Vlaha i s vremenom se obogatio, on je trajno ostao polunomad, trgovački prenosnik, dotično glavar vlaških prenosnika trgovačke robe. Medjutim na b.h. stećcima nema nigdje ništa prikazano iz ovoga polunomadskoga, stočarskoga života Vlaha. Napose nigdje nije prikazan tovarni konj sa samarom.

Na b. h. stećcima su prikazani jahači konji, sami ili s jahačem; lov na jelene, srne, veprove i medvjede; lov na konju ili nogama, u pratnji pasâ i sokolâ; viteške borbe za djevojku, koja stoji izmedju dvojice zaljubljenih vitezova u borbenom stavu; plesovi i turnirske igre vitezova. Ovo su sve zgodovine iz života i zabavâ srednjevjekovnih Hrvata velikaša i plemića u Bosni i Hercegovini. Prema tome navedena likovna prikazivanja tih zgoda ne mogu potjecati od Vlaha, koji se tim poslom nijesu zanimali, nego od domaćega hrvatskoga plemstva, koje se tim poslovima zabavljalo i ovjekovječilo ih na nadgrobnim stećcima.

2. I na to valja upozoriti, da osobe prikazane na b.h. stećcima, pa i onima “vlaškoga tipa” po M. Wenzel, ne nose vlaško odijelo nego ono domaćih Hrvata. Sredovječni neslavenski Vlasi imali su svoje posebno

277 Otisci navedenih vladarskih pečata nalaze se u *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo 1942, 285, i 679. Slika hercega Hrvoje nalazi se na str. 385. toga djela.

odijelo, koje poznajemo iz starih opisa, a to se sačuvalo u nekim mjestima medju potomcima tih starih Morovlaha sve do novijega doba. Medjutim na b.h. stećcima, pa ni na onima "vlaškoga tipa" po M. Wenzel, ne dolazi do izražaja vlaško odijelo, nego hrvatsko narodno odijelo, kojim su se tada odijevali svi Hrvati u Jadranskom Primorju i u b. h. Zagori. To se hrvatsko odijelo sačuvalo po svoj Bosni do početka 18. stoljeća, a u hercegovačkoj Bekiji i u zagorskoj Dalmaciji sve do prošloga Svjetskoga rata. O tom starom hrvatskom odijelu prof. K. *Jiriček* ovako piše: "*Današnja severnodalmatinska nošnja razaznaje se na skulpturama bosanskih kamenih grobova: ljudi u tesnom, naboranom ogrtaču koji je iskićen gajtanima, imajući isto tako tesne nogavice; žene, pak, u haljini koja je niže pasa široka i dopire do zemlje*[278]." Franjevački pohoditelj fra *Pavao Rovinjanin* zabilježio je god. 1640., da se on u Bosni oblačio "na hrvatsku" (*alla croata*) poput domaćih bosanskih Hrvata, da bi se prikrio pred Turcima, da nije stranac[279]. Turski putopisac *Evlija Čelebija* u svojim putopisima po BiH god. 1660. i 1664, više puta govori, da stanovništvo tih zemalja, i ono muslimansko, nosi isto odijelo kao "krajiški dušmani", t. j. Hrvati. Govoreći o Banjoj Luci on to odijelo ovako opisuje: "*Svi stanovnici nose krajiško čohano odijelo, čohane dolame, uske čakšire s kopčama i pletene opanke, a na glavu stavljaju zelene krajiške kalpake.*[280]*"* U negdašnjoj franjevačkoj generalnoj crkvi Aracoeli u Rimu bila je postavljena ploča na grobu bosanske kraljice Katarine, koja je umrla u Rimu 25. X. 1478. Kraljica je obučena u tadašnje bosansko narodno odijelo, koje je upravo onako, kako su odjevene ženske na b. h. stećcima[281].

Ako su na b.h. stećcima osobe muške i ženske isklesane u starom hrvatskom narodnom odijelu, pa i na stećcima, koje M. Wenzel nazivlje

278 K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba* II. Beograd 1923. 57.

279 S. Zlatović, *Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja, Starine JA*, sv. 23, Zagreb, 1890, 20.

280 H. Šabanović, *Evlija Čelebija, Putopis*, Sarajevo 1957. sv. I 240, 254 sl., 267 sl., 279; sv. II 149, 162, 259, 261, itd. Vidi takovjer: J. Kovačević, *Srednjovekovna nošnja bosanskih Slavena*, *Posebna izd. SAN CCXV*, Beograd 1953. – Jedna naredba turskih vlasti, da se uvede razlika u odijevanju muslimana i kršćana u BiH, potječe od bosanskoga paše Husamuddina iz mjeseca svibnja 1794. Vidi: VL. Skarić, *Jedna naredba o rajinom odijelu iz doba otomanske vladavine, GZM* XIV (1902), 557.

281 Sliku nadgrobne ploče kraljice Katarine u narodnom odijelu donosi *Poviest hrv. zem. Bosne i Hercegovine* I, str. 589.

“vlaškima”, znači, da likovno prikazivanje ljudi na stećcima potječe od domaćih Hrvata, a ne od neslavenskih Vlaha.

3. Uresi na b.h. stećcima, pa i na onima s likovnim prizorima, nijesu nešto izolirano, na jeanput niklo u “vlaškom prostoru”, bez predhodnih razvojnih radova i veze s okolnim hrvatskim zemljama, da bi se moglo reći da ti uresi potječu od novodoseljenih neslavenskih Vlaha. Uresi na stećcima stvarno su jedan organski dio hrvatske narodne umjetnosti. Osnovne oblike te umjetnosti Hrvati su donijeli sa sobom iz svoje zakarpatske domovine u nakitima odijela, i na svom drvenom, lončarskom i željeznom orudju i oružju. Ta se umjetnost u Jadranskoj Hrvatskoj u dodiru s kulturnijim kršćanskim Zapadom postepeno razvijala i usavršavala: u drvetu i na kamenu: u crkvama, plemićkim dvorovima i na grobnim spomenicima. Iz Primorske Hrvatske usavršena narodna umjetnost prodirala je i u nutarnje hrvatske zemlje današnje BiH, gdje su crkve i velikaške dvorove pravili dalmatinski majstori ili Bošnjaci, koji su svoj klesački zanat izučili u primorskim gradovima[282].

M. *Wenzel* posebnim vlaškim uresom na stećcima smatra rubne vijence djetelinoga trolista (*decorated with trefoil border*). Medjutim, tu se radi o rudimentarnoj stilizaciji mladica vinove loze, koja je po starom kršćanskom shvatanju prestavljala zajedništvo pokojnika s Kristom i s drugim kršćanima. Stilski razvoj rubnih uresa s vinovom lozom i lišćem dobro se može pratiti od Baščanske ploče god. 1075., na kojoj je taj motiv isklesan, preko drugih hrvatskih spomenika[283] do b.h. stećaka na Širokom Brijegu i drugdje[284].

M. *Wenzel* vlaškim uresom smatra lukovnice u obliku konjske potkove na nekim b.h. stećcima (*decorated with horseshoe arches*). Medjutim to je stilizacija viteških mačeva, u kojih je zaglavak ručnoga drška u starijim vremenima bio izradjivan u obliku prave kugle, kao na Šarampovu kod Širokoga Brijega[285], a kasnije pod utjecajem gotike taj zaglavak dobio je svinuti oblik konjske potkove.

---

[282] O tom potanje pišem u trećem svesku “*Bosne i Hercegovine*”.

[283] Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti. (Starohrvatska umjetnost u svojim spomenicima i tezama raznih pisaca)*, Zagreb 1930: N. Miletić, *Nakit i oružje IX-XII veka u nekropolama- Bosne i Hercegovine,* GZM, NS XVIII, Sarajevo 1963, Arh., 155-178.

[284] A. Benac, *Široki Brijeg. Srednjevj. nadgrobni spomenici*, III, Sarajevo 1952, sl. 2, 5a-d, 6, 23a, 50, 51.

[285] *N. dj*. sl. 13, 14, 15a.

4. M. *Wenzel* posebno se zanimala i svoje zaključke izvodila je na osnovu stećaka, koji se nalaze u nekropoli Boljuni, zaselku sela Bjelojevića: oko 15 km jugozapadno od Stoca. Kako se razabire iz natpisa, nacrte za najljepše stećke u toj i u obližnjim nekropolama pravili su dijak Semorad i Rato, a nacrtane prizore klesali su kovači: Grubač, Milić, Vuk i Zelija (Zelić)[286]. Ova sva imena nijesu vlaška nego hrvatska, domaćih ljudi. Ovi prema svom odgoju i navici nijesu crtali ni klesali prizore pod utjecajem Vlaha, "po vlašku", nego u duhu škola domaćih hrvatskih klesara u tom kraju. Na stećku Taraha Tarah Boljunović, iako je bio starješina vlaškoga katuna, ne može se pretpostaviti, da je bio primljen medju domaće starosjedilačko plemstvo. Iz toga bi trebalo izvesti, da nacrt za stećak Vlaha Taraha Boljunovića nije bio izvorno nacrtan za nj, nego da se kovač Grubač klešući Tarahov stećak poslužio nacrtom za stećak nekoga domaćega plemića Hrvata, kojemu on nije isklesao spomenik, ili je taj stećak tijekom vremena bio uništen.

* * *

M. *Wenzel* došla je do svoje neispravne vlaške teze time, što se u svom proučavanju ograničila samo na jedan odsjek područja b. h. stećaka te što je zaključke stvarala oslanjajući se samo na 16 stećaka, kojima se iz natpisa može odrediti vrijeme postanka barem u približnim godinama. Medjutim, da se dobro shvati i ispravne zaključke izvede, valja uzeti u obzir cijelo područje b.h. stećaka i sve pojedinosti vremenske i arheološke, koje su u vezi s njima. Iako je, naime, u BiH postojalo više klesačkih škola i razvilo se raznih tipova uresa, ipak b.h. stećci predstavljaju jednu zajedničku cjelinu, u kojoj se zapažaju prelazni oblici u uresima i utjecaj jedne klesačke škole na drugu[287].

Napose su neispravne tvrdnje M. Wenzel o vremenskom postanku stećaka u njihovim raznim oblicima: ploča oko god. 1220., visokih stećaka oko god. 1360., stećaka s likovnim ukrasima oko god. 1435., dotično 1477. Wenzel je došla do tih zaključaka, jer je u svojim proučavanjima uzela u obzir ograničeni prostor i mali broj stećaka. Da je uzela u prou-

---

[286] Gl. M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, GZM,* NS XVII (1962), Arh., 209-215.

[287] O tome vidi razne činjenice, što su ih utvrdili A. Benac, Š. Bešlagić, M. Vego i drugi u opisima stećaka u Radimlji, Širokom Brijegu, Ljubuškomu, Blidinju, Kupresu, Olovu i drugdje u zbirkama: *"Srednjevjekovni nadgrobni spomenici BiH"*, Sarajevo 1950-1959. i *"Naše Starine",* I - , Sarajevo 1953.

čavanje cijelo područje b.h. stećaka i sve vremenske podatke, do kojih možemo doći na osnovu do sada objavljenih natpisa i arheoloških nalaza u grobovima pod stećcima, Wenzelova bi morala doći do posve drugih zaključaka, nego ih je stvorila. Za primjer spominjemo samo nekropolu bosanskih banova u Donjoj Zgošći kod Visokoga, koju je M. Wenzel u svojim rasmatranjima potpuno mimoišla. U toj nekropoli sačuvala su se dva visoka stećka, koji su od posebne vrijednosti za proučavanje povijesti postanka stećaka i uresa na njima. Jedan je stećak u obliku stupca, koji je visok 3 m, a drugi ima oblik kuće s pokrovom na dvije vode. Ovaj zadnji stećak sa sve četiri strane urešen je vanredno finim likovnim prizorima ljudi i životinja, i to u najsavršenijem obliku od svih stećaka, što su nam poznati na cijelom području Bosne i Hercegovine[288]. Oba stećka imala su natpise, od kojih je onaj na stećku u obliku kuće uništen zubom vremena tako, da se danas ne može pročitati nego samo riječ: "[b] an'." Na stećku u obliku stupca dr. Ćiro Truhelka pročitao je ovaj natpis: *"Sie leži Stipan ban bosanski i brat mu Bogdan i Dragiša i knez Bakula i knez Stanko i Tvrtko s družinom."*[289] Truhelka je ispravno zaključio, da ovaj natpis govori o Stjepanu Prijezdi Velikomu, bosanskome banu god. 1254. – 1287. Slijedeći banovi iz kuće Kotromanića bili su: Stjepan I. (1287-1302), Stjepan II. (1312-1353) i Tvrtko I. (1353-1377.), od koji nijedan nije imao braću Bogdana i Dragišu[290]. Mi nadalje znamo, da su Stjepan II. I Tvrtko I. pokopani u vladarskoj crkvi u Milima, u današnjim Arnautovićima kod Visokoga[291]. Stjepan I. umro je ili poginuo god. 1302. istočno od Drine, u zemlji svoga punca Stjepana Dragutina, i tamo bio pokopan, kada je Bosnu držao hrvatski ban Pavao I. Šubić[292]. Iz ovoga,

[288] Oba navedena stećka iz D. Zgošće prenesena su u dvorište Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. Sliku stećka kuće donosi *Poviest hrv. zem. Bosne i Hercegovine* I, Sarajevo 1942, str. 635, a stećka stupca D. Mazalić, GZM NS IV/V (1950), str. 234, sl. 6.

[289] Ć. Truhelka, *Kolijevka i groblje Kotromanića, Nastavni Vjesnik*, knj. XLI, 189-201; Isti, *Studije o podrijetlu*, Zagreb 1941, 29: *Poviest hrv. zem. BiH* 234, bilj. 17. – Nijesu opravdani prigovori, koje je Gjoko *Mazalić, GZM NS* IV/V (1950), 231-241, podigao protiv Truhelkina čitanja natpisa na stećku stupcu i zaključaka, koje je Truhelka iz toga izveo. Imena u natpisu, koja su po Mazaliću vlaška, odreda su stara hrvatska imena, kako se vidi iz hrvatskih izvora, koja su objelodanili Rački, *Doc.,* Smičklas, *Cod. dipl*. I-IV. Fermendžin. Acta Bosnae.

[290] Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 201-207.

[291] P. Angjelić, *Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokoga, GZM*, *NS* XVII (1962), 165-171: D. Mandić, *Etnička povijest BiH*. Rim 1967, pogl. 5.

[292] Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 207-212.

što smo naveli, slijedi, da je vanredno fino urešeni stećak u obliku kuće u banskoj nekropoli u Donjoj Zgošći bio grobni spomenik jednoga od bosanskih banova, koji su prethodili Stjepana Prijezdu Velikoga, t. j. ili bana Ninoslava (1221-1253.), ili bana Stjepana (1204-1221.), oca kneza Sibislava, ili Kulina bana (1165-1204.)[293]. To nam pak govori, da su visoki stećci s bogatim likovnim uresima ljudi i životinja nastali u BiH za tri i više ljudskih pokoljenja prije nego to pretpostavlja M. Wenzel.

M. Wenzel je došla do svojih krivih zaključaka i zbog toga, što nije dovoljno poznavala etničko stanje sredovječne BiH, ni povijest doseljenja Vlaha u ove zemlje i njihovo kulturno stanje. Wenzel tvrdi, da su Vlasi u njezinu "vlaškom prostoru" činili znatan dio pučanstva (*a large proportion of the population*)[294], i prema tome da su mogli vršiti jak kulturni utjecaj u zemlji. Medjutim to je neispravno i jedno i drugo.

Zaključak

Kako smo potanje obradili u trećem svesku našega djela "Bosna i Hercegovina", koje je u štampi, običaj podizanja nadgrobnih stećaka uveli su Hrvati Crvene ili Južne Hrvatske, dok su još bili pogani od druge četvrti 7. do početka 10. stoljeća. Oni su po starom slavenskom običaju pokopavali pokojnike po plemenskim posjedima nedaleko svojih kuća. Ovi pogani Hrvati, kada su vidjeli da njihova braća Hrvati Bijele Hrvatske, zapadno od rijeke Cetine, koji su primili kršćanstvo u 7. stoljeću[295], pokopavaju svoje prvake u crkvama ili u lijepo radjenim sarkofazima u predvorju crkava, i oni su počeli na grobove svojih odličnika stavljati kamene spomenike. Kako su htjeli, da zadrže svoj stari način pokapanja, naime, da tijelo bude pokopano u zemlju, uveli su običaj, da nad grobom pokojnika postave cjelac kamen u obliku starih rimskih sarkofaga, kojih je tada još dosta bilo po svoj zemlji. Na taj su način nastali razni oblici stećaka: ploče, sanduci, kuće, stupci i križevi. Pod utjecajem rimskih i kršćanskih nadgrobnih spomenika i Hrvati su počeli urešavati svoje nadgrobne stećke, naravno u duhu svoje narodne umjetnosti. Na razvoj tih uresa utjecao je društveni i kulturni razvoj hrvatskoga naroda, koji se razvijao pod utjecajem kulturnijih zapadnih kršćanskih naroda. Na umjet-

---

[293] *N. dj*. 194-201.

[294] M. Wenzel, n. dj. 119.

[295] Gl. D. Mandić, *Rasprave i prilozi*, Rim 1963, VI. *Pokrštenje Hrvata*, str. 109-144.

nički razvoj stećaka napose je utjecao viteški život hrvatskoga plemstva u današnjoj BiH, koji su bili u stanju, da uz znatne troškove podižu i kite skupe nadgrobne stećke. To nam i razjašnjuje, zašto je u likovnim uresima na steććima gotovo isključivo prikazan život sredovječnih vitezova.

Dok su Hrvati stvarali običaj postavljanja stećaka na grobovima svojih pokojnika i razvijali urese na njima, u Bosni nije bilo Vlaha. Oni se ovamo počinju doseljavati sredinom 13. stoljeća iz srednjega i istočnoga Balkana. Vlasi nijesu donijeli sa sobom običaj postavljanja stećaka, nego su ga našli u zemlji, gdje su ga već bili razvili domaći Hrvati. U početku doseljavale su se samo pojedine vlaške obitelji ili mali broj srodnih porodica, koje su činile posebnu skupinu, zvanu katun. Živjeli su na niskoj kulturnoj razini kao polunomadi, baveći se stočarstvom i prenosom trgovačke robe dubrovačkih trgovaca. U drugoj polovici 15. stoljeća, kada su se neki Vlasi u službi Turaka i prenosom robe obogatili, i oni su se počeli pokapati pod stećke kao i urodjeno hrvatsko plemstvo. Medjutim, u oblicima i uresima stećaka Vlasi nijesu ništa unosili specifično vlaškoga, nego su se samo koristili onim, što su domaći Hrvati bili razvili tijekom stoljeća.

Stećci su se prestali praviti, ne s prelazom Vlaha na islam, budući da su od tih samo pojedinci prihvatili islam[296], nego istom onda, kada je domaće hrvatsko plemstvo izginulo u borbama s Turcima, ili se iselilo u slobodne zemlje, a preostali Hrvati osiromašili ili prešli na islam. Islamski Hrvati malo po malo podlegli su istočnom utjecaju istovjernih muslimana u pogrebnim običajima i postavljanju spomenika nad grobovima pokojnika.[297]

296 Gl. D. Mandić, *Herceg-Bosna i Hrvatska,* Hrvatska Revija XIII, Buenos Aires 1963, 35 sl.

297 Dominik Mandić, *Vlaška teza o b.-h. steććima*. Hrvatska revija. Kulturno-književni tromjesečnik. Urednik: Vinko Nikolić. Godina XVI/svezak 2-4 (62-64), prosinca 1966, str. 237-246.

Stjepan Pavičić

O Bunjevcima

(1962)

…Po naravi stvari planinci se spuštaju u primorske strane, primorci se rijetko dižu na planinske zemlje. Sudeći po tome, moglo bi se reći da je oko 1500. štokavski govor već bio u punom napredovanju na crti Sinj-Skradin, a vjerojatno i dalje zapadno oko Knina. Utjecaj susjednih štokavaca morao je najsnažniji biti upravo u najmnogobrojnijoj česti stanovništva, a to su bili pastiri, jer su se oni najviše miješali s pastirima sa štokavskoga dijela.

Utjecaj kakvoga govora može prodirati u drugi ili na svojim okrajcima stalnim dugotrajnim pritiskom jačega na slabijega ili trajnim useljavanjem na područje drugoga govora. Svakako je onaj prvi način postojao na cijeloj dodirnoj crti čakavaca i štokavaca od Knina do Sinja, i tu je čakavština postepeno i stalno ustupala ispred mnogo jače štokavštine. To je bio naravan razvitak koji se vršio, a i sada se vrši na mnogim govornim međama. On je u svojoj postepenosti često dugotrajan i polagan, ali stalno uspješan. Drugi način može, ali ne mora postojati. Da je tu između Dinare i mora vršen, postoje jasni dokazi. Prvi je općen, a sastoji se u činjenici da se od sredine 18. st. na tom tlu nalazi samo štokavski govor dinarskoga tipa, što znači da se u njem nahodi samo čakavska promjena glasa đ u j i šć mjesto št. Čisti čakavski govor sačuvao se jedino u ninskom primorju. Pored toga općenoga postoje i pismeni dokazi. Tako su mletački izvještaji zabilježili potankosti o sporu Turaka s Mlečanima o mlinovima na donjoj Krki i zemljištu oko njih. Turci su tvrdili da ti mlinovi pripadaju njima, iako se nahode na starom šibenskom području što je u vrijeme turskoga dolaska u Pokrčje spadalo Veneciji. Pripadanje toga zemljišta turskom carstvu oni su objašnjavali time što su u prvim godinama njihova vladanja na to tlo, koje je bilo ostalo sa malo žiteljstva, bili doselili pastiri iz gornjih krajeva od Svilaje, Promine i od Knina te su nastanili trideset i tri sela. Oni su potjecali sa staroga hrvatskoga područja što su i sami tvrdili, a to su znali i turski domaći upravnici. To je Turcima bio dovoljan razlog da i to donje Pokrčje, što su ga bili nastanili za njihova gospodstva hrvatski pastiri, pripoje Hrvatskoj, jer su u svom

napredovanju na te strane bili osvojili cijelo hrvatsko područje kojemu valja da pripadne i ono, na kojem se hrvatski pastiri nalaze u većoj množini.[298] Isto su to tvrdili i stočari u Zagori u zaleđu Trogira. Oni su oko 1580. ugovarali sa senjskom kapetanijom da će Senjanima plaćati stalan danak ako ih ne budu plijenili. Kod toga ugovaranja oni su tvrdili da su doselili iz gornjih hrvatskih krajeva, pa da prema tome spadaju pod kralja kojemu služe i Senjani. U molbi da dođe do toga ugovora, zabilježena su i njihova prezimena koja je popisana poslao senjskoj kapetaniji njihov župnik. Do primirja nije došlo, jer je ugovor odbio bečki dvor pod izgovorom da su ti zagorski pastiri stari turski martolozi, nesigurni i nepouzdani.

Postoji iz 1603. opis vizitacije zadarskoga biskupa župa koje su spadale u njegovo područje. U njemu se nalaze i bilješke o stanovništvu pojedinih župa. Iz njih se vidi da je žiteljstvo na tom tlu bilo u većini starosjedilačko, ali je bilo i skorih došljaka sa turskoga područja. Biskup ih zove pastirima i veli za njih da su izvanredno tvrdi i opori,[299] što je za Bunjevce stotinu godina kasnije utvrdio i senjski biskup Brajković.[300]

Kada je kandijski rat 1648. svršio ugovorom između Mlečana i Turaka, po kojemu je Turcima opet ostalo cijelo staro područje od zadarskoga, ninskoga i novigradskog primorja na istok, nastalo je na tom tlu veliko seljenje naroda. Nemuslimansko žiteljstvo u tom kraju pristalo je u velikoj česti uz mletačku vlast i borilo se s njom protiv Turaka. Po svršetku neuspjeloga rata očajnim borcima nije preostalo drugo, nego da bježe na mletačku stranu. Tada su zaista velike množine toga svijeta prebjegle u primorje, osobito u ono šibensko. Stoga su Turci, videći da će ostati bez stanovništva, ubrzo izdali proglas po kojemu borcima opraštaju svu krv, a narodu nude miran život. Onda se nešto toga svijeta i vratilo na stara sjedišta, ali je sve to izazvalo novo veliko pomjeranje stanovništva. Ono je naravnim slijedom nastupilo i poslije ratovanja pod konac 17. st.

To su općene vijesti o kretanju naselja na tlu od Dinare do mora za turskoga vremena. Kako se vidi, ono je teklo od Dinare, Svilaje i Promine prema moru, ali ga je bilo i u obratnom pravcu od mora na istok što je bio slučaj s Istranima. Toga pomjeranja bilo je jamačno i prije Turaka,

298 *Relationes venetae*, 3, 91; 126; 238–242.
299 Starine, 33, 560–564.
300 Lopašić, *Spom.* 3, 214.

osobito u 15. st. kada se stanovništvo na gorskom tlu bilo umnožilo, te se spuštalo u niže strane.

Doseljenici iz gornjih krajeva u donje i u one u Kotarima i primorju donijeli su u njih štokavski govor dinarskoga tipa. Oni su ga tu postepeno utvrdili i raširili, a malo po malo i nametnuli starim čakavcima. Kod toga trebalo je ukloniti zamjenicu ča, stare nastavke u oblicima zamijeniti novima, u akcentuaciji prebaciti kračine i dužine sa krajnih i unutarnjih mjesta za jedan slog naprijed i uvesti nove akcente: spori i uzlazni. Sudeći po spomenutim ispravama iz 15. st. izmjena zamjenice ča već je bila započela u to vrijeme, a tada se na tom zemljištu stalo uvoditi i izjednačivanje trećega, šestoga i sedmoga padeža, a isto tako i mekih i tvrdih osnova. To je bio posao za jedan, dva naraštaja i bio je svršen jamačno već oko 1750.

Bunjevci, koji imaju štokavski ikavski govor s novom akcentuacijom dinarskoga tipa, potekli su, kako se vidi, od naselja, što se prvotno nahodilo s jedne i s druge strane Dinare, oko Promine i Svilaje do otprilike crte Knin–Skradin–Sinj. Otuda su se pojedini njihovi dijelovi počeli spuštati u niže strane u većoj mjeri već u 15. st. prije Turaka, osobito u Bukovicu i u susjedne česti Luke na brdsko i ravno tlo. Od turskoga gospodstva to je naseljavanje Bukovice i Kotara iz gornjih krajeva bilo još mnogo jače. Ti su preseljenici možda sudjelovali i u seljenju u Istru i vraćanju iz te zemlje na tursko tlo, pa je njima valjda pripadao zamašan dio i u ono nekoliko tisuća naseljenika što su sa mletačke strane bili preselili na tursku. Svakako je njih na tom zemljištu od 1550. dalje bilo razmjerno mnogo. Izvještaj o opisu ličkoga sandžaka oko 1620, u kojemu je dana i podrobnija statistika toga područja, donosi vijest da se tu nalazi mnogobrojno stanovništvo, a da ga je prije kratkoga vremena bilo i mnogo više, ali da je otuda preselilo u Podunavlje oko deset tisuća naroda.[301] Tu je podignuta buna protiv begu Memibegoviću, jer svijet nije mogao da podnese njegov način upravljanja. Turci su taj otpor bili skršili, ali su fratri uhvatili svezu s agama u Podunavlju i izveli su odatle one koji su htjeli da napuste svoje stare zemlje. Kako je poznato, ti su se iseljenici tom prilikom nastanili na širokom pojasu od Deronje preko Sombora, Subotice, Bajmoka, Kaćmara, Baje, Jankovca, Pešte i okoline sve do Ostrogona. Ta buna bila je uzrok i onoj seobi iz okoline Zemunika u Lič. Zbog toga seljenja napušteno je ili se bilo rasulo tridesetak sela.

301 Starine 14, 179.

Napomena spomenutoga izvještaja da se u tom sandžaku ipak nahodi mnogo žiteljstva, jasno pokazuje da je u to vrijeme na tom području bilo i mnogo muslimana i mnogo Srba. Treba računati da su poslije seobe onih deset tisuća Bunjevaca njihova pusta selišta i nastanili pored okolnih njihovih plemenika u stanovitom broju i susjedni Srbi.

Ime Bunjevci za veće naselje zabilježeno je, koliko je poznato, prvi put 1622. Pod tim nazivom spominje se katolička župa u okolini Sombora u kojoj je službovao kao župnik Šimun Matković.[302] Krmpoćanima i Svetojurcima to ime daju izvještaji iz 1700. i 1701.[303] U samom narodu očuvalo se ono sve do danas, iako ga današnji naraštaj u Liču i svetojakovskim Krmpotama ili ne zna ili ga slabo upotrebljava. Ono je poznato i u donjem Pozrmanju i u okolini Zemunika, ali je u nestajanju.

Pitanje je, po čemu je to ime postalo?

Valjda utvrditi da taj naziv nisu sa sobom donijeli oni preseljenici iz sela Muškovca kod Obrovca u donjem Pozrmanju što su 1544. bili nastanjeni u Rosopajniku i Prilišću pored Kupe. To dokazuje da je u donjem Pozrmanju bilo stanovništva što nije nosilo to ime, iako je bilo stočarske privrede. Ono nije bilo zabilježeno ni kod onih Ćića koji su preselili sa toga tla u Istru, a ni kod onih pastira što su četrdesetih godina 16. st. naseljeni kod Šica u Gradišću u Austriji.

Najposlije njega nema ni na zemljištu oko Drniša, Skradina, Bribira, Šibenika i Sinja. Bunjevačko ime bilo je vezano samo na stanovništvo štokavskoga ikavskog govora i nove akcentuacije u Bukovici i Kotarima, iako je taj svijet i istoga podrijetla i istoga govora s onim od Knina do Sinja i od Skradina do Šibenika, izuzevši dakako Srbe, koji su jekavci.

Bunjevačko ime, kako se vidi, nije vezano ni na podrijetlo ni na govor. Ono je prvotno bilo ograničeno samo na jedan kraj, pa prema tome mora da je bilo povezano s nečim što je za taj kraj bilo u starije ili u određeno vrijeme vrlo značajno. – Neki misle da je ono nastalo po rječici Buni što teče ispod Veleža i utječe u Neretvu. Otuda da su podrijetlom i Bunjevci. Ta voda kratkoga je toka i uske doline, i oko nje može da stanuje malo naroda. Teško je povjerovati da je poveće naselje, kao što su Bunjevci bili u 16. st., moglo izići sa toga maloga zemljišta. Da je to ime postalo po toj rječici, stanovništvo bi se tamo i danas tako zvalo tim

302 Simeon Matcovich… rogat, concedi sibi parochiam Bunjevci archidioecesis Colocensis. *Acta Bosnae*, 367.

303 Lopašić, *Spom*. 3, 214, 216.

imenom, kao što se i sada zovu Posavci, Podravci, Podrinci, Neretljani, Moračani, Moravci itd. bez obzira na podrijetlo. Dubrovčani su u 14, 15. i 16. st. imali zbog svoje trgovine mnogo dodira s narodom na području današnje Hercegovine, te su u svojim izvještajima zabilježili imena mnogih plemena i skupova žiteljstva, ali bunjevačkoga imena nisu, kao što ga ni danas nema na tom tlu. I ime Bunjevac kao naziv naselja pored jedne vode teško je objasniti u tom obliku. Ono bi po jezičnim našim pravilima trebalo da glasi ili Bunjanin ili Pobunac. Za ono prvo isporedi Vučanin od Vuka, Zećanin od Zeta, Gačanin od Gatska. Postoji i u Turopolju rječica Buna, i po njoj ima naziv Bunjani.

Drugi opet misle da je ime Bunjevac izvedeno od osnove što je u glagolu buniti, jer da su se oni često bunili proti svojih poglavara. Istini za volju treba reći da su oni sudjelovali u spomenutoj buni proti Memibegoviću, sandžaku ličkom. Kako su upravo oni selili u Podunavlje i u Lič, čini se da su bili i vođe toga ustanka i njegovi širitelji. Oni iz Liča podignuli su i poznatu ličku bunu, u kojoj su vođe bili Butorci. Ipak je teško pristati i uz to objašnjavanje toga imena, jer buna je bilo i inače u našem svijetu i upravo u drugoj poli 16. st., ali ustanici nisu stekli toga naziva. Valja spomenuti na ovom mjestu onu važnu pobunu naroda u turskom Klisu koju su vodili štokavci ikavci 1593, a koja se svršila isto tako nevoljno, kao i ova u Bukovici i u Kotarima pobjedom Turaka i seobom pojedinih rodova i većih skupova naroda na područje Primorske krajine i na posjed Zrinjskoga u Hreljinu i okolini. Ni oni što su se iz te seobe smjestili u Senj, kao ni naseljenici u Bakarskom primorju nisu stekli ime Bunjevci, iako su ga zavrijedili isto toliko koliko oni u Kotarima i Bukovici. Općeno rečeno, buna je bilo upravo tih godina i na srpskoj strani u jugozapadnim krajevima, gdje se ustanak spremao kroz nekoliko godina, a opet ni tu ustanici nisu dobili to ime, kao što nisu njime nazvani ni oni mnogi buntovnici što se dizali protiv Turaka ili njihovih pojedinih nasilnika i u 16. i 17. i kasnije u 18. i 19. st.

Sve se čini da bi postanak toga imena trebalo objašnjavati kakvom jakom značajkom na istom tom tlu. Ako se kod toga pođe od samoga toga naziva, naći će se u njegovoj osnovi imenica bunja. Ona znači zgradu okruglu sa osobitim svođenim krovom i sa malo dovoda svjetlosti. Bila je u običaju po krajevima između Zrmanje, Sinja i Trogira gdje je i zabilježena već u 14. st. Gradili su je seljaci i stočari, a jači posjednici po vinogradima i vanjskim svojim imanjima za stanovanje posluzi.

Gradnja joj je bila jednostavna i sa malo troška, a sama zgrada bila je trajna i svojom oblošću dobro zaštićena od bure i nevremena.[304] Možda je taj način građenja kuća u 16. st. bio raširen osobito tu u donjem Pozrmanju, Bukovici i Kotarima, a upotrebljavali su ga zbog maloga troška upravo mali ratarski posjednici i ratari stočari. Ime su stvorili ili oni sami ili, što je još vjerojatnije, ljudi što su imali bolje kuće ili zdanja kao izraz sa prizvukom potcjenjivanja, te su im ga nametnuli.[305] Kod tih bunjevaca ono je taj prizvuk naravnim tokom izgubilo i s vremenom se uobičajilo. Možda je to ime postojalo na tom tlu već i prije doseljenja štokavskih ikavaca, a nosili su ga starosjedioci istoga posjedovnoga i privrednoga stanja. Štokavski doseljenici preuzeli su ga od njih kao što su u sebe povukli i te starosjedioce i doveli ih do stapanja s njima. Prizvuk potcjenjivanja nije u tom slučaju imao toliku snagu i lakše se izgubio. Ono bi podsjećalo na ime Šokac, koje nosioci njegovi nisu jamačno sami stvorili, jer bi mu u tom slučaju znali značenje, nego im je nametnuto s druge strane isto tako s nekim omalovažavanjem. Ipak je Šokcima ono danas milo i već se kroz dva tri posljednja naraštaja ponose njime. Po toj bunji, značajnoj po gradnji i izgledu, možda je nastalo ime bunjevac, označujući čovjeka koji u takvoj kući stanuje. Značenje imena Bunjevac kao stanovnika bunje lako bi objasnilo zašto je ono prvotno bilo vezano samo na ograničeni kraj i zašto ga nisu nosili od Zrmanje do Sinja svi oni što su bili istoga podrijetla i govora, ili barem oni bliži između njih. To bi bio nadimak, koji su Bunjevci shvaćali, ali koji drugima oko njih nije bio dovoljan da ih potpuno označi, a osobito ne onima u Podunavlju, u Liču i u Novskom primorju koji toj riječi nisu znali podrijetlo. Zato su oni u Podunavlju isticali i ime Dalmatin, što je upućivalo na kraj, odakle su potjecali u vrijeme seobe, a koje je moglo nastati po zemljištu oko Zadra na mletačkoj strani u njihovoj granici. To bi bio isti slučaj kao što je ono bio u Lici u početku 18. st. kada su Gorani Hrvati od Čabra, Broda, Gerova i Moravica dobili nadimak Kranjci, jer su bili došli od međe kranjske ili od Kranjske. U Liču i u primorju između Ledenica i Novoga bunjevački doseljenici počeli su odmah isticati i hrvatsko ime.[306] Moglo bi se reći da su i oni doseljenici u Podunavlju i ovi u Liču i primorju ime Bunjevac shvaćali kao svoj domaći nadimak, kao što su starosjedioci

304 Iveković C. *Bunje, cemeri, poljarice*. U: *Zbornik Kralja Tomislava*. Zagreb 25.
305 Gušić, *Mljet*, 40.
306 *In Lich et Draga Vinodolensi ... se... Croatas appellant*. Arhiv Jug. ak. II, d. 186, 6a.

po Slavoniji i Bosni uzimali ime Šokac. Kasniji naraštaji u Podunavlju izgubili su iz svijesti njegovo značenje i stali su ga shvaćati ne kao nadimak, nego kao narodnu oznaku, a ta je onda malo po malo istiskivala iz njihove svijesti sve ono što riječ Bunjevac znači. Oni isto tako nisu više bili svijesni odakle su u Podunavlje doselili, a to ime bilo im je ipak dovoljno da označi razliku između njih i drugih okolnih naroda. Dok se u Liču i Krmpotama to ime gotovo sasvim izgubilo, a u Lici i u Podgorju na putu je da se to dogodi, kod onih u Podunavlju ono je podignuto na narodnu oznaku, iako toj riječi ne znaju značenja, i premda ona to ni po čemu ne može biti.[307]

[307] Stjepan Pavičić, *Seobe i naselja u Lici.* JAZU, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knjiga 41, Zagreb, 1962. Detaljnije o problematici Bunjevaca usporedi: Jovan Erdeljanović, *O poreklu Bunjevaca*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1930, str. 407; Ante Sekulić, *Bački Bunjevci i Šokci*. II. izdanje, Zagreb. Školska knjiga, 1990, str. 355.; Rikard Pavelić, *Stope predaka: Bunjevci u Hrvatskom primorju, Gorskom Kotaru i Lici.* Priredio i uredio Dragan Ogurlić. "Tiskara Rijeka", 1991, str. 131.; Milana Černelić, *Bunjevačke studije*. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF-press, Zagreb, 2006, str. 319.; Milana Černelić, *Bunjevački elementi u svadbenim običajima.* U: *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja*. Nakladnik: Ministarstvo kulture RH-Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2007, str. 563-588.

Morlachische Weiber und Mädchen.

Branimir Gušić

Wer sind die Morlaken in adriatischen Raum?

(1973)

…Die Balkanhalbinsel gehört auch in den Mittelmeerraum und folgt den Lebensgesetzen dieser Region, welche die Morgenröte der Zivilisation des europäischen Menschen gesehen hat.[308] Sein westlicher Teil, die Dinariden, ist denselben Gesetzen untertan. Und so geschah es auch in der Völkerwanderungszeit, dass die Flüchtlinge, die ruhige Bauernbevölkerung aus den Niederungen, bei den zurückgezogenen, in den Wäldern und Gebirgen hausenden Hirtenstämmen ihre Zuflucht sauchte und auch fand. In der Zeit, wo Jammer und Elend die einst reichen Niederungen beherrschte – wie uns das aus den Schriften des hl. Hieronymus[309] – der selbst Zeuge dieser Geschehnisse war, bekanntgeworden ist – wo Gestrüpp und Wald von Neuem die einst bebaute Erde bedeckten, wo man auf weite Strecken nicht einen Hund hat bellen hören können, da stiegen zur Weide die Hirten mit ihren Herden nieder und da entwickelten sich die ersten Kontakte zwischen den neuen Ansiedlern und den Resten der alten Bevölkerung. Die Eindringlinge benannten die Altansässigen, da sie lateinisch sprachen, Wlasi – Wlache – Walache, eine Benennung, die bei allen slawischen Völkern für den Menschen romanischer Abstammung üblich ist. Am Anfang wurden auch die übriggebliebenen Romanen auf den Inseln und in den Küstenstädten Wallachen benannt, ein Ausdruck der aber dann bald nur für die romanisch sprechenden Hirten sich durchsetzte und auch später beibehalten wurde, wo diese schon längst slawisiert waren und ihre romanische Sprache in Vergessenheit geraten ist.[310]

Dass es solche romanisch sprechende Hirten auch in den westlichsten Dinariden schon sogleich nach der Einwanderung der Kroaten gegeben hat, beweist der Name der Gegend und der Ansiedelung Vlašići auf

---

308 J. Cvijić: *La Peninsule Balkanique*, Paris 1918; B. Gušić: *Naše Primorje*. (Pomorski Zbornik JAZU Zgb I, 1962, 19). S. Passarge: *Landschaft und Kulturentwicklung*, Hamburg 1922; A. Philippson: *Das Mittelmeergebiet*, Leipzig 1907; L. Schuchardt: Alteuropa, Berlin-Leipzig 1926.

309 S. Hyeronymis Epistolae ed. Migne: *Patrologia latina*, Paris XXII, 1842, 600.

310 F. Miklossich: *Ueber die Wanderungen der Rumunen*, Wien 1879.

der Insel Pag, die schon in unseren ältesten Dokumenten als Winterweide solcher Hirten aus dem nachbarlichen Velebit erwähnt wird.[311] Die Anwesenheit solcher einheimischer Hirten beweisen auch die Notariats Bücher unserer Küstenstädte, aus denen wir erfahren, wie die städtische Aristokratie ihre Herden in die Obhut dieser Hirten für die Sommerweide auf weit im Innern gelegenen Almen anvertraute.[312] Es hiess, die Schafe auf den "popas" zu übergeben. Den Winter verbrachten die Hirten mit ihren Herden auf den gegenüberliegenden Inseln. Für ihre einstige Anwesenheit hier spricht die Benennung "čelnik" für den Beruf des Vostehers der Hirten auf der Insel Korčula.[313] Die Erinnerung an die Winterweide der aus dem benachbarten Velebit kommenden Walachen birgt der Name der einstigen Insel, jetzt Halbinsel – Vir, – unweit Privlaka.[314] Vir – vërri virri heist nähmlich noch heute auf albanisch Winterweide.[315] Manche Künstenstädte hatten auch ihre eigenen Sommerweiden in den nächstliegenden Gebirgen (Rab,[316] Senj,[317] Karlobag,[318] Nin,[319] etc.).

Diese Walachen, während des ganzen Mittelalters unter ihren besonderen Gesetzen ung eigenen Anführern lebend, slawisierten sich allmählich und übernahmen von den Kroaten die ćakawisch – ikawische Mundart und da sie auch kirchlich denselben Bistümern angehörten, assimilierten sie sich soweit, dass sie sich als "kroatische Wlachen – hrvatski Vlasi" oder "Vlasi Hrvatih – die Wlachen bei den Kroaten" benannten.[320]

---

311 Schon in der gefälschten Urkunde Königs Krešimir in Rab aus dem Ende des 12. Jh. (CDJ 1967, 124.).

312 So werden ragusanische Schafe an Dobri Dô in Durmitor erwähnt. (K. Jireček: *Istorija Srba*, Bgd III, 1923, 56); und solche aus Kotor in Ozriniće (*Mon. Catarensia* JAZU Zgb I, 1951, 425).

313 Cap. LXXXIV des Statuts von Korčula) J. Hanel: *Statuta Curzolae*, JAZU Zgb 1877, 47).

314 B. Gušić: *Najstarije hrvatsko naseljenje oko Nina*; (Predavanja JAZU Zgb 39, 1970, 13).

315 I. G. von Hahn: *Albanesiche Studien*, Jena III, 1845, 7.

316 Smičiklas *CD* JAZU Zgb II, 1904, 160 und ibid IV, 1906, 450 und 474.

317 Cap. 161, Statutum Segniae (I. Mažuranić: *Statut grada Senja*. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku Zgb III, 1854, 169.

318 Die Urkunde der Fürsten von Krbava an ihre Stadt Bag vom 20. XI. 1432 / I. Kukuljević: *Jura Regni* Zgb I, 1862, 158.

319 Die Urkunde des Königs Andreas vom 1. VIII 1205. (Smičiklas CD JAZU Zgb. III, 52).

320 Die Schenkungsurkunde für ihre Stiftung "sv. Ivan na Gori u Lici" (vom 16. 7. 1433) A. C. 132). Siehe auch meine Arbeit: *Sv. Ivan na Gori u Lici*. (Lički kalendar za 1941 god. Zgb. 1941, 23).

In den Türkenkriegen gingen sie mit den Kroaten unter oder zogen weiter nach dem Westen und nur ganz ausnahmsweise nahmen sie den Islam an. An sie erinnern einige bei Valvasor bewahrte Gebetslieder für Kinder aus dem Žumberak an der slowenisch – kroatischen Grenze.[321]

Einer zweiten Migrationswelle solcher Walachen begegnen wir in Kroatien im 12. u. 13. Jahrhundert. Das ist die Zeit der Bildung der grossen Feudalherren und der Bekämpfung der uralten gentilen Geschlechter. Zu dieser Zeit gehört auch der grösste Teil des heutigen westlichen Bosniens zu Kroatien, mit dem es eine politische Einheit bildet.[322] Die grossen Feudalherren werben jetzt, um ihre Scharen zu verstärken, die kriegerischen Halbnomaden als Soldaten an und versuchen sie in grösserer Anzahl auf ihren Gütern anzusiedeln, um sich so eine militärische Macht zu bilden, mit der sie nicht nur die einzelnen freien Geschlechter der alten Stammesorganisation zu unterwerfen versuchen, sondern sich im Falle der Not auch der Zentralgewalt des Königs leichter erwehren zu können. Es sind dies die Nelipići an der Cetina,[323] aber dann besonders die Šubići an der Krka,[324] ven denen der garatiner Chronist Miha Madijev berichtet, wie sie mit ihren Wlachen im Lande plündern und Gewalttätigkeiten anstiften.

Diese Walachen aus Westbosnien, oder besser gesagt Ostkroatien, sind mit jenen aus dem Velebit-Gebirge, der Lika und Krbava ethnogenetisch gleich. Auch sie sind aus der illyro-romanischen Symbiose entstanden und haben sich ebenso wie diese in der Völkerwanderungszeit in dieses Rückzugsgebiet zurückgezogen. Durch jahrhundertelange Beziehungen mit der umliegenden slawischen Bevölkerung haben sie nicht nur die Sprache, sondern auch vieles von ihrem Kulturgut übernommen. Ihre nur ganz flache christliche Übertünchung noch aus der Spätantike, mit einer Fülle noch kaum unterdrückter uralter illyrischer Bräuche, übernahm leicht das Bogumilentum der umliegenden Slaven. Sie wurden so den westwärts lebenden kroatischen Vlasi sehr ähnlich. Von

---

321 J. Valvasor*: Die Ehre des Herzogtums Krain*. II. Auflage, Rudolfswerth II, 1877, 491). Ihre Erklärung gab M. Gušić: *Nošnja senjskih Uskoka (*Senjski Zbornik V, in Druck).

322 Vj. Klaić: *Povjest Hrvata* Zgb II/1 1900, passim.

323 Siehe die Urkunde des Königs Ludwigs des Grossen vom 11. XI 1345 und vom 9. X 1372 (F. Šišić: *Iz arkiva u Željeznom*. Vj. zem. ark. Zgb. VII, 1905, 145 u. 155).

324 Michae Madii *Historia* Cap. XVIII (Ioannis Lucii: *De regno Dalmatiae et Croatiae*. Amstelodami 1668, 377).

diesen unterschieden sie sich nur durch ihr bogumilisches Bekenntnis, wie auch durch ihre Mundart, die zwar auch ikawisch, aber mit weniger ćakawischen und mehr schtokawischen Elementen durchdrungen war. Weiter von den damaligen Kulturzentren, den Küstenstädten entfernt, und dadurch weniger von ihnen beeinflusst, verblieben die alten Lebensformen und die Erzeugnisse der materiellen Kultur viel altertümlicher als bei ihren westlichen Nachbarn. Sie benützten noch immer ihre Rundzelte aus selbstgestampftem Filz,[325] aber auch in steiniger Gegend aus Stein gebaute Rundhütten, die zu dieser Zeit in den Städten kaum noch benützt wurden und unter dem Namen *Bunja* bekannt waren. Eben weil sie in solchen Rundbauten – Bunje – hausten,[326] wurden dann auch sie als Bunjevci – Leute, die in den Bunje Rundhütten leben – benannt.[327] Da die anjouvinischen Könige im 13. Jahrhundert sehr bald die Macht der grossen Feudalherren zerbrachen und diese Walachen jetzt als eigene Söldner benutzten, benannten sich diese selbst "Kraljevski Vlasi – Walachi regales königliche Walachen", im Gegensatze zu den einheimischen, altansässigen "kroatischen Walachen".[328]

Die beiden Gruppen unterschieden sich in ihrer Kleidung und Bewaffnung nicht voneinander. Ihre Kleidung bestand aus weisser, nicht gefärbter Wolle und ist sehr ähnlich jener der Malisoren in Nordalbanien, mit denen sie auch die weisse Kopfbedeckung, die "Kapa" teilten. Die Wolle trug man am blossen Leib, genauso, wie es bei den Malisoren noch vor 40–50 Jahren in entlegenen Gegenden allgemein üblich war. An den Füssen trug man die "Opanke", ein noch paläomeditteranes Kleidungsstück. Die weisse Kleidung war für die Hirtenbevölkerung der ganzen dinarischen Alpen charakteristisch und reichte über ganz Albanien bis zu Thessalien hinunter. Die Hirten der Bjelašnica und von Podveležje waren noch bis vor kurzem ausschliesslich weiss gekleidet. Auch die herzegowinische Struka, wie auch der heute meistens gefärbte *Biljac* in

[325] Siehe die Anordnung des kroatischen Banus Nicolaus Zeech vom 22. V 1362 in Bezug auf die Winterweiden der Morlaken innerhalb des Stadtgebietes von Trogir). G. Lucius: *Memorie istoriche di Tragurio ora detto Traù.* In Venetia 1674, 279.

[326] Über die Bunja siehe neuestens M. Gušić: *Napomene uz "bunje" u Dalmaciji.* (Narodno stvaralaštvo Bgd. XI, 1972, 11).

[327] M. Gušić: "*Tumač izložene građe*", Zgb. 1955, 91. Stj. Pavičić: "*Bunjevci*" (Enciklopedija Jugoslavije Zgb. II; 1956, 304).

[328] Siehe Vj. Klaić: *Acta Keglevichiana* JAZU Zgb. 1917, passim.

der Lika waren nur weiss. An dies erinnert uns noch der Name Biljac, was eigentlich im ikavischen Dialekt "weiss" bezeichnet.[329]

Die Bunjevci bevölkerten den Raum um die Dinara und nördlich der Svilaja und als "königliche Wlachen" grosse Teile der gebirgigen Umgebung der beiden Flusstäler der Krka und Cetina.[330] Nachher, als sich nach dem Tode König Ludwigs des Grossen die neue venetianische Grenze im Hinterland von Zadar bildete, besetzten sie auch das Bergland südlich des Velebit, die einstige Župa Odorje.[331] Bei den Türkeneinfällen zogen auch sie sich zurück und besonders nach dem missglückten Aufstand gegen den Sandžakbeg in der Lika am Anfang des 17. Jahrhunderts. Nach der türkischen Niederlage vor Wien 1683 wandert ein grosser Teil (über 2000 Familien) aus nach Ungarn, das damals durch die Kriegsereignisse stark entvölkert war. Sie bezogen den Donauraum von Baja über Kaloča bis Budim, ja bis Ostrogon, um dort eine neue Heimat zu finden. Nach Abzug der Türken aus der Lika besiedelten sie von neuem den westlichen Teil der Lika (Pazarište, Smiljan, das Feld von Gospić, Široka Kula und das Flusstal der Ričica, sowie Teile der einstigen Župa Hotuča), wo sie auch jetzt leben.

Die für unsere Forschungen interessanteste und die letzte Migrationswelle der Balkanhirten nach dem Westen sind die Morlaken. Mit den Bunjevci oft vermischt und mit ihnen verwechselt, sind ihre wahre Natur und ihre Herkunft noch nicht endgültig geklärt worden. Der Name Morlake kommt, wie dies schon Miklossich erklärt hat, von μαΰρος βλάχος, was "schwarzer Walache – niger latinus, oder auf serbokroatisch crnovunac" bedeutet. Dabei sind für uns zwei Tatsachen von Bedeutung: dass die Bennung ursprünglich aus dem Griechischen herstammt, also aus einer griechisch sprechenden Gegend herevorgegangen sein muss und zweitens, dass sie "schwarze Walachen" benannt werden, im Gegensatz zu den "weissen", d. h. weissgekleideten, wie wir die Bunjevci und die kroatischen Walachen kennengelernt haben.[332]

---

329 M. Gušić: *Tumač izložene građe*, Zgb. 1955, 156.

330 Siehe die Urkunden des Königs Ludwigs d. Gr. vom 16. XI 1345 und 9. X 1372 (F. Šišić: *Iz arkiva u Željeznom*. Vj. zem. arh. Zgb. VII, 1905, 145 u. 165).

331 B. Gušić: "Naseljenje Like do Turaka" (Zbornik "*Lika u prošlosti i sadašnjosti*" Historijski Arhiv Karlovac, Karlovac 5, 1973, 52). Siehe auch meine "*Duboka Bukovica i manastir Krupa*" (Spomenica Josipa Matasovića, Zgb. 1972, 100).

332 Stj. Novaković: *Selo.* (Glas SKA Bgd. 24, 1891, 18).

Die Gegend, aus der sie ursprünglich gekommen sind, sind die Gebirge der zentralen Balkanhalbinsel, von den Rhodopen im Osten bis zum Epiros im Westen. Ihr Zentrum breitete sich im 10. Jahr. Hundert zwischen dem Prespasee, und Kastoria in Makedonien aus und war als Μεγάλη Βλάχια – Velika Vlaška bekannt. Die Chronik von Epiros erwähnt eine griechische Walachei und in den Lebensgeschichten der serbischen Könige von Archbischof Danilo wird erzählt, wie König Milutin einen walchischen Staat "*državu zemlje Vlahiotske*" bekriegte.[333] Diese schwarzen Wlachen werden hier schon von dem byzantischen Schriftsteller Kedren, Pachimer und Ana Komnena erwähnt. Kekaomenos spricht über die Hirtenwanderungen der Walachen in seinem *Strategikon*[334] und Gregoras beschreibt sie als organisierte Hüter der schwer passierbaren Gebirgswege.[335] Sie sind nur für den Nahkampf leicht bewaffnet mit Lanzen und Axt und in Mäntel aus schwarzer Wolle gekleidet. Diese schwarz gekleideten Hirten erwähnt auch der Priester von Doclea, als "*nigri latini*", gegenüber den sonst licht bekleideten "*latini albi*".[336]

Mit der Eroberung Konstantinopels durch die Kreuzfahrer unter der Führung des alten blinden Dogen Enrico Dandolo im Jahre 1204. die den Zerfall des oströmischen Reiches einleitete, und die fast 600 Jahre alte innere Organisation des Staates, noch von dem genialen Kaiser Herakleos stammend, zerbröckeln liess, kamen wie es scheint, auch diese schwarzen Walachen in Bewegung. Durch die Teilung ihres Hirtengebietes zwischen verschiedene neue Staatenbildungen in ihren regelmässigen Hirtenwanderungen behindert, fingen sie an, sich gegen Westen vorzuschieben und sich auch den neuen Herren, die ja so und so ständig an Soldatenmangel litten, als Söldner anzubieten. Dies erfolgte desto leichter, da sie ja einer gewissen Militärorganisation ohnehin angefreundet waren und auch schon ihre Stammesorganisation selbst solcher Lebensart entsprach. Wir finden sie dann als solche in den Urkunden der serbi-

---

333 Đ. Daničić: *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih* Zgb. 1866, 164.

334 Kekaumenos: *Strategikon* 4, 75, 11 (Cecaumeni *Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus*, edd B. Wassilewsky – V. Jernstedt; Zapiski istorisko filologičeskago Fakulteta 38 Petropoi 1896/ siehe auch K. Dietrich: *Byzantinische Quellen zur Länder- u. Völkerkunde*, Leipzig 11, 1912, 91.

335 Nikephoros Gregoras: *Byzantina historia* VIII, 14. (Sieh auch K. Dietrich: *Byzantinische Quellen* etc., II., 1912, 83) und meine: *Naseljenje Like do Turaka*) Zbornik Historičkog arhiva, Karlovac 5, 1873, 58).

336 F. Šišić: *Letopis popa Dukljanina* Cap. IV, Bgd. – Zgb. SKA 1928, 298.

schen Nemanjiden, wo sie als *Vojnici* unter der Bevölkerung einen mit besonderen Rechten ausgestatteten Stand bilden.[337] Im grösseren Masstab erfolgte ihre Ubersiedelung mit dem Einbruch der Osmanen auf die Balkanhalbinsel, besonders nach der Schlacht an der Marica statt. Dabei vermengten sie sich mit den auf ihren neuen Wohnsitzen vorgefundenen Walachen, auf die dann sehr bald auch ihre Benennung überging.

Die Osmanen übernahmen sie gerne in ihre Dienste, wo sie, ortskundig, wie sie waren, und der Landessprache mähtig, für Späherdienste mit grossem Erfolg verwendet wurden. Sie waren auch für den Nachschub der vordringenden Truppen in bergigen und oft weglosen Inneren des Balkans mit ihren kleinen, aber bergkundigen und sehr ausdauernden Pferden von grösster Bedeutung. Nach im byzantinischen und später serbischen Staat militärisch organisiert, lenkten sie die Aufmerksamkeit der osmanischen Kommandanten auf sich. Es war besonders Isak beg Ishaković, der sich ihrer mit grossem Erfolg bediente, als er die endgültige Eroberung Bosniens vorbereitete, aber auch später sie dort in grosser Anzahl ansiedelte.[338] Die Osmanen liessen ihnen ihre alten Rechte, die sie auch früher besessen haben und drangen nicht auf ihre Islamisierung.[339]

In unseren Hafenstädten finden wir die Morlaken erst in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts erwähnt. Auf den Markt von Zadar kommen sie aus dem Hinterland, um Salz für ihre Herden zu kaufen[340] und in der Umgebung von Trogir auf die Winterweide, wobei sie viel Schaden anstiften.[341] Dabei iste s nicht sicher, ob es sich hier gerade um "schwarze Wlachen" handelt, oder der Name, der den venetianischen Beamten aus Griechenland und Albanien geläufig war, nun auf unsere weiss gekleideten einheimischen Walachen angewendet wurde.

---

337 St. Novaković: *Stara srpska vojska*, Bgd. 1893.

338 B. Đurđev: *Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka* (Simpozium o srednjovjekovnom katunu Naučnog društva BiH. Posebna izdanja. Sarajevo 1963, 148.).

339 B. Đurđev: *O vojnucima* (Glasnik zem. muzeja, Sarajevo NS II, 1947, 75.).

340 "*de exportatione salis fieri per Morlachos*" im Übereinkommen der zaratiner commune mit Venedig vom 24. Jun 1352 (Š. Ljubić: *Listine o odnošajih južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, JAZU Zgb. III, 1872, 237).

341 "*quedam particula gentis morlacorum*" in der Urkunde des kroatischen Banus vol 22. I 1362 (G. Lucio: *Memorie istoriche die Tragurio ora dette Trau*. In Venetia 1674, 279.).

Mit Anrücken der Türken wird der Name “Morlacco-Morlake” immer mehr angewandt. Da finden wir auch immer öfter auch die richtigen schwarzen Wlachen unter den türkischen Truppen, die dann mit den Walachen aus den zentralen Dinariden, aus Polimlje, Poibarje und Podrinje vermischt, die neue Grenze beziehen und dort von den türkischen Behörden angesiedelt werden. Sie sind zwar halbmilitärisch organisiert, aber ohne jede Besoldung, der Feldarbeit ungewohnt und ungewillt, in der Regel sich selbst überlassen. So finden sie ihren Lebensunterhalt in ständiger Plünderung jenseits der Grenze. Die Berichte der österreichischen und venetianischen Grenzkommandanten sind voll von Anklagen über die Grenzüberfälle, Morde und Raubzüge dieser neuen Ansiedler an der Grenze des mächtigen ottomanischen Reiches. Für sie sind keine Grenzbestimmungen gültig und es besteht für sie auch kein Waffenstillstand oder irgendwelche Grenzregulierung auch in den Zeiten des Friedens. Es entwickelt sich ein ständiger Grenzkrieg, wo die Einwohner täglich den Plünderungen dieser unruhigen und undisziplinierten Ankömmlinge ausgesetzt sind. Dieser dauernde unerträgliche Zustand führt zur Aussiedelung der alttansässigen, ackerbautreibenden Bevölkerung. Die Grenze bleibt ein fast verödeter, menschenleerer Landstrich, der nur von diesen einstigen Hirten, bewohnt wird, der aber für eine Hirtenwirtschaft mit seinen unzulänglichen Weiden kaum eine Möglichkeit bietet.

Als die Offensive der Osmanen gegen Mitteleuropa nach den Gefechten um Kiseg 1532[342] und Sziget 1566[343] aufgehalten und nach der Niederlage bei Sisak 1593 endgültig aufgehoben wurde,[344] fingen die Walachen immer in grösserer Zahl ihren bisherigen Gegnern überzulaufen und sich von den Venetianern und Österreichern jetzt als ihre Soldaten gegen die Türken anwerben zu lassen. Sie wurden von den Grenzkommandanten gerne angenommen und in den verödeten, menschenleeren Bezirken angesiedelt. Im Anfang nur schüchtern und in kleineren Gruppen, oft wägend, auf welcher Seite der Vorteil grösser sein dürfte, nahm der Übergang nach Abflauen des türkischen Druckes immer grössere Ausmasse an, bis er sich schliesslich zu einer richtigen Volkswanderung entwickelte. Die Leute kamen nicht nur mit ihren Familien,

342 J. Hammer – Purgstall: *Geschichte des osmanischen Reiches*, Pesth II, 1840, 88; Vj. Klaić: *Povjest Hrvata* Zgb. III/1, 1911, 105.
343 M. Mesić: *Život Nikole Zrinjskoga Sigetskoga junaka*, Zgb. 1866.
344 Vj. Klaić: *Povjest Hrvata*, Zgb. 1911, III/I 382.

sondern auch mit ihrer gesamten Habe und den Herden, die nicht selten aus hunderten von Kleinvieh und Dutzenden von Pferden und Grossvieh bestanden.[345] Nach der türkischen Niederlage vor Wien wurde der Zustrom der Flüchtlinge so gross, dass das ganze Grenzland hinter Šibenik so von den Herden abgegrast wurde, dass das Vieh massenhaft verendete und die venetianischen Grenzkomandanten kaum einer Hungersont zwischen den Flüchtlingen entgehen konnten. Die ganze Gegend ist auch bis heute eine kahle Karstlandschaft geblieben.

Im österreichischen Teil, besonders in Kroatien, kam es von Anfang an zu Zusammenstössen mit der einheimischen Bevölkerung, und dort insbesondere mit dem Adel. Der Adel verlangte, dass auch die neu Angesiedelten alle Abgaben entrichten, wie es auch für die altansässigen, hörigen Bauern vorgeschrieben ist. Bei der allgemeinen Verarmung des Landes, die der schon fast 200 Jahre dauernde Türkenkrieg auch unter den breitesten Schichten der Bevölkerung hervorgerufen hat, wurde das Verlangen nach einer möglichst intensiven Bodennutzung von lebenswichtiger Bedeutung. Die Neuankömmlinge dagegen wehrten sich auch mit Waffengewalt, da sie als Soldaten immer, auch in dem feudalen serbischen Staat vom Frohndients und ähnlichen Abgaben frei gewesen sind.

Ein grosses Problem für die zwei christlichen Mächte war die zügellose Wildheit der Neuangekommenen, die Blutrache, der sie frönen, der in ihnen eingewurzelte Drang nach ständigem Herumwandern mit ihren Herden und die Plünderung als ein Teil ihres ökonomischen Systems, alles Angewohnheiten, die schwer mit einem geordneten Lebenswandel in Einklang zu bringen sind. Aus einer agrarischen Gesellschaft hervorgegangen, konnten sich diese freien Hirten sehr schwer und nur schrittweise den neuen Verhältnissen anpassen. Diese Eigenheiten, sowie die Tatsache, dass sie sehr bald nach ihrer Ankunft ihre Befreiung von den verschiedenen Frondiensten durch eine Reihe von Verträgen mit den verantwortlichen Militärbehörden erkämpfen mussten, stellten schon von Anfang an zwischen Ihnen und der alten einheimischen Bevölkerung einen Antagonismus her, der auch später dann bei gewissen politischen Freignissen immer wieder aufloderte.

Als Anhänger der östlichen Kirche und besonders des serbischen Patriarchen, bekannten sie sich als Serben und wurden so die Träger des

345 Siehe meine Arbeit "*Čovjek i Kras*" (Krš Jugoslavije, JAZU Zgb. I, 1957, 46).

serbischen nationalen Gedankens in den westlichen kroatischen Teilen unseres Landes. Die ihnen nachfolgenden serbischen Mönche und die allmählich immer bessere Organisation ihrer Kirche trugen viel zur Entwicklung dieses ihres nationalen Bewusstseins bei.

Die endgültige Räumung der einst kroatischen Landesteile durch die Türken am Ende des 17. Jahrhunderts entblösste jetzt diese Gegenden ihrer letzten alten Einwohner. Das waren die letzten Ansässigen, die seinerzeit der Besetzung des Landes durch die Türcken zum Islam übergetreten sind und jetzt bei der Räumung ihre alte Heimatstätte verlassen haben, um den Glauben nicht wieder wechseln zu müssen. Zwischen ihnen gab es solche kroatischer Abstammung, aber auch Angehörige anderer Stämme, z. B. der Srbljani an der Una, aber wenngleich in viel geringerem Masse auch solche der kroatischen Wlachen und der Bunjevci. Die Morlaken dagegen, die ihren Glauben von Anfang an nicht gewechselt haben, blieben oder kamen von neuem und besetzten die entvölkerten Gebite. Auch gewisse Bunjevci kehrten mit den österreichischen Truppen zurück und siedelten sich in gewissen westlichen Teilen der jetzt christlichen Lika an. So wurde das Land mit einer neuen Bevölkerung besiedelt, die fast ausschlisslich walachischen Ursprunges, in kleinerem Ausmass der Bunjevci, in weit grösserem aber mit Morlaken bevölkert, unter welchen Namen heute hauptsächlich Walachen aus den zentralen Teilen der dinarischen Berge zu verstehen sind.

Die österreichischen verantwortlichen Stellen haben sehr richtig begriffen, dass diese neue Bevölkerung sich nur schwer unter das feudale Regime Banalkroatiens einleben könnte. Es organisiergte für diese eine besondere Verwaltung unter einem militärischen Regime, das sic han die seinerzeit noch von König Mathias gegründete sogenannte Militärgenze forsetzte, aber natürlich den damaligen Ansprüchen entsprach. Erst vor kaum 100 Jahren, erst nach Auflösen der alten feudalen Ordnung wurde die Militärgrenze aufgehoben und auch diese Landesteile mit Kroatien vereinigt.

Wenn wir jetzt, nach dieser kurzen Ausführung über die Walachen des adriatischen Raumes einen Rückschluss ziehen wollen, so müssen wir feststellen:

1. Die Lebensgewohnheiten und die Hirtenökonomik der dinarischen Hirten sind ein uraltes Kulturgut des Mittelmeerraumes, entstanden als die bestangepasste Möglichkeit der geographischen Natur des Landes gerecht zu werden. Die weit ausgedehnten Karstlandschaften des

Perimeditterans mit ihrer so empfindlichen Pflanzenzwelt bedingten nur einen eng umgrenzten antropogenen Einfluss, der äusserst leicht seine physiologische Belastungsgrenze übersteigen konnte und so in breiten Gebieten zu weit ausgedehnten Karstöden führte, ein Prozess, der nicht mehr rückgängig gemacht werden kann.

2. Die Balkanhalbinsel ist ein Teil des Mittelmeergebietes, die bis heute noch in ihrer Gesamtheit in ihren Karstlandschaftsteilen ihre Pflanzendecke in grossen Ausmass bewahrt und auch die alte perimeditterane halbnomadisierende Hirtenwirtschaft sozusagen bis jetzt erhalten hat. Erst die technische Revolution und die damit zusammenhängenden sozialen Umwälzungen bereiten auch ihr ein Ende vor.

3. Die Träger diesser paläomeditteranen Ökonomik auf der Balkanhalbinsel waren durch Jahrtausende Walachen, ein ethnisches Substrat, das aus eine paläomeditteranen – indoeuropäischen Symbiose entstanden ist und durch immer neuen frischen Zufluss aus den umliegenden Niederungen seine vitalen Kräfte bis heute erhalten hat. Aber nicht vorwiegend die ethnischen Gene, sondern in erster Linie waren es die ökonomischen Gesetze solcher Hirtenlebensart, die diesen walachischen Menschentypus gestaltet haben.

4. Der dinarische Hirtentyp stellt mit dem walachischen Balkanhirten ethnogenetisch einen einheitlichen Menschentypus dar, abgesehen davon, welcher Sprache er sich heute bedient, welcher Kirche oder welchem Glauben er heute zugehört und zu welcher Nationalität er sich heute bekennt. Sein Typus reicht weit über die Grenzen der Balkanhalbinsel hinaus und ist über das ganze perimeditterane Gebiet verbreitet, was aber von diesem Standpunkt aus noch wenig wissenschaftlich erforscht ist.

5. Auf unseren nordadriatischen Raum angewandt, stellen alle drei Walachentypen: die "Hrvatski Vlasi" (die kroatischen Walachen), die Kraljevski Vlasi, – Walachi regales oder Bunjevci, und die Morlaken einen ethnogenetisch einheitlichen Typus dar, zuletzt aus einer illyro–romanischen Symbiose hervorgegangen, mit starken paläomeditteranen und slawischen Elementen durchsetzt ist. Nach dem Untergang und Abgang der altansässigen kroatischen agrarischen Bevölkerung und der kroatischen Wlachen vor den Türkeneinfällen und der Umsiedelung des grössten Teiles der Bunjevci in die Pannonische Ebene haben nach dem Abzug der Türken die Morlaken die verlassenen einstigen Grenzländer neu besiedelt. Durch ihre Zugehörigkeit zur serbischen orthodoxen Kir-

che sind sie in diesen Gebieten die Träger des serbischen nationalen Gedankens gevorden.

Unbelastet von jahrhundertealter feudaler Unterdrückung, von der bürgerlichen Gesellschaft kaum angetastet, mit noch stark entwickeltem Bewusstsein eines freien Hirtenlebens, kaum berührt durch eine Militärdisziplin der einstigen Militärgrenze, jäh in einen Strudel gesellschaftlicher Umwälzungen hineingerissen, überdurchschnittlich begabt aber ungenügend gebildet, empfindlich für eine Reihe moralischer und ethischer Werte einer partriarchailschen Gesellschaft, die nicht immer leicht mit den Anschauungen des heutigen europäischen Menschen in Einklang zu bringen sind, vor schverwiegende Entschlüsse unserer heutigen schnellen Gesellschaftsentwicklung gestellt, denen er kaum gewachsen ist, dabei für jeden Fortschritt gerne bereit, jäh und impulsiv in seinen Entschlüssen, leicht für gewisse Unternehmungen zu gewinnen, die noch nicht genügend durchdacht und überlegt waren, stellt der Morlake in unserer heutigen Gesellschaftsentwicklung einen Faktor dar, der für die weitere Ausbildung unseres gesellschaftlichen Fortschrittes von höchster Bedeutung ist.

Dies ist auch der Grund, warum dieser Aufsatz geschreiben wurde.[346]

---

[346] Branimir Gušić, *Wer sind die Morlaken in adriatischen Raum*? Balcanica, IV./1973, str. 453-464. SANU, Beograd, 1973.

Prilozi

Abnahme des rothen Käppchens bei den Mestizen.

Bogumil Hrabak

Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha u Dalmatinsku Zagoru u XIV, XV i XVI veku

Stočarski živalj u zadarskom zaleđu u XIV veku bio je vlaški; Vlasi su donosili stočarske proizvode a odvlačili u većim količinama so.[347] Gradske opštine i same su držale ogromna stada ovaca koja su opsluživali vlaški pastiri. Toljen, sin neretvljanskog kneza Petra, napao je (posle 1226) Splićane i Trogirane i oterao im je gotovo 80.000 ovaca. Uz sam Dubrovnik, pak, postojalo je naselje Vlaha katunara, među kojima je bilo i vrlo bogatih ljudi; opština im je, ispaše radi, ustupila brdo sv. Srđa.[348]

Od kraja XIV veka povećao se pritisak Vlaha na neposrednu okolinu dalmatinskih gradova, pa su gradovi morali da reaguju. Iz godine 1402. treba navesti povelju Šibeniku koju je izdao Ladislav Napuljac 17. juna, posle smrti Ostoje, Ladislavljevog privrženika; u listini je zabranjeno da se Vlasi, bez obzira na socijalni status, mogu spuštati ka Šibeniku i da na šibenskoj teritoriji mogu napasati stoku; kazna za prekršaj iznosila je sto dukata.[349] Prelaskom primorskih gradova, pa i Zadra (1409) pod mletačku vlast, nova politička granica je u velikoj meri onemogućavala privrednu vezu gradova i zaleđa. Od Vlaha u oblasti zadarskog distrikta borave samo biregionalni Vlasi, koji (kao u Ljubi) zakupljuju zemljišta za zimski boravak svojih stada. Vlasi koji se trajno nastanjuju u primorskim selima više se ne bave isključivo stočarstvom, a njihov prelazak na ratarstvo možda bi ukazivala prodaja volova.[350] Vjekoslav Klaić je ustanovio da se naročito mnogo Vlaha (i Morlaka!) spominje oko 1412.

[347] T. Raukar, *Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću*. "Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest", VII–VIII, Zagreb 1969–70, 28 i 68.

[348] V. Ćorović, *Historija Bosne*, 227, 233.

[349] L. Benevenia, *Una pagina di storia dalmata*, "Scintille" (Zara), N°, 15. III 1890, 62; B. Hrabak, *Venecija i bosanska država*. "Istraživanja" XII, Novi Sad 1989, 437.

[350] T. Raukar, *Zadar u XV stoljeću*. Zagreb 1977, 67, 146, 164, 178, 200; Isti, *Dalmatinski grad i selo u kasnom srednjem vijeku*. "JIČ" br. 1-2/1974, 43-44.

godine, i to na imanjima knezova Nelipića, poimenice u župama ili knežinama Cetini, Posušju, Petrovom Polju (grad Ključ), oko grada Zvonigrada, na Zrmanji, pa oko gradova Omiša, Klisa i Kamičca. Ti su Vlasi pomagali Nelipiće u borbi s Mlečanima, pa su stoga uživali posebne privilegije. Kad je posle smrti poslednjeg kneza Nelipića, Ivaniša (1434) njegovu baštinu preuzeo zet mu Ivan Frankopan, on je boraveći u Klisu (18. marta 1436) izdao Vlasima u župi Cetini povelju na kojoj je za njih predvideo poseban status. Akt je napisan na hrvatskom jeziku i ćirilicom, te treba smatrati da su ti Vlasi već govorili slovenski. To bi možda potvrđivala i njihova imena (Viganj Dubravčić, Ninoje Sanković, Toma Ročević, Matijaš Vukčić, Milić, Ostojić, Dragić Prodanić, Blaž Kočić, Hrelja Golešević, Vukat Vojnović, Ivaniš Grobačić, Budan Grubišić, Bilosav Dražević, Jelovac Draživojević, Radivoj Vitković, Bulat Kustražić, Ivan Poznanović). Dodeljeni statut razlikuje Vlahe od Hrvata i Srba, te se mora zaključiti da se ti Vlasi ne mogu pribrojati ni Hrvatima, ni Srbima. Starešine tih Vlaha, katunari, nazivani su i 'dobrim mužima' i 'dobrim vlasima'. Ti cetinski Vlasi imali su i svoga kneza za celu cetinsku župu (Mikluša Dehojevića). Gotovo u isto doba kad Vlasi na Cetini, i Vlasi u Lici dobili su svoj status (1433). Ti Vlasi na severnim ograncima Velebita imali su svoju opštinu. U jednom aktu koji su izdali franjevačkom samostanu više današnjeg Metka nalazimo imena članova tamošnjeg vlaškog "stola": knezovi Antun Tukvić i Ivan Herendić, vojvoda Paval i sudije: Dian (Dejan) Mišković, Juraj Ružić, Matijaš Vlković i Mataš Jelčić; ostali Vlasi koji se javljaju svojim imenima su: Matul Rubanović, Mikula Mulgašić, Ivan Sopković, Milota Plavišić, Lukač Milutinović, Tomaš Aladinović, Franko Danilović, Šimun Bilković, Grgur Bekošević i Bartul Čeprnić.[351] Prezime Čeprnić ukazuje na hercegovačko poreklo člana te porodice.

V. Klaić je raspolagao i dokumentima o Vlasima oko Zrmanje 1486–87, za koje je prema imenima sudio da su već bili pohrvaćeni. Zvali su se: Radič Guljević, Mozgota Guljević, Radmil Babić, Radovan Skalić, Matija Terehimčić, Toma Kalčić. Za razliku od ovih, Čići oko Pazina u Istri (1463) bili bi mu nepohrvaćeni. Čićka zemlja za neke koruške funkcionere prostirala se između Hrvatske i Bosne.[352] Ti Nemci očigledno da nisu pravili razliku između poslovenjenih i romanskih Vlaha, te

351 V. Klaić, *Povijest Hrvata*, knj. V. 26-8.

352 Isto, 28.

su kao Čiće smatrali Vlahe u današnjoj severozapadnoj Bosni. Dok se za Bukovicu i Liku može reći da su predstavljale jednu zonu bisesilnog stočarenja, Zadar sa svojim distriktom i susednim gorjem predstavljao je drugu zonu, šibenska rivijera sa svojim planinama dinarskog sistema treću itd.[353] S prvim turskim prodorima i, naročito, likvidacijom hrvatske župe Luke, veći deo zemljišta i oko samog Zadra bio je neobrađen i predstavljao je prostor za ispašu.[354]

Najpre treba utvrditi da stanovnici dalmatinske Zagore, na primer Bukovice, pa u velikoj meri i Ravnih Kotara nisu starinačko nego doseljeno stanovništvo. Tu konstataciju treba učiniti zato što u nauci postoji neobavešteno mišljenje i poznatih istoričara da su Vlasi autohtono stanovništvo Dalmacije, koje se relativno kasno poslovenilo.[355] Isto tako, treba odmah odbaciti neobavešteno mišljenje starijeg mletačkog istoričara N. Bereganija, koji za Morlake (za koje kaže da su se u drevna vremena zvali Mazaci ili Mazli) smatra da su se naselili u severnoj Dalmaciji s planine Morlake, tj. Velebita,[356] mada je u vreme njegove mladosti, tj. u Kandijskom ili u Morejskom ratu dosta vlaha zaista sišlo iz Like i Krbave u Dalmaciju. Isto tako, treba odmah ustanoviti da Vlasi (vlasi) u razna vremena pa i u isto doba nisu bili istog etničkog porekla, iste veroispovesti, niti su u severnu Dalmaciju došli s iste strane, ni u isto vreme.

U severnoj Dalmaciji, u prvoj polovini XV stoleća nalazimo trovrsnu situaciju sa tzv. Vlasima. Prvo, da se vlaškim poslom, tj. biregionalnim stočarenjem bave ljudi za koje se ne kaže da su Vlasi; drugo, postoje Morlaci koji više ne žive u katunima nego po ratarskim selima, ali su zadržali svoje etnografsko ime; treće, postoje vlaški katuni, do 1390. izuzetno retki, a od 1390. sve češći. Prvu kategoriju stočara čine apsorbovani Vlasi, drugu poluapsorbovani, a treću došljaci, koji će svoju vlašku oznaku dugo zadržati i u novoj sredini, jer su došli u velikom broju i pod uslovima da više nisu mogli biti tako apsorbovani kao oni ranije.

---

353 M. Mirković, *Plemensko društvo*, 250.

354 U. Monti, *Relazione di Dalmazia (1558). "*Archivio storico per la Dalmazia", anno IV. vol. VI, fasc. 35, Roma 1929, 603.

355 F. Krones. *Grundriss der österreichsche Geschichte*, Wien 1882, 432. – Isto mišljenje izrazio je i R. Lopašić (*Hrvatski urbari* I, Zagreb 1894, 1). – Kako to mišljenje odgovara "kontinuitetlijama", oni citiraju Lopašića, a još bi pre citirali Kronesa, da znaju za njega.

356 N. Beregani, *Historia delle guerre d' Europa della comparsa dell' armi ottomane nella Hungaria all' anno 1683*. Parte I, Venezia 1698, 121.

Nesumnjivo je da su postojali stari Vlasi još u hrvatskoj državi pre 1102, da su bili ne samo slobodni stočari nego i zavisni, na primer od splitske crkve, da su se etnički i po načinu svog zanimanja, ali ne i po veri razlikovali od hrvatskog stanovnišva. Neki stariji hrvatski naučnici, kao Petar Skok, u njima je video sigurno latinizirane starobalkance, pa je na celom prostoru od via Egnatiae (tj. Drač-Solun), severno od Skoplja i zapadno od Sofije, pa preko severne Bugarske do Crnog mora video sferu latinskog jezika, koji se utvrđivao ne samo preko rimskog državnog uređenja i aparata i vojske, nego i italskim doseljenicima.[357] Nema sumnje da su u planinskim krajevima dela Hrvatske i Dalmacije neki starinci mogli govoriti nekom varijantom latinskog jezika, različitom od italijanskog i latinskog književnog, ali iz toga ne izlazi da su svi starinci bili Romani, pa ni romanizovani Iliri.[358] Vlasi s hrvatskog državnog prostora i otuda poreklom su tokom dugog vremena, do početka XIV veka poslovenjeni i apsorbovani, i više se nisu javljali pod vlaškim imenom, mada su se i dalje bavili biregionalnim stočarenjem.[359] Kako se vlaško ime javljalo u severnoj Dalmaciji i dalje, treba zaključiti da su u pomenuti prostor došli s kakve druge strane novi Vlasi, koji nisu predstavljali domaće starosedeoce, mada su bili starobalkanci. Tako se insistiranje na starosedeocima nikako ne poklapa s drugim kontinuitetom nekih nedoučenih autora. Poznati dalmatinski istoričar Đuzepe Praga nalazi u drugoj polovini XIII veka na obroncima dinarskih planina doseljenike, još uvek romanofone i pravoslavne Vlahe stočare.[360] Oni se u stanju u kome su došli nisu mogli održati, nego su najpre pokatoličeni, a potom su se razišli iz katuna i postali oni Morlaci o kojima je rečeno da predstavljaju drugu kategoriju, tj. poluslavizovani Vlasi. Treba pretpostaviti da je reč o tesalijsko-epirsko-makedonskim katunima koji se nisu zadržali u Hercegovini, nego su krenuli dalje na severozapad. Isto tako, ne treba isključiti mogućnost da se oni iz severne Dalmacije nisu dalje uputili na severozapad, na primer, kopnom ili preko kvarnerskih otoka, te našli u Istri, gdje su uslovi za stočare tada bili povoljniji nego u severnoj Dalma-

---

357 P. Skok, *Dolazak Slavena na Mediteran*, 19–20, 22, 25, 43. – Prema jednom mišljenju "Vlah" je za stare Hrvate bio svaki starosedelac. (M. Vrsalović, *Hrvatska na otoku Braču*. "Hrvatsko kolo" X, Zagreb 1929, 139.

358 K. Jireček. *Istorija Srba*, knj. I, Beograd 1952, 86–7.

359 B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI stoleću*. "Benkovački kraj kroz vjekove", knj., I, Benkovac 1988, 253.

360 G. Praga, *Storia di Dalmazia*, 151.

ciji. Miklošič, naime, smatra da su Čići poreklom makedonski Vlasi, jer slovenske reči koje su oni upotrebljavali nisu poticale ni iz slovenačkog, ni iz jezika Hrvata i Srba, nego jedino iz makedonskog, odnosno bugarskog.[361]

U XIV veku, kad postoji sačuvana građa primorskih gradova i dosta publikovanih povelja, vlaško ime nije u severnoj Dalmaciji retko, ali do 80-ih godina nema zapisa i o vlaškim katunima. U vreme Anžujaca, po dalmatinskim varošima se dosta tražio vlaški sir.[362] Vlahe su terali sa šibenske teritorije (1383) i pored Vlaha s gradskog područja navode se, pored Šibenika i Vlasi Ivana Nelipića, s Cetine, koji su mnogo štete nanosili svojom stokom i pljačkom.[363] Nepominjanje katuna značilo bi da Vlasi obično (osim onih s Cetine) nisu više ni živeli u njima, nego su se naseljavali po stalnim naseljima i počeli baviti i ratarstvom i urbanim zanimanjima, te su se nalazili u početku procesa apsorbovanja. Njihovo dalje etničko dediversifikovanje sprečili su novodoseljeni Vlasi od 80-ih godina XIV i u XV stoljeću. To apsorbovanje se obično vezuje za pojam teritorijalizacije Vlaha. No, u vezi s tim načinjeni su pogrešni zaključci u našoj nauci u slučaju hercegovačkih Vlaha, kad je njihova teritorijalizacija isključivo vezana za kraj XIV i, naročito, za prvu deceniju XV veka. Tada je nesumnjivo trajala jedna takva teritorijalizacija koja se može pratiti podacima Dubrovačkog arhiva. Međutim, svako apsorbovanje i hercegovačkih i drugih Vlaha i u ranijem vremenu obavljeno je teritorijalizacijom, jer je to bio stalan istorijski proces i pre počtka XV veka. Kako bi, inače, nastali “Sloveni” u Hercegovini i “Hrvati” u dalmatinskoj Zagori koji se bave biregionalnim stočarenjem i prodajom stočarskih proizvoda? I sama Hercegovina bila je velika imigraciona oblast, u koju su, zbog bliskog mora i dobrih zimskih i na planinama graničnim s Bosnom izvrsnih letnjih pašnjaka, a slabo razvijenog feudalizma, stalno dolazili vlaški katuni iz Metohije i Albanije, a od 30-ih godina XIV veka i iz uže Bosne, zajedno s prodorom bosanske vojske prema moru (vojske

[361] F. Miklošič, *Über die Wanderungen der Rumenen in den dalmatinischen Alpen und in den Karpaten*, Wien 1879, 1–2.

[362] N. Klaić – I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*. Zadar 1976, 432.

[363] *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*, studii et opera, G. Fejer, t. X, vol. VIII. Suppl. Budae 1803, 123–5. – Vlasi iz Skradina su i pre 1381. nanosili štete Šibenčanima, kupovali su njihova imanja i, uz Hrvate, dolazili su kao trgovci da kupuju i prodaju (*Šibenski diplomatarij*, za tisak priredili: J. Barbarić i J. Kolanović, Šibenik 1986, 84–5.)

koju su oni znatnim delom i sačinjavali). Upravo ti srbijansko-makedonski Vlasi će zatečene Vlahe u Hercegovini poromaniti, a bosanski Vlasi će i te i starije hercegovačke posloveniti.[364] Najstariji sloj vlaških katuna Hercegovine, naime, bili su starobalkanskog tipa, etnički u znatnijoj meri arbanaški i doseljeni iz arbanaških krajeva.

Bosanski Vlasi dolaze i u kopnenu Dalmaciju, uporedo s nastojanjem bosanskog kralja Tvrtka I da ovlada Dalmacijom. U spisima zadarskih notara zapažen je 80-ih godina samo katun Tenišić (Tenešić) (1384),[365] nepoznat takvim imenom u tadašnjoj i kasnijoj Hercegovini. Serijska pojava katuna od 1390. je u vezi s kosovskom bitkom. Ti katuni su, naime, pobegli pred turskom najezdom iz krajeva koji su mogli biti na udaru Turcima (naročito Polimlje i jugoistočna Bosna), no svakako van Hercegovine. Izgleda da su bosanski Vlasi ranije poslovenjeni nego Vlasi iz drugih dinarskih krajeva, ali da se nisu teritorijalizovali zbog mogućih privrednih uslova (slobodnije kretanje), nego su ostali u pokretljivijim katunima.

Katuni u severnoj Dalmaciji u poslednjoj desetini XIV stoleća bili su: Krajšići (Krajčići) 1393, (sa boravkom verovatno oko Nadina)[366], Grkavci s katunarom Pripcem (1398, verovatno sa zimskim staništem prema Zadru)[367], Golci (1399)[368], Sokovići, katun Brajka, Mrvčići, Vraktići, Vratkovići (februara 1400).[369] Svi ti katuni, osim jednog, nisu bili iz Hercegovine, nego iz Bosne ili tadašnje Hrvatske (koja je obuhvatala ne samo Liku i Krbavu, nego i Donje kraje, tj. današnju Bosansku krajinu). Za Brajkov katun, međutim, treba pretpostaviti da je iz Hercegovine i to zato što se u njemu pominje jedan Diklić, a rod Diklića bio je iz Žurovića (iznad Dubrovnika, prema Trebinju). Hercegovački katun bio je i katun Čeprnje (1401).[370] U zadarskoj arhivskoj građi jedno stanište bliže Zadru i bolje poznato beleži se prosto kao Katun. Treba pretpostaviti da je tu reč o katunu s teritorijalizovanim Vlasima. Iz toga staništa donošen je sir u Zadar, a ljudi su se iz njega zaduživali u susednom gradu. Po imenima

364 B. Hrabak, *Razgranavanje*, 184–5, 190, 191, 196 (katun), 193 (1330).
365 Historijski arhiv u Zadru (u daljem tekstu: HAZd), Atti del notaio, Articutius de Rivignano, busta IV, fase. I, 55 od 15. VIII 1384.
366 Isto, busta I, 87'–88.
367 N. Klaić – I. Petricioli, n. d., 405.
368 HAZd, Articutius, busta II, fasc. II, 106.
369 Isto, 119' i 142.
370 Isto, fasc., 249, 27. Dž 1461.

su iz toga katuna zabeleženi: Branko Civitetić (koji je poslovao s jednim Pažaninom, verovatno u vezi sa solju), Nikola Bratojević i Miloje Soluslavić (?), braća Danijel, Konstantin i Bogavac, sinovi Nikolini.[371] Može se dozvoliti da su pomenuti katuni došli u severnu Dalmaciju iz Polimlja i jugoistočne Bosne. Treba reći da su Vlasi u državi Tvrtka I važili kao vojnički elemenat, te ih je on slao u pomoć i Dubrovčanima.[372]

Poznato je da su se Vlasi dosta lako razaznavali i po ličnim imenima od ostalog, recimo hrvatskog stanovništva, koje je obično imalo hrišćanska, a manje narodna imena. Pa i kad je reč o narodnim imenima, neka su kod njih bila posebno u modi koncem XIV i početkom XV stoleća. Kad primaju hrišćanska imena, odaju ih prezimena.[373] Najčešće narodno ime im je bilo Radmil, a češća Utješen, Radovan, Stojko, Ratko, Milovac, Vukmir, Bogavac, Radojko, Milan i Miloje, a javlja se ponekad i Putnik. Od hrišćanskih imena najviše cene Nikolu, a sreće se i Ivan, pa i Konstantin, koji očigledno upućuje na istočnu crkvu. Nikola je zaštitnik putnika i trgovaca i nije slučajno bio popularan kod Vlaha. Češće žensko ime je Stanislava. Od prezimena rodova treba pomenuti: Bratojević, Hrvatinić, Draškić, Baldinović i ređa kao Prvitčiković i Nigutković.

Talas dolazaka (i u arhivskom materijalu javljanja) vlaških katuna trajao je i prve dve decenije XV veka. Prema Zadru zabeleženi su: katun Janka (Đanka) (1402), katun Branovac (1403),[374] katun Ivana Mrvšića,[375] katun Sempka Kandidatića,[376] katun Ratkana Vizića (1408),[377] katun Vlatka Gleđevca (1410)[378], katun Braničića (1404, verovatno negde oko Vranskog jezera), katun Behošević (možda Belošević, 1404),[379] pome-

[371] Naučna biblioteka u Zadru. Registi dell' Archivio notarile di Zara. "Manuscritti", N° 16532. 461/IV, sv. I, 1/VII, sv. III bis/I (27. X 1395), III bis/I, 3 (12. X 1395 i 14. XII 1395, 23. XII 1395); III bis/I, 18. VII 1395).

[372] *Cronica ragusina Junii Resti item Joannis Gundulae*, digessit Sp. Nodilo, Zagreb 1893, 165.

[373] Vid. Primere: R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*, knj. III, Zagreb 1943, 7; isti, *Hrvatski urbari*, 212, 381, 382, 408–9.

[374] HAZd, Atti del notaio, Vannes quon. Bernardi di Firmo, busta I, Fasc. II, f. 300 (6. VII 1402) i 437.

[375] HAZd, Atti del notaio, Theodoro de Prandino, fasc. III. F. 29.

[376] HAZd, Petrus de Sercana, fasc. XII, f. 413.

[377] Isto, fasc. XII, f. 404.

[378] HAZd, Cristoforo Zeno, f. 20.

[379] HAZd, Johannes de Trotta, fasc. II.

nuti Katun (1405),[380] katun Danijela (1411, 1413),[381] katun Milgosta Ogolca (1411) i katun Vilkote (1420),[382] Milonjin katun (1413),[383] katun Mrvac,[384] katun Aladina Grkavca (1410, verovatno negde kraj Nadina).[385] Imena Sempko i Vilkot očigledno nisu narodna slovenska i zvuče romanski. Od svih tih katuna, moglo bi se tvrditi da je iz Hercegovine samo katun Gleđevac, pa možda i katun Aladina Grkavca, s obzirom na ime Aladin koje se ne sreće kod bosanskih, ali se izuzetno može naći kod hercegovačkih Vlaha. Ako ime katuna zabeleženog kao Behošević valja čitati Belošević, zapaziti je ekavsku formu, koja ne bi upućivala na tada već pouzdano ijekavsku Hercegovinu, nego taj katun poreklo treba da veže za Bosnu, Donje kraje, Liku ili Krbavu, koje oblasti tada još nisu bile ijekavske.

Kad je reč o hercegovačkim Vlasima, treba reći nekoliko napomena. Ako ima više katuna sa starobalkanskom, etnički verovatno arbanaškom osnovom, ne znači da su preslovenski starinci Hercegovine obavezno bili Arbanasi, a ne već romanizovani Iliri, i to zato što je Hercegovina bila pre 1330. pogranična, pa i tranzitna oblast. Kad je feudalizam naglo napredovao u susednoj Albaniji, uključivanjem severne Albanije u nemanjićku državu, katuni su se sklanjali u susedne oblasti sa slabije razvijenom feudalnom vanekonomskom eksploatacijom. Takva oblast je bila nekadašnja mnogo prostranija Hercegovina. Neka su bratstva možda namerno dovedena od strane srpske vlasti, kako za neke katune kod Dubrovnika pretpostavlja Đurđica Petrović. Većina hercegovačkih katuna došla je iz Srbije i Albanije, i to dolazeći iz glavne vlaške oblasti na Balkanu, iz Tesalije i Epira. Kad su ove zemlje bile pritisnute razvijenijim tipom vizantijskog feudalizma, tamošnji Vlasi su bežali u Makedoniju, Bugarsku i Srbiju, gde je socijalni sistem bio manje nepodnošljiv za stočare. Naseljavanju stočara iz Tesalije i južne Albanije doprineo je i makedonski vladar Samuilo. Njegovog brata Davida ubili su (976) vlaški nomadi. Vizantijski istoriopisac Kekavmen zabeležio je za 985–6. godi-

[380] Isto, fasc. II, f. 53’.
[381] HAZd, Christoforo Zeno, 42’–3’.
[382] HAZd, Bartolomeo de Sercana, fasc. II.
[383] HAZd, Petrus de Sarcana, fasc. II. – Na Pagu je, ipak 1289. postojao lokalitet Vlašići, sa obradivom zemljom, vinogradima i pasiština (*Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279–1308*, prepisao M. Zjačić, Zadar 1959, 102, 225).
[384] Isto, 14’; N. Klaić – I. Petricioli, n. d., 419-20.
[385] HAZd, Christofo Zeno, f. 40.

nu da je Samuilo prilikom zauzeća Larise poveo mnogo vlaškog stanovništva iz Tesalije i naselio ga u dubinu svoje države, što bi moglo da bude negde u Polimlju. Tu je u doba Tvrtka I bilo oko sto vlaških katuna. Kad je pod Nemanjićima i u srpskoj državi došlo do ubrzane feudalizacije, stočari su bežali na razne strane, pa i prema manje razvijenoj graničnoj Hercegovini. Niz rodova, pa i predmeta u Hercegovini i Konavlima upućuje na grčko poreklo iz Tesalije. Svuda gde ima Vlaha ima Sopota i Njegoša. Sopot je novogrčki – potok, vrelo. Tako se zvao jedan veliki rod, naseljen u prvoj polovini XV veka između Bileća i Nikšića, koji se u XVI veku, preko Bukovice, naselio oko Plitvičkih jezera; to su današnji Šuputi. Žurovići kod Trebinja su iz Žura kod Prizrena (1330). Mirilovići imaju traga u dečanskoj povelji iz istog vremena, Psodera ima i u južnoj Makedoniji. U Hercegovini nalazimo imena karakteristična za Vlahe u Makedoniji i Srbiji, kao: Oliver, Dejan, Brajan, Staver, German, Strez, Milten, Strahinja i izrazito romanska – Balduin i Paskaš. Riđani su verovatno Ohriđani, koji su, prema M. Filipoviću, neko vreme živeli među Mirditima (do 1250. pravoslavnim). Ti tesalijsko-epirski Vlasi doprineli su romanizaciji starijih hercegovačkih katuna.[386]

Vlasi koji su dali naseljima ime Srb na Uni (pre sredine XV stoljeća[387] i u Lici došli su iz pograničnih delova tadašnje Srbije. Za vreme dve generacije raniji katun se mogao teritorijalizovati, te se stanovnici naselja više i nisu zvali Vlasima. Ne bi, prema tome, stajala pretpostavka Ive Pilara[388] i uopšte hrvatskih nacionalista da su svi pravoslavni Vlasi tek u hrvatskim krajevima, preko pravoslavne crkve, primili srpsko etničko ime. Oni iz pograničnih krajeva Srbije već tada su tako nazivani i kad su krajem XIV veka došli, mada su bili Vlasi i stočari. To potvrđuje i već navedeni Klaićev podatak za Cetinu iz 1436. godine, gde je reč, takođe, o stanovništvu koje živi izmešano s Vlasima. Katuni koji su došli s područja srpske države bili su isključivo pravoslavni, oni iz Hercegovine, naročito zapadne bili su već katolici, dok su Vlasi iz Bosne mogli biti i bogumili.

---

386 B. Hrabak, *Razgranavanje,* 184–5. – Postoji mišljenje da je poznati izumitelj Nikola Tesla rodom iz Hercegovine, iz plemena Banjana, i da se njegova porodica zvala Komnenovići (za koje drugi misle da su arbanaškog porekla).

387 Jedna devojčica iz Srba postala je 1454. sluškinja jednog Riminijca, u Zadru (HAZd, Atti del notaio, Simon Damiani, busta III, fasc. IV, 1383 od 27. VIII 1454. (490 mletačkih libara za pet godina službe).

388 L. v. Südland, n. d., 46.

Posle prvih pomena katuna u zadarskoj notarskoj građi nastaje veća pauza u pogledu javljanja katuna, pri čemu pomena Morlaka izvan katuna ima dosta. Tek 40-ih godina XV stoleća javio se novi val pridošlih i postojećih katuna u orbitu zadarskih beležnika. Od ranije označenih katuna javljaju se Vizići, a od novih katun ser Franka Danilića (1444),[389] katun Marčića (Marića, 1443),[390] katun Matijaša Vukotića (1444),[391] katun Brajinovaca (1444)[392] i Mihurci (1444).[393] U jednom sporu navedena su četiri katunara koji su imali da presuđuju kao arbitri: Pavle Radeljević, Tomaš Rupinović, Matijaš Gupčić (tačnije Golčić) i Franul Ostičić.[394] Rod Radeljevića bio je svakako iz Hercegovine. Rupinović je možda pogrešno zapisan Rubanović, čiji je rod 1433. zabeležen u Lici. Poslednji zabeležen s vlaškim sufiksom možda je još bio dvojezičan. Stankovići, koje N. Klaić beleži oko Klisa 1436, takođe su morali biti Vlasi naseljeni iz Hercegovine. Pomenuti Vizići, prema nekima, bili bi arbanaškog porekla, te zato takođe iz Hercegovine. Vlasi Pustonjaci (1448), od kojih su se neki naselili u selu Maljinama (zadarski distrikt) izuzetno su zadržali pravoslavna imena (Kostadin), te treba pretpostaviti da nije proteklo mnogo vremena od njihovog dolaska iz Polimlja ili Hercegovine. Čudomirići su označeni kao "de loco", što bi značilo da su već teritorijalizovani. Iz te decenije beleže se još: katun Tomaša Milotića (1448), Franka Danilovića (1449), katun Marka Livojevića (1449)[395] i Antola Krajčića (1449).[396] Davanje katunaninu plemićki predikat "ser" značilo bi da je bio vrlo ugledan, a možda je i stekao kakvu feudalnu titulu od vladara.

Od sredine XV veka opet prestaju pomeni katuna, jer su pomenuti katuni iz 40-ih godina podvrgnuti nagloj teritorijalizaciji.

Navedeni su samo podaci iz spisa zadarskih notara. Slično je bilo i prema drugim gradovima, posebno prema Šibeniku i Trogiru, ali i sa dalekim severodalmatinskim otokom Rabom. Naseljeni po ugovoru stočari zabeleženi su 1438, kad je jedan stočar imao prava dovući 500

389 HAZd, Bartolomeus de Sercana, busta I, fasc. II/1.
390 Isto, busta I, fasc. II/6, f. 258–8.
391 Isto, fasc. II–8, 368.
392 Isto, fasc. III–1.
393 Isto, III–3, 137–7'.
394 Isto, busta I, fasc. II–10, f. 126'–'.
395 HAZd, Simon Damiani, busta I, fasc. II.
396 Isto, busta III, fasc. III–4, 25. V 1448 i 15. VIII 1449.

ovaca.[397] Na otok dolaze Vlasi s Velebita, obično od Karlobaga. Od katuna su zabeleženi Ružečani ili Roženci (1480, 1495),[398] Vlasi Bumbarići (1494),[399] katun Hlapovića (1495).[400] Javno se na Rabu i jedan hercegovački katun – Krasojevića (1495)[401]; jedan od krasojevićkog katuna zvao se Đurađ Bršić, a drugi Mihovil Rajković; taj drugi je svakako rođen na Rabu ili u susednoj Hrvatskoj, jer je Mihovila bilo samo među katolicima, Hrvatima, a ne i među hercegovačkim Vlasima; Đurađ je, pak, karakteristično ime hercegovačkih Vlaha. Kako je Mihovil, bez sumnje, bio već u godinama, treba pretpostaviti da je naseljavanje Krasojevića, takođe, obavljeno na Rab krajem XIV stoleća. Prema jednom mišljenju, Vlasi na kvarnerskim ostrvima, posebno na Rabu i Pagu do sredine XV veka, nisu bili oni Vlasi s kojim su Turci nešto jasnije vršili pritisak prema Zadru, nego neki domaći, hrvatski.[402]

Na Rab su primani i Vlasi iz velebitskih skupina, ali pojedinačno, na primer iz katuna Staniska; jednom velebitskom Morlaku (Đurđu Benšiću) jedan patricije prodao je konja.[403] Mnogo više podataka ima o Vlasima Mersinović, sin Biloša – Grgur je bio omiljeno hrišćansko ime katoličkih Vlaha, na Rabu ima izvan katuna, tj. poluapsorbovanima, kojima se prodaju ili ustupaju na obradu parcele ziratne zemlje, vinogradi i pašnjaci, vino ili koze, ili kad se kao kmetovi smeštaju na zemlju.[404] Na susednom Krku naselio ih je Ivan Frankopan i tu su imali svoje posebne sudije (1465); jedan od njih bio je i Gregor Bodulić, potomak, takođe, vlaških sudija.[405] Zanimljivo je da njegovo prezime upućuje da je sin Bodula, tj. starinačkog stanovništva primorskog pojasa Dalmacije, mada je očigledno da je pravi Vlah, čak iz uglednog roda. Vlasi na susednom Pagu sumnjičeni su za razbojništva, naročito kad su u pitanju stoka i so.[406] Morlaci s tih otoka preseljavali su se, kao stočari i primitivni ratari,

[397] S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* (u daljem tekstu: *Listine*), VIII, Zagreb 1886, 268.
[398] HAZd, Notarski spisi općine Rab, kutija I/9, 201 i V, 268’.
[399] Isto, kutija II, 262’.
[400] Isto, kutija V, 268.
[401] Isto, 286’.
[402] O. Randi, *La Jugoslavia*, Roma 1922, 5.
[403] HAZd, Notarski spisi općine Rab, kut. VII/2, 2, 27’ od 8. XI 1501. Grgur.
[404] Isto, VII–13, 37’ od 6. VIII 1508.
[405] Isto, kut. I/7, 35; I. 146; II. 35’, 65, 256 (selo Gredica, slovenske sudije), 386, 457’, 624’: III, 991; IV/5, 2’; 120, 179; V, 179, 254’, 266: VI/9–3, 131.
[406] I. Kukuljević – Sakcinski, *Acta croatica*, Zagreb 1863, 97.

u Istru. Za vreme rata 1648. ponovo su došli s ostrva, dolazeći iz pravca Zadra i Splita, i to iz Bosne.[407] Šibenička opština davala je dozvolu za dolazak u grad kako Morlacima tako i Hrvatima (1450),[408] koji su bili u istom ekonomsko-socijalnom položaju, tj. bivši a tada apsorbovani Vlasi. Kad je Petar, brat bana Matije u Klisu (1437), pravio ugovor s Mlečanima, morao je prihvatiti obavezu da neće primati Morlake. Oni su važili kao zločinci i u zadarskom kraju (1447).[409]

Kad je reč o Rabu, na otoku su živeli i preseljenici iz Bosne, tu došli pre pada Bosne, kao stočari Morlaci i drugi. Stipan zvani Bosna bio je (1443) pastir, dakle apsorbovani Vlah, koji je najpre na ostrvo mogao dolaziti u zimskom delu transhumance; njegovog zeta je jedan rapski plemić naselio i obezbedio mu pašnjak.[410] Stipanu je jedan pop dao u godišnji zakup vola (1460), što znači da se bosanski stočar pretvarao u ratara. Godine 1470, neki Pavle Bosna bio je isluženi famul.[411] Neka Bosanka Roksa (ili Ruža) zabeležena je (1478) kao sused nekog seljana.[412] Mato iz Bosne bio je (1479) stanovnik Raba. Petar Stifanović iz Bosne bio je mornar, kao i Rado iz Bosne.[413] I po gradovima Dalmacije bilo je pojedinačno doseljenih Bosanaca. Veselko Gravičić (Radoslavov) dao je svog sina nekom Italijanu iz Čezene, naseljenom u Zadru, da ga služi pet godina i da ga načini hrišćaninom, pošto je bio pagan (verovatno bogumil).[414] Žena nekog Stanka iz Sklavonije u Zadru (1289) zvala se Bosna.[415]

Turci su se dugo umeli služiti uslugama pokretnih Vlaha, te su ovi predstavljali pretežan deo turske vojske, čak i pri opsadi gradova, kao što je bilo Jajce 1501. godine.[416] Ipak, od početka XVI veka, Vlasi, nezadovoljni gubitkom ranijih povlastica, a obogaćeni trgovačkim prometom s dalmatinskim varošima, počinju da napuštaju sultanovo carstvo i da prelaze u mletačku Dalmaciju. Jedna grupa Vlaha, iz Bosne prihvaćena

---

407 *Listine* IX (1890), 448, 449.
408 G. Marz, *Adriafrage*, Berlin 1933, 129.
409 *Listine* IX, 354.
410 Isto, 96, 258.
411 HAZd, Notarski spisi općine Rab, kut. I, 15 i 136.
412 Isto, I, 1. 5'.
413 Isto, kut. IV/5, 151.
414 Isto, kut. VI/2, 96'; kut. V. 264 i 261'; II, 642.
415 Naučna biblioteka u Zadru, Regesta dell' Archivio notarile di Zara, Gurrin Ferramte, "Manoscritti" N° 16532, 461/IV, III bis/1, 12. IV 1396.
416 HAZd, Spisi zadarskih bilježnika I (1959), 164–5 (27. X 1289).

je (oktobra 1504) na šibenskom području.[417] U stvari, Vlasi su samo u većem broju nastavili da zimski deo transumance provode oko Vranskog jezera, na morskoj obali kod Biograda, oko Novigrada i Karina. Još više ih je bilo u šibenskom kraju. Vlaški katuni su naročito zimovali kod Bosiljine, a zatim su proterani, te su se mogli zimi, do Đurđevdana, zadržavati na dva mesta, jedan katun s istočne a drugi sa zapadne strane Krke.[418] Teranje Vlaha sa zimskih ispaša oko Šibenika odobrio je još Ladislav Napuljac svojom poveljom od 17. juna 1402, i tom prilikom je ustanovljena globa od sto dukata za prekršioca.[419] Specifičan vlaški mentalitet nastao je kao proizvod ratničkog i stočarskog zanimanja i manjka zrnaste hrane, zbog čega su se oni, siromašni, odavali i krađama. Vlasi sa svojim stadima nastavljaju da vrše pritisak na pašnjake i u drugoj polovini XV veka;[420] nanosili su štetu usevima i bili su skloni prisvajanju tuđih dobara, posebno u zatvorenim sredinama, kakva su bila kvarnerska ostrva.[421] No, štete i pljačke nanosili su (1470) Šibenčanima i Hrvati iz lučke županije, koje izvori više ne označavaju vlaškim imenom.[422]

Masovno naseljavanje, naročito hercegovačkih Vlaha, u severnoj Dalmaciji nastalo je 20-ih i 30-ih godina XVI veka, pošto je u lučkoj županiji u drugoj deceniji stoleća likvidirana ugarsko-hrvatska vlast. Tada je bilo puste zemlje i prema Zadru i Ninu (1528), ali su Turci s Vlasima radije upadali u vranski i nadinski kraj, pogodniji za naseljavanje stočara.[423] Morlaci su se i tada najradije kretali prema Nadinu i Novigradu.[424] Za turske Vlahe okolina Biograda na moru bila je posebno privlačna. Prema Skradinu pritiskao je vojvoda Dragor sa svojim Vlasima.[425] Katuni pored Novigrada oko 1520. već su bili stalno prisutni, a Vlasi iz njih odlazili su u Novigrad i tamo se zadržavali kao ljudi koje su varošani

---

417 V. Klaić, *Povijest Hrvata* IV, Zagreb 1973, 261.

418 *I diarii di Marino Sanuto* VI, Venezia, 82 od 21. X 1504.

419 *Šibenski diplomatarij*, 95–7.

420 L. Benevenia, *Una pagina di storia dalmata*, “Scintile” (Zara) N° (15. III 1890), 62.

421 *Šibenski diplomatarij*, 230, 314–5, 317, 319.

422 S. Mitis, *Note storiche dell’ isola di Cherso*. “Rivista dalmatica”, anno I, fasc. II, Zara 1889, 167: Naučna biblioteka u Zadru, N° 28264, MC N° 1772/II, M. L. Bujch*, Delle riflessioni storiche sopra il moderno stato civile ed ecclesiastico della città di Pago*, parte II, 1719, 153–4.

423 *Šibenski diplomatarij*, 333–5, 335–6.

424 *Commissiones et relationes venetae*, vol. II, 43, 42–3.

425 *I diarii di Marino Sanuto*, vol. LVI, 65–6 od 22. VII 1532.

poznavali.[426] Ti varošani nisu rado gledali na širenje došljaka, pa je bilo slučajeva organizovanja komplota protiv Morlaka, na primer nekih Šibenčana protiv Tome Miganovića i njegove vlaške družine.[427]

Vlasi nisu besciljno tumarali po u velikoj meri napuštenim predelima, nego su za njima išli Turci spahije, koji su ih naseljavali na tuđem, mletačkom zemljištu, a dizdari su organizovali pljačkaške družine za dalje teranje sa zemlje starosedelaca.[428] Do 1540. Vlasi su se masovno naselili između Skradina i Knina. Naselja u kojima su živeli sultanovi Vlasi, često i po dogovoru s vlasnicima zemlje, mletačkim državljanima, popisivači su te 1540. godine kao sultanova sela i uneli su ih u popisni defter. Tako su nastala sporna naselja između Mlečana i Turaka; najpre ih je bilo 33, godine 1543. već 49 i na zadarskom području. U tom zahvatanju posebno je bio agresivan nadinski bešli-aga Deli-Mehmed koji je navodno zapovest bosanskog namesnika Ulam-bega. Bešli-aga je zatim umanjio zahteve na 36 sela, u čiji je posed želio da uđe kao zaim. Jula 1550. opet je izbačeno na razinu međudržavnih odnosa pitanje graničnih sela; tada je turski zahtev stilizovan na 44 naselja na nekadašnjoj hrvatskoj međi, koja je grupa sela sa strane Turaka nazvana "Čitluk" (sela su imala da postanu funkcionerska dobra!). Te su granične raspre naseljavanjem Vlaha završene krajem 50-tih godina, kad je Mlečanima vraćeno (marta 1559) samo veliko selo Bićina. Predaju je obavio kliški sandžak-beg Ferhad.[429] Stvar time, ipak, nije bila likvidirana. Hamer piše da su Mlečani mirovnim ugovorom (marta 1573), posle Kiparskog rata, uspeli da im Porta povrati, posle velikog natezanja, pedeset sela koja su nekad pripadala Zadru, Zemuniku i Šibeniku.[430]

Dvadesetih godina nastavljena je turska najezda dalje na severozapad, te su u osmanlijske ruke prešli: 1522. Skradin i Knin, 1523. Bribir i Ostrovica, 1527. Obrovac.[431] Vlasi su naseljeni i u Bosanskoj krajini, tj. Oko Une, Glamoča i Srba. Vlasi iz tih krajeva obratili su se generalu Kacijaneru da ih primi u hrišćansku državu, pa su smešteni u Žumberku. Iz te godine postoji i beleška Benedikta Kuripešiča da su Bosnu naselja-

---

[426] Isto, vol. LV, 320.

[427] HAZd, Atti del conte di Zara, vol. I (Pietro Maecello), 182' (3. XII 1526); II, 20' (10. II 1520 m. v.).

[428] *I diarii di Marino Sanuto*, vol. LIV, 221–3 (7. I 1531).

[429] *Commissiones et relationes venetae*, vol. III, 239–40, 196 i 191.

[430] J. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, B. II, 430–1.

[431] B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja*, 240. oko 1530.

vali Srbi-Vlasi, koji su se javljali i pod imenom martolosa, a dolazili su iz beogradsko-smederevskog kraja.[432] Tako se u vrtlogu turske najezde, počevši još krajem XIV veka, od kosovske bitke ispremešalo stanovništvo prostranih krajeva od gornjeg Vardara do Zagrebačke gore.[433]

Neki Vlasi su napustili (1540) sultanovu zemlju i zatražili da budu naseljeni kod Biograda. Mletačke vlasti su ih prihvatile, ali ih nisu zadržale kod Biograda da se prema njima ne bi zaletali njihovi stari gospodari Turci, nego su ih prebacili u Istru, gde su Mlečani imali potreba za radnom snagom kod opravki nekih tvrđava.[434] Storija jednog hercegovačkog bratstva je pri tome zanimljiva. Boluni, koji se 60-ih godina XV veka nalaze u skupini Donjih Vlaha (kod Stoca) delom su preseljeni na mletačku granicu, te su uskočili Mlečanima i oni su prebačeni u Istru; tu su se priključili Čićima i ponovo se vratili romanskom jeziku. Jednu seobu turskih vlaha u Istri treba zabeležiti i 1558. godine.[435]

I u drugoj polovini XVI veka vlaško naseljavanje izvođeno je ka Ninu, Zadru i Šibeniku, kako iz današnje zapadne Bosne, tako i iz Like i Krbave. Ti će se naseljenici krajem XVI stoleća zbog haranja senjskih uskoka preseliti u manje izložen šibenski kraj.[436] Bez obzira na državne granice, vlasi dolaze na zimovanje na obalu zadarske ravnice i krajem XVI veka. Biregionalno stočarenje im je najbolje omogućilo da se provuku između Turaka, Mlečana i Senjana.[437] Uskočke otimačine su se kod istih grupa najpre sastojale od plena u ovcama, a kasnije u volovima, što je najbolji znak da su ovčari postajali ratari. Naseljavanje u krajeve blizu morske obale postojalo je i od 1580. Ti su vlasi dolazili iz dublje unutrašnjosti i bili su pravoslavne vere. Da bi došli do dobre zemlje blizu mora, postali su agresivan elemenat.[438]

---

432 G. Stanojević, *Južnoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI–XVIII vijeka*. Beograd 1970, 47: N. Milaš, *Pravoslavna Dalmacija*, Novi Sad 1901. passim; S. Pavičić, *Seobe i naselja u Lici*. “Zbornik za narodni život i običaje Južni Slavena” 40, Zagreb 1962, 101–2.

433 R. Lopašić, *Bihać*, 17; B. Kuripešič, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Sarajevo 1950, 54.

434 *Cvijićeva knjiga*, Beograd 1927. Seoba i etnički procesi u našem narodu.

435 C. F. Bianchi, *Fasti di Zara*, Zara 1888, 75; A. de Benvenuti, *Storia di Zara dal 1409 al 1797*, vol. I, Milano 1944, 112.

436 Isto.

437 B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja*, 254.

438 *Commissiones et relationes venetae* V. 214 i 245; 171 i 226.

Katunska organizacija oko Krke i Zrmanje pokazuje istu organizaciju kao u tadašnjoj središnjoj i istočnoj Hercegovini, tj. ona je postojala zbog uređivanja seobe i staništa na zimskim i letnjim pašnjacima, ili je obezbeđivala ljudstvo i stoku za prenošenje tereta u karavanskom saobraćaju. Letnja paša nalazila se na južnom Velebitu, na Dinari i Svilaji, a zimska pri morskoj obali. Od kraških polja, vlasi su naročito gusto poseli Petrovo polje (kod Ključa). Kao i u Hercegovini, zimska i letnja paša nisu bile sasvim blizu, te se nisu mogla obrazovati plemena kao u Crnoj Gori, nego se ostalo na katunima i na njihovom grupisanju u nahijske zborove. Na Cetini je rastojanje između letnjih i zimskih pašnjaka bilo manje, te su se tu katuni u ranijoj organizaciji održali do oko 1540. Vlasi oko Krke i Zrmanje zatekli su prirodne uslove koji su zahtevali napasanje na većim udaljenostima, te je to doprinelo dužem održavanju katunske organizacije.[439] Na letnjoj paši na južnom Velebitu susretali su se vlasi iz Like, Dalmacije i Bosanske krajine. Bosanski vlasi bili su od Uskoplja i njih su favorizovali sandžak-begovi. Za te letnje pašnjake, dalmatinski vlasi su ličkim vlasima obezbeđivali zimsko napasanje blaga, naročito oko Novigrada. Bilo je snežnih zima (na primer, januara 1555) kad se više tapkara tiskalo nego obično u blizini mora. Slično je bilo i sa vlasima u planini Tartaru, kojima je bilo blizu da se spuste na šibensku rivijeru ili oko Vranskog jezera. Ta ličko-dalmatinska sprega došla je do izražaja i u drugoj polovini XVII veka, u Kandijskom i Morejskom ratu, kad su se vlasi iz Like, Krbave, pa iz Glamoča i Livna naseljavali u Dalmaciji. To je bila druga velika vlaška seoba u Dalmaciju ličkih katoličkih i pravoslavnih vlaha i bosanskih pravoslavnih.[440] Održavanju katuna doprinele su martološke akcije (gde su katuni davali najmanje vojne jedinice), kiridžiluk (gde je katun davao jedan karavan) i komplementarna endogamija (koja se morala sprovoditi zbog normalnog razmnožavanja na bazi nekrvnog srodstva).[441]

U drugoj polovini XVI i početkom XVII veka, prema Zadru bili su naseljeni vlasi Parčići i Sudarevići (rođaci Bunjevaca), između Nadina, Vrane i Šibenika. Banjevci, Stankovci i Vratkovići, u Petrovom polju Mirkovići, Pastrohovići, Vrankovići i drugi, na Dobrom Polju, Vojnići (poreklom od Širokog Brijega u zapadnoj Hercegovini) i Vukićevići, iz-

---

439 B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja*, 255.

440 Isto, 255.

441 Isto, 256.

među Trogira i Šibenika – Ljubići, Vojihnići, Jelovčići, Gospići, Kablići, Radimići, Rusići, Sumići, Primilovići, Pocrnje i Tvrtkovići, a dalje na Cetini Zbiteljići. To više nisu bili katuni od 20, 30 i 50 porodica, nego grupe od više katuna istoga imena i porekla. Iz Hercegovine su pouzdano bili Primilovići i Pocrnje, a iz Bosne Tvrtkovići.

Iz Hercegovine su, pored Vojnića, svakako bili i Armenići.[442]

Jezički stručnjaci su došli do zaključka da jezik stanovnika naseljenog od Zadra do Knina pokazuje jezičke osobine Hercegovine istočno od Neretve.[443] Treba pretpostaviti da taj istočni položaj od Neretve nije bio sasvim uz reku nego nešto istočnije, u današnjoj istočnoj Hercegovini, na potezu Bileće-Gacko i Stolac-Trebinje. Taj zaključak lingvista bi govorio da je u velikoj seobi 20-ih i 30-ih godina XVI veka dominirao elemenat iz Hercegovine, a da su bosanski Vlasi više naseljeni u severnim, panonskim krajevima...[444]

---

442 Isto, 257.

443 Ž. Bjelanović, *Antroponimija Bukovice*, Split 1988, 18–9; P. Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd 1971, passim.

444 Bogumil Hrabak, *Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha u Dalmatinsku Zagoru u XIV, XV i XVI veku*. U ediciji: *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knjiga II, Arhivar, Beograd, 2003, str. 84-96. Ova rasprava prvi put je objavljena u izdanju: *Migracije i Bosna i Hercegovina* (Sarajevo, 1997, str. 67-87.)

Schwur der Blutrache bei den Morlaken.

Ivan Mužić

Vlasi i starobalkanska pretkršćanska simbolika jelena na stećcima

I.

1.
O problematici Vlaha i vlaha

Riječ *Włoch* potječe vjerojatno iz germanskog *Walhaz*, *Walh*.[445] Germani su imenom *Walah* nazivali Kelte koje su Rimljani zvali Gali.[446] U historiografiji se ističe kako podrijetlo Vlaha ni do danas nije riješeno jer o tome ni povijest, ni etnografija, ni lingvistika nisu dale jednoznačna objašnjenja i da zato "*s pravom možemo Vlahe nazvati zagonetnim narodom*".[447] Doseljenici sjeverno od Dunava mogli su pod pojmom Vlasi podrazumijevati više značenja,[448] ali je moguće i da su po doseljenju mnoge balkanske starosjeditelje tako nazivali. Izvanjska (nevlaška) svje-

[445] Tomasz Czarnecki, *Gotisches im Wortschatz des Polnischen*. Institut germanske filologije Univerziteta u Gdansku, Gdansk, rukopis, str. 10. Usp. V. D. Koroljuk, *Termin „Vološskaja zemlja" v rannesrednevekovih pismenih istočnikah*. U: *Etničeskaja istorija vostočnih Romancev*. AN SSSR, Nauka, Moskva, 1979, str. 10. Postoji mnogo različitih mišljenja o podrijetlu naziva Vlah. Usp. Karl Kaser, *Hirten Kämpfer Stammeshelden. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1992, str. 94-95.

[446] Branko Gavela, *Iz dubine vekova*. Tehnička knjiga, Zagreb, 1977, str. 237.

[447] Dragoslav Antonijević, *Obredi i običaji balkanskih stočara*. SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja, knj. 16, Beograd, 1982, str. 20-24. "*Ako posmatramo stočarsku vlašku etničku masu na Balkanskom poluostrvu možemo govoriti samo o dve potpuno različite etničke grupe: o Karagunima (tj. onih koji nose crne gunjeve) i Faršeriotima (čije ime potiče od mesta Faršeri u Albaniji, a nose isključivo bela odela)... Aromuni sebe često nazivaju jednostavno Vlasi*." (D. Antonijević, *Obredi i običaji,* nav. dj., str. 20-24.) Mišljenje D. Mandića da su Vlasi na Balkanu potomci od Rimljana koloniziranih Maura opovrgavaju rezultati antropoloških i antropogenetičkih istraživanja. (Usp. D. Mandić, *Postanak Vlaha. Nova povjesna istraživanja.* U: *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti.* HPI, Rim, 1963, str. 515-575. D. Mandić je ovaj rad objavio prvi put pod naslovom *Postanak Vlaha prema novim poviestnim iztraživanjima* u ediciji *Hrvatska misao,* sv. 18-19, Buenos Aires, 1956, str. 1-48.)

[448] Zaključivanje o tome veoma je teško. "*Na Balkanu, jedva da se može pratiti staro stanovništvo u unutrašnjosti, do približno IX. stoleća (južna Bugarska)*." (Iz pisma Đorđa Jankovića autoru iz Beograda od 8.-12. II. 1991.)

dočanstva upućuju da je ime Vlah od početka bio naziv za distinkciju ne-Slaven, ne-German i slično, a ne etnonim.[449] Nema potvrde da su se i oni balkanski starosjeditelji, koji su bili više-manje romanizirani, a koji su živjeli stoljećima na prostoru između između Dunava, te Crnog, Sredozemnog, Egejskog i Jadranskog mora, osjećali pripadnicima jedinstvenog etnosa. "*Vlasi su bili romanizovan elemenat, balkanski ali i nebalkanski. Oni su nastali na limesu i izvan Balkana, od Dačana, pridošlih Kelta, od Ilira, od tesalijske populacije i Tračana. Među balkanskim Romanima tokom srednjeg i novog veka bilo je znatnih razlika i u pogledu jezika i običaja, na primer između Romana od Kotora do Bojane (i u gradovima severne Albanije), između Romana u arbanaškim primorskim gradovima i tzv. Cincara kao i između Aromuna sa Pinda i onih iz meglenskog kraja. Ni danas u severoistočnoj Srbiji (severno od Rtnja, Homolje, Mlava) svi Vlasi nisu istog porekla niti su u isto vreme došli u svoja sadašnja staništa."*[450] U suvremenoj literaturi prevladavaju tri shvaćanja o Vlasima: da su Rumunji, da su potomci nekadašnjih stanovnika rimskih kolonija i da su romanizirani, odnosno latinizirani Grci.[451]

Rezultati antropogenetičke analize Vlaha, za koju su uzorci uzimani iz Albanije, Makedonije i Rumunjske, pokazuju da unutar Vlaha postoji velika genetička raznolikost.[452] Rezultati istraživanja potvrđuju da na primjer Vlasi i Grci u Tesaliji imaju relevantne antropološke razlike, a postoje sličnosti tih Vlaha sa zapadno-makedonskim tipom tako da treba tražiti podrijetlo tesalijskih Vlaha u Makedoniji.[453]

---

[449] Snježana Buzov, *Vlaško pitanje i osmanlijski izvori.* Povijesni prilozi, sv. 11 za 1992. Zagreb, 1992, str. 48.

[450] Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine.* Knjiga II, Beograd, 2003, str. 11.

[451] K. Kaser, *Hirten Kämpfer Stammeshelden.* Nav. dj., str. 48-53. Usp. i Vangel J. Trpkoski – Trpku, *Vlasite na Balkanot*. Nakladnik: Združenie prijateli na Vlasite od rodniot kraj, Skopje, 1986, str.10-12.

[452] Ivan Jurić, Recenzija (od 10. rujna 2006.) knjige I. Mužića, *Hrvatska povijest IX. stoljeća*, str. 3.

[453] "*Die Walachen Thessaliens im Vergleich zu ihren benachbarten nicht-walachischen Bevölkerungsgruppen*". Dissertation. Vorlegert von Soy-Maria Tsioli, Kiel, 1977, str. 132. Usp. Efremovska Ljudmila, Schmidt Horst, Hans Georg, Đorđević Dobrivoje, Dadić Nikoloska Elizabeta, *Genetska struktura dveju vlaških populacija iz R. Makedonije.* Glasnik Antropološkog društva Srbije. Novi Sad, vol. 43 za godinu 2008, str. 94-99.

U starijoj historiografiji zastupalo se mišljenje da su Vlasi romanizirano prastanovništvo Balkana,[454] a da je Vlah "*svuda*" osoba romanskog podrijetla.[455] Međutim, Vlasi su se kao i drugi starosjeditelji nazivali i imenom *Romani-Romeji*, i to najviše ako su bili nekadašnji pripadnici Istočnoga Rimskog Carstva.[456] Nije nimalo vjerojatno da su Sklavini po doseljenju zavladali svim dijelovima Balkana i zato je moguće mišljenje

[454] Petar Skok je držao da je bilo različitih načina latiniziranja starobalkanskog stanovništva (vojska, dovođenje italskog pučanstva u naše krajeve, odlične rimske ceste, isluženi vojnici koji su dobivali zemljišta, oslobođeni robovi, vjera, rimska državna vlast). Na temelju takva zamišljanja Skok je stvorio zaključak: "*Tako se zgodi te cijela teritorija na Balkanu, počevši od mjesta gdje se na Jadranu nastavlja balkanski dio od Via Egnatia, cesta koja je spajala Rim preko Soluna i Carigrada sa istokom, pa sjeverno od Scupi i zapadno od Serdike (Sofije) i crtom preko Hemusa na Crno more pripadne sferi latinskoga jezika."* Na taj način, Rimljani su, prema Skoku, i od kontinentalnog stanovništva stvorili *"pučanstvo, homogeno rimskome i po jeziku i po pravnim navikama*". P. Skok je odlučno zaključio da se *"u istočnoj balkanskoj Romaniji mogao da održi od balkanskih starinaca Iliro-Tračana samo jedan mali dio koji živi danas pod imenom Arbanas ili Arnauta*". On je naveo da su Rumunji balkanski narod koji je "*izašao iz rimskoga osvojenja Balkana*", a da su Arnauti (Arbanasi) balkanski narod "*koji je današnji preostatak onih antičkih starinaca na Balkanu, koje su Rimljani zatekli ovdje i poštedili od potpunog romanizovanja*". (P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*. Pomorska biblioteka Jadranske straže, Split, 1934, str. 19-20, 22, 25, 43.) Danas bi, vjerojatno, i P. Skok drukčije formulirao svoja navedena razmišljanja. Bogumil Hrabak o shvaćanjima "vlaške problematike" u P. Skoka točno zaključuje: "*Nema sumnje da su u planinskim krajevima dela Hrvatske i Dalmacije neki starinci mogli govoriti nekom varijantom latinskog jezika, različitom od italijanskog i latinskog književnog, ali iz toga ne izlazi da su svi starinci bili Romani, pa ni romanizovani Iliri.*" (B. Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knj. II, Vlastita naklada, Beograd, 2003, str. 86. U historiografiji o balkanskim Vlasima nezaobilazne su rasprave B. Hrabaka jer su napisane na temelju višedesetljetnih istraživanja arhivske građe u Veneciji, Zadru, Dubrovniku, Kotoru i drugdje.)

[455] Usp. Konstantin Jireček, *Vlasi i Mavrovlasi u dubrovačkim spomenicima*. Zbornik Konstantina Jirečeka, I, SAN, Posebna izdanja, knj. CCCXXVI, Odelenje društvenih nauka, n. s. knj. 33, Beograd, 1959, str. 193. Branko Gavela dopušta mogućnost da podrijetlo romanskih elemenata u mentalitetu, jeziku i određenim običajima Vlaha valja tražiti u njihovim keltskim predcima, a ne u rimskom pokušaju romanizacije Balkana koja je, i prema njegovu mišljenju, bila bez većeg uspjeha i bez trajnijih posljedica. (Branko Gavela, *Predanja i znanja o starom Balkanu*. Nolit, Beograd, 1978, str. 225.)

[456] Špiro Kulišić, *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti*. ANUBiH, Godišnjak, knj. V, CBI, knj. 3, Sarajevo, 1967, str. 236.

E. P. Naumova da su uz *Sklavinije* mogle postojati i *Vlahije* (*Vlaške*)[457] koje su mogle biti nastanjene starosjediteljima.

U balkanskim krajevima već od srednjega vijeka spominju se Vlasi,[458] ali je samo dio tih nomada koji su se nazivali Vlasi, i to onaj koji potječe iz stare Dacije, bio jako romaniziran. *Ti* su Vlasi u IX. i X. stoljeću već od borbi između Avara, Franaka i Bugara bježali na bizantsko područje gdje se spominju kao *Vlahi* ili *Volohi*.[459] U jednom se izvoru navodi kako su 976. godine vlaški nomadi ubili Samuilova brata Davida i to je prvi spomen vlaškog imena. Prema D. Antonijeviću, *te* Vlahe preveli su u grčko pravoslavlje grčki misionari, ali su oni ostali i nepismeni, a "*nisu ni znali da se Rimsko carstvo raspalo*".[460] Ti su Vlasi imali i svoju posebnu *episkopiju*. "*U vreme vladanja Aleksija I. Komnena (1081-1118), srećemo, u jednom spisku episkopija, episkopiju 'Vlaha' koja je pokorna prestolu Bugarske, dok se u drugom spisku veoma precizno locira sedište Vlaške episkopije u mestu Vreanoti koje se od strane istraživača identifikuje s Vranjem u oblasti južne Morave, u Srbiji*." [461]

Vlasi se na kraju X. stoljeća iz Larise sele u unutrašnjost Bugarske, a kao vojnici se javljaju u grčkoj službi 1091. godine u borbama protiv Pečenega, a 1166. godine u borbama protiv Madžara. "*Od XII do XV vijeka Tesalija je u tolikoj mjeri naseljena vlaškim stanovništvom da se naziva Velika Vlaška, dok se Etolija u isto vrijeme nazivala Mala Vlaška*."[462] Prvo veće preseljavanje starobalkanskog stanovništva treba vremenski locirati u kraj X. i početak XI. stoljeća, a zbilo se prisilnom seobom vlaškog življa Tesalije u doba makedonskog vladara Samuila.[463]

---

457 E. P. Naumov, *K voprosu o značeniji termina "Vlahija" v Hronike tak nazivajemogo Ansberta.* U: *Etničeskaja istorija vostočnih Romancev.* AN SSSR, Nauka, Moskva, 1979, str. 202.

458 Maria Comsa, *Romanen-Walachen-Rumänen.* Zbornik: *Welt der Slawen*. C. H. Beck, München, 1986, str. 138.

459 M. Comsa, *Romanen-Walachen-Rumänen,* nav. dj., str. 124, 137-138.

460 D. Antonijević, *Obredi i običaji…,* nav. dj., str. 28-29.

461 Gacović Slavoljub, *Kud se dedoše Rumuni Tihomira Đorđevića.* „Izdavač: Nacionalni savet vlaške nacionalne manjine-Bor", Bor, 2008, str. 101-104

462 Š. Kulišić, *Neki etnički problemi,* nav. dj., str. 235. O Vlasima u Tesaliji i Makedoniji vidi raspravu G. G. Litavrina pod naslovom "*Vlahi vizantijskih istočnikov X – XIII vv.*" u zborniku njegovih radova pod naslovom *Bizant i Slaveni*. (G. G. Litavrin, *Vlahi vizantijskih istočnikov X – XIII vv.* U: G. G. Litavrin, *Vizantija i slavjane*. Aleteja, Sankt-Peterburg, 2001, str. 607.)

463 B. Hrabak, *Iz starije prošlosti…*, knj. II, str. 127

Od XIII.-XIV. stoljeća i balkanske pastire naziva se Vlasima.[464] Napominje se u literaturi da je "*da je početkom XII. vijeka pojam 'vlah' bio ekonomska kategorija, što dokazuje Žička hrisovulja, jer se vlasima suprotstavljaju ratari koji su u Povelji navedeni kao 'zemaljski ljudi'... Pored ovog najstarijeg srpskog zakonskog spomenika ima još niz drugih u kojima se ratari suprotstavljaju stočarima, pa su prvi navedeni kao 'ljudi' ili 'zemaljski ljudi', a stočari kao 'vlasi*'".[465] B. Hrabak točno napominje da nisu svi stočari i pastiri u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka nazivani Vlasima. "*Arbanasi su bili tipični stočari, a nikad nisu zvani Vlasima. Bugarski vladari Asen i Petar su mogli zaista biti Vlasi i govoriti vlaški*."[466] Činjenica je da su se Vlasima na Balkanu nazivali i stanovnici koji su govorili slavenskim jezikom. U literaturi se ističe kako je još "*Ana Komnenova upotrebljavala reč 'Vlah' označavajući negrčka plemena u prvom redu Slovene i Romane. S tim je u logičnoj vezi kasnije označavanje tom reči svih pastira i seljaka u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva*."[467] Ana Komnena (1083.-1148.), Georgios Pahimeros (1242.-1310.), Niketas Akominatos Honijat (XIII. stoljeće) i neki drugi bizantski pisci upotrebljavaju izraz *Vlah* "*da bi njime označili negrčka plemena Balkanskog poluostrva, tj. Slovene i Rumune. Tako Honijat i njegovi savremenici bugarske careve Asena i Petra kao i Bugare nazivaju Vlasima, a njihov jezik vlaški*".[468]

---

464 Flavia Giadrini, *Morlacchi e "morlacchismo"*. Tesi di laurea. Università degli studi di Padova, Facoltà di lettere e filosofia. Padova, 1986/1987., str. 2.

465 Nikola Vukčević, *Etimologija pojma Vlah i njegova razna značenja.* Knjiga: *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji,* CANU, Titograd, 1981, str. 329-330.

466 B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989.

467 Miroslav Draškić, *Narodna kultura uže Srbije u svetlosti etničkog mešanja poromanizovanog (vlaškog) i slovenskog stanovništva*. Radovi XI. savjetovanja etnologa Jugoslavije, Muzej grada Zenice, Zenica, 1970, str. 87.

468 N. Vukčević, *Etimologija pojma Vlah...,* nav. dj., str. 334. O Vlasima na Balkanu posebno usporedi: Nicoara Beldiceanu-Steinherr Irene, *Quatres actes de Mehmed II concernant les Vlaques des Balkans slaves.* Südost-Forschungen, München 1965, tom XXIV, str. 103-118.; Nicoara Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves a l' epoque ottomane (1450-1550)*. Revue des etudes islamiques, Paris, 1966, tom XXXIV, str. 83-132.; Matei Cazacu, *Les Valaques dans les Balkans occidenteau (Serbie,Croatie, Albanie, etc)*. U: *Les Aroumains*. Institut National des langues et civilisations orientales, Centre d'étude des civilisations de l'Europe centrale et du Sud-Est, Paris, 1989, str. 79-93.

Vlasi se u srednjovjekovnim vrelima na balkanskom prostoru označuju kao posebnost, koja se u historigrafiji tretira ne samo u etničkom smislu[469], nego i kao zanimanje.[470] Dobrescu Valerian posebno navodi mišljenje Nicoara Beldiceanua kako prema nekim vrelima za područje Bosne u XV. stoljeću naziv "Vlah" ponekad ima etničko značenje, a ponekad mjesto u kojem su Vlasi stanovali, ili pak samo zanimanje (stalež).[471]

2.
Vlasi u Hrvata

Prema navodu Ivana Lucića u dokumentima iz Dalmacije ne nalazi se naziv Vlah prije 1300 godine.[472] U povelji hrvatskog kralja Krešimira, koja je datirana u Biogradu 8. srpnja 1071. godine, spominje se selo Vlašić na otoku Pagu ("*uillas Pagi: Pecani, Murowlani, Wlasici*"). Međutim, "*diplomatičko-paleografska i historička analiza mnogih autora pokazuje da se radi o očitom flasifikatu*."[473]

Ivan Ostojić misli da su Hrvati poznavali naziv *Vlasi* vjerojatno već od IX. stoljeća "*što možemo neizravno zaključiti iz tipično vlaških osobnih imena u ispravama toga stoljeća*".[474] Međutim, takvo zaključivanje nije uvjerljivo. Anto Babić spominje i mogućnost da su na primjer nazivi

[469] Špiro Kulišić napominje da se u kotorskim vrelima krajem XIV. st. ne spominju ni Srbi ni Hrvati, nego uz Turke i Slavene, najčešće Vlasi, koji se pišu velikim slovom i koji se sami nazivaju Vlasima i da zato ta oznaka ima etničko značenje. (Špiro Kulišić, *O etnogenezi Crnogoraca*. Pobjeda, Titograd, 1980, str. 26, 87.)

[470] Skender Gashi na primjeru spomena vlaških katuna iz okolice Dubrovnika (iz XIV i XV. stoljeća) zaključuje "*da atribut vlah u njemu upozorava na djelatnost a ne i na etničku pripadnost žitelja tih stočarskih naselja*". (S. Gashi, *Albansko-vlaška simbioza u svjetlu onomastike.* U: Onomastica jugoslavica. JAZU, Razred za filologiju knjiga 10, Zagreb 1982, str. 52.)

[471] Dobrescu Valerian, *Ius valachicum im osmanischen Reich*. U: *Beiträge zur spraclichen, literarischen und kulturellen Vielfalt in den Philologien.* Festschrift für Rupprecht Rohr zum 70. Geburstag. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1992, str. 623.

[472] Giovanni Lucio, *Dei Vlahi*. U: *Storia del Regno di Dalmazia e di Croazia.* Edizioni Lint, Trieste, 1983, str. 668.

[473] *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije.* Sv. 1: Listine godina 743-1100 / uredio Marko Kostrenčić. Zagreb: JAZU, 1967, str. 123-124. Karakteristike pisma upućuju da je ova isprava napisana krajem dvanaestog ili početkom trinaestog stoljeća. (*Diplomatički zbornik,* nav. dj., str. 123.)

[474] Ivan Ostojić, *Vlasi u Hrvatskoj*. Vlastita naklada, Krapina, 1974, str. 72-74.

Kulin i Kotroman "*vlaška imena*".[475] Ako bi ovo razmišljanje bilo točno to bi značilo, da su u doba bana Kulina i Kotromanića, srednjovjekovnom Bosnom vladali Vlasi. Sigurno je da su se imenima na koja upućuju Ostojić i Babić stvarno nazivali starosjeditelji u Hrvatskoj i Bosni, ali ne postoje pisana vrela iz kojih bi se moglo zaključiti da su se njihovi nosioci smatrali ili nazivali Vlasima. Iz jednoga vrela iz godine 1235. može se zaključiti da se tada ni bosanski pastiri nisu nazivali vlasima. U čl. 3 *Prvoga rogozničkog zakona* od 5. travnja 1235. godine stoji: "… *a došlo je ovamo i drugih deset pastira iz Bosne, koje smo ubrojili među gornju dvadesetoricu robova i naznačili u njihovom broju, da nas služe, iskrče i obrađuju ove zemlje za naše plemenito življenje*."[476]

Ako su u srednjovjekovnoj Hrvatskoj i Bosni do XIII. stoljeća postojali i stanovnici nazivani Vlasi koji su govorili i nekim neslavenskim jezikom onda je njihov broj u odnosu na ostalo stanovništvo bio neznatan. To se posebno može zaključiti iz izvještaja Rajmunda od Agilesa o prolazu križara kroz Hrvatsku za I. križarskog rata 1096. godine u kojemu se navodi: "*Dalmacija je kraj, koji se pruža između Ugarske i Jadranskoga mora, i ima četiri metropole: Jazaru (Zadar) i Salonu, koja se drugim imenom naziva Split, Antibar (Bar) i Raguzu (Dubrovnik)… Stanovnici žive jedino od stada i krda, osim malo njih, koji nastavaju morske obale. Ti se razlikuju od drugih i običajima i jezikom, a imaju latinski jezik, dok ostali upotrebljavaju slavenski jezik i barbarsko odijelo*."[477] Iz ovoga vrela jasno proizlazi da se u XI. stoljeću u malim priobalnim mjestima govorilo latinski, a u veoma velikom zaleđu samo slavenskim jezikom. To znači da stočari u hrvatsko-bosanskom zaleđu, koje slično opisuju Vilim Tirski i Rajmund od Agilesa, nisu bili romanizirani, odnosno da nisu govorili nekim neslavenskim jezikom.

Temeljni dio najranijega hrvatskog vrela, koji spominje Vlahe, poznat je kao *Libellum Gothorum, quod latine Sclavorum dicitur regnum*, i nastao je najkasnije do svršetka XII. stoljeća. U petoj glavi latin-

---

[475] Anto Babić, *Društvo srednjovjekovne bosanske države*. II. *Vlasi*. U: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*. I. *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske* države. ANU BiH Posebna izdanja knjiga LXXIX, Odeljenje društvenih nauka knjiga 17, Sarajevo, 1987, str. 46.

[476] Miroslav Pera, *Prvi rogoznički zakoni*. Poseban otisak iz Zbornika radova Pravnog fakulteta u Splitu, br. XX-XXI/1983-1984, Split, 1983-1984, str.161.

[477] Nada Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Školska knjiga, Zagreb, 1972, str. 84.

ske redakcije ovoga spisa, kada se priča o osvajanjima *Vulgara*, navodi se (u hrvatskom prijevodu) i ova rečenica: "*Zatim osvajajući zauzmu cijelu Makedoniju; potom čitavu pokrajinu Latina, koji se u ono doba zvahu Rimljani* (*'Romani'*)*, a sada se zovu Morovlasi, to jest Crni Latini.*"[478] U istoj glavi hrvatske redakcije ovoga vrela ta rečenica glasi: "*Posli obujaše Sledusiju i pojdoše u Macedoniju, i nju prijaše i svu zemlju latinsku, ki se onda (za) Rimljane državahu, a sada se zovu Črni Latini, kih cesar s onimi ima mnogo rvanje*."[479] Dakle prema ovom spisu *Crni Latini* (*Morovlasi*) prvotno su nazivani i *Romanima*,[480] a u kasnijoj se latinskoj redakciji *Romani - Latini* identificiraju s pojmom *Vlah*. Međutim, iz ovoga navoda ne proizlazi da su u srednjovjekovnoj Hrvatskoj (posebno u dalmatinskim gradićima) i Bosni do doba nastajanja ovoga vrela stanovnici identificirani s nazivom Maurovlasi. Naziv *Romani* odnosio se na sve podanike carstva od kojih najveći dio na Balkanu nikad nije bio romaniziran. Stanovnici primorskih (posebno dalmatinskih) mjesta nazivali su se, kako svjedoče vrela, Latini, ali nikada nisu označeni u tim vrelima vlaškim imenom. "*Po mišljenju P. Skoka, Latinska zemlja (provincia Latinorum), koju u XII vijeku spominje Dukljaninova hronika, mogla je biti ili Mizija, ili Tesalija, 'provincija Romejaca'. Za Vlahe, stanovnike ove provincije, Dukljanin kaže da su se ranije nazivali Romani, a u*

---

478 "*Igitur impugnantes Sylloduxiam, expugnaverunt eam Inde debellando ceperunt totam Macedoniam; post haec totam provinciam Latinorum, qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero Moroulachi, hoc est Nigri Latini vocantur*." (Ivan Mužić /priredio/, *Hrvatska kronika 547. - 1089.* / V. izdanje, Marjan tisak, Split, 2002, str. 140.)

479 I. Mužić, *Hrvatska kronika,* nav. dj., str. 64.

480 Porfirogenet razlikuje stanovnike koje naziva Romaei od Romana. "*Romani su mu u dalmatinskoj temi: u gradovima...; oni su mu i predslovensko (odnosno predavarsko) stanovništvo Hrvatske, Srbije, Zahumlja, Neretve i Duklje. Romaei su mu Grci.*" (P. Skok, *Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena*. Starohrvatska prosvjeta. N. s., sv. 1/1927, broj 1-2, str. 63.) Romani su prvobitno bili građani Rima. "*Romanus in älterer Zeit, Latinus seltener und vorwiegend jünger ist die Bezeichnung dafür in lateinisch geschriebenen Quellen*." (Milko Kos, *Vlahi in vlaška imena med Slovenci*. Glasnik Muzejskoga društva za Sloveniju. Ljubljana, god. 20, 1939, str. 235.) Josef Rungg uvjerljivo tumači pojam *Romani* u smislu da je označivao pripadnike različitih naroda i etničkih grupa koje su nekada bile pod rimskom državom. (J. Rungg, *Ortsnamen der Goten, Römer, Franken in Rätien, Noricum, besonders Tirol.* Universitätsverlag Wagner, Innsbruck, 1963, str. 131.)

njegovo vrijeme da se zovu Morovlasi, to jest Crni Latini.''[481] Branimir Gušić točno zaključuje: "*Die Gegend, aus der sie ursprünglich gekommen sind, sind die Gebirge der zentralen Balkanhalbinsel, von den Rhodopen im Osten bis zum Epiros im Westen. Ihr Zentrum breitete sich im 10. Jahrhundert zwischen dem Prespasee, und Kastoria in Makedonien aus und war als Μεγάλη Βλάχια – Velika Vlaška bekannt. Die Chronik von Epiros erwähnt eine griechische Walachei und in den Lebensgeschichten der serbischen Könige von Archbischof Danilo wird erzählt, wie König Milutin einen walchischen Staat 'državu zemlje Vlahiotske' bekriegte. Diese schwarzen Wlachen werden hier schon von dem byzantischen Schriftsteller Kedren, Pachimer und Ana Komnena erwähnt... Sie sind nur für den Nahkampf leicht bewaffnet mit Lanzen und Axt und in Mäntel aus schwarzer Wolle gekleidet. Diese schwarz gekleideten Hirten erwähnt auch der Priester von Doclea, als 'nigri latini', gegenüber den sonst licht bekleideten 'latini albi'.*"[482]

Hrvati su se po doseljenju, kako navodi Toma Arhiđakon, stopili s dijelom starosjeditelja. Dakako da su se neki od tih starosjeditelja, na prostorima koje su osvajali Hrvati, mogli nastaviti u planinama baviti stočarenjem, od čega su mnogi od njih i ranije stoljećima živjeli.[483] Taj dio starosjeditelja, uglavnom stočarskog zanimanja, mogao je kasnije

---

481 Špiro Kulišić, *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti.* ANU BiH, Godišnjak knjiga V, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 3, Sarajevo, 1967, str. 236. Toponimi i osobna imena s korijenom "maur" (crn) osobito su mnogo proširena na teritoriju Makedonije, Tesalije i Južnoga Epira. (Litavrin G. G., *Vizantija i Slavjane*. Aleteija, Sankt-Peterburg, 2001, str. 161.)

482 B. Gušić, *Wer sind die Morlaken in adriatischen Raum*? Balcanica, SANU, IV./1973, str. 459.

483 Po svim dijelovima Balkana stoljećima se živjelo od stočarstva. "*Na osnovu praistorijskih arheoloških nalaza na području Like i Primorja, naročito onih u okolini Velebita, može se utvrditi da su ondašnji ilirski stanovnici bili sezonski stočari i da se stočarska kretanja Liburna i Japoda na relaciji planina-primorje i obrnuto mogu rekonstruisati i uporediti sa savremenim stočarskim migracijama koje ne pokazuju nimalo odstupanja ni razlike u pogledu marš-rute kretanja*." (D. Antonijević, *Obredi i običaji...*, nav. dj., str. 36.) U *De admistrando imperio*, dakle sredinom X. stoljeća, opisuje se neretvanska *Paganija*, spominju se otoci Mljet, Korčula, Brač i Hvar, a posebno se navodi da ti stanovnici posjeduju svoja stada i da od njih žive. (Božidar Ferjančić /obradio/. *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*. Tom II. SAN, knj. CCCXXIII, Vizantološki institut knj. 7, Naučno delo, Beograd, 1959, str. 35.)

biti od Hrvata nazivan i Vlasima.[484] Oni se dugo vremena tijekom srednjeg vijeka nisu morali miješati s Hrvatima sve dok su mogli živjeti u svojim posebnim skupinama kao transhumantni stočari.[485]

Ne može se potvrditi pretpostavka da su starobalkanski stanovnici posebno u dalmatinskom zaleđu i srednjovjekovnoj Bosni bili u antičko doba romanizirani. Postoje autori koji dokazuju da je samo puko zamišljanje, posebno nekih jezikoslovaca bez interdisciplinarnoga pristupa, da su prvobitni starosjeditelji na zapadnom Balkanu bili od malobrojnih doseljenika sa sjevera slavenizirani.[486] Na današnjem hrvatskom i bosanskom teritoriju prevladava antropološki tip čovjeka identičan ljudskom tipu iz željeznog doba na istom prostoru. Posebna genetička istraživanja definitivno su potvrdila da u današnjih Hrvata i Bošnjana postoji samo oko jedne trećine gena *sklavinskih* doseljenika s europskog sjevera. Profesor Ivan Jurić na temelju istraživanja velikog broja od 188 uzoraka o rezultatima genetičke strukture Hrvata, zaključio je ovo: "*Postalo je nedvojbeno da je Hrvatima daleko najveći broj predaka autohton i prisutan na ovim prostorima od paleolitika… Na osnovu podataka za ove tri županije, može se zaključiti da je u Lici na nekadašnjem području Japoda i na podvelebitskoj obali, području nekadašnjih Liburna nađen znatno veći udio slavenske haplogrupe R1a (Eu19), nego je to prosjek Hrvatske… Starosjedioci u središnjoj Hrvatskoj imaju najviše slavenske haplogrupe R1a (Eu19). To se posebno odnosi na Posavinu… Možemo zaključiti da haplogrupe I(Eu7+Eu8), koju sam nazvao hrvatskom imaju*

---

484 U izvoru iz 1433. godine imamo ovakove stilizacije: "*vsi dobri Vlasi… v Hrvatih'* "; "*da niedan Vlah' mei nami naš' brat' hrvackih Vlahov*"'. (Nada Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine.* Školska knjiga, Zagreb, 1972, str. 278.)

485 "*Nomadizam kao starije stanje stočarenja u balkanskim zemljama vezuje se za antički period i rani srednji vek. U balkanskim zemlja, na primer u XIV. veku, nije moglo više biti nomadizma, jer su i planine dobile svoje gospodare: vladara, crkvu ili osamostaljene oblasne gospodare*." (Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti…,* knj. II, nav. dj., str. 41.)

486 Usp. na primjer: Eduard Boguslawski, *Einführung in die Geschichte der Slaven*. Verlagsbuchhandlung von Hermann Costenoble, Jena, 1904, str. 135.; E. Boguslawski, *Methode und Hilfsmittel der Erforschung der vorhistorischen Zeit in der Vergangenheit der Slaven.* Verlag von Hermann Costenoble, Berlin, 1902, s. VI + 144.; Gjuro Szabo, *Starosjeditelji i Hrvati*. Laus-Kupola, Split, 2002, str. 168.; Valentin Putanec, *Ubikacija klasičnih toponima Sisopa i Soroga u Zagreb i pitanje prisutnosti Slavena na Balkanu u I. st. naše ere.* Vlastita naklada, Zagreb, 1992, str. 16.; I. Mužić, *Hrvati i autohtonost na teritoriju rimske provincije Dalmacije.* VII. izdanje. Knjigotisak, Split, 2001, str. 582.

najviše Hrvati 50%, zatim Bošnjaci 48,20%, slijede Srbi s 35,80%, a najmanje je imaju Slovenci… Genetička otkrića nedvojbeno dokazuju da je najveći broj predaka, može se reći, svih Hrvata paleolitskog i mezolitskog podrijetla.”[487]

Gotovo je nemoguće zamisliti da su malobrojni sklavinski doseljenici uspjeli nametnuti nadmoćnoj većini balkanskih starosjeditelja svoj jezik. “*Puka je nacionalna taština, kad se tvrdi i vjeruje, da su Hrvati i Srbi poslavenili Balkan, da su nametnuli svoj slavenski jezik i slavensko ime. To godi čuti, ali je teško dokazati. Nijedan narod nije nametnuo svoj jezik osvojenomu narodu i zemlji. Hrvati i Srbi su nametnuli samo svoje ime onima, koje su podvrgli time što se je njihovim imenom prozvala država, koju su osnovali. Croatia, Servia, kako imamo Bulgaria, Francija, Burgundija, itd. Ali jezik?! Taj je plod asimilacije.... Onih sedam ili osam župa ili tribusa mogli su brojiti najviše sedam ili osam hiljada glava. Oni su mogli svojim vrlinama vojničkim osvojiti zemlju, ali nije moguće pomisliti da bi oni bili kadri asimilirati sebi brojne heterogene narode. Šaka ljudi se može namenuti za gospodara i velikoj mirnoj masi bez obrane; ali je ne može nikako progutati i pretopiti u manjinu. U pitanjima asimilacije broj je odlučan. Manjina se može dugo opirati uticajima milieua, uticajima većine, ali ona nikako ne može apsorbirati većinu. Do sada je uvijek većina apsorbirala manjinu*.”[488]

Vlaški naziv u nekim hrvatskim krajevima nose potkraj srednjega vijeka i pastiri u planinama, bolje rečeno, njih gradsko i prigradsko stanovništvo naziva Vlasima. “*Rečeni Vlasi, odnosno Morlaci*”, u ispravama iz prve polovice XIV. stoljeća tretiraju se i kao “*pastiri u planinama koje dijele Bosnu od Hrvatske*”.[489] Starosjeditelji iz Bosne, smatrani bosanskim Vlasima i kada stvarno nisu bili Vlasi, posebno dolaze i u kopnenu Dalmaciju usporedno s nastojanjem bosanskog kralja Tvrtka I. da zavlada Dalmacijom. Navodi se da katuni u sjevernoj Dalmaciji (osim

---

487 I. Jurić, *Podrijetlo Hrvata. Genetički temelji autohtonosti*. Zagreb, 2010. Rukopis u tisku. I. Jurić zaključuje s obzirom da je “*haplogrupe I među Hrvatima oko 50%, tada pričice o doseljenju u 7. stoljeću ili o iranskom podrijetlu Hrvata postaju smiješne, a osobe koje ih pričaju i o tome pišu, mogu se nazvati svakako, ali ne znanstvenicima*”. (I. Jurić, ibid.)

488 K. Šegvić, *Oko rođenja Hrvatske po Tomi Splićaninu i narodnoj pjesmi.* Hrvatsko kolo za god. 1927. i 1928., Zagreb, 1928, s. 224-226.

489 Ivan Lučić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*. I, Čakavski sabor, Split, 1979, str. 623.

jednoga) u posljednjem desetljeću XIV. stoljeća nisu bili iz Hercegovine, nego iz Bosne ili tadašnje Hrvatske, koja je obuhvaćala i Donje kraje, to jest današnju Bosansku krajinu.[490]

Naziv Vlah, posebno od XIV. i XV. stoljeća, označuje i na hrvatskom prostoru, uz stočare, dijelom i vojnike najamnike i oni su kao takvi uživali posebne povlastice. Tako se Vlasi u Dalmaciji spominju 1322. godine kao vojnici bana Mladena II. Šubića u bitci kod "*Bliske*"[491], a za bitke kod Krke 1324. godine vojska Mladenova brata Jurja II. Šubića sastojala se od Poljičana, Vlaha i Bošnjaka. D. Mandić navodi kako se drži da su Vlasi iz prve bitke 1322. godine potjecali iz Bosne, ali da se to ne može reći za one iz 1324. godine. On misli da su Vlahe u dalmatinsku Hrvatsku doveli banovi Pavao I. Šubić (1278.-1312.) i njegov sin Mladen II. (1312.-1322.) iz Bosne i Zahumlja, i to u vojničke svrhe. D. Mandić zaključuje da su oni početkom XIV. stoljeća doveli iz Bosne i Zahumlja veći broj Vlaha i naselili ih na kraljevskim i banskim dobrima oko gornje Cetine i drugdje uz obvezu da će im služiti u vojničkim potrebama. Iz pisma Ljudevita Velikoga Ivanu Nelipiću od 21. studenoga 1345. godine stalni broj Vlaha ("*Olachi*") nalazio se na kraljevskim dobrima oko gornjega toka rijeke Cetine, a 1357. godine Vlasi su i u okolici Šibenika. Iz povelje bana Nikole Seča od 25. ožujka 1362. godine spominju se deset puta Morovlasi (*Morovlachi*) koji su iz zagorske Dalmacije sišli na zimovanje u okolicu Trogira.[492]

U predtursko vrijeme (posebno u prvoj polovini XV. stoljeća) glavne naseobine Vlaha u hrvatskim zemljama nalazile su se između Trogira, Šibenika i Dinare, s jačim uporištima u Kninu, Vrlici i Nutjaku kod Sinja, a zatim u Lici i Krbavi. [493] "Zakon" o povlasticama za cetinske Vlahe potječe iz XIV. stoljeća kada su došli u službu kneza Ivaniša, a sačuvali su svoj povlašteni položaj i u XV. stoljeću.[494] B. Hrabak, navodi da su cetinski Vlasi u velikoj mjeri doseljeni hercegovački Vlasi koji su doni-

[490] B. Hrabak, *Iz starije prošlosti…,* Knj. II, str. 88

[491] Miha Madijev, *Historija.* U: *Legende i kronike*, Splitski književni krug, Split, 1977, str. 175.

[492] Svi podatci iz ovoga pasusa navedeni su prema: D. Mandić, *Postanak Vlaha*, nav. dj., str. 551-553.

[493] D. Mandić, *Postanak Vlaha*, nav. dj., str. 551-553

[494] N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest…,* nav. dj., str. 278.

jeli i svoj govor.[495] Cetinski Vlasi lučili su se od Hrvata kao većinskog stanovništva tako da ni 1436. godine nisu dopuštali da im cetinski knez postavi Hrvata za vojvodu niti da im na njihovu sudu može biti sudac Hrvat.[496] Iz ovoga izvora proizlazi da su se cetinski Vlasi dijelili na one koji stalno žive na selu i na one koji su za vojnu službu. Ovi cetinski Vlasi razlikuju se i od Srba, kako to potvrđuje isto vrelo iz 1436. godine koje uz njih posebno spominje Srbe.[497] Cetinski Vlasi nose i katolička imena. Vlasi u Hrvatskoj "*imaju u velikoj većini hrvatska narodna imena*",[498] a to prevladavanje hrvatskih imena u Vlaha potvrđuje da su ti Vlasi govorili hrvatskim jezikom.[499] Ovi cetinski Vlasi podizali su i ukrašavali stećke četrdesetih godina XV. stoljeća. Kao cetinski Vlasi spominju se i Kustražići 1436. godine u *Zakonu*, koji je za njih te godine u Klisu potvrdio "*Hanž Frankapan… ban Dalmacije i Hrvat.*".[500] U Cisti (prema

---

495 "*Kod ličkih vlaha u pogledu jezika imamo dve kategorije: ikavci su zaista domaći i oni nisu morali biti romanizirani ili su rano pohrvaćeni; drugi su ijekavci, koji su s pravoslavnim vlasima došli u XVI. st. iz Hercegovine.*" (B. Hrabak u pismu autoru iz Beograda od 24. V. 1989.)

496 "*I da ne drže Hrvati Vlahov mimo jednoga bravara (pastira).*" (N. Klaić, *Izvori,* nav. dj., str. 280-281.)

497 " *I da ne more otdati (tužiti) najamnik (plaćenik) ni lovas (konjušar) na gospodara, i Srblin da ne more otdati na Vlaha, ni Vlah na Srblina.*" (N. Klaić, *Izvori*, nav. dj., str. 281.)

498 Ivan Ostojić, *Prilog onomastici šibenskog kraja. I (Antroponimi)*. Vlastita naklada, Krapina, 1980, str. 28. Mnoga imena Vlaha (Danilo, Ninoje, Piavić, Martin Dehonijević, Radić Guljević, Radmil Babić, Mozgota Guljević, Radovan Skalić, Matija Terehimčić, Tome Kalčić, Bartol Trhunac, Toma Garčić, Milovan Pilipović, Jakov Radković, Ivan Pavlović) nalaze se u ispravama koje je objavio Radoslav Lopašić. Usp. R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*. II. izdanje, MH, Zagreb, 1943., str. 236-237; R. Lopašić, *Hrvatski urbari*. I. JAZU, vol. V, Zagreb, 1894, str. 8-12, 381-382, 408-409.

499 "*Pre svega, u to vreme Hrvati, kao katolici, ređe nose narodna a znatno više katolička imena. Upravo tim narodnim imenima se i izdvajaju Vlasi od svoje čisto hrvatske sredine. Vlasi, koji su rano primili katoličanstvo, i u tom se pogledu ne razlikuju od Hrvata, tj. i oni pretežno nose katolička imena.*" (B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989. godine.) Gotovo se ne može ni pretpostaviti da bi ti Vlasi, koji se još nazivaju *hrvatski Vlasi* ili *Vlasi u Hrvata* i koji imaju hrvatska imena govorili i nekim "romanskim jezikom". Samo je dio kasnijih doseljenika iz istočnih balkanskih krajeva govorio posebnim "vlaškim jezikom" koji se shvaćao kao sinomim za latinski jezik (npr. u Bartola Kašića) ili za talijanski jezik (npr. u Ivana Tomka Mrnavića).

500 N. Klaić, *Izvori,* nav. dj., str. 278-281.

Imotskom) pokopan je pod jednim sljemenjakom Herko Kustražić (sin Jur/o/ja), a poslije njegove smrti i u blizini njegova groba, pod drugim sljemenjakom njegova "*dobra žena*" Vladna Kustražić.[501]

"*Kad se 1487. godine na kninskom plemićkom sudu raspravljalo da li neka sela u istom komitatu pripadaju hrvatskim plemićima Keglevićima ili Vlasima, onda je Keglević zatražio od kninskih sudaca da odgovore tko sve 'iuxta consuetudinem Croatie' smije svjedočiti na sudu. Plemeniti Hrvati odgovaraju bez oklijevanja da to smiju činiti samo 'homines nobiles bone opinionis et fame et non coloni simplices sive Wolahi'... U Hrvatskoj se, prema tome, u XV. st. termin vlah upotrebljava uglavnom u dvostrukom smislu: vlah je ili colonus simplex ili Wolahus regalis. S njim se, kao što ćemo još vidjeti, izjednačuju i neki Vlasi na vlastelinstvima hrvatskih velikaša. Slična je upotreba termina vlah i u XIV. st., samo s tom razlikom što se tada još osjeća njegovo podrijetlo. Naime, Vlah, Lah ili Latinus znači i u hrvatskim zemljama prvotno stranca uopće, a zatim se termin sužava i specificira. Zbog toga i postaje, uglavnom, sinonim za balkanskog stočara… nema sumnje da cetinske Vlahe treba ubrojiti među velikaške podložnike, dok lički Vlasi pripadaju 'svetoj kruni kralevstva ugarskog v Hrvatih', oni su, dakle, kraljevski Vlasi. No, to nisu i jedini poznati primjeri, jer se već odavno zna u historiografiji za grupu kraljevskih Vlaha Šiglanovića u kninskoj županiji. Oni su već 1365. godine 'Olachi domini nostri regis in regno Croacie', a Šišić je 1938. godine upozorio na Žigmundov privilegij izdan 1405. godine. Butku Brančiću, koji je tada 'Walahorum nostrorum regalium in regnis nostris Dalmatie et Croatie wayvoda'. Novi podaci na koje smo naišli u Zadarskom notarskom arhivu omogućili su nam da utvrdimo da je broj velikaških Vlaha veći... Kraljevski Vlasi (Olahi domini nostri regis, Wolachi banatus regni Croatie) žive u drugoj polovici XIV. i u XV. st. u dvije kraljevske županije: ličkoj i kninskoj... Njihova je prednost pred hrvatskim plemićem upravo u tome da pod 'svetom krunom ugarskom' vojuju pod svojim zapovjednicima, što je bila povlastica koju hrvatski plemić ne može dostići.*"[502]

---

501 Ivan Petričević, *Prilog poznavanju stećaka zapadnog dijela Imotske krajine.* U: *Imotski zbornik*, sv. 3, MH, Imotski, 1995, str. 151-157.; I. Petričević, *Iz lovrećke prošlosti.* U: *Lovrećki libar*. Društvo lovrećana u Zagrebu, Zagreb, 1999, str. 26-30. Usp. Marijan Lozo, *Dva stećka iz Ciste.* Imotska krajina (Imotski), XVI/1985, 342-343, 8. (Broj od 1. travnja 1985.)

502 Nada Klaić, *Položaj Vlaha u XIV. i XV. stoljeću u hrvatskim zemljama (prema štampanoj građi i novim podacima iz Zadarskog notarskog arhiva*). Akademija nauka i

Poslije turskih osvajanja, posebno u XVI. stoljeću "*Vlasima se… moglo postati voljom fiska*", a u Srijemu i srednjoj Slavoniji "*u dva deftera džizije /1555. i 1581) javlja u naslovu ime 'Vlasi' za čitavo kršćansko seosko stanovništvo, uključujući čak i ono mađarsko, dok se 'pravi' Vlasi uopće ne popisuju (jer ne plaćaju glavarinu).*"[503]

S vremenom su "Vlasima" u Bosni i Dalmaciji posebno nazivane osobe pravoslavne vjere i to se održalo do u drugu polovinu XIX. stoljeća.[504]

Zaključak: U srednjovjekovnoj hrvatskoj državi za narodnih vladara postojali su Hrvati (u vrelima *Sclavini*), Latini u priobalnim gradićima i potomci raznih starosjeditelja koji su prihvatili ime Dalmati(ni).[505] To znači da je stanovnika koji su nazivani Vlasi, ako su takvi uopće postojali u toj hrvatskoj državi, bio zanemariv broj.

3.
Vlasi u Bosni i Hercegovini

U Bosni se Vlasi prvi put spominju u povelji bosanskog bana Ninoslava oko god. 1234. "*No to nijesu bili domaći Vlasi, nego oni iz srednjega Balkana, koje su Dubrovčani upotrebljavali kao prenosnike svoje trgovačke robe*."[506] Vrela u XIV. i XV. stoljeću razlikuju u Bosni Vlahe od Bošnjana (*Vlachy et Bosgniani*).[507] Dubrovčani su stanovništvo oko Trebinja, Ljubinja i Gackoga smatrali u srednjem vijeku Vlasima. Tako se u dubrovačkim izvorima spominju 1376. godine "*Vlachi et Bosgnani*", a godine 1454. zna se za "*Vlahe i druge Bosance*".[508] Vrela iz 1361.,

---

umjetnosti Bosne i Hercegovine. Radovi. Knjiga LXXIII. Odjeljenje društvenih nauka. Knjiga 22. Sarajevo, 1983, str. 107-111.

503 Nenad Moačanin, *Turska Hrvatska: Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791. godine. Preispitivanja.* Matica hrvatska, Zagreb, 1999, str. 84-85.

504 Usp. i: Gustav Weigand, *Die Aromunen*. Leipzig, Johann Ambrosius Barth, 1895, Band I, Elibron Classics, 2006. Pretisak izdanja iz 1895. Amazon Distribution, Leipzig, 2006, str. 273.

505 Usp. Ivan Mužić, *Nastajanje hrvatskog naroda na Balkanu.* Starohrvatska prosvjeta, III. Serija-svezak 35/2008, Split, 2008, str. 19-41.

506 D. Mandić, *Vlaška teza o B.-H. stećcima*. HR, godina XVI/svezak 2-4 (62-64), prosinac 1966, str. 237-246.

507 Š. Kulišić, *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti*. ANUBiH, Godišnjak, knj. V, CBI, knj. 3, Sarajevo, 1967, str. 239.

508 Z. Mirdita, *Vlasi u historiografiji*. HIP, Zagreb, 2004, str. 110.

Vlaški katuni u srednjovjekovnoj Hercegovini. Iz knjige: Karl Kaser, *Hirten Kämpfer Stammeshelden.* Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1992, str. 153.

1385., 1399., 1406., 1407., 1408. i 1417. godine spominju Vlahe bosanskih banova i kraljeva.[509]

Bitno je znati da su u Bosni mnogi od onih koji su kasnije nazivani Vlasima autohtoni još od antičkih vremena, ali je posebno važno da nema posvjedočenja da su se oni sami nazivali ili da su od drugih u Bosni bili nazivani Vlasima ili vlasima. "*Vojvoda Donjih Krajeva Juraj Vojsalić, bratić hercega Hrvoja, darujući neke posjede humskim knezovima, braći Jurjevićima, gospodarima zapadnog Huma, spomenuo je u darovnici 1434. god. i vlaška plemena Voihniće, Pribinoviće i Hardomiliće. Poznato mi je da danas postoji u blizini Ljubuškog selo Hardomilje, selo Vojnići i selo Pribinovići kod Širokog Brijega. Jasno je da su posli-*

[509] D. Mandić, *Postanak Vlaha*, nav. dj., str. 556. Godine 1403. spominju se "kraljevski vlasi". (Marinov, V. *Raseljenie pastuhov-kočevnikov vlahov na Balkanskom poluostrove i za jego predjelami.* U: *Slavjano-vološskie svjazi*. Akademija nauk Moldavskoj SSR, 1978, str. 173.)

je 1434. g. od ovih vlaških plemena nastala sela: Hardomilje, Vojnići i Pribinovići... Ovaj podatak iz povelje govori da je vlaško pleme Vojnići posjedovalo nekropolu 'Gračine'... Iz toga podatka zaključujem da je nekropola 'Gračine' (*Vojnići*) *iz XIV i XV vijeka i da je pripadala samo pomenutim Vlasima. Iz izloženoga se vidi da je Vlaha bilo i u stočarskom predjelu Širokog Brijega i da je kulturni uticaj iz Vojnića* (*'Gračine'*) *dopirao i do Širokog Brijega. Gornja tvrdnja nije nimalo čudna jer su Rimljani imali u Vojnićima* (*u 'Županici'*) *svoje veliko naselje i jedno drugo u Bigesti* (*na Humcu*) *u blizini vlaškog naselja Hardomilja, gdje se našlo nekoliko rimskih spomenika s natpisima. To znači da su Vlasi autohtoni na tom području i da ih Slaveni nisu mnogo uznemiravali iako su ih poslovenili.*"[510] B. Hrabak napominje kako je "*Marko Vego u pravu da je u Zahumlju* (*Humu*) *bilo Vlaha ne samo pre Turaka nego i pre Bosanaca* (*treća decenija XIV st.*)".[511] Međutim, ne postoje potvrde koje potvrđuju da su se stari stanovnici Bosne (do doseljavanja pravih Vlaha i vlaha) sami nazivali Vlasima ili da su oni do tada bili tako od drugih nazivani.

D. Mandić navodi da se u poveljama srpskoga kralja Uroša I. (1243. – 1276.), koje je izdao pravoslavnoj Humskoj episkopiji (1243. i 1253. godine) Vlasi spominju u srpskim zemljama oko Lima, ali se ne spominju na imanjima stolačkoga područja od Bivoljega Brda kod Domanovića do Stona na poluotoku Pelješcu. Prema D. Mandiću u tim se krajevima Vlasi Burmazi prvi put spominju 1305. godine, a Vlasi Zotovići u Ljubomiru (istočnom dijelu Zahumlja), spominju se 1313. godine što svjedoči da su se Vlasi doselili u Zahumlje krajem XIII. stoljeća, za srpske vladavine u ovim krajevima (1284. – 1304).[512]

Hercegovački Vlasi doseljeni su iz Tesalije, Epira i Makedonije.[513] B. Hrabak zaključuje da su najznačajnija staništa "*vlaha-romana*" bila "*u Tesaliji, odakle su i naši hercegovački vlasi*".[514] Neki potomci tih doseljenih Vlaha, koji su govorili posebnim jezikom, mogu se po svojim imenima ili prezimenima i danas prepoznati.[515] Prva najstarija faza do-

---

510 M. Vego, *Ljubuški*. ZM, Sarajevo, 1954, str. 32.

511 B. Hrabak u pismu autoru iz Beograda od 19. I. 2009.

512 D. Mandić, *Vlaška teza o B.-H. stećcima*. Nav. dj., str. 237-240.

513 B. Hrabak, *Iz starije prošlosti...,* knj. II, nav. dj., str. 284.

514 B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989. godine.

515 "*Na pravo podrijetlo ovih doseljenika upućuju nas i stara njihova porodična imena, mada su ona sačuvana u malom broju, jer su u Bosni i ta imena zamjenjivana patronimikonom, izvedenim po očevu imenu, zvanju ili zanimanju, ili hipokoristikonom po*

seljivanja stočara u Hercegovinu nastala je dolaskom starobalkanskih katuna[516] "arbanaškog tipa" iz današnje Metohije, zapadne Makedonije i Albanije preko Zete i to najkasnije početkom XIII. stoljeća. Druga faza doseljivanja Vlaha u Hercegovinu povezana je s dolaskom bosanske vlasti oko 1330. godine kada se spominju vlaški katuni. "*Ti vlasi nisu bili arbanaškog porekla i pokazuju viši stepen organizacije; nisu poreklom od istog roda, nastupaju sa mnogo više slovenskih imena i oni doprinose punoj slavizaciji zatečenih 'vlaha' arbanaškog porekla. U Hercegovini kao deo bosanske države, u kojoj je feudalni sistem bio mnogo blaži nego u Vizantiji, bugarskoj i srpskoj državi, sve više dolaze nove vlaške grupe i tu, u Hercegovini, koja pruža i zimski boravak stoci, stvaraju neku vrstu nove* '*Vlahije*', *posle one u Tesaliji, odakle je takođe bio izvestan broj skupina. Najživlje naseljavanje vlaha u Hercegovini tako traje od oko 1330. do oko 1420. godine. Pojava Turaka ubrzala je dobežavanje vlaha čak na Ston i dubrovačku teritoriju poslednje decenije XIV. veka. Vlasi Ugarci možda potiču iz ugarske države u Erdelju. Posle 1420. godine završava se proces teritorijalizacije hercegovačkih vlaha… Takva je bila situacija i u Crnoj Gori* (*tu se slažem sa prof. V. Čubrilovićem*), *gde su crnogorska takođe vlaška plemena sprečila dalje nadiranje arbanaških stočarskih grupa iz Albanije ili iz Metohije u današnje oblasti Crne*

njegovu zavičaju, a vrlo često i nadimkom, koji su im nadijevali njihovi suseljani. Ipak među potomcima doseljenih Vlaha ima mnogo porodičnih imena sačuvanih iz doba njihovih seoba. Od velike množine imena evo nekoliko najznačajnijih: Banjani, Balac, Bilbija, Boban, Bokan, Banduka, Bencun, Belen, Bender, Besara, Bovan, Čokorilo, Darda, Doman, Drečo, Đerman, Gac, Gala, Jarakula, Kalin, Kešelj, Keser, Kočo, Kalaba, Kokoruš, Kosor, Lopar, Macura, Mataruga, Pađen, Palavestra, Punja, Riđan, Šola, Šolaja, Šabat, Šurla, Šatra, Škipina, Špira, Tubin, Taor, Tintor, te konačno razni Kecmani, Šikmani, Toromani, Šumani, Karani, Šurlani, Servani. Sva ta imena skroz su neslovjenska i nehrvatska, a mogao bi ih protumačiti samo dobar romanista; ali se i ona slaviziraju u novije vrijeme nastavkom ić ili ović, ević." (Ć. Truhelka, *Studije o podrijetlu*. MH, Zagreb, 1941, str. 41.) U XVII. stoljeću bilo je Vlaha koji su ljetovali na Vitorog planini i Kupresu, a zimovali u Makarskom primorju i oni su govorili "vlaškim" jezikom, bili su katoličke vjere, a pratio ih je jedan franjevac. (Miroslav Džaja, *Sa Kupreške visoravni*. Otinovci - Kupres, 1970, str. 20-21.)

516 Bratstvo je najčešće obuhvaćeno katunom. "*Katun bi, prema tome, bio organizovana ekonomska, socijalna i demografska zajednica kao i samo stanište biregionalnih i bisesilnih stočara, koji su u opštim feudalnim uslovima poštovali očinsku liniju srodstva. Katun je postao selo tek sa teritorijalizacijom Vlaha*." (B. Hrabak, *Iz starije prošlosti…,* knj. II, nav. dj., str. 35.)

Gore."[517] B. Hrabak posebno navodi da je 1530. godine '*donja Bosna*' mogla kod starosjeditelja imati katoličku većinu i zato što su to do tada bili krajevi stare hrvatske države. Međutim, druga doseoba "*srpsko-martološka, je zaista u to vreme* (*1530.*) *dolazila od Beograda i Smedereva… Nesumnjiva je činjenica sledeća: sa bosanskom vlašću dolaze u Neretvu i u Hercegovinu i bosanski vlasi, koji su uticali* (*od 30-ih godina XIV st.*) *na slavizaciju hercegovačkih vlaha. Za te bosanske vlahe se može tvrditi da su bili neromanizirani ili malo romanizirani.*"[518] Kada se spominje ove „*bosanske vlahe*", koji su bili „*neromanizirani ili malo romanizirani*" treba napomenuti da su to bili starosjeditelji za koje nije potvrđeno da su se oni u Bosni, do iseljenja iz Bosne, sami smatrali i nazivali vlasima.

Posljednjih godina XIV. stoljeća (1396. godine) počelo je i izjednačavanje pojma *Slaven* s pojmom *Vlah*, što bi ukazivalo na to da je kod Vlaha doseljenih u Hercegovinu već naveliko započeo proces "slavizacije".[519]

Migracije prastanovništva iz istočnog dijela Balkanskog poluotoka, do kojih je dolazilo prije provale Turaka, u nekim zapadno-balkanskim zemljama, bile su bez većeg značenja. Tih migracija bilo je mnogo više već u prvo vrijeme turske vladavine, ali ni tada nisu bile toliko velike da bi bitno mijenjale nekadašnji etnički sastav starosjeditelja u Bosni.[520] D. Dragojlović zaključuje da do "*tada kao i kasnije sve do dolaska Turaka, nema u izvorima spomena o pravoslavnim vlasima u Bosni osim u starom*

---

517 B. Hrabak, "*Diskusija*". *Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku* (*Sarajevo, 13-16. XI 1973.*) U: *Radovi* ANU BiH, knj. LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo, 1983, str. 149-151.

518 B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989. godine. "*Kad su se Bosanci spustili na more* (*treća decenija XIV st.*) *pridošli stočari su uticali na slavizaciju zatečenih Vlaha* (*jer su sami u Bosni pre slavizovani*)*, a zatečeni Vlasi su im nametnuli ortodoksiju… Nisu svi Vlasi obavezno bili pravoslavni i nisu svi bili Srbi. Bilo je Vlaha katolika, patarena pa i muslimana, samo nisu svi u isto vreme apsorbovani od sredine u kojoj su živeli. Ta apsorpcija je bila najbrža na severozapadu, ali su seobe, tako karakteristične za zapadni Balkan, mutile tu stvarnost.*" (B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 19. siječnja 2009.)

519 Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti...*, nav. dj., knj. II, str. 26.

520 "*Migracije su u Bosni tek u XVIII. st. počele menjati strukturu stanovništva, ali u kopnenoj Dalmaciji ta je izmena, i to bitna, izvršena još u prva turska vremena. Bukovica pa i Ravni Kotari* (*a doseljavanjem iz tih matica i primorski deo i otoci*) *su dobili novo stanovništvo, doseljeno iz Hercegovine. Treba upozoriti na otok Korčulu. To je nekad takođe bila čakavska regija; od kraja XVII. stoleća ona je štokavska*." (B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989.)

Humu i na području kasnije Hercegovine".[521] Da su pravoslavni u Bosni bili doseljeni Vlasi, proizlazi i iz *Putopisa* Benedikta Kuripešića koji je 1530. godine putovao i *Donjom Bosnom*, koja je po njemu tada obuhvaćala teritorij od Une do Vrhbosne s glavnim mjestom Jajcem i samo s jednim manjim dijelom *Gornje Bosne*. Oni su, prema njemu, došli u *Donju Bosnu* iz Smedereva i Beograda i kršćanske su vjere sv. Pavla.[522]

Ne bi odgovaralo srednjovjekovnoj bosansko-hercegovačkoj stvarnosti da se predimenzionira uloga Vlaha. D. Mandić ističe da su naselja srednjovjekovnih Vlaha u današnjoj Hercegovini od reda nosila patronimičke nazive što govori da su se u početku u pojedine krajeve doseljavale samo pojedine obitelji ili mali broj srodnih istoimenih porodica. "*Te su se stalno držale na okupu i činile zasebnu jedinicu, koja se zvala katun. Prije pada Bosne (1463.) u cijeloj današnjoj BiH nije bilo više od 100 vlaških katuna, od kojih pojedini nijesu brojili više od 20 obitelji. To nam govori, da su Vlasi prije turskoga zaposjednuća bili neznatna manjina pučanstva BiH, najviše 2% ...*"[523]

Vlasi su se u doba turskoga prodiranja razlikovali po vjeri i po govoru. "*Oni između njih, koji su živjeli u Poneretavlju i po zemljištu, bližem tim krajevima, bili su katolici ili patareni ikavci, čakavskoštokavskoga govora, kao i Hrvati, s kojima su bili u simbiozi do dolaska Turaka nekoliko stoljeća. Vlasi od Zete, Pive, Tare, Lima i Staroga Vlaha, koji su već od XIII. st. bili mnogobrojni, bili su grčkoistočne vjere, jekavci i štokavci... Može se mirne duše utvrditi činjenica, da su Turci upravo s pomoću tih balkanskih, zetskih, podrinskih, poibarskih i starovlaških Vlaha u jednu ruku pokorili istočni dio, a pogotovu osvojili i držali zapadni i sjeverozapadni dio Bosne.*"[524]

---

521 D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva bosanska.* SANU, 1987. (Posebna izdanja SANU, BI, 30), str. 85. D. Dragojlović prihvaća i mišljenje M. Filipovića da su pravoslavni Vlasi, koji se spominju tek od 1305. godine, bili naseljeni na području od Drine i Lima do Huma. (Ibid.)

522 P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku.* Rad JAZU, knj. LVI, Zagreb, 1881, str. 162. Usp. i B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. Naklada: Čigoja štampa, Biblioteka Reprint izdanja, Beograd, 2001, str. 26-27.

523 D. Mandić, *Vlaška teza o B.-H. stećcima.* Nav. dj., str. 243-244.

524 *Hrvatska enciklopedija*. (Glavni urednik Mate Ujević.) Naklada Konzorcija Hrvatske enciklopedije, Zagreb, svezak III, str. 129.

II.

1.
Literatura o Vlasima i stećcima

Naziv *stećak* ne može se primjenjivati na srednjovjekovne nadgrobne ploče u Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj, a niti na one koje su ispisane ili ukrašene simboličnim prikazima. Nada Miletić misli da su "*najstariji stećci*" jednostavne nadgrobne ploče koje se s natpisima osoba može datirati u drugu polovinu XII., odnosno u početak XIII. stoljeća, ali očito je da ona to navodi u smislu kako su te ploče predhodile sanducima i sljemenjacima.[525] Stećcima se stvarno mogu smatrati samo sanduci i sljemenjaci jer je narod samo njih stoljećima tako i nazivao. "*Imenom stećci* (*mašeti, mramorovi, 'grčka groblja'*) *zove narod po Bosni ove obilne goleme monolitne spomenike, što se često u velikim grupama, ali i pojedince, nalaze na raznim planinskim mjestima… Na samim natpisima, koji se, ali na žalost samo vrlo rijetko, nalaze, zovu se ti gorostasi naprosto biljezima* (*bilig', kamen' bilig' ili kamen'*)."[526] Đuro Basler točno utvrđuje: "*Riječju stećak kod naroda u Hercegovini naziva se samo usko i visoko stojeće kamenje, ali je u XX. stoljeću taj naziv prihvaćen u znanosti kao opći pojam*."[527] Sigurno je da je naziv *stećak* "*postao od riječi stoječak, što znači nešto veliko, visoko i postojano*"[528] i korištenje toga naziva za nadgrobne ploče protivno je samom njegovom prvobitnom i temeljnom smislu. Stećak je nezamjenjivo točan naziv samo za sanduke i sljemenjake.

Literatura koja spominje mogućnost "vlaške" pripadnosti stećaka i ukrasa na njima posebno se pozivlje na Bogumila Hrabaka, Marianu

---

525 *Mittelalterlichen Grabmäler aus Bosnien.* Izložba Zemaljskog muzeja u Sarajevu od 1. rujna do 1. studenoga 1967. u Mainzu. Katalog. Tekst Nada Miletić. Verlag des Römisch-germanischen Zentralmuseums. Mainz, 1967, str. 7. O Vlasima u Bosni usporedi: Nicoara Beldiceanu, *Les Valaques de Bosnia a la fin du XVe siecle et leurs institutions.* U: Turcica, Paris, VII/1975, str. 122-134.

526 Ćiro Truhelka, *Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoričko doba. Vođa kroz prehistoričku zbirku Bos.-herc. zemaljskog muzeja*. Naklada Bos.-herc. zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1914, str. 20-22.

527 Đ. Basler, *Kršćanska arheologija*. Crkva na kamenu, Mostar 1986, str. 102. (Literatura u kojoj se ne znaju razlikovati nadgrobne ploče od sanduka i sljemenjaka nije znanstvena bez obzira tko su njezini autori.)

528 Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*. Svjetlost, Sarajevo, 2004, str. 13.

Wenzel i Alojza Benca. Međutim, engleski arheolog Arthur (John) Evans (1851.-1941.) prvi je u knjizi *Antiquarian Researches in Illyricum* (Westminster, 1883.) povezao stećke s Vlasima. Petar Kaer (1848.-1919.) o tome je upoznao domaću javnost 1898. godine donoseći u hrvatskom prijevodu veoma zanimljivo sljedeće Evansovo zaključivanje: "*Izpadak izkopina poduzetih po g. Luschanu i po meni u sredovječnim grobištima Konavlja, sudeć po obliku lubanja, dokazuje, da je tu živjelo u XIII. i XIV. vieku neko pleme ne slovensko, jasno slično plemenu ilirskomu i arbanaškomu. U tom pogledu opazit mi je, da veliki broj lubanja, na kojima se temelji taj dokaz, bio je izkopan u sredovječnomu grobištu više Mrcina, sela poznata u dubrovačkim spomenicima, kao središte Vlaha ili Rumunja* (*Vlach or Rouman*) *sve do XV. vieka… Ogromno kamenje sa čudnovatim prikazam i nakitima, koje pokriva grobnice u Mrcinam, dokazuje, da oni koji su ga podizali, imali su na razpoloženje ogromna sredstva. U srednjem vieku za stalno ti potomci pokrajinskih Iliro-Rimljana* (*these descendants of the Illyro-Roman*) *bili su kiridžije i trgovci životinja po poluotoku. U nut/a/rnjosti Balkana bili su provodići dubrovačke trgovine. Njihova skitalačka poduzeća pronadje trgovačke puteve, te rek' bi da su prokrčili stare rimske ceste, njima samima poznate. Na trgovačkomu putu koji s te postaje Vlaha vodi u Trebinjsku dolinu, druga je postaja iste naravi, zanimiva danas samo radi starinskih grobova i spomenika, i jer je sačuvala karakterističko rumunjsko ime Turmente.*"[529]

B. Hrabak je 1953. godine u svojem radu naglasio da donosi nekoliko podataka iz Državnog arhiva u Dubrovniku koji mogu pomoći u datiranju bosanskih i hercegovačkih stećaka. Tako je utvrdio da je kovač-klesar Grubač iz Boluna mogao izraditi nadgrobni kamen Bogavca Taraha Bolunovića najkasnije 1477. godine. On je uz to donio i nekoliko arhivskih vijesti o *Donjim Vlasima*, a to je bila "*skupina vlaških bratstava koja su živela oko Stoca i Hrasnog*" i zaključio: "*U svakom slučaju, izgleda da će najveći deo spomenika spomenika sa natpisima koji se nalaze nad grobovima hercegovačkih vlaha, a možda i ne samo hercegovačkih i ne samo vlaha, otpasti na drugu polovinu XV veka, t. j. u doba pred kraj samostalnosti Bosne i Hercegovine a do prvih decenija XVI stoleća. Kada se detaljnije prouče vesti Dubrovačkog arhiva o situaciji na privrednom i društvenom planu u Hercegovini i u istočnoj Bosni, vidi se da epoha najvećeg prosperiteta domaćeg življa upravo*

[529] P. Kaer, *O stećcima.* SHP (Knin), IV/1898, 3-4, 136-137.

pada u to doba. Tada je svakako bilo i najviše podsticaja da se ukrašavaju i ispisuju i sami stećci.”[530] Iz ovoga Hrabakova navoda je jasno da on obrađuje datiranje stećaka, a da stećke ni ukrase na njima ne pripisuje samo “vlasima”.

Marian Wenzel (1962.) navodi da se u drugoj polovici XV. stoljeća razrađeni i dekorirani nadgrobni spomenici rade uglavnom za paleobalkansko stanovništvo, koje ona naziva Vlasima, ali ističe da su ti Vlasi prihvatili već postojeći običaj upotrebe monolitnih kamenih blokova kao nadgrobnih spomenika koji su u Hercegovini uveli sredinom XIV. stoljeća neki članovi feudalne klase. Prema njoj, ovaj su običaj kasnije prihvatila plemena koja su živjela na tom području, a to su Vlasi koji su uveli bogatu figuralnu dekoraciju. Oni su bili stočari čija je važnost rasla poslije sredine XV. stoljeća kada su se u istočnoj Bosni počeli otvarati novi rudnici kovine pa su njihovi konji postali vrlo potrebni da prate karavane u Dubrovnik i iz Dubrovnika.[531] M. Wenzel je posebno napomenula da je u svom proučavanju datiranih srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika utvrdila kako se običaj postavljanja velikih i stalnih oznaka po grobovima na otvorenom u Bosni proširio poslije 1350. godine, a da su prvi poznati poveći stećci postavljeni u Hercegovini sredinom XIV. stoljeća.[532]

Alojz Benac je 1982. godine korektno upozorio: “*Svakako je od interesa istaći da najveća koncentracija nekropola sa natpisima postoji u južnoj Hercegovini* (*područje Trebinja, Bileće, Ljubinja i Stoca*). *Ovdje je ustanovljeno oko 80 nekropola sa takvim stećcima, a gotovo polovina svih natpisa potiče iz ove oblasti. U ovim područjima je - to želim naročito podvući - bila i znatna koncentracija vlaškog stanovništva... U čitavom ovom sklopu pitanja ostaje još uvijek otvoren i problem odnosa stećaka prema vlaškom stanovništvu. To je također stara tema rasprave, no ovdje bi spomenuli samo nekoliko novih činjenica. Određen broj natpisa, naročito u južnoj Hercegovini, odnosi se na vlaške starješine. Tako su Tarah Boljunović iz Boljuna-Stolac i Vukosav Vlaćević iz Vlahovića-Ljubinje bili vlaški katunari; Hrabreni-Miloradovići pokopani na*

---

530 B. Hrabak, *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*. GZM, n. s., sv. VIII, Sarajevo, 1953, str. 325-328.

531 Marian Wenzel, *Bosnian and Herzegovinian tombstones-who made them and why*. Südost - Forschungen, sv. XXI za 1962, R. Oledenbourg - München, 1962, str. 102-143.

532 M. Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu.* Sarajevo-Publishing. Sarajevo, 1999, str. 45.

Radimlji-Stolac su bili vlaške starješine i sl. Samo usput spominjemo da tim i takvim starješinama pripadaju veoma lijepi primjerci stećaka, čak oni najljepši... No, možda je sljedeći detalj mnogo interesantniji. Zbog podizanja brane na Neretvi u Raškoj Gori kod Mostara izvršeno je istraživanje grobova pod stećcima na tamošnjoj nekropoli. Tom prilikom je došlo i do kompletne antropološke obrade skeleta u tim grobovima pa je ustanovljeno da skeleti iz 108 grobova (XIII. - XIV. vijek), prema srednjoj vrijednosti mjerenja lobanje i skeleta, potvrđuju punu antropološku homogenost ove serije. Osnovna svojstva te serije skeleta, bez ikakve sumnje, upućuju na čisti dinarski antropološki tip, bez ikakve druge primjese...(*Ž. Mikić, 1978.*). *Napominjemo da i analiza nekih skeleta iz nekropole u Grborezima kod Livna, na osnovu fotodokumentacije, pokazuje iste karakteristike... Analiza skeleta iz Raške Gore, pa i Grboreza, jasno upućuje na autohtono odnosno neslovensko stanovništvo koje se pokapalo pod stećcima. U tom slučaju se može govoriti samo o vlaškom stanovništvu. Ostaje otvoreno pitanje da li je to općenitija pojava - a nije isključeno da jeste - i da li ipak zastupnici teze o vlaškom karakteru stećaka imaju zaista pravo? Biće od velike važnosti u tom pogledu dalje antropološko istraživanje, naročito u južnoj Hercegovini i istočnoj Bosni... Znatno je napredovalo i ispitivanje odnosa stećaka prema vlaškom etničkom elementu. Pokazalo se da ta veza nije beznačajna, da će se i u ovom okviru tražiti neka rješenja o pripadnosti i rasprostranjenosti nekropola sa stećcima.*"[533] A. Benac u svojem posljednjem radu o ovoj problematici navodi da je M. Wenzel u radu iz 1962. godine izrazila mišljenje "*da je jednu od glavnih uloga u podizanju stećaka odigralo vlaško stanovništvo u Bosni i Hercegovini i susjednim krajevima*" i da se to odnosi i na mnoge lijepo ukrašene spomenike. On, zatim, točno zaključuje: "*Nema sumnje da su i Vlasi prihvatili ovakav način obilježavanja grobova, ali se i oni u suštini uključuju u šaroliki mozaik stanovništva koje je koristilo taj običaj. Koliki je njihov stvarni udio u svemu tome pokazaće tek nova – vjerovatno višegodišnja istraživanja.*" A. Benac ponavlja svoj raniji sud u svezi s Mikićevim antropološkim ispitivanjima nekih nekropola sa stećcima i ispravno sudi: "*Slične analize na drugim nekropolama bi*

[533] A. Benac, *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja.* MANU, Skopje, 1982, str. 200-203.

sasvim sigurno utvrdile koliki je procenat učešća Vlaha u podizanju ovakvih kamenih spomenika."[534]

M. Wenzel je suočena s potpuno pogrješnim interpretiranjem njezina pisanja o Vlasima i stećcima već 1981. godine upozorila da griješe svi oni koji tvrde kako je ona postanak i ukrasivanje stećaka vezala samo uz Vlahe-vlahe. "*Krajem XIV i početkom XV veka plemići polako prestaju da prave stećke a običan narod preuzima ovaj običaj. Ekonomski uslovi u Bosni tada su bili izvanredni zbog razvijene trgovine metalom. Mnogi novoobogaćeni ljudi koji nisu bili plemići ali su imali bolje materijalne mogućnosti počeli su da kopiraju plemiće u raznim stvarima. Među ovim svetom bilo je i članova bosanske crkve i naročito mnogo stočara vlaha koji su se naglo obogatili snabdevanjem trgovaca konjima i praćenjem trgovačkih karavana. Oni pretežno nisu bili članovi bosanske crkve, kao na primer Miloradovići-Hrabreni. U rukama vlaha stočara čiji su preci bili starosedeoci, motivi na stećcima su se množili i dobijali poseban karakter. Scene starih posmrtnih običaja prikazane su bile u gotičkom stilu. Nekoliko autora (Bešlagić, Mandić, Šanjek) smatraju da Wenzel u suštini tvrdi da su vlasi prvobitno stvorili stećke što pokazuje da nisu razumeli njene radove u kojima se određeno kaže da su obogaćeni stočari vlasi preuzeli taj običaj od plemića i obogatili već određenu ikonografiju… Nema nikakvih dokaza ni da je bosanska crkva inspirisala pojavu stećaka. Stećci koji su sigurno pripadali članovima bosanske crkve retki su i netipični po obliku i ukrasima, i datirani su uglavnom među mlađe spomenike XV veka. Kako je davno zaključio A. Benac, stećke su pravili i katolici i pravoslavni i članovi bosanske crkve.*"[535] Izloženo shvaćanje M. Wenzel je veoma logično i moguće.

---

[534] A. Benac, *O problematici srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika.* GZM, Arheologija, n. s., tom 44, Sarajevo, 1989, str. 204, 206.

[535] M. Wenzel – Ljubinka Kojić, *Osvrt na tri inostrane knjige o stećcima. Austro-ugarska i nauka o "bogumilskim" stećcima.* Starinar (Arheološki institut u Beogradu), n. s., knj. XXXI/1980, Beograd, 1981, str. 208. (M. Wenzel /1932.-2002./ je Amerikanka, koja je od pedesetih godina XX. stoljeća preko tri desetljeća radila u Bosni. Diplomirala je na *Columbia University* u New Yorku, a zatim je studirala na *Courtauld Institute of Art* u Londonu, gdje je i doktorirala na temu *Ukrasni motivi na stećcima.* M. Wenzel je 1992. godine postala ravnateljica novonastale nevladine organizacije *Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue* /BHHR/- Društvo za spasavanje bosansko-hercegovačke baštine registrirano u UNHCR-u.)

2.
Nemogućnost identificiranja stećaka s višeznačnim pojmom Vlah i vlah

Neprihvatljivo je mišljenje da se sve pripadnike dinarskoga antropološkog tipa pokopane pod stećcima naziva Vlasima. Takvo mišljenje ne bi bilo točno ni zato jer se ne može, na primjer, starosjeditelje koji su iz Tesalije, Epira i Makedonije doseljivali u XIII. stoljeću i kasnije na bosansko-hercegovačke prostore identificirati sa starosjediteljima koji su u Bosni živjeli od antičkih vremena. Svjetovi balkanskih autohtonaca poznatih kao Iliri i Tračani, i ako moguće pripadaju istom antropološkom tipu,[536] bili su u antropogenetičkom i kulturnom (duhovnom) smislu različiti i zato se ne može poistovjetiti njihove potomke u svakom vremenskom razdoblju.[537] Vlasi nisu bili svi istoga govora, niti etničkog podrijetla, a sam naziv Vlah nije u sva vremena imao isto značenje na raznim teritorijama.[538] Zbog toga u površnoj stilizaciji da su Vlasi starosjeditelji nije sadržana bit "vlaške" problematike. Temeljna je činjenica da imamo starosjeditelje koji su na tlu današnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine od prapovijesti i starosjeditelje koji su u ove zemlje doselili iz drugih balkanskih predjela tijekom srednjeg vijeka.[539] U razriješenju simbolike na stećcima nužno je u razlikovati autohtone bosanske i hrvatske starosjeditelje kasnije nazvane Vlasima, odnosno vlasima i balkan-

---

536 "*Prema rečima dr Ž. Mikića, tridesetih godina engleski antropolog Kun je utvrdio da se taj, dinarski tip najjužnije prostire do reke Mati u Albaniji, dok se južno od te reke nailazi na mediteranski tip. Na severozapadu je granica prostiranja alpskog, takođe brahikranog antropološkog tipa. Od Alpa do reke Mati u Albaniji, dakle, svi smo iste gore list... Sloveni su drugi (dugoglavi) antropološki tip koji se veoma lako razdvaja od starosedelačkog, dinarskog. Ispitivanja nekropola u Vinči, kod Beograda, zatim kod Bugojna, u Bosni, na Radovišta kraj Ohrida - znači, u oblastima centralnog, istočnog i južnog Balkana - pokazala su, kaže dr Mikić, da sve do 12, 13. veka nema na ovim prostorima mešanja sa novopridošlim Slovenima. Do značajnih populacionih mešanja dolazi tek sa osmanlijskom okupacijom.*" (*Razgovor sa Ž. Mikićem*. Politika/Beograd/, LXXXVIII/1991, 27762, 13. Broj od 21. I. 1991.)

537 Stare etničke granice očituju se još i danas "*razlikama u mnogim ustanovama i običajima kod onih Južnih Slovena koji sada žive na negdašnjem tračanskom odnosno ilirskom tlu. I predstave o povorkama mrtvih u vidu konja i ritualne povorke jahača ograničene su uglavnom samo na negdašnju tračansku teritoriju*". (Milenko Filipović, *Trački konjanik.* Prosveta, Beograd, 1986, str. 17, 57-58.)

538 B. Hrabak, *Iz starije prošlosti…*, knj. II, nav. dj., str. 78, 284.

539 Usp. : Damir Marjanović – Dragan Primorac - Rifat Hadžiselimović, *Naseljavanje Bosne i Hercegovine.* U: I. Mužić, *Vjera Crkve bosanske*. MHAS, Split, 2008, str. 105-119.

ske Vlahe starosjeditelje koji su iz drugih dijelova Balkana doseljavali u srednjovjekovnu Bosnu i Hrvatsku. Pojam *Vlah*, osim toga, s vremenom je obuhvatio i stočare, a to su bile obje vrste navedenih starosjeditelja i od tada se može koristiti i termin *vlah*.

Na temelju podataka da su neke vlaške obitelji, na primjer u Hercegovini, podizali i dekorirali monolitne kamene blokove kao nadgrobne spomenike, ne može se sa sigurnošću zaključiti da su stećci podrijetlom i ukrasima djelo samo doseljenih Vlaha. Ljubo Sparavalo je utvrdio na nekropolama šume Trebinjske (u Hercegovini) da su se pod stećcima pokapali kršćani različitih konfesija (rimokatolici i pravoslavni), ali da se nisu pokapali svi Vlasi.[540]

Ne postoje potvrde da su Vlasi, na svojim prvobitnim staništima iz kojih su iseljivali, poznavali stećke ni ukrase na njima.[541] To može značiti i da su doseljeni Vlasi zatekli stećke i ukrase na njima, prihvatili ih kao svoje nadgrobne spomenike i, kad su gospodarski ojačali, nastavili dalje razvijati umjetnost stećaka.[542] Moguće je i da se kontinuitet nadgrobnika i njihove simbolike na bosansko-hrvatskim prostorima održao tako da su kamenim stećcima kasnoga srednjeg vijeka stoljećima ranije

[540] "*U Cerovačkom groblju, u kome nema ni grobne gomile, ni crkvine, ni stećaka, umrli su sahranjivani u obične zemljane rake, a na grobove su im postavljene manje amorfne kamene ploče. Neki grobovi u njemu (za koje nismo sigurni da su nastali do kraja XV vijeka) su obilježeni i stavljanjem jednog neobrađenog duguljastog kamena uspravno iznad glave i nogu pokojnika, a sa istočne strane nadglavnika uklesan je mali ravnokraki krst. Znamo da je Cerovačko groblje bilo groblje i srednjovjekovnog sela Svinja u kome su živjeli Vlasi. Ako bismo zaključili da su ovi Vlasi bili siromašni stočari, pa da zbog siromaštva nisu postavljali stećke na grobove, pogriješili bismo. Nisu oni svi bili siromašni. Vidjeli smo da je Chrianus Pasqualis iz Svinje mogao da otkupi roba za 24 velika solida. On bi sigurno isto tako bio u stanju da snosi i troškove oko izrade i postavljanja stećaka, recimo, na grob svog oca. Istina će prije biti: da kod ovih Vlaha, kao ni kod Vlaha Zurovića u Račićima, nije bio običaj da stećke postavljaju na grobove svojih umrlih.*" (Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području šume Trebinjske*. Tribunia, Zavičajni muzej Trebinje, p. o. iz : *Tribunia*, br. 5, Trebinje, 1979, str. 130.)

[541] D. Mandić se prvi kritički osvrnuo na dio izlaganja M. Wenzel. (D. Mandić, *Vlaška teza o bosansko-hercegovačkim stećcima.* Nav. dj., str. 237-246.) Mišljenje D. Mandića zatim je u potpunosti prihvatio Ante Škobalj, u knjizi: *Obredne gomile.* Vlastita naklada, "Sv. Križ na Čiovu", 1970, str. 239-244. A. Škobalj posebno ističe da "*ornamentika stećaka sadrži poganske magijske simbole*". (A. Škobalj, *Obredne gomile,* nav. dj., str. 243.)

[542] "*U rukama Vlaha monolitski nadgrobni spomenici stekli su novi prosperitet i ukrašavani su s figurama.*" (M. Wenzel, *Bosnian and Herzegovinian tombstones…,* nav. dj., str. 102-143.)

prethodili nadgrobni spomenici od drva. Đorđe Janković napominje da su neki stećci iz XIV. i XV. stoljeća "*u vidu stuba kružnog ili osmougaonog preseka sa četvrtastim vrhom na kojem može biti natpis sa imenom pokojnika... nesumnjivo pravljeni po drvenim uzorima, što se vidi po ukrasu*".[543] Međutim, ne može se isključiti ni velika mogućnost da su na bosansko-hercegovačkom i hrvatskom prostoru doseljeni Vlasi zatekli samo nadgrobne ploče i, kad su gospodarski ojačali, nastavili podizati stećke i ukrasivati ih, moguće i svojom vlastitom funeralnom simbolikom (možda posebno u prizorima lova, kola, jelena, konja i ljudskih likova s uzdignutim rukama). Te simbolike nema niti na nadgrobnim pločama što upućuje na mogućnost da pripada Vlasima koji su doselili iz nehrvatskih i nebosanskih predjela, u Hercegovinu. Pojedine skupine tih Vlaha mogli su iseljavanjem iz Hercegovine donijeti svoju simboliku, dakle i onu s jelenom ako je stvarno bila samo njihova, u dijelove Bosne i Dalmacije (pa tako i na srednji tok Cetine u XV. stoljeću).

Š. Bešlagić je naveo veći broj primjera da su se ispod stećaka pokapali Vlasi posebno pravoslavne vjere, kao na primjer: Tarah Boljunović, Vukosav Vlaćević, Radosalići, Hrabreni-Miloradovići i drugi, ali dodaje: "*I mnogi drugi vlasi bili su pravoslavci. Bilo je i vlaha rimokatoličke vjere, a vjerojatno i pristaša bosanske crkve. Međutim, postoji više primjera stećaka koji pripadaju rimokatolicima, a vrlo lijepo su klesani i ukrašeni, i to baš motivima koji se pripisuju vlasima. Takovih primjera ima naročito mnogo u zapadnoj Hercegovini. Tu spadaju, npr. stećci koji pripadaju feudalcima Komlinovićima, iz okoline Čitluka. Isto tako, postoji više primjeraka takovih stećaka koji pripadaju pristašama bosanske crkve. Naročito je to izrazito kod stećaka s natpisima u kojima se spominju ličnosti rimokatoličke vjere, ili one koje pripadaju bosanskoj crkvi. Tu bi, npr., pored već pomenutih, spadali oni stećci koji pripadaju tepčiji Batalu iz Turbeta kod Travnika, gostu Milutinu iz Humskog kod Foče i drugim sveštenicima bosanske crkve.*"[544]

Za pripadnike bosanskih feudalnih velikaša Sankovića, koji su imali nekropolu stećaka (iz XIV. i XV. stoljeća) na lokalitetu Grčka Glavica u

---

543 "*Dakle, na gromilama su prvobitno stajali drveni spomenici, ‚stećci'. Vezu između gromila IV-IX stoleća i kamenih stećaka (mramorova) XIV-XV stoleća, uspostavlja gromila XII stoleća iz okoline Sjenice*." (Đ. Janković, *Srpske gromile*. Sveslovenski savez - NIP Književna reč, Beograd, 1998, str. 123-124.)

544 Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*. Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1971, str. 98, 100-101.

selu Biskup, neki autori pretpostavljaju da su bili krstjani.[545] Radenovići-Pavlovići bili su među vodećim vlastelinskim obiteljima srednjovjekovne Bosne i drži se da nekropola stećaka na Pavlovcu (u blizini Sarajeva) između sredine XIV. i druge polovice XV. stoljeća pripada upravo njima. Prema Mikićevoj analizi iz 1982. godine 11 kostura iz grobova na Pavlovcu, "*riječ je o autohtonom etničkom elementu s naglašenom robusnošću oba spola, koji odlikuje dinarski antropološki tip bez primjesa i utjecaja drugih antropotipoloških elemenata*".[546] Povijesna vrela ove bosanske autohtone Pavloviće ne nazivaju Vlasima.

U bosanskoj historiografiji posebno se zastupa teza da su stećci i ukrasi na njima nastali u srednjovjekovnoj Bosni. A. Benac drži da je najstariji datirani stećak - ploča trebinjskog župana Grda i da je iz druge polovice XII. stoljeća, a da ni jedan spomenik u obliku kovčega nije dosad mogao biti datiran prije prve polovice XIV. stoljeća, te da se ni jedan (sigurno datirani) sarkofag ne može pouzdano datirati prije kraja XIV. stoljeća. Na temelju toga A. Benac zaključuje da je oblik ploče najstariji oblik stećka, a to znači da početni stadij u razvoju stećka počiva na onom obliku koji je općenito poznat u mnogim, naročito mediteranskim zemljama i koji ne podliježe nikakvom vjerskom uvjerenju. On tvrdi da je kovčeg postao glavni oblik tih spomenika, ali napominje da kameni kovčeg nije ništa drugo nego manje ili više povišena ploča i da, prema tome, stećak u svojoj biti nije nikakva originalna tvorevina bosansko-hercegovačkog podneblja, nego samo prilagođena i u velike upotrebljavana, vrlo raširena forma nadgrobnog spomenika. A. Benac dalje kaže da se na teritorijima stećaka ističu dvije osnovne klesarske i umjetničke škole: hercegovačka (sarkofazi s arkadama, figuralni prikazi, bogatstvo motiva), i istočno-bosanska (sarkofazi u obliku brvnare, floralni motivi i dr.) A. Benac je, osim toga, uočio činjenicu da je u središnjoj Bosni, ondje gdje su bili najvažniji centri bosanske države i gdje bi morali biti "*i glavni centri bosanske crkve*", prilično manja koncentracija stećaka nego u nekim drugim krajevima. On je iz te činjenice izvukao zaključak da to ne ide u prilog tezi o neposrednim čvrstim vezama između stećaka i bosanske crkve.[547] Važna je i činjenica da u središnjoj Bosni ima veći broj stećaka vrlo

---

[545] Dubravko Lovrenović, *Topografija stećaka u BiH. Groblja stećaka – "gradovi mrtvih"*. U: *Katalog izložbe Stećci*. (Koautori: Ivan Alduk-Lidija Fekeža Martinović-Maja Petrinec-Marinko Tomasović.) Nakladnik Galerija Klovićevi dvori. Zagreb, 2008, str. 142.

[546] D. Lovrenović, *Topografija stećaka…,* nav. dj., str.153-154.

[547] A. Benac, *Jedan istorijski pogled…,* nav. dj., str. 199-200.

slabe izrade kao i onih koji su amorfni više nego u drugim područjima Bosne i Hercegovine, iz čega se može izvući zaključak da su takvi oblici relativno nešto stariji.[548] Dakako da se na temelju toga može zaključiti da su stećci na bosansko-hercegovačkom području nastali baš u središnjoj Bosni i odatle se širili dalje i čak se još jače razvijali, posebno u krajevima istočne Bosne i Hercegovine. Na to može upućivati i to što su nekropole sa stećcima nastajale gotovo redovito na starim, dotadanjim mjestima pokapanja, što je dokaz neprekinutog kontinuiteta mjesta i načina pokapanja sve do turskih provala u ove zemlje.[549] Neke formulacije tekstova na rimskim epifatima asociraju na natpise koji se nalaze na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini.[550] Različita je simbolika na hercegovačkim

---

548 Š. Bešlagić, *Stećci Centralne Bosne*. Zavod za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo, 1967, str. 112.

549 Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost…*, nav. dj., str. 78-79.; Š. Bešlagić, *Kalinovik*. Zavod za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo, 1962, str. 96.; N. Miletić, *Stećci - arheološki i likovni aspekt*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja.* MANU, Skopje, 1982, str. 234. Usp. Nada Miletić, *Stećak.* U: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. Zemaljski muzej BiH, tom 1, Sarajevo, 1988, str. 167. Usp. i: Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja…,* nav. dj., str. 53.; Alojz Benac, *Radimlja*. Zemaljski muzej, Sarajevo, 1950, str. 5.; Marinko Tomasović, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici makarsko-neretvanskog područja.* U: *Katalog izložbe Stećci*. Nav. dj., str. 124.

550 "*Na jednom latinskom natpisu s groba iz 441. godine naše ere postoji sljedeći tekst: 'Zaklinjem vas Kristom, neka me niko ne dira i neka niko moj grob ne oskrvne!' Sadržaj ovog natpisa je gotovo istovjetan s tekstom ćirilskog natpisa Pavka Radohnića iz Hodova kod Stoca koji proklinje svakog čovjeka ko bi mu kosti pretresao. Natpis u cijelosti glasi: '†A sije leži Pavko Radohnić. Ovi kami usijekoh na se za života. Molju vi se, braćo i gospodo, nemojte mi kosti pretresati!' Natpis je iz 15. stoljeća… Na mnogim latinskim rimskim spomenicima se naglašavaju roditelji koji postavljaju spomenik svojoj djeci ili obratno. Ovo se vidi i na našim stećcima s natpisima. Rimski pisari epitafa često su izražavali tugu, žalost za pokojnikom, kao što su pisali dijaci i kovači u tekstovima naših srednjovjekovnih natpisa… Na rimskom sarkofagu iz 1-2. stoljeća nove ere iz Dalmacije piše sljedeće: 'Livius Primitivus: dobri čovjek ovdje leži i Julija Firma žena'. Na križu s ćirilskim natpisom u Boljinama iz 15. stoljeća piše: 'A se leži dobri junak i čojek Vlatko Vuković. Piše Semorad'… Rimljani su ponekad bilježili imena skulptora pojedinih spomenika, kao što su radili i kovači pomenuti u tekstovima stećaka i križeva. Tako je kršćanin Arpacius iz Dalmacije naručio grobni spomenik ženi Maksimili od kamenara-majstora Projekta. U Bekiji (zapadna Hercegovina oko Gruda i Posušja) dugo je djelovao vješti rimski skulptor Maksiminus u 2-3. stoljeću. Od njega se do sada pronašlo dva vajarska rada s latinskim natpisom. Na kraju epitafa stoji urezani tekst: Maksimin izradi - Maximinus sculpet. Jedan spomenik pomenutog vajara je pronađen u selu*

i istočno-bosanskim stećcima, i kada bi se pretpostavilo da je jedna i druga ornamentika donesena na teritorij srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, teško je zamisliti da su doseljenici iz raznih balkanskih predjela u svim tim dotadašnjim staništima podizali takve nadgrobnike, a da o njima nije ostalo traga. I to upućuje na zaključak da su doseljenici preuzeli u Bosni i Hercegovini zatečeni običaj podizanja nadgrobnika i dio njihova ukrasivanja.

Š. Bešlagić (1908.-1990.) je u dosadašnjoj historiografiji najupućeniji poznavatelj problematike stećaka. On u svom posmrtnom djelu *Leksikon stećaka* napominje da pitanje etnogeneze bosansko-hercegovačkih Vlaha još nije do kraja riješeno i zaključuje: "*Teorije o pretežnom pripisivanju stećaka Vlasima je neosnovana iz više razloga. Stočarsko zanimanje Vlaha nije moglo biti presudan faktor za klesanje konja i scena sa konjima na stećcima, zbog toga što je i privreda ostalog stanovništva po svom karakteru bila stočarska. Osim toga, mnogo stećaka ima i u krajevima gdje nisu bila obitavališta Vlaha, zatim stećaka nema u vlaškim područjima izvan Bosne i Hercegovine. Nije moguće ukazati ni na jedan posebni vlaški oblik ili ukras stećaka, jer oblici i ukrasi su zajednička osobina stećaka, bez obzira da li su u vlaškim ili drugim predjelima. Treba reći da ni određena područja nije moguće u svakom slučaju čvrsto vezati za vlaška plemena, s obzirom na okolnost da je u toku vremena bilo mnogo migracija tih plemena. Postoje i drugi razlozi koji se mogu navesti kao protuargumenti 'vlaške teorije'. Treba reći i to da postanak stećaka ni u čemu nije bio uslovljen utjecajem Vlaha. Neki istraživači stećaka samo na prvi pogled stiču utisak o pripadnosti stećaka Vlasima. Vlasi su prihvatili i njegovali običaj klesanja i ukrašavanja stećaka naročito u XV. i XVI. vijeku, kada im je relativno dobro ekonomsko stanje omogućilo da ih ljepše klešu i bogatije ukrašavaju, ali ne postoje ni oblici ni ukrasi koji bi se mogli pripisati samo Vlasima.*"[551]

Prološcu kod Imotskog, a drugi nedavno u selu Sovićima kod Gruda s likom pokojnice u tadašnjoj nošnji sa ukrasima. Gotovo na istovjetan način su se izražavali pisari ćirilskih tekstova na stećcima: Grubač, Semorad, Radoje, Milić, Ivko, Pribisav i ostali. Iz navedenog izlaganja se vidi da su stari iliro-rimski običaji u pisanju epitafa prešli i u srednji vijek na područje stare rimske Dalmacije. Ne postoji stalan kontinuitet zbog toga što se u staro vrijeme pisalo i na drvetu koje je propalo." (M. Vego, *Predslovenski epitafi u svjetlu srednjovjekovnih nadgrobnih natpisa u Bosni i Hercegovini.* Pregled /Sarajevo/, LXIV/1974, 4, 409-412.)

551 Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*. Nav. dj., str. 187. Usp. Dubravko Lovrenović, *Stećci*. Rabic, Sarajevo, 2009, str. 253-254.

III.

1.

Jeleni na stećcima nisu prikazi iz realnog života

U Bosni i Hercegovini bilo je u stara vremena u izobilju jelena što posebno dokazuju mnogobrojni nalazi jelenjeg rogovlja iz različitih epoha, počevši od prapovijesti pa sve do u novije doba.[552]Jelen je od svih prikaza životinja na stećcima najviše zastupljen. Motiv jelena ("*ne računajući scene*") javlja se u oko 100 prikaza na stećcima najviše u okolini Ljubinja, Nevesinja i Kalinovika, te u oko 165 prizora lova na jelena (najviše u okolini Ljubinja i Kalinovika, Popovom polju i na Kupresu). Postoji i nekoliko mješovitih kola koja predvodi muškarac jašući na jelenu (okolina Stoca, Nevesinja i Trebinja).[553] Iz navedenih podataka može se zaključiti da funeralna simbolika s jelenom nije bila mnogo poznata u istočnom, a posebno ne u središnjem dijelu srednjovjekovne Bosne.

Najraniji datirani lov na jelena nalazi se na spomeniku u Boljunima kod Stoca, što ga je za pokojnika Taraha Boljunovića (umro oko 1477. godine) potpisao majstor Grubač.[554] Niz likovnih prikaza na stećcima nije moguće protumačiti kao realne scene iz života. Na primjer, prikaz štita na stećcima ne može biti grb jer je na stećcima pronađeno vrlo mnogo jednakih "grbova", najčešće s prečkom, polumjesecom i zvijezdom, i to u različitim krajevima, pa je nevjerojatno da svi takvi "grbovi" pri-

---

[552] "*U jednoj lednici jami u Romaniji planini istočno od Sarajeva, nađen je pred mnogo godina nemalo potpun skelet jelena zajedno s rogovljem… U srednjem vijeku bijaše običaj kod Dubrovčana, da šalju bosanskim velikašima darove, a ovi bi ih uzvraćali. Tako se među darovima, što su ih Dubrovčani iz Bosne dobivali, spominju osim različite stoke i jeleni i košute. Sulejman-beg, hercegovački krajišnik u Foči, šalje Dubrovčanima god. 1495. šest jelena na dar. Pošiljka krajišnika Mustafa-bega - dvanaest košuta - stiže u Dubrovnik 29. ožujka 1496. Ovi darovi dokazuju, da je u našim šumama onoga vremena bilo zaista u izobilju jelena i košuta. Spomen na njih sačuvao se u našega naroda u njegovoj narodnoj pjesmi i u narodnom vezu. Mnogobrojna imena mjesta, planina i voda u Bosni i Hercegovini živo spominju tu plemenitu divljač kao: Jelen, Jelenac, Jelendo, Jelenak, Košuta-planina, Košuta (seoce) i t. d… Zadnja pismena vijest, koja govori o jelenu, potječe iz Ljubuškoga, gdje je god. 1814. u selu Otoci ubijen posljednji jelen.*" (Vejsil Ćurčić, *Lov sa sokolom u Bosni i Hercegovini*. Napredak. Hrvatski Narodni kalendar za 1937, Sarajevo, 1936, str. 81-87.)

[553] Navedeni podaci su prema: Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*. Nav. dj., str. 83, 88-89.

[554] M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*. VM, Sarajevo, 1965, str. 397-398.

padaju jednoj plemićkoj obitelji[555] ili da su sve te obitelji imale isti grb. A ni motiv ljiljana nije upotrebljavan na stećcima u heraldičkom značenju. Š. Bešlagić je istaknuo da je na stećcima ljiljan stiliziran, da se na grbovima, novcu i pečatima javljaju čisti naturalistički ljiljani i da nije vjerojatno da bi na jednom manjem području, a pogotovu ne na jednoj nekropoli, i to u stočarskom kraju, bilo više ljiljana kao heraldičkih znakova.[556] Na umjetnički najvrjednijem stećku, sljemenjaku iz Donje Zgošće, vidi se iznad privezanog leoparda krilati zmaj.[557] Dakako da se pojava krilatoga zmaja ili drugih fantastičnih životinja na stećcima nikako ne može tumačiti kao prikaz realnih scena iz života. Konjanici na stećcima, u brateljevićkoj pećini, a slično i u pećini u Vjetrenici, "*ne drže rukama konjima uzde – što bi bilo normalno – već su im ruke raširene, upravljene nebu*", što upućuje da "*imaju kultni značaj*".[558] Kada bi prikazi lova na stećcima predočivali omiljenu zabavu iz života pokojnika, ne bi se u tom smislu moglo objasniti prizor lova na jelena na sljemenjaku žene Vladne Kustražić.

Š. Bešlagić je objavio potpunu sintezu prikaza jelena na stećcima. "*Kao samostalan motiv… jelen se najviše pojavljuje na stećcima u okolini Ljubinja* (*22 puta*)*, a potom u okolini Nevesinja i Kalinovika. Malo ga ima u okolini Kupresa, vrlo rijetko se javlja oko Stoca, u Popovu polju i u Crnoj Gori, a nikako ga nema oko Lištice, Ljubuškog, Duvna, u centralnoj i istočnoj Bosni, u Srbiji i u primorju. U nekim područjima ga, ipak, nalazimo u scenama, kao npr. u centralnoj Bosni, Imotskoj krajini, oko Ljubuškog i Lištice, u Popovu polju, kao i na Blidinju i u Ziemlju.* (*Uz put napominjem da se jeleni naročito ističu u scenama oko Ljubinja i Kalinovika, zatim u Popovu polju, a onda i na Kupresu i Blidinju.*)*... Više puta je sa jelenom vezana ptica, nekada ona stoji na leđima ili rogovima jelena, a nekada je u njegovoj neposrednoj blizini. Ponekad je krst ili neki biljni motiv isklesan u neposrednoj blizini jelena, kao npr. na Kupresu ili Ludmeru, a u okolini Žabljaka vidimo luk pokraj jelena. Česte su predstave nizova jelena ili košuta, npr. u Premilovu polju, kod Ljubinja, u Popovu polju, ili u Domaševu, kod Trebinja… Međutim, jelen je na stećcima najčešće klesan u neposrednoj blizini lovca, sokola, psa, ili u blizini samoga luka*

[555] Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*. Nav. dj., str. 48.
[556] Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost.* Nav. dj., str. 168.
[557] Ć. Truhelka, *Studije o podrijetlu*. MH, Zagreb, 1941, str. 57. Usp. Š. Bešlagić, *Popovo. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici*. ZZSK BiH, Sarajevo, 1966, str. 77.
[558] M. (uhamed) H. (adžijahić) i H. H. S., *Pećina u Brateljevićima kod Kladnja kao kultno mjesto.* GVIS (Sarajevo), XLII/1979, 5, str. 490.

sa strijelom.”[559] Na stećcima je pronađeno oko 165 reljefnih prikaza lova na jelena. *“Relativno najviše ovih scena ima u istočnim krajevima Hercegovine, dosta ih ima u Primorju i njegovom zaleđu, a iznimno se javlja u istočnoj Bosni, Srbiji i Crnoj Gori. Postoje scene u kojima učestvuje samo jedan lovac - obično konjanik, a nekada pješak, zatim one u kojima vidimo dva lovca - na konjima, ili jedan na konju a drugi pješak. Daleko najviše je scena s jednim lovcem - konjanikom... Često u lovu učestvuje i pas, a višeput i soko. Ponekad vidimo po dva pa i po tri psa. U nekoliko slučajeva, lovac umjesto koplja drži mač, nekada o bedru, a nekada u ruci. Ako je lovac pješak, on obično drži napet luk. U scenama s dvojicom lovaca, jelen je obično između njih, rijetki su primjerci da su oba lovca okrenuta u istome pravcu, u potjeri za jelenom. Ako u lovu učestvuju jedan lovac na konju i drugi lovac pješak, obično je konjanik sa kopljem, a pješak sa lukom u ruci, tako da obojica napadaju na jelena koji se nalazi između njih. U scenama sa dva lovca obično učestvuju i psi, kao i sokoli. Nekada u ovim scenama vidimo i po dva, tri, pa i četiri jelena, kao i srne.*”[560]

Zdenko Chavrak, polazeći od pretpostavke o realnosti lovnih scena, nije mogao protumačiti prizor gdje divljač, predvođena jelenom, odnosno košutom, mirno prilazi lovcu.[561] Ima spomenika na kojima se nalaze samo jeleni kojih su likovi ili nerazmjerno veliki ili su prikazani s neobično razgranatim rogovima,[562] iz čega jasno proizlazi da se radi o simboličkim prikazima.[563]

---

559 Š. Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*. VM, Sarajevo, 1982, str. 251-256.

560 Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*. Nav. dj., str. 83, 88-89.

561 Z. Chavrak, vjerujući da se na prizorima lova stećcima uistinu prikazuje lov, nije posumnjao u to ni kad je opisivao prikaz lova na vepra u donjem desnom prozoru na stećku iz Donje Zgošće. Na tom prizoru vepra, kojega gone psi, dočekuje lovac s kopljem sprijeda pa je Z. Chavrak zaključio da se tu radi vjerojatno o umjetničkoj slobodi, jer bi udarac kopljem sprijeda na vepra kojeg gone psi imao za neizbježnu posljedicu pad lovca ukoliko bi dočekao vepra udarcem koplja odozgo na dolje, namjesto obratno ili postrance koso iza plećke. Z. Chavrak je posebnu pozornost svratio i na lov s lovnim pticama. Prema njemu, i prikaz toga načina lova na stećcima specifičan je način lova; drugim riječima, bez ikakve bitne sličnosti s takvim načinom lova u ostaloj Europi. Z. Chavrak s čuđenjem konstatira da je bosanski lovac upotrebljavao lovnu pticu i za lov na jelensku divljač. (Z. Chavrak, *Lovne scene kamenih spomenika srednjeg vijeka Jugoslavije*. Lovačka knjiga, Zagreb, 1954, str. 15, 16, 23, 25, 28-31.)

562 Š. Bešlagić, *Kalinovik*. ZZSK, Sarajevo, 1962, str. 19, 34, 72.

563 Maja Miletić je poslije objavljivanja disertacije o krstjanima Bosne u svjetlu njihovih kamenih spomenika spremala u Rimu rad o nekim temama umjetnosti stećaka,

2.
Jelen kao pretkršćanski simbol balkanskih starosjeditelja

Jelen je kao sveta životinja poznat u Maloj Aziji još iz druge polovine trećeg tisućljeća prije Krista.[564] Njegov se lik već u prapovijesti koristi u funeralnoj simbolici. Prikaz jelena nalazimo na kneževskim grobovima (Chatti, danas u Muzeju u Ankari) iz razdoblja od 2300 do 2000 godine prije Krista.[565] I na Balkanu imamo sačuvane iz prapovijesti različite prikaze jelena (Lepenski vir, Vučedol i drugdje).[566]

Jelen se često pojavljuje u prizorima na "ilirskom" tlu što upućuje da je u vjerovanjima toga pučanstva igrao veoma važnu ulogu.[567] Među japodskim figuralnim prikazima postoje mnoge figure jelena. "*Vjerovanje u zagrobni svijet i nastavak neke vrste života u njemu, samo je dio ukupne religijske svijesti prahistorijskih Japoda, kao i ostalih istovremenih naroda.*"[568] Posebno su znakoviti crteži u Lipcima (Boka kotorska) 500 m od morske obale gdje su nacrtane "*predstave jelena, koji se kreću s*

---

posebno o lovu i turniru prateći te motive od njihovih najstarijih prikazivanja, zatim kroz antiku i prakršćanstvo, da pokaže "*da su oni uvijek na sepulkralnom području nosili izraziti religiozni karakter*" i zaključila: "*Jest smiješno, površno i posve neznanstveno tvrditi, da su se na pr. teme sepulkralnog prikazivanja odnosile na svagdanji život čovjeka i njegova uživanja… Tvrdi se tako i za naše stećke i njihova prikazivanja što je posve pogrješno.*" (Navod M. Miletić iz pisma koje je uputila Muhamedu Hadžijahiću iz Rima 1. svibnja 1985. godine.)

564 Špiro Kulišić – Petrović, Ž. Petar – Pantelić Nikola, *Srpski mitološki rečnik*. II. dopunjeno izdanje. Etnografski Institut SANU - Interprint, Beograd, 1998, str. 229.

565 Heinrich i Margarethe Schmidt, *Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst.* Verlag C. H. Beck, München, 1982, str. 67.

566 Usp. D. Srejović, *Jelen u našim narodnim običajima*. Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu, XVIII, Beograd, 1955, str. 231-237; Marina Milićević Bradač, *Of deer, antlers, and shamans*. U: *Znakovi i riječi*. HSN, Zagreb, 2002, str.7-41.

567 "*Iz brončanog doba… potječe jedna grupa zanimljivih crteža jelena na stijeni u mjestu Tren blizu Korçë u Albaniji. Tu je prikazana scena lova u kojoj lovci na konjima sa kopljima u ruci love jednog jelena. Scena podsjeća na slike na stijenama iz Val Camonice u sjev. Italiji i ne može se sa sigurnošću datirati, no može se zasada prihvatiti pretpostavka M. Korkutija da pripadaju vremenu konca II. ili početka I. tisućljeća pr. n. e… Možda iz istog vremena je i sličan crtež lova na jelene na stijeni u Lipcima na Bokokotorskom zaljevu. Značenje te figuralne kompozicije… bilo je očito identično sa onim iz Trena u Albaniji.*" (Aleksandar Stipčević, *Kultni simboli kod Ilira*. ANU BiH, Posebna izdanja. Knj. LIV. Centar za balkanološka ispitivanja. Knj. 10, Sarajevo, 1981, str. 21-23.)

568 Branka Raunig, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*. ANU BiH, Djela, knj. LXXXII, CBI, knj. 8, Sarajevo, 2004, str. 25-26, 256-259.

Konjanik progoni jelena. Datiranje nije utvrđeno.
Fototeka Konzervatorskog odjela u Zadru. Presnimila Jelena Sorić.

lijeva na desno, a poređani su u dva niza". Jeleni su naročito karakterizirani velikim rogovima, a pored jelena iz drugog niza nalazi se svastika. Ovaj nalaz u Lipcima jedinstven je na cijelom teritoriju Balkana i datira se u brončano doba.[569]

Mišljenje da je jelen tek u željezno doba uzdignut na razinu božanstva,[570] teško je potvrditi. U smislu njegove neuništivosti posebno su znakovite scene u kojima lovac na konju kopljem gađa jelena u vrat,

569 Usp. *Istorija Crne Gore.* Knj. 1: *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*. (Autori: Zarije Bešić, Draga Garašanin, Milutin Garašanin, Jovan Kovačević. Titograd, 1967, str. 71.) Ti prikazi u Lipcima toliko sliče nekim prikazima na stećcima da je jedan autor bio mišljenja da su oni nastali u srednjem vijeku. (Đurđe Bošković, *O poreklu kompozicije sa predstavom lova na jelene u Lipcima*. Starine Crne Gore, Cetinje, sv. III-IV/1965, str. 13-21.)

570 Dietrich Evers, *Felsbilder – Botschaften der Vorzeit*. Urania – Verlag Leipzig – Jena – Berlin. Berlin 1991, str. 153.

a ovaj ničim ne izražava da je smrtno pogođen.[571] Kult jelena, odnosno božanstva čija je sveta životinja jelen bio je poznat stanovnicima jugoistočne Europe, a posebno Balkana, prije dolaska Kelta.[572] U antičko doba vjerovalo se da jelenu svake godine otpadaju rogovi, da bi mu iduće godine ponovo izrasli veći, snažniji i ljepši. "*Tako su ti rogovi u narodnom shvatanju postali simbol koji u sebi ujedinjuje na najlepši način smrt i ponovo rađanje, vaskrsenje i besmrtnost*."[573] Na jednoj je gemi za prsten iz IV. stoljeća, koja je pronađena u Bosni, prikazan lovac na konju kako s kopljem u ruci navaljuje na jelena, ali ga ne ubija.[574] U vrelima su sačuvane pretkršćanske legende (na zapadu već od VI. stoljeća) u kojima jelen, kada se pojavljuje kao vodič (puka, vojske), dovodi samo do spasonosnog izbavljenja.[575] Na izgubljenom ulomku ploče, koja se nalazila do dvadesetih godina XX. stoljeća pred zidom crkve sv. Kate u Novigradu, unutar pravokutnog okvira od troprute vrpce, prikazan je jahač koji progoni jelena. Simbolika je očito pretkršćanska, pa se ne može sa sigurnošću isključiti ni mogućnost da se radi o originalu iz antičkog doba.[576]

Kultne posude načinjene od jelenjih parožaka relativno su brojne u starohrvatskim grobljima s poganskim načinom pokapanja "*na tlu Dalma-*

---

571 *Praistorija jugoslavenskih zemalja. Željezno doba*, V, ANU BiH. Glavni urednik A. Benac. Sarajevo, 1987, str. 100.

572 D. Srejović, *Jelen u našim narodnim običajima.* Nav. dj., str. 235. Bog-jelen Cernunnos u Kelta bio je veliko božanstvo izobilja i plodnosti, ali i smrti. (Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović – Dragoslav Srejović, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope.* II. dopunjeno izdanje. Savremena administracija, Beograd, 1996, str. 85.)

573 D. Srejović, *Jelen u našim narodnim običajima*, nav. dj., str. 231-237. Usp. Hans Biedermann, *Knaurs Lexikon der Symbole*. Droemer Knaur. München, 1989, str. 194-196.

574 *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod Osmansku vlast*. Alojz Benac et al., II. izdanje, VM, Sarajevo, 1984, str. 318. (Ovaj nalaz je mogao biti i unesen u Bosnu.)

575 Kurt Lindner, *Die Jagd im frühen Mittealter*. Walter Gruyter, Berlin, 1940, svezak II, str. 432.

576 Ivo Petricioli misli da ovaj ulomak iz Novigrada i ulomak s jahačem iz Pridrage, koji jaši bez sedla s kopljem i raširenih ruku, dio istog predromaničkog pluteja i da je majstor koji je isklesao likove "*imao pred očima neki antički predložak*". On je svojedobno predlagao širu dataciju ovih ulomaka od IX. do XI. stoljeća, uz napomenu: "*Bio bih skloniji ranijoj dataciji.*" (I. Petricioli, *Reljef konjanika iz Pridrage*. Diadora. AMZ, sv. 8, Zadar, 1975, str. 111-117.) I. Petricioli je kasnije ove ulomke datirao u VIII. stoljeće. (I. Petricioli, *Umjetnička baština Zadra*. MH, Zagreb, 2005, str. 114.)

tinske Hrvatske". U groblju na Ždrijacu u Ninu nađena je u dvojnom ženskom grobu i jedna posuda od jelenjeg roga položena poviše glave starije pokojnice. Na jednoj strani te posude prikazan je "*veoma shematizirano*" lov na jelena na kojemu lovac "*s kopljem u ruci ubada jelena u bijegu*".[577]

Motivi scena s jelenom poznati su nam s vaza, novca, gema, zidnog slikarstva, mozaika u gotovo u svim rimskim provincijama, a prikazi jelena u ranokršćanskoj umjetnosti ukrasivali su podove baptisterija, bazilika, kapela, mauzoleja, narteksa, konsignatorija i katekumenejona.[578] Motiv jelena započeo se u kršćanstvu koristiti tek od sredine IV. stoljeća tako da ga već tada nalazimo i na kršćanskom grobu s Kristovim monogramom.[579] Prikazi jelena u kršćanskoj simbolici posebno se sreću od VI. stoljeća i nastavljaju u istom smislu u VII. stoljeću. Od VIII. stoljeća životinjski likovi, a među njima i jelen, poprimaju uz simbolično i samo ornamentalno značenje.[580] U XI. i XII. stoljeću očituje se i jedno novo shvaćanje simbolike u umjetnosti. Ono se nadahnjuje na *Svetom pismu*, ali i na drevnoj mitologiji, a posebno se temelji na *Fiziologu* (*Physiologus*). Taj spis je nastao u Aleksandriji oko 200 godine poslije Krista,[581] došao na Zapad pod izmišljenim imenom sv. Ambrozija, i to vjerojatno prije 431. godine, i od tada se počeo s grčkoga prevoditi na mnoge jezike.[582] Jelen, po *Fiziologu*, usmrćuje zmiju (zmaja).[583] U kršćanstvu se

---

577 Janko Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu.* AMZ Arheološki muzej u Zadru, Zadar, 2007, str. 418, 422. J. Belošević vjeruje da se ovi recipijenti mogu smatrati avarskim kulturnim dobrom "*jer su brojno zastupljeni u avarskim grobovima već od VII. stoljeća, a najbrojniji su u njihovim grobljima VIII. stoljeća na širokim područjima Karpatske kotline*". (J. Belošević, nav. dj., str. 422-423.)

578 S. Buzov, *Prikaz jelena na ranokršćanskim mozaicima prema srednjovjekovnoj umjetnosti*. SP, serija III. – sv. 21 za 1991, Split, 1995/1996, str. 55-58..

579 Edouard Urech, *Lexikon christlicher Symbole*. Christliche Verlagsanstalt, Konstanz, 1985, str. 102. Usp. Hannelore Sachs – Ernst Badstübner – Helga Neumann, *Erklärendes Wörterbuch zur Christlichen Kunst.* Werner Dausien, Hanau, (bez oznake godine), str. 181.

580 Steph. Beissel, *Zur Geschichte der Thiersymbolik in der Kunst des Abendlandes.* Zeitschrift für christliche Kunst. XIV/1901, 9, str. 279-281.

581 Paul Michel, *Tiere als Symbol und Ornament. Möglichkeiten und Grenzen der ikonographischen Deutung, gezeigt am Beispil des Zürcher Großmünsterkreuzgangs.* Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1979, str. 52.

582 S. Beissel, *Zur Geschichte der Thiersymbolik in der Kunst des Abendlandes.* Zeitschrift für christliche Kunst. XV/1902, 2, str. 54-56.

583 Otto Seel, *Der Physiologus*. Artemis, Zürich-München, 1983, str. 26-27.) Usp. Johannes B Bauer-Manfred Hutter-Anneliese Felber, *Lexikon der christlichen Antike.*

drevne prizore lova na jelena tumačilo i kao simboliku dobra i zla. Neki crkveni oci shvaćali su lovca koji lukom i strijelom progoni jelena kao sliku đavla.[584] Na nekim kršćanskim ukrasima s lovnim prizorima koji potječu iz kraja VI. stoljeća, nije jasno koje se tada značenje pripisivalo lovcu.[585] Jelen svoje simbolično značenje u kršćanstvu poprima od riječi Psalma 42: *Kao što košuta žudi za izvor-vodom, tako duša moja čezne, Bože, za tobom.*[586] U kršćanskoj umjetnosti prikazana su dva jelena koja u savršenom miru s obje strane dolaze na izvor ili iz njega smireno piju, a poznat je i jelen kao simbol Krista neprijatelja zmije koja je znak sotonskih moći.[587] Dobro, u kršćanskim simbolima metafizičke borbe, zauvijek u konačnici nadvladava zlo, uništava ga, a na srednjovjekovnim prikazima lik zla smrtno se ranjava, ubija.

Dragoslav Srejović zaključuje da širenje kršćanstva nije nanijelo štete starom vjerovanju u boga čija je sveta životinja jelen i da ono nije unijelo gotovo nikakvih znatnih promjena u stari kult ni na Balkanu. "*Zahvaljujući tome mi u današnjim običajima možemo otkriti pokoje staro božanstvo i njegov kult, u ovom slučaju veliko božanstvo vegetacije i smrti, čija je sveta životinja jelen.*"[588] Na mogućnost postojanja božanstva jelena pod imenom *Ljeljo* upućuje i postojanje naziva vezanih uz jelena na bosansko-hercegovačkom prostoru. "*Na granici između Bosne i Hercegovine, u kotaru Konjica nalazi se planina Visočica sa 1964 visokim vrhom Ljeljenom, poznatim eldoradom za lovce, jer obiluje divokozama. Ta planina odavno mi je poznata, ali tek u posljednje vrijeme, kad sam našao još nekoliko topografskih oznaka istoga korijena, palo mi je na pamet, da bi ime Ljeljen moglo imati mitološko značenje… Na tu sam zamisao došao našavši Ljeljen kao ime gore na više mjesta u*

Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Stuttgart, 1999, str. 175. Jelen koji ubija zmiju posebno se prikazuje od XI. stoljeća. (Wilhelm Molsdorf, *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*. II. dopunjeno izdanje, Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, Graz, 1984, str. 202-203.)

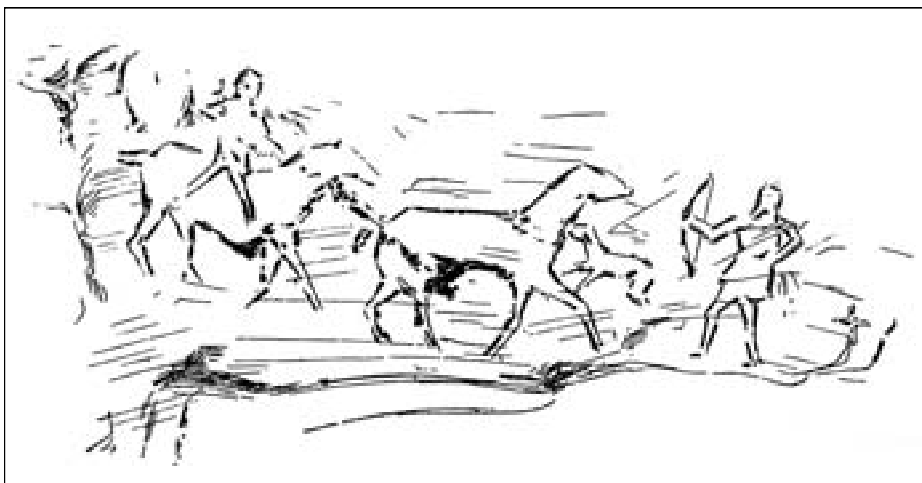
584 H. i M. Schmidt, *Die vergessene Bildersprache…,* nav. dj., str. 69.

585 Pasquale Testini, *Il simbolismo degli animali nell' arte figurativa paleocristiana.* U: *L' uomo di fronte al mondo animale.* 1985. Vol. 31, str. 1128-1129.

586 *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva.* Uredio: Anđelko Badurina. SN Liber - KS – IPU. Zagreb, 1979, str. 296.

587 H. i M. Schmidt, *Die vergessene Bildersprache…,* nav. dj., str. 67-69, 105. Usp. J. M. C. Toynbee, *Tierwelt der Antike*. Svezak 17. Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1973, str. 132.

588 D. Srejović, *Jelen u našim narodnim običajima*, nav. dj., str. 231-237.

Lov na jelena u pećini Vjetrenica. Iz knjige: Fr. B. Laska, *Das Waidwerk in Bosnien und der Hercegovina.* Naklada Joh. Leon, Klagenfurt, 1905, str. 63.

Bosni i Hercegovini: tako na pr. na Romaniji Planini kod Mokroga 1321 m visoko Ljeljen-brdo; na granici između Dalmacije i Hercegovine 4 km daleko od Mrcine u Konavlima 983 m visoku Ljeljenu Glavicu; u Hercegovini Leliju Planinu (2070 m), i t. d. Ima i imena mjesta istoga korijena, na pr. selo Ljeljenča u bijeljinskom kotaru u sjeveroistočnoj Bosni; selo Ljeljenica u srezu Mileševo, užička oblast, i t. d."[589] Primjeri, koje navodi Ivo Pilar nalaze se u Hercegovini i u istočnoj Bosni ne mnogo daleko (na zapadu) od Drine. Ako se navedena sela i brda stvarno odnose na božanstvo u svezi s jelenom onda se može raditi samo o kultu balkanskih starosjeditelja. Nazivi koji asociraju na jelena prevladavaju u Hercegovini, dakle na istom teritoriju na kojemu dominiraju i prikazi jelena na stećcima.

Vladimir Ćorović ističe da se već u obliku stećaka, "*bili oni tumbe ili vrsta sarkofaga, oseća nesumnjiv uticaj tehnike starosedelaca. To se vidi, pre svega, u upotrebi kamenog materijala. Stari Sloveni nisu*

[589] Ivo Pilar, *O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju.* U: *Pilar* (IDZ IP), Zagreb, 2007, II/2007, 1/3/, 142. I. Pilar je mislio da se radi o staroslavenskom božanstvu Ljeljo, koga prema njemu spominju dalmatinski pisci iz doba Renesanse spominju uvijek kao sinonim za Amora ili Kupidona. "*No sa kompetentne lingvističke strane sam upozoren, da ime vrha Ljeljen ne može potjecati od mitološkoga imena Ljeljo. Ja to kao jezični nestručnjak nemam suda.*" (I. Pilar, ibid.)

upotrebljavali monolite ili veće blokove kamena ni da prave svoje stanove, a kamoli za nadgrobne znake. Još su manje po njima pisali ili ornamentisali".[590] Sam prikaz načina lova na stećcima upućuje vremenski na običaje starobalkanskoga autohtonog stanovništva i to Z. Chavrak naziva "*čisto ilirsko-keltskim načinom lova*".[591] Pri utvrđivanju starosti simbolike na stećcima sve više dolazi do izražaja činjenica da su mnogi od simbola na stećcima poznati od prapovijesti. Š. Bešlagić je točno zaključio da "*znatan broj naših osnovnih reljefnih motiva vode svoje porijeklo još iz predhistorijskih vremena*".[592] A. Benac je, među prvima (1953. godine), upozorio na kontinuitet starobalkanske pretkršćanske simbolike. On se u jednoj analizi srednjovjekovnih stećaka od Slivna do Čepikuća u većoj mjeri osvrnuo na simboliku konja, zmije i ptice na stećcima ističući da je konj na sarkofagu iz Provića bez sedla i vodiča, da mu je pokret glave neobičan, a uz to kombiniran sa zmijom. "*Poznata je stvar, da je zmija od pradavnih vremena predstavnik htonskog svijeta… J. Kunst npr. smatra, da takve i slične predstave konja označavaju nosioce duša umrlih na drugi svijet. To isto drži i za predstave jelena, i kod toga izričito navodi primjere sa stećaka... Kada uđemo u ilirski krug, naići ćemo na slične predstave konja na japodskim urnama… Idući istim putem kao i kod konja, predstave zmije vidimo i na japodskim urnama… Slične ptice na leđima jelena poznate su iz Uboskog kod Ljubinja, ali u cjelini njihove su predstave nešto rjeđe. J. Kunst… smatra da ptice na leđima jelena iz Uboskog predstavljaju duše umrlih a jeleni nosioce tih duša. Na sanduku iz Topola one ne jašu na jelenima, nego stoje na štitu i oborile su glave. Kao da tu izražavaju žalost. Neobično je zanimljivo, da i na jednoj japodskoj urni vidimo dva govečeta na čijim leđima stoji po jedna ptica... Paralele koje sam naveo s japodskim urnama navode možda na razmišljanje o ilirskoj tradiciji, koja se dugo zadržala u vjerovanjima i umjetničkim predstavama kod naših naroda!*"[593]

---

[590] Vladimir Ćorović, *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku.* Naše starine. GZZZSK, Sarajevo, 1956, sv. III, str. 143.

[591] Z. Chavrak, *Lovne scene...*, nav. dj., str. 14..

[592] Š. Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*. VM, Sarajevo, 1982, str. 199, 221, 264, 277.

[593] A. Benac, *Srednjevjekovni stećci od Slivna do Čepikuća*. AHID, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, Dubrovnik, 1953, str. 78-80. Dimitrije Sergejevski je svoj posmrtni rad (1965. godine) o problematici "*ilirske umjetnosti*" zaključio mišljenjem da je posebno važno pitanje "*imaju li skulpture na stećcima kakvu vezu (da-*

Dva prizora lova na jelena na jednome stećku. Žitomislić. Preuzeto iz knjige: Z. Chavrak, *Lovne scene kamenih spomenika srednjeg vijeka Jugoslavije*. Lovačka knjiga, Zagreb, 1954, slika br. 29.

U svojim brojnim raspravama M. Wenzel zaključuje da su neki od prikaza na stećcima preživjeli ostatci antičkih predkršćanskih vjerovanja koja su preostala u Bosni i Hercegovini do srednjeg vijeka. Kruno Prijatelj zaključuje da se teško oteti dojmu da li su neke od skulptura, kao na primjer lov na jelena iz Novigrada, lovac i ratnik iz Pridrage it.d., "*možda nekima od kompozicija i tema, koje se na stećcima često javljaju, bile samo logičan preludij*".[594]

Na primjeru prikaza konja na stećcima koji se pojavljuje s jelenom također se radi o starobalkanskoj pretkršćanskoj baštini.[595] "*Međutim,*

leku, svakako) sa starim ilirskim stanovništvom, njegovom umjetničkom obdarenošću". (Dimitrije Sergejevski, *Iz problematike ilirske umjetnosti.* U: Godišnjak knj. III, CBI, knj. I. ND BiH, Sarajevo, 1965, str. 140.)

594 K. Prijatelj, *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba.* SP, (Muzej hrvatskih starina JAZU), III. serija, sv. 3, Zagreb, 1954, 68.

595 "*Od osobite su važnosti prikazi konja sa konjanikom ili bez konjanika na urnama iz okolice Bihaća, jer njihovo prisustvo na pogrebnim objektima kazuje da je konj i u Ilira igrao veliku ulogu u posmrtnoj simbolici… Konj personificira smrt, on je po-*

ako se pogleda još dalje u prošlost, utvrdiće se da ovakvu pretstavu o bogu konjaniku i demonskom konju nisu doneli sa sobom slovenski narodi iz svoje prapostojbine, a ni da je to originalna religiozna tvorevina naših slovenskih predaka. U to nas uverava obilje arheološkog materijala znatno starijeg datuma od tragova slovenske kulture. To su rimski nadgrobni spomenici, na kojima vrlo često nalazimo pretstave konjanika u pokretu ili mirnom stavu, ili konja usamljenog i u kompoziciji s ljudskim figurama... O ovome nas uveravaju podaci iz dela antičkih pisaca… Od naročitog značaja za poznavanje ilirske religije je natpis iz Lambeze u kome se pominje Medaur, bog i zaštitnik ilirskog grada Risna. Iz te dedikacije se vidi da je bog pretstavljen na konju s kopljem u ruci. U isto vreme treba se setiti i reljefa tračkog konjanika koji su nađeni u našim oblastima... Međutim, pogrešno bi bilo smatrati da su Iliri i Tračani bili tvorci ovakvih religioznih motiva, jer je pretstava božanstva na konju ili boga koji stoji u najužoj vezi s njime dobro poznata iz religija mnogih starijih naroda no što su Iliri i Tračani… Ova očigledna podudarnost motiva s glavnim osobinama konja kakvog nalazimo u našem narodu dopušta da se pretpostavi da naša savremena verovanja i helenska mitologija pripadaju jednom zajedničkom supstratu odakle je još u VIII. i VII. veku s. e. helenski mit stvorio svoje religiozne pretstave koje su se prenosile i širile do naših oblasti... Sada postaje jasno da sve varijante ovog motiva pripadaju ustvari jednom istom supstratu, koji se formira već u doba evropske praistorije na Balkanu i srednje heladske i mikenske kulture u helenskim oblastima."[596]

I česti motivi kola s jelenom na stećcima također potvrđuju njihov pretkršćanski simbolični smisao. Na kamenoj urni iz Ribića (V. – VI. stoljeće prije Kr.) urezan je crtež koji prikazuje povorku od pet žena koje se drže za ruke. To je, prema A. Stipčeviću, najstariji prikaz plesa, i to pogrebnog, na "ilirskom" tlu. A. Stipčević navodi da sličnih pogrebnih plesova ima i na "ilirskim" spomenicima iz rimskog doba, a da ima

vezan sa demonima podzemlja. Stoga se i njegov lik tako često vidi na grčkim i rimskim nadgrobnim spomenicima. Po vrlo raširenom vjerovanju sama smrt jaši na konju, jednako kao i pokojnik na putu u zagrobni život. Osim toga, konj personificira dušu pokojnika - on je, drugim riječima - sam pokojnik." (A. Stipčević, *Kultni simboli*, nav. dj., str. 61-63.)

596 Danica Nikolić, *Konj u verovanjima našeg naroda*. Živa Antika. FFS, god. IX, Skoplje, 1959, str. 277-283.

mnogo prikaza plesača i na prapovijesnim "ilirskim" spomenicima.[597] Već oblik kola na stećcima ide u prilog mišljenju da je posrijedi posmrtno ("naopako") kolo.[598] "*Kolo naopako se u narodnim pesmama uvek pominje povodom smrti nekog lica. U Bosni je zabeleženo da se pogreb propraćao igranjem žalostivog kola koje se igralo u pravcu suprotnom od onoga u kome se igralo u veselim prilikama. Ovo je savremeni odjek tradicije najstarijih vremena čija verovanja su dobila svoje daleke odjeke u našim narodnim pesmama.*"[599] Olivera Mladenović je zaključila da se htonski karakter kola na stećcima ne može poricati, čak ni onda kad je kolo prikazano u živom pokretu, i da kolo valja promatrati zajedno sa scenama turnira, lova, viteških igara, jer je baš ta široka povezanost svih vrsta igara "*obredna potpunost*" koja se vidi u pogrebnim ceremonijama mnogih naroda.[600] U istočnoj Bosni i Hercegovini poznato je *Ljeljenovo kolo*, a kako je u tim krajevima ljeljen narodni naziv za jelena, to je *Ljeljenovo kolo* zapravo jelenovo kolo.[601] S. Zečević napominje da se današnje Ljeljenovo kolo može smatrati survivalom igara htonskog rituala naših predaka. "*Oblik igre i pravac njenog kretanja takođe u sebi nose htonske*

---

597 A. Stipčević, *Iliri*. Školska knjiga, Zagreb, 1974, str. 231. Prikazano kolo na urni iz Ribića "*kreće se slijeva nadesno i prema tome pripada tipu tzv. naopakih kola, koja se inače plešu... nad grobovima, odnosno uopće u vezi sa smrću*". (A. Stipčević, *Kultni simboli,* nav. dj.*,* str. 83-85.) "*Manje vedro djeluju kola koja se kreću prema zapadu. To se bez dvojbe najbolje očituje u pogrebnoj povorci žena prikazanoj na urni iz Ribića kod Bihaća, s izrazitom orijentacijom put zalaska sunca. Te su japodske žene isto tako okrenule svoje kolo 'naopako' kao što to čine današnje žene Bosne i Hercegovine i Crne Gore kad oplakuju svoje pokojnike.*" (Ana Maletić. *Povijest plesa starih civilizacija*. MH, Zagreb, 2002, str. 260-261.)

598 Pravac kretanja kola nije uvijek moguće utvrditi, i to posebno zbog toga što žene imaju duge haljine, pa se ne vide njihove noge, a u muškarca jedna noga ima pravac udesno, a druga ulijevo. (Š. Bešlagić, *Popovo*. Nav. dj., str. 77.) Usp. Luko Zore, *Bosanski grobovi.* U: "*Program C. K. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku za školsku godinu 1880-81. U Dubrovniku Tiskom Dragutina Pretnera 1881*." Str. 3-20.

599 Slobodan Zečević, *Igre našeg posmrtnog rituala*. Rad XI. kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964, Zagreb, 1966, str. 380. Usp. Jelena Dopuđa, *Narodne igre u vezi sa smrti*. (*Primjeri iz Bosne i Hercegovine*). Rad XI. Kongresa saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964, Zagreb, 1966, str. 360-374.

600 O. Mladenović, *Kolo u Južnih Slovena*. SANU, Posebna izdanja, knj. 14, Beograd, 1973, str. 44.

601 Slobodan Zečević, *Ljeljenovo kolo*. Narodno stvaralaštvo, sv. 9-10 za 1964, Beograd, 1964, str. 702.

karakteristike. Na kraju kola suprotnom od kolovođe, dvoje igrača naprave kapije od uzdignutih ruku a kolovođa kroz ovu kapiju provlači celo kolo, sve dok se kolo ne zaplete. Posle toga, igranjem u suprotnom pravcu, kolo se raspliće... Prema rezultatima proučavanja istorije igre, ovaj motiv ima značenje obnavljanja života... Stoga ovaj motiv u Ljeljenovom kolu jasno ukazuje da je njegovo poreklo u mrtvačkom ritualu... Na jednoj predstavi igre na stećku, lepo se vide igrači koji se provlače kroz kapiju od uzdignutih ruku, dok žene stoje sa strane čupajući kose, tužeći i pjevajući igračima."[602] M. Wenzel posebno spominje da postoji jedno kolo, u kome tri plesačice nose između sebe bukete cvijeće, a kolovođa nosi mač. *"Izvode ga Vlasi u Dubokom, istočno od Beograda prema rumunjskoj granici. Kolo je sastavljeno od tri djevojke i tri mladića. Ono se izvodi svake godine na Duhove za duše pokojnika, a treba da posluži za dobrobit i utjehu mrtvima. Postoji podatak o tome da kolo služi kao vođa duši na njenom putu na onaj svijet. Već smo spomenuli da ovu istu funkciju vođenja duše može imati usamljeni jelen*."[603]

* * *

Simbolično značenje gotovo svih prikaza jelena na stećcima pretkršćansko je i pripada starobalkanskom autohtonom stanovništvu. Na temelju uvjerenja da su mitologije istočnih i zapadnih Slavena gotovo identične još neki pojedinci nameću gotovo kao dogmu nikad dokazanu pretpostavku da postoji i zajednička slavenska mitologija, koja dominira i na Balkanu. "*Iz toga je… izvučen 'prirodan' zaključak kako je i mitologija Južnih Slovena jednaka mitologiji Istočnih, odnosno Zapadnih Slovena, što se čini pogrešnim. Naime, u mitskom i religijskom promišljanju Južnih Slovena, mislim da su veoma prisutni i prepoznatljivi natrunci mitskog promišljanja starosedelaca Balkana: Tračana, Ilira, Kelta, Grka, Rimljana*."[604] Besmisleno je poslije antropoloških i antropogenetičkih utvrđenja vjerovati da su malobrojniji doseljenici mogli brojčano mnogo nadmoćnijim starosjediteljima nametnuti svoja vjerovanja. Aleksandar Gura u monografiji o simbolici životinja u slavenskoj narodnoj tradiciji točno navodi da "*predstave lisice, losa, jelena i divo-*

[602] S. Zečević, *Ljeljenovo kolo*, nav. dj., str. 703, 705, 707-710.
[603] M. Wenzel, *Ukrasni motivi...*, nav. dj., str. 348.
[604] Nenad Ljubinković, *Mitološki rečnik Stanojevićeve Enciklopedije.* U: Petar Bulat-Veselin Čajkanović, *Mitološki rečnik.* SKZ, Beograd, 2007, str. 12.

koze relativno su slabo odražene u slavenskim mitološkim predstavama, mada čine popularne folklorne likove (*delimično takođe i obredne*), *te ih zato posebno ne razmatramo*".[605] Prikazi jelena na Balkanu koji se datiraju u prapovijest i u antičko doba posve su identični onima na srednjovjekovnim stećcima. Ta činjenica nedvojbeno dokazuje da je njihovo kultno značenje na Balkanu stoljećima neprekinuto nastavljeno, odnosno da nije doneseno od doseljenih *Sklavina*.[606] U potomaka starobalkanskih starosjeditelja preživjelo je premnogo ostataka nekadašnje nesklavinske tradicijske kulture.[607]

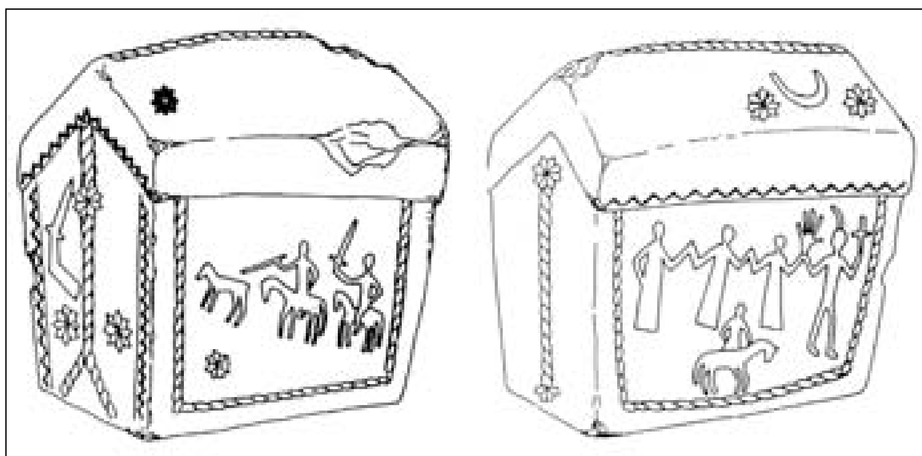
605 A. Gura, *Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji*. Nakladnici: Brimo – Logos – Aleksandrija, Beograd, 2005, str. 89.

606 Neki autori o problematici jelena u Hrvata pišu na gotovo beletristički način. Tako Marija Novak tvrdi kako smo "*sigurni da je ljeljenovo kolo* (*pletikolo*) *obredno kolo, kultno kolo za plodnost, mišljenja smo da je na spomenutim stećcima prikazano 'božansko kolo' za koje se može reći da pripada pretkršćanstvu, ali i da je kolo na stećcima odraz nove vjere Hrvata-kršćanstva, i to uzevši u obzir upravo jelena (koji je zauzimao značajno mjesto u kulturi Hrvata prije pokrštavanja, a i kršćanstvo mu pridaje veliko značenje*) *i križ, pa je to ujedno i nebesko kolo, kako ga primjereno i prikladno naziva Škobalj*". (M. Novak, *Tragovi hrvatske mitologije*. IEF, Zagreb, 2007, str. 221.) Kolo na stećcima nema veze s kršćanstvom, a o ulozi jelena u kulturi Hrvata prije pokrštenja ne znamo apsolutno ništa. Jelenji parošci u starohrvatskom groblju na Ždrijacu su, po J. Beloševiću, avarsko kulturno dobro. M. Novak o jelenu piše i ovako: "*Rekli smo da je boginja Ljelja Perunova kći pa je tako moguće da je i Ljeljo Perunov sin. Dakle, Ljelja i Ljeljo su braća. Jesu li oni istodobno i rođeni, teško je razabrati iz vjerovanja De vudri strela, tam rastu ljeljuje! S obzirom na ljeljuju koja može biti i ljiljan, nije teško zaključiti da je i Ljeljo dobio ime po biljci ljeljuji/ljiljanu, zvanoj i perunika. Prema tome, kako je boginja Ljelja/Perunika, tako može biti i Ljeljo/Perunko iako za to nismo našli potvrde. Čak bi se moglo pomisliti da su blizanci jer u navedenom vjerovanju drugi dio rečenice označava množinu 'rastu ljeljuje'. Imena Perunika i Perunko mogući su hipokoristici jer se radio o Perunovoj djeci... Došli smo do spoznaje da su poganska imena Perunove djece Ljeljo i Ljelja u kršćanskom razdoblju zamijenjena imenima Jura i Mara. Kod nekih slavenskih naroda, prema Katičiću i Belaju, Jura je naslijedio Jarila, međutim, u hrvatskoj tradiciji Jarilo se ne spominje*." (M. Novak, *Tragovi…*, nav. dj., str. 311.) Na ovakove hrvatske primjere može se primijeniti mišljenje B. Hrabaka: "*Prijateljski bih Vam savetovao da ne pridajete veliku pažnju radovima etnologa, pogotovo beogradskih, jer oni nisu osposobljeni za istraživanje, nego su tipični kompilatori.*" (B. Hrabak u pismu autoru iz Beograda od 7. prosinca 2008.)

607 Usp. Dragoslav Antonijević, *Balkanski pastoralni supstrat u narodnoj kulturi Bosne i Hercegovine.* Zbornik referata međunarodnog simpozijuma "Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Europi". Sarajevo 6-7. oktobar 1988. Izdao: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, str. 71-83.

3.
Smisao simbolike jelena na stećcima

Za ljude tradicionalnih kultura svijet je prostorno-vremensko jedinstvo.[608] Primitivnom mentalitetu su smrt i uskrsnuće nedjeljiva cjelina[609] i zato se smrt ne shvaća kao zlo, odnosno kao uništenje svega. Vjerovanje u zagrobni život "*nerazdvojni je deo učenja o dvojnoj prirodi ljudskog bića, čije se jedinstvo smrću razdvaja na smrtno telo i dugovečnu ili besmrtnu sen, odnosno dušu koja, kao duhovno načelo, nastavlja bestelesni, zagrobni život na zemlji, u podzemlju, na nebu ili na nekom nebeskom telu.*"[610] Prema općeraširenom shvaćanju, u svakom čovjeku

Stećak Herka Kustražića. Muzej HAS-a u Splitu. Crteži Branka Penđera (Arheološki muzej u Splitu). Preuzeto iz: M. Lozo, *Dva stećka iz Ciste.* Imotska krajina. Broj od 1. IV. 1985, str. 8.

---

608 Jean Servier, *L'uomo e l'invisibile.* Rusconi, Milano, 1973, str. 325,465.

609 D. Srejović, *Jelen u našim narodnim običajima.* Nav. dj., str. 235.

610 Dragoljub Dragojlović, *Paganizam i hrišćanstvo u Srba*. Nakladnici: Službeni glasnik - Politika, Beograd, 2008, str. 351, 402. "*Narod nije imao određenu predstavu o duši… Pridavani su joj telesno obličje, veličina i osobine njegovog vlasnika, ona je bila njegov duplikat... Paralelno s verovanjima o prelazu duše na onaj svet, živelo je i verovanje da duša večito boravi u blizini mesta gdje je pokopano telo ili oko stvari koje su pripadale pokojniku… 1i samostalno nastavljala put u svet duša... Starije verovanje da na drugi svet odlazi i pokojnikovo telo vidi se iz priloga materijalnih dobara koji su se pri sahrani stavljali u kovčeg ili u grob: štap, duvan, toaletni pribor* (*brijač, sapun*) *i slično*." (Slobodan Zečević, *Kult mrtvih kod Srba*. Vuk Karadžić, Beograd-Etnografski muzej, Beograd. Beograd, 1982, str. 10-104.)

postoji jedno nematerijalno, nevidljivo ‘biće’ koje je njegova bit i čini ga živim i aktivnim, i to se ‘biće’ svuda nazivalo dušom.[611] Duša napušta tijelo kada čovjek umre i odlazi na “*onaj svijet*”, “*drugi svijet*”, “*donji svijet*”, “*donju zemlju*”.[612] Valerius Maximus (prva polovina I. stoljeća poslije Kr.) ironizira Gale zato jer pozajmljuju novac tako da im bude vraćen na drugom svijetu vjerujući da je “duša besmrtna”.[613]

Jelen se na stećcima ne može shvaćati u kršćanskom smislu[614] ili, kako to misli Georg Wild, kao simbol obnove osobe kroz krštenje.[615] Prikazi jelena na stećcima vezani su s pretkršćanskim shvaćanjem smrti. “*Većina predstava lova na jelena na stećcima okrenuta je prema zapadu. Ako je scena na sjevernoj strani spomenika, jelen odvodi lovca desno. Ako je scena na južnoj strani, jelen ga odvodi lijevo. Najmarkantniji primjer ovog manira vidimo na jednom stećku iz Bekavaca u Lovreću kod Imotskog, gdje je ista scena prikazana na obje strane spomenika, jednom okrenuta nadesno, drugi put nalijevo. U oba slučaja jelen odvodi lovca na zapad.*”[616] Poznato je da je zapadna strana, na koju ide jelen na stećci-

---

611 Dušan Bandić, *Narodna religija Srba u 100 pojmova.* Nolit. Beograd, 1991, str. 246-250.

612 Petar Bulat - Veselin Čajkanović, *Mitološki rečnik.* Nav.dj., , str. 35, 52, 112.

613 Alexander MacBain, *Keltska mitologija i religija*. Zajednica književnih klubova Srbije, Beograd, 1989, str. 80.

614 “*Usamljeni jelen je simbol pravedne duše, a čak i samog Isusa… Onda i pretstava lov na jelena, koju smo ubrojali u ‘profane slike’, može isto biti protumačena kao verski simbol. Motiv napadnutog jelena - 'cervo assalito' poznat je na starohrišćanskim spomenicima od VI. do IX. veka. Slika lova može da simboliše čovečju dušu* (*jelena*) *napadnutu od duha zla (konjanika) i gonjenu od grehova* (*lovačkih pasa*).” (Aleksandar Solovjev, *Simbolika srednjevekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*. GID BiH, VM, godina VIII, Sarajevo, 1956, str. 55-57.) A. Solovjev je, kao profesor u Ženevi, na isti način uvjeravao inozemnu znanstvenu javnost: “*Die Hirschjagd, die auch ziemlich selten vorkommt, dürfte gleichfalls einen tieferen symbolischen Sinn haben. Der Hirsch kommt auch allein vor und ist bekanntlich ein frühchristliches Symbol der von ihren Sünden verfolgten Menschenseele*.” (Alexander V. Soloviev, *Bogomilentum und Bogomilengräber in den südslawischen Ländern*. U: *Völker und Kulturen Südosteuropas.* Izdanje: *Südosteuropa Schriften der Südosteuropa Gesellschaft*, München, 1959, str. 188.) Pretpostavke A. Solovjeva opširnije je izložila i kritički komentirala Zrinka Štimac. (Z. Štimac, *Die bosnische Kirche. Versuch eines religionswissenschaftlichen Zugangs.* Peter Lang. Frankfurt am Main, 2004, str. 96-117, 122-123.)

615 G. Wild, *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik*. I. Franz Steiner, Wiesbaden, 1970, str. 30-35.

616 M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*. Nav. dj., str. 397-398.

ma, strana smrti.[617] Posebno je važno da nema gotovo ni jednog primjera da je jelen prikazan ubijen ili da je posrnuo smrtno ranjen, već je uvijek prikazan s visoko uzdignutom glavom.[618] Lovci na stećcima upravljaju svoja koplja prema jelenu, ali tako da ga gotovo i ne ranjavaju. "*Nebrojene scene lova na jelena ukrašavaju stećke. Uvijek je jelen progonjen; nikad nije taknut strijelom ili kopljem koje mu prijeti.* (*Osim na jednom stećku u vrtu Muzeja u Sarajevu: na stećku čiji se stil dosta razlikuje od stila ostalih stećaka koje obično nalazimo.*) *Ovo daje povoda mišljenju da ove scene imaju skriveno značenje i da simbolika lova na jelene ima neko posebno značenje. Na kapitelima romanskih crkava mnogobrojne su predstave jelena: često je on prikazan ranjen strijelom koju je odapeo kentaur. To izgleda normalno kad se radi o pravom lovu. Jedna druga umjetnost mnogo je predstavljala jelena koga love i koga vidimo kako ga gone, pritiješnjenog i ranjenog: parćanska i sasanidska umjetnost... U galo-rimskoj umjetnosti, kao i u sasanidskoj umjetnosti, jelen je jedna od mnogih životinja koje se love. Naprotiv, na stećcima, jelen je gotovo uvijek jedina životinja koja ima tu ulogu.*"[619] Jelen, u prikazima lova na jelena na stećcima nikad nije smrtno ranjen ni ubijen. On je vezan sa smrću, ali ta se smrt u metafizičkom smislu ne shvaća kao prestanak sve ljudske egzistencije. Konjanik koji na konju s kopljem lovi jelena prikaz je smrti, a sam jelen simbolizira ili odvodi neumrlu dušu pokojnika. Pretkršćanska simbolika mogla se sačuvati do kasnoga srednjeg vijeka. Poznati su neki od majstora koji su ukrasivali stećke. Oni su bili klesari, ali i dijaci koji su mogli biti upućeni u značenje starodrevne simbolike jer nema iznimaka u njihovim prikazima strane smrti ni u lovu na jelena koji nikad ne biva smrtno ranjen. Važna je činjenica i da dio Vlaha koji je doseljivao iz jugoistočnog Balkana u Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu nije bio kristijaniziran.[620] Papa Grgur IX. u pismu kralju Beli IV. od 14. XI.

[617] "*Istok uvek označava život, zapad smrt… Istočna ili desna strana znače još i zdravlje, plodnost, rađanje muške dece, jagnjenje ovaca, blagostanje, slobodu, mir, sreću. Zapadna, leva strana znači bolest, jalovost, rađanje ženske dece, rađanje ovnova, nemaštinu, ropstvo, rat, nesreću.*" (D. Antonijević, *Obredi i običaji balkanskih stočara*. Nav. dj., str. 104.)

[618] Š. Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*. Nav. dj., str. 330.

[619] Jean Challet, *Bogumili i simbolika stećaka*. Naše starine. Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S. R. Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo, 1965, str. 25-30.

[620] Važan je Lopašićev podatak da Vlahe, koji su se pojavili na početku XVI. st. oko dinarskih planina i kod izvora Une oko Unca, Srba i Glamoča, hvale 1530. godine ban Ivan Karlović, Mikula Jurišić i građani bihaćki moleći generala Katzianera "*da ih*

1234. godine navodi "*da Vlasi, iako se imenom smatraju kršćanima... imaju običaje i obrede koje su kršćanskom imenu neprijateljski*".[621] Papa Grgur XI. 1372. godine piše franjevcima u Bosni da obraćaju Vlahe koji stanuju pod šatorima i po pašnjacima ("*Wlachorum... quorum nonnulli in pascuis et tentoriis habitant...*").[622] U jednoj dokumentaciji o imenima hercegovačkih Vlaha sredinom i u drugoj polovini XV. stoljeća navodi se 156 imena i "*analiza pokazuje da su nesrpskohrvatska, romanska imena pravi izuzetak* (*Bil, Bol, Baleta, Bul*)", a posebno je značajno da od toga imamo samo 14 kršćanskih imena.[623] Većina doseljenih Vlaha, posebno u Hercegovini, bila je pravoslavne, "*grčke vjere*" po kojoj su oni nazivani i Grci.[624] Iz *Sumarnog popisa Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine* može se zaključiti da je vjerska struktura do tada bila očito krstjanska i kršćanska, katolička. "*Zapravo u ovo vrijeme* ***pravoslavlja u Bosni nije bilo.*** *Tek negdje po istočnim granicama Bosne, gotovo samo kao enklave, ali i ti pravoslavci su pretežno Vlasi.*"[625]

---

primi u kršćanstvo". Ti isti Vlasi naseljeni su poslije u Žumberku. (Usp. R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*. II. izdanje, MH, Zagreb, 1943, str. 17.)

621 Z. Mirdita, *Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*. Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009, str. 78-80.

622 M. Vego, *Naselja bosanske srednjevjekovne države.* Svjetlost, Sarajevo, 1957, str. 128.

623 B. Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knj. I. Vlastita naklada, Beograd, 2003, str. 192.

624 "*Karta* (zemljopisnog rasprostiranja ovog termina, op. I. M.) *ujedno pokazuje da su predanja o grčkom stanovništvu najbrojnija u onim dinarskim predjelima u kojima je, i prema istorijskim izvorima, bilo najgušće naseljeno vlaško stanovništvo: u Crnoj Gori, u Hercegovini, u slivu Ibra, u Starom Vlahu, sve do Drine i Romanije, a zatim i u drugim dinarskim krajevima, gdje su također utvrđeni znatni tragovi vlaškog elementa i vlaških migracija, sve do Istre i ostrva Krka.*" (Š. Kulišić, *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti*. ANUBiH, Godišnjak, knj. V, CBI, knj. 3, Sarajevo, 1967, str. 234-235. Usp. i Vlajko Palavestra, *Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima*. GZM, Etnologija, n. s., tom XX/XXI, za 1965/66, Sarajevo, 1966, str. 5-54.) Naziv "*grčka groblja*" za nekropole stećaka bio je udomaćen i u XIX. stoljeću. "*Das Popovo polje ist an Alterthümern ungemein reich. Bei jedem Dorfe ohne Ausnahme findet man alterthümliche Gräber, die im Volksmunde ‚griechische Gräber' (grčko groblje) genannt...*" (Heinrich Renner, *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer*. II. izdanje, Verlag Dietrich Reimer, Berlin, 1897, str. 368.) Isti naziv ("*grčko greblje*") spominje i Eduard Kählig (E. Kählig, *Über die Bogumilengräber in Bosnien und der Herzegovina*. "Hofbuchdruckerei Carl Fromme in Wien". Poseban otisak, 1895, str. 19.)

625 Aličić, S. Ahmed. ("Dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio"), *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine.*

Stećak Vladne Kustražić. Cista Velika. Snimio Marijan Lozo.

Kristijaniziranje Vlaha bilo je površno.[626] Ovo je razlog da u pojedinim dijelovima nekadašnje Bosne i Hercegovine ima manje stećaka vezanih uz katoličke crkve. U kraškom području zemlje Pavlovića stećci su smješteni na dalekim visoravnima kao i u njihovim poljima i šumi. "*Neizbežno i skoro redovno vezani su za praistorijske kamene tumule, ponekad uz gradine ili glavice, ali i uz antičke ruševine ili ostatke nekadašnjih sednjovekovnih crkava,...Ali najčešće, nebrojeno puta leže uz pravoslavna groblja i crkvice i sasvim izuzetno uz katolička groblja sa odgovarajućim crkvicama, što naročito važi za groblja u Konavlima (Plat, Cavtat, Brotnjice).*" [627]

B. Hrabak dobro primjećuje da ne treba mnogo insistirati na religioznoj pripadnosti stočara. "*Na celom Balkanskom poluotoku stočari*

Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 2008, str. XXIV. (Aličić potcrtao u citatu.)

[626] I u naroda na Zapadu, dugo poslije kristijaniziranja, preživljavale su mnoge "poganske" tradicije. Usp. Pasquale Testini, *Archeologia cristiana.* Edipuglia, Bari, 1980, str. 140-149.

[627] Nada Miletić, *Neke karakteristike stećaka zemlje Pavlovića.* U: *Zemlje Pavlovića*: *srednji vijek i period turske vladavine*. Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske i Univerzitet Srpsko Sarajevo. Naučni skupovi knjiga V. Odjeljenje društvenih nauka knjiga 7. Banja Luka-Srpsko Sarajevo, 2003, str. 467- 468.

(Vlasi) obrazovali su se u zajednice u IX stoleću. Tada hrišćanska crkva još nije bila podeljena. No, ni mnogo kasnije, u drugoj polovini XV st. u Hercegovini nema sveštenika u katunima (staništima transhumanskih, ne nomadskih, stočara), i tek kad su se obrazovala plemena ili skupine istoimenih katuna, sveštenik je bio član vrhuške plemenske organizacije i obično je pripadao mlađim članovima vladajuće porodice. Ako bi pravoslavni Vlasi došli kao naseljenici u katolički kraj, preko noći su postajali katolici, jer nisu manje grupe imale svoje sveštenike za obrede. Načelno govoreći, pravoslavlje je primitivnom svetu bilo bliže od feudalnoga katoličanstva, i to naročito zato što je ortodoksija, da bi postala narodna konfesija, upila mnoge ranije običaje naroda, tako da se svet u toj veri lakše osećao, nego u strogoj dogmatici katoličanstva. Što se tiče poganstva, njegovo vreme, bar za istočno Zahumlje, je prošlo i pre 1300. godine. Stočari su zadržali dosta poganskih običaja, ali su oni ugrađeni u pravoslavlje."[628]

Slobodan Zečević zaključuje da je kult mrtvih i samrtni ritual kod vlaške etničke grupe u istočnoj Srbiji očuvao arhaične elemente, da je veoma razvijen tako da može biti jedan od putokaza za upoznavanje ranijih vjerovanja drugih etničkih grupa i da analiza pokazuje kako je ta tradicija do naših dana sačuvala mnoštvo nazora koji potječu iz pretkršćanske epohe.[629]

Znakovit je i prikaz mjeseca na stećcima. Bitno je shvatiti da je mjesec simbol života i smrti. U našemu, ali u mnogim drugim narodima,

---

628 B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 19. siječnja 2009.

629 S. Zečević, *Kult mrtvih kod Srba*, nav. dj., str. 101-104. "*Shema smrti i uskrsnuća u stočarskim dramskim misterijama ističe čoveka koji pobeđuje smrt i pretvara je u obred prelaska. Drugim rečima, uvek se umire, smrt je kao neka vrhovna inicijacija, kao početak nove duhovne egzistencije. Trajanje, smrt i obnavljanje* (*ponovno rađanje*) *uzimaju se kao tri trenutka jedne iste misterije, a celokupan duhovni napor arhaičnog čoveka sastoji se u tome da pokaže kako između ovih trenutaka ne sme postojati prekid... Tako veruju da im preci mogu sačuvati stoku od bolesti, a takođe i podariti im velike prinose i izobilje u stoci. I pored fizičke smrti, pokojnik fiktivno zadržava svu vlast i ulogu zaštitnika, pogotovo ako je bio domaćin i glava porodice... Antički sloj u pogrebnim običajima stočara je živ... Međutim, biblijska predstava o duši nije očigledno svojina stočara. Reč je o predstavama koje nose sasvim druge osobine, o duši kao materijalizovanoj kategoriji koja se različito manifestuje: u 'disanju', 'krvi', 'senci' i 'životu'. Koreni ovih predstava, kao što je poznato, javljaju se u veoma ranim stadijumima razvoja religijske misli, daleko pre hrišćanske ideologije.*" (D. Antonijević, *Obredi i običaji balkanskih stočara*. Nav. dj., str. 68-69, 138-140.)

mjesec je simbol umiranja kada se ne vidi na nebu za "mijene" (u Hrvata "mine"), ali isto tako i ponovnog nastajanja za "mlađaka". Mjesec u narodnom vjerovanju dok raste u prvoj četvrti emanira snagu i plodnost na ljude i prirodu, što kulminira za punog mjeseca, a onda opada za posljednje četvrti. To je razlog da se simboli mjeseca javljaju posvuda, uključujući i groblja, gdje je na nadgrobnim pločama prikazan kao simbol smrti, ali i kao simbol ponovnog rođenja.[630] U istom smislu se uz mjesec na stećcima pojavljuje i Venera, koja je večernja, ali i jutarnja zvijezda (danica).[631]

Da Vlasi i drugi koji su podizali i ukrasivali stećke nisu bili u potpunosti kristijanizirani, potvrđuje i njihov običaj polaganja priloga uz pokojnike. U doba stećaka nastavljen je stari običaj ostavljanja priloga uz mrtvace, pa je tako "*u rakama nađen znatan broj raznovrsnih predmeta od metala, tekstila, keramike i kože, a bilo je i novčića. Relativno dosta je nađeno naušnica od srebra, pozlaćenog srebra i od čistog zlata*".[632]

Tonči Burić je analizirao pojavu grobnih priloga u grobovima pojedinih grobalja u razvijenom i kasnom srednjem vijeku na prostorima sjeverozapadnoga i središnjeg Balkana i zaključio: *"Samu pojavu boca i čaša u grobovima na grobljima koja nisu pripadala Vlasima, moguće je povezati s njihovim utjecajima na pojedine oblasti u vrijeme njihove ekspanzije na zapad* (*Putalj u splitskom distriktu*) *ili zbog blizine izvornih vlaških područja* (*donje Podunavlje*)*... Budući da starohrvatski poganski horizont ranoga srednjeg vijeka, kao ni druge slavenske, nije moguće dovesti u izravnu vezu s Vlasima i njihovim pogrebnim običajima, pre-*

---

630 Detaljnije usp. Nenad Cambi – Heinrich i Ingrid Kusch- Ivan Mužić, *Mjesec u Hrvata i Zmajeva pećina.* II. izdanje. Naklada Bošković, Split, 2004, str. 179. Usp. i: Miloš Marjanović, *Simbolika solarnog i lunarnog kulta u vlaškim verovanjima i običajima.* Etno-kulturološki zbornik, knjiga III, Svrljig, 1977, str. 109-115. (O značenju mjeseca na stećcima objavljuju se u novijoj literaturi i čiste fantazije, koje ne zaslužuju spomen.)

631 Vitezović u svojoj *Stemmatografiji* tumači osmokraku zlatnu zvijezdu, koja se uz mjesec nalazi na grbu Humske zemlje, kao znak Venere.
"Desnica gola mi drži, u grbu svom, krivošu sablju,
Mjesec je vjernosti svjedok i ove Venere luč.
Venera družica Martu , mjesecu mijenom je slična,
Stog nam i junački narod prati promjenljiva kob.
(Emilij Laszowski, *Stari grbovi Nezavisne Države Hrvatske.* Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva. Nova serija, svezak XXII-XXIII, 1941-1942, str. 219.)

632 Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*. Nav. dj., str. 168.

ostaje jedino povezati te vlaške rituale s kasnoantičkim obredom, posebice stoga jer su Vlasi izvorno romanofoni živalj koji se u svojoj ranijoj etnogenezi direktno naslanja na romanizirane populacije kasne antike u rimskim provincijama na Balkanu."[633] Maja Petrinec posebno navodi nalaze objavljene u literaturi "*da su u više slučajeva registrirane pogrebne gozbe (ptičje kosti, garež) kao dio tipičnoga poganskog pogrebnog ritusa upravo na grobljima pod stećcima (Grborezi-Mramorje, Trilj-Borinovci), ali i nekim drugim kasnosrednjovjekovnim grobljima (Šopot kod Benkovca)*". Ove pojave, prema M. Petrinec, upućuju na mogući utjecaj novodoseljenih skupina Vlaha, koji se od XIII. stoljeća nadalje sve češće spominju u povijesnim vrelima, ali je pravo polazište za rješenje ove problematike upravo autoričino upozorenje da je, primjerice, običaj "*polaganja posuđa za piće u grobove, i to vrlo često upravo uz glavu pokojnika*" posebno poznat i u antici.[634] Nema potvrde da je običaj polaganja priloga u grobovima na teritoriju stare hrvatske države nastao pod utjecajem doseljavanih Vlaha. Običaj polaganja priloga u starohrvatskim grobovima, ako je u Hrvata nastao na Balkanu, mogao je od njih prvotno biti preuzet samo od starosjeditelja koji su tako običavali u predantičko i antičko doba. Japodi, koji se pokapaju u kontinuitetu na istim mjestima od kasnog brončanog doba do dolaska Rimljana, a negdje i poslije rimske okupacije, pored "*pokojnika prilagali* (su) *darove u hrani i piću*".[635] U grobovima (arheološki posebno vrijednog groblja) na Ždrijacu u Ninu vrlo su brojni prilozi.[636]

Polaganje priloga uz pokojnika zadržalo se u Bosni do kraja XIX. stoljeća i ono se ne može vezati samo uz Vlahe, niti samo uz njihov utjecaj. Adolf Strausz je u drugoj polovini XIX. stoljeća, obilazeći Bosnu, zaključio da su se u narodu zadržali stoljećima mnogi poganski običaji, a posebno uvjerenje da pokojnik nastavlja živjeti tjelesno i poslije smrti

---

633 T. Burić, *Boce, čaše i vrčevi kao grobni prilozi u kasnom srednjem vijeku na sjeverozapadnom i središnjem Balkanu*. HA, sv./vol. 14., Pula, 2006., str. 225-237.) Usp. Tonči Burić, *Sv. Juraj od Putalja*. (Tonči Burić, Slobodan Čače, Ivo Fadić), MHAS, Split, 2001, str. 254-255.

634 M. Petrinec, *Nalazi u grobovima ispod stećaka*. U: *Katalog izložbe Stećci*. Nav.dj., str. 263.

635 Boris Olujić, *Japodski svijet mrtvih*. U: *Znakovi i riječi*. HSN, Zagreb, 2002, str. 64, 82.

636 Janko Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu.* AMZ, Zadar, 2007, str. 32.

i da mu zato nose hranu i piće na grob.[637] Branko Đaković navodi kao primjer knjigu Luke Ilića Oriovčanina *Narodni Slavonski običaji* (izdana u Zagrebu 1846.) u kojoj se spominje "*običaj 'sahranjivanja' duvankese, novca, jedaćeg pribora, 'vekovite lampe' i sl. uz umrloga*".[638] U Bosni je preostao običaj (zabilježen 1908. godine) da živi, kada netko umre, nose

---

[637] "*Manchmal kann man geradezu heidnische Gebräuche beobachten, die sich in einer so dummen Art offenbaren und so wenig poetisch sind, dass man staunen muss, wie sich diese durch Jahrhunderte erhalten konnten. Sie glauben heili, dass der Verstorbene nach dem Tode weiterlebt, aber nicht blos bezüglich seiner Seele, sondern sowie im ersten Leben mit dem ursprünglichen Körper. Daher kommt es, dass die Familie ihren Todten lange Zeit Speise und Trank auf's Grab stellt, wie wenn der Leichnam vom Neuen schmausen könnte. Die Zauberei der Frauen ist bei den Griechisch - Orientalen am weitesten ausgebildet. Sie beginnt bei der Geburt und zeigt sich bei der Heirat, dem Gebären, bei Krankheit und jedem Familienereignisse, beim Tode und selbst nach dem Tode... Am Tage nach dem Begräbnisse tragen die Weiber dem Todten Speise und Trank hinaus und schütten es aufs Grab, damit der Todte geniesse, denn sie sind heilig davon überzeugt, dass der Todte dasselbe Bedürfniss nach Speise habe, wie der Lebendige. An den Gedenktagen für die Todten, deren es mehrere im Jahre gibt, besuschen die Verwandten ebenfalls mit verschiedenen Speisen ihre Todten, zünden dort viele kleine Kerzen an, beten und singen. In zahlreichen Gegenden tragen sie mit Wasser und Wein gefüllte Gefässe zum Grabe und stellen sie mit dem Wunsche 'Bog da prosti' dem Todten zur Verfügung. Je mehr Getränke und Speisen sie in den Friedhof tragen, umso mehr glauben sie, der dem Todten gebührenden Liebe und Pietät Genüge gethan zu haben. All' dies sind noch Ueberreste des Heidenthums, welche der christliche Glaube bei ihnen nicht ganz ausrotten konnte. Sie passen sogar die christlichen Heiligen möglichst den heidnischen Gepflogenheiten an und sie versehen sie mit tausend Eigenschaften, welche die entsprechenden heidnischen Götter besassen.*" (A. Strausz, *Bosnien Land und Leute. Historisch-ethnographisch-geographische Schilderung*. I. svezak, Wien, Carl Gerold's Sohn, 1882, str. 261-263.)

[638] "*Prilozi iz straha (da se umrlog isplati, da se ne vrati i da se ne povampiri) u stanovitom smislu obuhvaćaju dio vjerovanja, a time i razloge postojanja običaja davanja priloga iako ne zaokružuju konačnu tipologiju i sistematizaciju... S druge strane davanje priloga je motivirano vjerovanjem u drugi život* (*'na onome svijetu', 'na nebu', katkad 'da ima u zagrobnom životu'*) *koji kako vidimo nije uvijek točno određen niti lociran... Gorski Kotar i republička granica Hrvatske i Slovenije gotovo su nepremostive prepreke u daljem širenju običaja davanja priloga tako da je iza te granice znatno reduciran i transformiran... Prilozi kao što su hrana, novac, osobni predmeti i sl., a koje smatramo starijima, potvrđuju ovaj običaj kao vrlo izražen u Makedoniji, jugoistočnoj Srbiji, istočnoj Srbiji, zatim u Šumadiji pa Crnoj Gori, istočnoj Hercegovini, Dalmatinskoj Zagori, Lici, Kordunu, Baniji, Žumberku, Pokuplju, te u Posavini, dijelovima Podravine i Slavonije. U Bosni su uočljive veće, relativno izolirane zone izuzimajući kontinuitet na potezu jugozapadna-sjeverozapad-*

na groblje jelo i piće, dok je u Hercegovini taj običaj ranije nestao.[639] Katolički seljački puk u Bosni je još u XX. stoljeću vjerovao u "*ukazivanje pokojnika, prema kojima je uz strah povezano veliko poštovanje*".[640] U Dalmaciji je još u XIX. stoljeću postojao običaj da žene kod ukopa "*pridaju mercu mnoga poručenja kako n. p. da pozdravi rodjake svoje te i te, i priatelje na drugi svit*".[641]

Kult predaka izražen je posebno u patrijarhalnom društvu i označavao je vjeru živih u nastavljanje povezanosti s duhovima svojih pokojnika. Grobni prilozi trebali su olakšati putovanje umrlih u drugi svijet. Kršćanstvo je ovaj kult posvuda potiskivalo.[642]

I. Mužić [643]

---

na Bosna." (B. Đaković, *Prilozi u grob*. Studia ethnologica, vol. 1, Zagreb, 1989, str. 136-158.)

639 Nikola Buconjić, *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni Herceg*ovini. "Tiskom i nakladom Daniela A. Kajona." Sarajevo, 1908, str. 117.

640 Ljudevit A. Ivandić, *Pučko praznovjerje kod Hrvata katolika u Bosni.* (Disertacija.) Hrvatski Nakladni Zavod *Domovina*. Madrid - Buenos Aires, 1963, str. 87.

641 Ljubić, Šime. *Običaji kod Morlakah u Dalmaciji.* Zadar, 1846, str. 111.

642 K. Kaser, *Hirten Kämpfer Stammeshelden.* Nav. dj., str. 272-273.

643 I. Mužić, *Vlasi i starobalkanska prekršćanska simbolika jelena na stećcima.* Starohrvatska prosvjeta. III. serija – svezak 36/2009, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2009, str. 315-349. Ova rasprava objavljena u *Starohrvatskoj prosvjeti* u ovom izdanju neznatno je dopunjena. (Autor se više puta navraćao na problematiku Vlaha. Usp. I. Mužić, *O Vlasima.* U: *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*. Split, 1969, str. 265-270.; I. Mužić, *Neromanizirano i romanizirano stanovništvo zvano Vlasi.* U: *Hrvati i autohtonost.* VII. izdanje. Naklada Knjigotisak, Split, 2001, str. 349-360.)

BIBLIOGRAFIJA

CITIRANIH RADOVA

Aličić, Ahmed S. („dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio“). *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine.* Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 2008. XXII+316 str.

Antonijević, Dragoslav. *Balkanski pastoralni supstrat u narodnoj kulturi Bosne i Hercegovine.* U: *Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočno Europi.* Zbornik referata međunarodnog simpozijuma, Sarajevo 6-7. oktobar 1988. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988, str. 71-83.

Antonijević, Dragoslav. *Obredi i običaji balkanskih stočara*. Beograd: SANU, 1982. 194 str., 22 str. s tablama. (Posebna izdanja / Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut ; knj. 16).

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988. T. 1: 242, 23 str. ; T 2: *Arheološka nalazišta regija 1-13*. 206, 14 str. ; T. 3: *Arheološka nalazišta regija 14-25*. 388 str.

Babić, Anto. *Društvo srednjovjekovne bosanske države.* II. *Vlasi.* U: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine.* I. *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske* države. (ANU BiH Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odeljenje društvenih nauka, knj. 17). Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987, str. 37-47.

Badurina, Anđelko (uredio). *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Liber : Kršćanska sadašnjost : Institut za povijest umjetnosti, 1979. 621 str.

Bandić, Dušan. *Narodna religija Srba u 100 pojmova.* Beograd: Nolit, 1991. 366 str.

Beissel, Steph[an]. *Zur Geschichte der Thiersymbolik in der Kunst des Abendlandes.* Zeitschrift für christliche Kunst, 14 (1901), 9, str. 275-286; 15 (1902), 2, str. 51-62.

Belošević, Janko. *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu.* Zadar: Arheološki muzej, 2007. 606 str.

Benac, Alojz. *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja* : materijali od simpoziumot. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite [etc.], 1982, str. 195-206.

Benac, Alojz. *O problematici srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika.* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Arheologija (Sarajevo), n. s., tom 44 (1989), str. 201-208.

Benac, Alojz. *Olovo*. Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, 1951. 77 str., XL tabli + plan VI. (Srednjovekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine ; sv. 2).

Benac, Alojz. *Radimlja*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1950. 47 str., XL tabli.

Bešlagić, Šefik. *Kalinovik*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1962. 108 str.

Bešlagić, Šefik. *Leksikon stećaka*. Sarajevo: Svjetlost, 2004. 304 str.

Bešlagić, Šefik. *Popovo.* Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, 1966. 170 str. (Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine ; sv. 8).

Bešlagić, Šefik. *Stećci - kultura i umjetnost*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1982. 638 str.

Bešlagić, Šefik. *Stećci Centralne Bosne*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1967. 115 str.

Bešlagić, Šefik. *Stećci i njihova umjetnost*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971. 158 str.

Biedermann, Hans. *Knaurs Lexikon der Symbole*. München: Droemer Knaur, 1989. 591 str.

Boguslawski, Eduard. *Einführung in die Geschichte der Slaven*. Jena: Verlagsbuchhandlung von Hermann Costenoble, 1904. 135 str.

Boguslawski, Eduard. *Methode und Hilfsmittel der Erforschung der vorhistorischen Zeit in der Vergangenheit der Slaven*. Berlin: Verlag von Hermann Costenoble 1902. VI + 144 str.

Bošković, Đurđe. *O poreklu kompozicije sa predstavom lova na jelene u Lipcima*. Starine Crne Gore (Cetinje), 3/4 (1965), str. 13-21.

Buconjić, Nikola. *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni Herce*govini. Sarajevo: Daniel A. Kajon, 1908. 125 str.

Bulat, Petar; Čajkanović, Veselin. *Mitološki rečnik.* Beograd: Srpska književna zadruga, 2007. 165 str.

Burić, Tonči. *Boce, čaše i vrčevi kao grobni prilozi u kasnom srednjem vijeku na sjeverozapadnom i središnjem Balkanu*. Histria antiqua (Pula), 14 (2006), str. 225-237.

Burić, Tonči; Čače, Slobodan; Fadić, Ivo. *Sv. Juraj od Putalja*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001. 323 str., [7] str. s tablama.

Buzov, Marija. *Prikaz jelena na ranokršćanskim mozaicima prema srednjovjekovnoj umjetnosti*. Starohrvatska prosvjeta (Split), ser. III, 21 (1991), str. 55-86.

Buzov, Snježana. *Vlaško pitanje i osmanlijski izvori.* Povijesni prilozi – Hrvatski institut za povijest (Zagreb), 11(1992), str. 39-60.

Cambi, Nenad – Heinrich i Ingrid Kusch – Ivan Mužić. *Mjesec u Hrvata i Zmajeva pećina.* II. izdanje. Naklada Bošković, Split, 2004. 179 str.

Cazacu, Matei. *Les Valaques dans les Balkans occidenteau (Serbie, Croatie, Albanie, etc).* U: *Les Aroumains*. Institut National des langues et civilisations orientales, Centre d'étude des civilisations de l'Europe centrale et du Sud-Est, Paris, 1989, str. 79-93.

Cermanović-Kuzmanović, Aleksandrina; Srejović, Dragoslav. *Leksikon religija i mitova drevne Evrope.* 2. dopunjeno izd. Beograd: Savremena administracija, 1996. XLII, 610 str.

Challet, Jean. *Bogumili i simbolika stećaka*. Naše starine : godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S. R. Bosne i Hercegovine (Sarajevo), 10 (1965), str. 19-38.

Chavrak, Zdenko. *Lovne scene kamenih spomenika srednjeg vijeka Jugoslavije*. Zagreb: Lovačka knjiga, 1954. 37 str.

Comsa, Maria. *Romanen-Walachen-Rumänen.* U: *Welt der Slawen* / hrsg. von Joachim Herrmann. München: Verlag C. H. Beck, 1986, str. 128-142.

Czarnecki, Tomasz. *Gotisches im Wortschatz des Polnischen.* Studia Germanica Gedanensia (Gdańsk), 11 (2003), str. 5-25.

Ćorović, Vladimir. *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku.* Naše starine : godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine (Sarajevo), 3(1956), str. 127-147.

Ćurčić, Vejsil. *Lov sa sokolom u Bosni i Hercegovini*. Napredak : hrvatski narodni kalendar (Sarajevo), 1937(1936), str. 81-100.

Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae). Sv. 1: *Listine godina 743-1100* / uredio Marko Kostrenčić. Zagreb: JAZU, 1967. 285 str.

Dobrescu, Valerian. *Ius valachicum im osmanischen Reich*. U: *Beiträge zur spraclichen, literarischen und kulturellen Vielfalt in den Philologien. Festschrift für Rupprecht Rohr zum 70. Geburstag.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1992. str. 618-632.

Dopuđa, Jelena. *Narodne igre u vezi sa smrti* : (*Primjeri iz Bosne i Hercegovine*). U: *Rad XI. kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964*. Zagreb, 1966, str. 360-374.

Dragojlović, Dragoljub. *Krstjani i jeretička crkva bosanska.* Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, 1987. 281 str. (Posebna izdanja / SANU, Balkanološki institut ; 30).

Dragojlović, Dragoljub. *Paganizam i hrišćanstvo u Srba*. Beograd: Službeni glasnik, 2008. 418 str.

Draškić, Miroslav. *Narodna kultura uže Srbije u svetlosti etničkog mešanja poromanizovanog (vlaškog) i slovenskog stanovništva*. U: *Radovi XI. savjetovanja etnologa Jugoslavije*. Zenica: Muzej grada Zenice, 1970, str. 87-104.

Džaja, Miroslav. *Sa Kupreške visoravni*. Otinovci - Kupres, 1970. 547 str.

Đaković, Branko. *Prilozi u grob*. Studia ethnologica (Zagreb), 1(1989), str. 136-158.

Efremovska, Ljudmila; Schmidt, Horst; Hans, Georg; Đorđević, Dobrivoje; Dadić Nikoloska, Elizabeta. *Genetska struktura dveju vlaških populacija iz R. Makedonije.* Glasnik Antropološkog društva Srbije (Novi Sad), vol. 43 za god. 2008, str. 94-99.

Evers, Dietrich. *Felsbilder - Botschaften der Vorzeit*. Leipzig; Jena; Berlin: Urania-Verl., 1991. 200 str.

Ferjančić, Božidar (obradio). *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*. Tom 2. Beograd: Naučno delo, 1959. XII, 98 str. (Posebna izdanja / Srpska akademija nauka; knj. 323. Vizantološki institut; knj. 7).

Filipović, Milenko S. *Trački konjanik.* Beograd: Prosveta, 1986. 353 str.

Gacović, Slavoljub. *Kud se dedoše Rumuni Tihomira Đorđevića.* Bor: Nacionalni savet vlaške nacionalne manjine - Bor, 2008. 247 str.

Gashi, Skender. *Albansko-vlaška simbioza u svjetlu onomastike.* U: Onomastica jugoslavica : JAZU, Razred za filologiju, knj. 10, Zagreb, 1982, str. 47-59.

Gavela, Branko. *Iz dubine vekova*. Zagreb: Tehnička knjiga, 1977. 328 str.

Gavela, Branko. *Predanja i znanja o starom Balkanu*. Beograd: Nolit, 1978. 225 str.

Giadrini, Flavia. *Morlacchi e „morlacchismo“*. (Tesi di laurea. Università degli studi di Padova, Facoltà di lettere e filosofia). Padova, 1986/1987. 125 str.

Gura, Aleksandar. *Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji*. Beograd: Brimo : Logos : Aleksandrija, 2005. 645 str.

Gušić, Branimir. *Wer sind die Morlaken in adriatischen Raum*? Balcanica, IV, SANU, Beograd, 1973, str. 453-464.

H.[Hadžijahić], M.[Muhamed]; H. H. S. *Pećina u Brateljevićima kod Kladnja kao kultno mjesto.* Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva (Sarajevo), 42 (1979), 5, str. 473-490.

Hrabak, Bogumil. *Diskusija. Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku (Sarajevo, 13-16. XI 1973.)*. Radovi - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka (Sarajevo), knj. 73(22) (1983), str. 149-152.

Hrabak, Bogumil. *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knj. 1. Beograd: Vl. naklada, 2003. 417 str. ; Knj. 2. Beograd: Arhivar, 2003. 403 str.

Hrabak, Bogumil. *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*. Glasnik Zemaljskog muzeja (Sarajevo), n. s., 8 (1953), str. 29-39.

Hrabak, Bogumil. *Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI stoleću*. U: *Benkovački kraj kroz vjekove.* 2. Zadar: Narodni list, 1988, str. 107-258.

Hrabak, Bogumil. *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knj. 1. Beograd: Vl. naklada, 2003. 417 str. ; Knj. 2. Beograd: Arhivar, 2003. 403 str. ; Knj. 3. Beograd: Arhivar, 2004. 404 str. ; Knj. 4. Beograd: Arhivar, 2008. 415 str. ; Knj. 5. Beograd: Arhivar, 2008. 457 str. ; Knj. 6. Beograd: Arhivar, 2009. 427 str.

Istorija Crne Gore. Knj. 1: *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka* / autori Zarije Bešić, Draga Garašanin, Milutin Garašanin, Jovan Kovačević. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1967. XIII, 508 str.

Ivandić, Ljudevit A. *Pučko praznovjerje kod Hrvata katolika u Bosni.* Madrid; Buenos Aires: Hrvatski nakladni zavod Domovina, 1963. 119 str.

Janković, Đorđe. *Srpske gromile*. Beograd: Sveslovenski savez : Književna reč, 1998. 174 str.

Jireček, Konstantin. *Vlasi i Mavrovlasi u dubrovačkim spomenicima*. U: *Zbornik Konstantina Jirečeka*. I. Beograd: Naučno delo, 1959, str. 193-204.

Kaer, Petar. *O stećcima.* Starohrvatska prosvjeta (Knin), 4 (1898), 3-4, str. 135-139.

Kählig, Eduard von. *Über die Bogumilengräber in Bosnien und der Hercegovina*. Graz: Leykam, 1895. 24 str. P. o.: *Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik* ; 17 (1895), 6/7.

Kaser, Karl. *Hirten, Kämpfer, Stammeshelden : Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*. Wien ; Köln ; Weimar : Böhlau, 1992. 462 str.

Klaić, Nada. *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Zagreb: Školska knjiga, 1972. XII, 386 str.

Koroljuk, V. D. *Termin „Vološskaja zemlja“ v ranesrednevekovnih pismenih istočnikah*. U: *Etničeskaja istoria vostočnih Romancev*. Moskva: Akademija nauka SSSR, Nauka, 1979, str. 5-17.

Kos, Milko. *Vlahi in vlaška imena med Slovenci.* Glasnik Muzejskoga društva za Sloveniju. Ljubljana. God. 20, 1939. 226-235 str.

Kulišić, Špiro. *O etnogenezi Crnogoraca*. Titograd: Pobjeda, 1980. 101 str.

Kulišić, Špiro. *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti*. Godišnjak - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo), knj. 5(3) (1967), 233-241 str.

Kulišić, Špiro; Petrović, Petar Ž.; Pantelić, Nikola. *Srpski mitološki rečnik*. 2. dopunjeno izd. Beograd: Etnografski Institut SANU : Interprint, 1998. XX, 485 str.

Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod Osmansku vlast / Alojz Benac et al. 2. izd. Sarajevo: „Veselin Masleša", 1984. 588 str.

Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.* Beograd: Čigoja štampa, 2001. 62 str.

Lexikon der christlichen Antike / hrsg. von Johannes B. Bauer und Manfred Hutter unter Mitarb. von Anneliese Felber. Stuttgart: Kröner, 1999. XXXI, 387 str.

Lindner, Kurt. *Die Jagd im frühen Mittelalter*. Berlin: Walter Gruyter, 1940. IX, 477 str.

Litavrin, G. G. *Vlahi vizantijskih istočnikov X–XIII vv*. U: Litavrin, G. G. *Vizantija i slavjane*. Sankt-Peterburg: Aleteja, 2001. 607 str.

Laszowski, Emilij. *Stari grbovi Nezavisne Države Hrvatske.* Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, nova serija, sv. XXII-XXIII, 1941-1942, str. 219-221.

Lopašić, Radoslav. *Bihać i Bihaćka krajina*. Zagreb: Matica hrvatska, 1943. 292 str.

Lopašić, Radoslav. *Hrvatski urbari*. I. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1894. VIII, 484 str. (Monumenta historico-iuridica Slavorum Meridionalium; vol. 5).

Lovrenović, Dubravko. *Topografija stećaka u BiH. Groblja stećaka – „gradovi mrtvih"*. U: *Stećci*. (Katalog izložbe). Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2008, str. 140-195.

Lovrenović, Dubravko. *Stećci*. Sarajevo: Rabic, 2009. 332 str.

Lozo, Marijan. *Dva stećka iz Ciste*. Imotska krajina (Imotski), 16 (1985), br. 342/343 (od 1. IV.), str. 8.

Lucić, Ivan. *Povijesna svjedo*čanstva *o Trogiru*. Sv. 2. Split: Čakavski sabor, 1979, str. 723-1220.

Lucio, Giovanni. *Storia del Regno di Dalmazia e di Croazia.* Edizioni Lint, Trieste, 1983. VIII+703 str.

Ljubić, Šime. *Običaji kod Morlakah u Dalmaciji.* Zadar, 1846. 115 str.

MacBain, Alexander. *Keltska mitologija i religija*. Beograd: Zajednica književnih klubova Srbije, 1989. 144 str.

Madijev, Miha. *Historija.* U: *Legende i kronik.* Split: Književni krug, 1977, str. 151-184.

Maletić, Ana. *Povijest plesa starih civilizacija.* Zagreb: MH, 2002. 276 str.

Mandić, Dominik. *Postanak Vlaha : nova povjesna istraživanja*. U: *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti* / Dominik Mandić. Rim: Hrvatski povijesni institut, 1963, str. 515-575.

Mandić, Dominik. *Vlaška teza o B.-H. stećcima*. Hrvatska revija (Paris), 16 (1966), sv. 2/4(62/64), str. 237-246.

Marinov, V. *Raseljenie pastuhov-kočevnikov vlahov na Balkanskom poluostrove i za jego predjelami.* U: *Slavjano-vološskie svjazi*. Akademija nauk Moldavskoj SSR, 1978, str. 162-177.

Marjanović, Damir; Primorac, Dragan; Hadžiselimović, Rifat. *Naseljavanje Bosne i Hercegovine*. U: Mužić, Ivan. *Vjera Crkve bosanske*. Split: Muzej HAS-a, 2008, str. 105-119.

Marjanović, Miloš. *Simbolika solarnog i lunarnog kulta u vlaškim verovanjima i običajima.* Etno-kulturološki zbornik, knj. III, Svrljig, 1977, str. 109-115.

Matković, Petar. *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka*. Rad JAZU (Zagreb), 56 (1881), str. 141-232.

Michel, Paul. *Tiere als Symbol und Ornament. Möglichkeiten und Grenzen der ikonographischen Deutung, gezeigt am Beispil des Zür-*

cher Großmünsterkreuzgangs. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag, 1979. 173 str.+VII tabli.

Mikić, Živko. *Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška Gora - Stećci kod Mostara*. Godišnjak - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo), knj. 17(15) (1978), 223-280 + X str.

Mikić, Živko. *Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima u Jugoslaviji*. Godišnjak - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo), knj. 23(21) (1985), str. 55-68.

Miletić, Nada. *Neke karakteristike stećaka zemlje Pavlovića.* U: *Zemlje Pavlovića*: *srednji vijek i period turske vladavine*. Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske i Univerzitet Srpsko Sarajevo. Naučni skupovi, knj. V. Odjeljenje društvenih nauka, knj. 7. Banja Luka - Srpsko Sarajevo, 2003, str. 455-481.

Miletić, Nada. *Stećak.* U: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. T. 1. Sarajevo: Zemaljski muzej BiH, 1988, str. 167.

Miletić, Nada. *Stećci – arheološki i likovni aspekt.* U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja* : materijali od simpoziumot. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite [etc.], 1982, str. 233-240.

Milićević Bradač, Marina. *Of deer, antlers, and shamans*. U: *Znakovi i riječi*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002, str. 7-41.

Mirdita, Zef. *Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas).* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009. 350 str.

Mirdita, Zef. *Vlasi u historiografiji*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004. 562 str.

Mittelalterlichen Grabmäler aus Bosnien : Ausstellung des Landesmuseums von Bosnien und der Herzegowina in Sarajewo vom 1. Sept. bis 5. Nov. 1967 im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz / mit Beitr. von Nada Miletić (Text) u. Olaf Höckmann (Bibliographie). (Katalog izložbe). Mainz: Verl. des Römisch-Germanischen Zentralmuseums; Bonn: Habelt in Komm, 1967. VIII, 39 str., 8 tabli.

Moačanin, Nenad. *Turska Hrvatska: Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791. godine. Preispitivanja.* Zagreb: Matica hrvatska, 1999. 211 str.

Molsdorf, Wilhelm. *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*. 2. dopunjeno izd. Graz: Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, 1984. XV, 294 str. + XI tabli.

Mužić, Ivan (priredio). *Hrvatska kronika : 547.-1089*. 5. izd. Split: Marjan tisak, 2002. 260 str.

Mužić, Ivan. *Hrvati i autohtonost na teritoriju rimske provincije Dalmacije.* VII. izdanje. Split: Knjigotisak, 2001. 582 str.

Mužić, Ivan. *Vjera Crkve bosanske.* Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2008. 183 str.

Mužić, Ivan. *Nastajanje hrvatskog naroda na Balkanu.* Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 35, Split, 2008, str. 19-41.

Naumov, E. P. *K voprosu o značeniji termina „Vlahija" v hronike tak nazivaemogo Ansberta.* U: *Etničeskaja istoria vostočnih Romancev*. Moskva: Akademija nauka SSSR, 1979, str. 191-203.

Nikolić, Danica. *Konj u verovanjima našeg naroda*. Živa antika (Skopje), 9 (1959), str. 271-283.

Novak, Marija. *Tragovi hrvatske mitologije*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2007. 361 str.

Olujić, Boris. *Japodski svijet mrtvih*. U: *Znakovi i riječi*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002, str. 63-83.

Ostojić, Ivan. *Prilog onomastici šibenskog kraja*. I: *Antroponimi*. Krapina: Vl. naklada, 1980. 197 str. ; II. *Zemljopisna imena i dopune prvom dijelu.* Krapina: Vl. naklada, 1982. 94 str.

Ostojić, Ivan. *Vlasi u Hrvatskoj.* Krapina: Vl. naklada, 1974. 204 str.

Palavestra, Vlajko. *Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima.* Glasnik zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Etnologija, n. s. 20/21 (1965/1966), str. 5-86.

Petricioli, Ivo. *Reljef konjanika iz Pridrage*. Diadora (Zadar), 8 (1975), str. 111-117.

Petricioli, Ivo. *Umjetnička baština Zadra*. Zagreb: Matica hrvatska, 2005. 322 str.

Petričević, I.[Ivan]. *Iz lovrećke prošlosti.* U: *Lovrećki libar*. Zagreb: Društvo Lovrećana u Zagrebu, 1999, str. 12-35.

Petričević, Ivan. *Prilog poznavanju stećaka zapadnog dijela Imotske krajine*. Imotski zbornik (Imotski), 3 (1995), str. 135-168.

Petrinec, Maja. *Nalazi u grobovima ispod stećaka*. U: *Stećci*. (Katalog izložbe). Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2008, str. 246-263.

Pilar, Ivo. *O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju.* Pilar (Zagreb), 2 (2007), 1(3), str. 91-151.

Praistorija jugoslavenskih zemalja. Sv. 5: *Željezno doba* / glavni urednik Alojz Benac. Sarajevo: Svjetlost : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987. 1006 str.+LXXXVIII tabli.

Prijatelj, Kruno. *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba.* Starohrvatska prosvjeta (Zagreb), III. serija, sv. 3 (1954), str. 65-91.

Putanec, Valentin. *Ubikacija klasičnih toponima Sisopa i Soroga u Zagreb i pitanje prisutnosti Slavena na Balkanu u I. st. naše ere.* Zagreb: Vlastita naklada, 1992. 16 str.

Raunig, Branka. *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2004. 301 str.

Renner, Heinrich. *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer*. 2. Aufl. Berlin: Dietrich Reimer, 1897. XVI+ 567 str.

Rungg, Josef. *Ortsnamen der Goten, Römer, Franken in Rätien, Noricum, besonders Tirol*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1963. 207 str.

Sachs, Hannelore; Badstübner, Ernst; Neumann, Helga. *Erklärendes Wörterbuch zur christlichen Kunst.* Hanau: Dausien, [1983]. 384 str.

Schmidt, Heinrich; Schmidt, Margarethe. *Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst.* München: Beck, 1982. 337 str.

Seel, Otto. *Der Physiologus*. Zürich ; München: Artemis, 1983. 103 str.

Sergejevski, Dimitrije. *Iz problematike ilirske umjetnosti.* Godišnjak - Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo), knj. 3(1) (1965), str. 119-143.

Servier, Jean. *L'uomo e l'invisibile.* Milano: Rusconi, 1973. 497 str.

Skarić, Vladislav. *Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni*. Glasnik Zemaljskog muzeja (Sarajevo), XXX/1918, str. 219-265.

Skok, Petar. *Dolazak Slovena na Mediteran*. Split, 1934. 141 str.

Skok, Petar. *Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena*. Starohrvatska prosvjeta, n. s., sv. 1 (1927), br. 1-2, str. 60-76.

Soloviev, Alexander V. *Bogomilentum und Bogomilengräber in den südslawischen Ländern.* U: *Völker und Kulturen Südosteuropas*. München: Südosteuropa-Verl.-Ges., 1959, str. 173-198.

Solovjev, Aleksandar. *Simbolika srednjevekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*. Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine (Sarajevo), 8 (1956), str. 5-67.

Spaho, Fehim Dž. - Ahmed S. Aličić (obradili). *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine.* Sarajevo: Orijentalni institut, 2007. XXII+470 str.

Sparavalo, Ljubo. *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*. Tribunia (Trebinje), 5 (1979), str. 53-137.

Srejović, D.[Dragoslav]. *Jelen u našim narodnim običajima*. Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu, 18 (1955), str. 231-237.

Stipčević, Aleksandar. *Iliri*. Zagreb: Školska knjiga, 1974. 246 str.

Stipčević, Aleksandar. *Kultni simboli kod Ilira*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1981. 204 str., XXXVI tabli.

Strausz, Adolf. *Bosnien : Land und Leute : historisch-ethnographisch-geographische Schilderung*. Bd. 1. Wien: Gerold, 1882. XII, 340 str. ; Bd. 2. Wien: Gerold, 1884. IX, 328 str.

Szabo, Gjuro. *Starosjeditelji i Hrvati*. Split: Laus-Kupola, 2002. 168 str.

Šegvić, Kerubin. *Oko rođenja Hrvatske Po Tomi Splićaninu i narodnoj pjesmi.* Hrvatsko kolo za god. 1927. i 1928., Zagreb, 1928, str. 207-226.

Škobalj, Ante. *Obredne gomile*. Sveti Križ na Čiovu, 1970. VIII+683 str.

Štimac, Zrinka. *Die bosnische Kirche : Versuch eines religionswissenschaftlichen Zugangs.* Frankfurt am Main: Peter Lang, 2004. 139 str.

Testini, Pasquale. *Archeologia cristiana.* Bari: Edipuglia, 1980. 840 str.

Testini, Pasquale. *Il simbolismo degli animali nell' arte figurativa paleocristiana.* U: *L' uomo di fronte al mondo animale nell'alto Medioevo* / Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. Spoleto: presso la sede del Centro, 1985. str. 1107-1168 + XLIV table.

Tomasović, Marinko. *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici makarsko-neretvanskog područja.* U: *Stećci.* (Katalog izložbe). Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2008, str.120-129.

Toynbee, J.[Jocelyn] M. C. *Tierwelt der Antike*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1973. XV+489 str.

Trpkoski–Trpku, Vangel J. *Vlasite na Balkanot*. Skopje: Združenie prijateli na Vlasite od rodniot kraj, 1986. 159 str.

Truhelka, Ćiro. *Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoričko doba: vođa kroz prehistoričku zbirku Bos.-Herc. zemaljskog muzeja*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1914. 167 str. + [9] listova s tablama.

Truhelka, Ćiro. *Studije o podrijetlu*. Zagreb: Matica hrvatska, 1941. 136 str.

Tsioli, Soy-Maria. *Die Walachen Thessaliens im Vergleich zu ihren benachbarten nicht-walachischen Bevölkerungsgruppen*. Dissertation. Kiel, 1977. 132 str.

Urech, Edouard. *Lexikon christlicher Symbole*. Konstanz: Christliche Verlagsanstalt, 1985. 256 str.

Vego, Marko. *Ljubuški*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1954. 49 str.+XLIV table.

Vego, Marko. *Naselja bosanske srednjevjekovne države*. Sarajevo: Svjetlost, 1957. 184 str.

Vego, Marko. *Predslovenski epitafi u svjetlu srednjovjekovnih nadgrobnih natpisa u Bosni i Hercegovini*. Pregled (Sarajevo), 64 (1974), 4, str. 409-412.

Vukčević, Nikola. *Etimologija pojma "Vlah" i njegova razna značenja.* U: *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*. Titograd: CANU, 1981. 315-342 str.

Weigand, Gustav. *Die Aromunen*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1895. Band I, XII+334 str. (Elibron Classics, Pretisak izdanja iz 1895. Amazon Distribution, Leipzig, 2006.)

Wenzel, Marian. *Bosanski stil na stećcima i metalu.* Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1999. 312 str.

Wenzel, Marian. *Bosnian and Herzegovinian tombstones - who made them and why*. Süddost-Forschungen (München), 21 (1962), str. 103-143.

Wenzel, Marian; Kojić, Ljubinka. *Osvrt na tri inostrane knjige o stećcima. Austro-Ugarska i nauka o „bogumilskim" stećcima.* Starinar (Beograd), n. s., knj. 31 (1980). 203-212 str.

Wenzel, Marian. *Ukrasni motivi na stećcima*. Sarajevo: „Veselin Masleša", 1965. 459 str.

Wild, Georg. *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik*. Teil I. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1970. XIII+236 str. + 31 tabla.

Zečević, Slobodan. *Igre našeg posmrtnog rituala*. U: *Rad XI-og kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom, 1964*. Zagreb, 1966, str. 376-383.

Zečević, Slobodan. *Kult mrtvih kod Srba*. Beograd: "Vuk Karadžić" : Etnografski muzej, 1982. 125 str.

Zečević, Slobodan. *Ljeljenovo kolo*. Narodno stvaralaštvo – Folklor (Beograd), 9/10 (1964), str. 702-710.

Zore, Luko. *Bosanski grobovi.* U: *Program C. K. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku za školsku godinu 1880-81*. U Dubrovniku, tiskom Dragutina Pretnera,1881, str. 3-20.

Kratice

AHID	Anali Historijskog instituta u Dubrovniku
AMZ	Arheološki muzej u Zadru
AN	Akademija nauka
ANUBiH	Akademija nauka Bosne i Hercegovine
BI	Balkanološki institut
CANU	Crnogorska akademija nauka i umjetnosti
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja
EI SANU	Etnografski institut SANU
FFS	Filozofski fakultet u Skoplju
GID BiH	Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine
GVIS	Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Sarajevu
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
GZZZSK	Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine
HA	Histria Antiqua
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
HI	Historijski institut
HIP	Hrvatski institut za povijest
HPI	Hrvatski povijesni institut
HPIR	Hrvatski povijesni institut u Rimu
HR	Hrvatska revija
HSN	Hrvatska sveučilišna naklada
IDZ IP	Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
IEF	Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu
IPU	Institut za povijest umjetnosti.
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
KS	Kršćanska sadašnjost.
MANU	Makedonska akademija na naukite i umetnostite

MH	Matica hrvatska
MHAS	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
ND BiH	Naučno društvo Bosne i Hercegovine
NS	nova serija
NZ MH	Nakladni zavod Matice hrvatske
PPUD	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji
RZZSK	Regionalni Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu
SANU	Srpska akademija nauka i umetnosti
SKA	Srpska kraljevska akademija
SKZ	Srpska književna zadruga
SN	Sveučilišna naklada
SHP	Starohrvatska prosvjeta
SSSR	Savez sovjetskih socijalističkih republika
ZHPFF	Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
ZM	Zemaljski muzej
ZZSK	Zavod za zaštitu spomenika kulture
ZZSK BiH	Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine

O AUTORIMA RASPRAVA *VLASI U STARIJOJ HRVATSKOJ HISTORIOGRAFIJI*

Dvorniković, Vladimir (Severin na Kupi, 28. VII. 1888. – Beograd, 30. VIII. 1956.), filozof i etnopsiholog.

Gimnaziju pohađao u Zemunu i Sarajevu, a u Beču studirao filozofiju te stekao doktorat 1911. tezom o nužnosti psihologijskog utemeljenja spoznajne teorije. Od 1910. predaje u srednjim školama, najprije u Sarajevu do 1917., kada zbog projugoslavenske orijentacije dobiva od austrougarske vlasti premještaj u Bihać, a zatim dolazi u Zagreb. Godine 1919. zapošljava se na Filozofskom fakultetu te 1925. postaje redoviti profesor filozofije. Zbog javnih kritika tadašnje vlasti, iako je surađivao s režimom i zastupao ideju „integralnog jugoslavenstva“, ubrzo biva umirovljen sa samo 38. godina života. Nakon umirovljenja nastavlja javno djelovati pišući i održavajući predavanja u zemlji i inozemstvu. Ponovno mijenja mjesto boravka, nastanjuje se u Beogradu, gdje postaje pomoćnik ministra za prosvjetu, ali je 1934., nakon svega godinu dana, opet umirovljen. Godine 1939. izlazi mu iz tiska njegovo najpoznatije djelo *Karakterologija Jugoslavena*, koje je izazvalo niz kontroverznih reakcija. U knjizi tvrdi da Hrvati, Srbi i Slovenci, jedino ako postanu jedinstveni narod Jugoslavena, mogu postati povijesni narod. Nakon II. svjetskog rata ponovno se zapošljava kao član Komisije za izradu nomenklature u građevinarstvu (1945.–1950.), te honorarno predaje u školi. Bavio se i slikanjem akvarela.

Dvorniković je pisao rasprave, studije, eseje, članke i kritike o općim pitanjima filozofije te o arheologiji, etnologiji, psihologiji. Uz ostalo, napisao je sljedeća djela: *O psihologiji jugoslavenske melankolije* (1917., 1925.), *Savremena filozofija* (I-II, 1919.–20.), *Studije za psihologiju pesimizma* (I-II, 1923.–24.), *Hrist – Budha – Šopenhauer* (1925.), *Tipovi negativizma* (1925.), *Borba ideja* (1937.).

Gušić, Branimir (Zagreb, 6. IV. 1901. – 6. VII. 1975.), otorinolaringolog i antropogeograf. U Zagrebu je završio klasičnu gimnaziju (1920.), Medicinski fakultet (1926.) te povijest i geografiju na Filozofskom fakultetu (1929.). Od 1927., kada se zapošljava na Klinici za uho, nos i grlo radi u medicinskoj struci kao liječnik, specijalist otorinolargo-

log i sveučilišni nastavnik. Godine 1941. uklonjen je s klinike, zatvoren i interniran u Njemačku. Vrativši se u Zagreb 1945., postaje redovitim profesorom Medicinskog fakulteta, a izabran je i za predstojnika Klinike za uho, nos i grlo, kojoj je bio na čelu do umirovljenja 1971.

Gušić je dao vidan doprinos na medicinskom polju, a uspješno je djelovao i na drugim znanstvenim područjima, posebice u antropogeografiji i etnologiji. Utemeljitelj je naše medicinske geografije. Poseban interes iskazao je za povijest, proučavajući poglavito prošlost Like i Ravnih kotara. Bio je strastveni planinar i pobornik zaštite prirode i čovjekova okoliša. Autor je niza radova u domaćim i stranim časopisima. Za svoj znanstveni doprinos dobio je brojna priznanja i nagrade. Bio je član raznih akademija i znanstvenih društava. Godine 1947. imenovan je redovitim članom JAZU, gdje je obnašao i dužnost glavnog tajnika te bio urednikom nekoliko akademijinih zbornika.

Važnija djela: *Medvednica: planinarski vodič* (1924.), *Mljet: antropogeografska ispitivanja* (1931.), *Noviji pogledi u terapiji ozene* (1951.), *Nova istraživanja o patofiziologiji i terapiji akutnih korozija jednjaka* (1954.), *Otologija praktičnoga liječnika* (1957.), *Otok Mljet – naš novi nacionalni park* (1958.), *Najstarije hrvatsko naseljenje oko Nina* (1970.), *Starohrvatsko naseljavanje Ravnih Kotara* (1971.), *Dvadeset godina rada Koordinacionog odbora odjeljenja medicinskih nauka akademija SFRJ* (1972.).

Horvat, Rudolf (Koprivnica, 14. III. 1873. – Zagreb, 25. V. 1947.), povjesničar i političar.

Završio je Filozofski fakultet u Zagrebu, gdje je studirao povijest i zemljopis te 1896. doktorirao tezom *Kralj Tomislav i njegovo doba*. Diplomirao je i pravo 1918. godine. Najprije radi kao gimnazijski profesor u Osijeku (do 1901.), ali je zbog svojeg svrstavanja uz političku oporbu bivao često premiještan, te je na koncu ostao bez profesorske službe. Za vrijeme I. svjetskog rada bio je kraće vrijeme interniran u Ugarskoj, a 1919. je umirovljen.

Prijeteljevao je i tijesno surađivao sa Stjepanom Radićem te bio jedan od utemeljitelja njegove stranke. Izabran je i za saborskog zastupnika 1920. i 1923. Nakon raskida s Radićem prestaje se baviti politikom, a izdržava se pisanjem povijesnih članaka i predavanjima. Godine 1926. zapošljava se kao profesor povijesti u gimnaziji, ali je ponovno umirovljen 1932. Tada postaje suradnikom *Jutarnjeg lista*, u kojem svakod-

nevno objavljuje rubriku *Spomendan*, a u nakladi prosvjetno-povijesnog društva „Hrvatski rodoljub", kojeg je osnovao 1937., tiska nekoliko svojih knjiga. Uspostavom Banovine Hrvatske politički se reaktivira, piše novinske članke i pokreće časopis *Hrvatska prošlost*. U državnu službu ponovno stupa za NDH; godine 1942. postaje saborskim zastupnikom, a 1944. imenovan je redovitim profesorom Filozofskog fakulteta. Zbog knjige *Hrvatska na mučilištu*, koju je objavio 1942., osuđen je u poslijeratnoj državi na gubitak političkih i građanskih prava. Sustavno je, zbog svoje izrazito hrvatske djelatnosti, bio omalovažavan i onemogućavan u radu. Preminuo je u Zagrebu 1947. godine.

Horvatov povijesni opus je golem: objavio je 56 knjiga iz hrvatske povijesti i više od tisuću i dvjesto članaka u raznim novinama i stručnim časopisima te održao više od dvije tisuće predavanja. Obrađivao je povijest gradova, trgovišta i pojedinih krajeva te od zaborava sačuvao veliki broj događaja i ličnosti. Autor je jedine sinteze povijesti hrvatskog gospodarstva (*Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*). Napisao je i više književnih djela.

Klaić, Vjekoslav (Garčin, 21. VI. 1849. – Zagreb, 1. VII. 1928.), povjesničar.

Nakon završene klasične gimnazije 1865. upisuje studij teologije u Zagrebu, ali ga nakon dvije godine napušta te službuje kao gimnazijski učitelj u Varaždinu. Dobivši vladinu stipendiju odlazi u Beč na studij povijesti i zemljopisa, koji završava 1872. Nakon diplomiranja vraća se u Zagreb, gdje radi najprije kao gimnazijski profesor a potom i kao sveučilišni profesor povijesti. Kad je izgubio mjesto na Sveučilištu, posvećuje se književnosti i glazbi, te predaje zemljopis kao privatan docent. Godine 1893. vraća se na fakultet, a kasnije postaje i rektorom Sveučilišta. Iako je umirovljen 1906., nakon dvije godine vraća se u službu i ponovno predaje. Bio je redoviti član JAZU.

Klaić je objavio mnoga povijesna djela. Svojim prilozima surađivao je u novinama, časopisima i zbornicima. Osim političkom poviješću, bavio se i kulturnom, crkvenom i gospodarskom poviješću, a istraživao je i objavljivao genealogije plemićkih rodova. U svojim brojnim djelima obrađuje razna razdoblja hrvatske povijesti te objavljuje (od 1899. do 1911.) monumentalno djelo u 5 knjiga *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*. Napisao je i jednu od prvih sinteza

srednjovjekovne bosanske povijesti (*Poviest Bosne do propasti kraljevstva,* 1882.).

Bio je pravaškog političkog uvjerenja, a svoja je gledišta o Bosni i Hrvatskoj iznosio u raznim listovima, često polemizirajući s jugoslavenski orijentiranim povjesničarima.

Klaića je uz povijesne teme zanimao i zemljopis, te je iz tog područja objavio više školskih udžbenika i atlasa, a začetnik je regionalne geografije u Hrvatskoj *(Prirodni zemljopis Hrvatske*, 1878.; *Bosna*, 1878.; *Zemljopis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, 1880.–83.). Bavio se, još od ranih sjemenišnih dana, glazbom i književnošću. Pokrenuo je i uređivao glazbene i književne časopise (*Gusle*, *Hrvatska lipa*, *Vienac*). Bavio se i skladanjem, bio je meliograf i dirigent. Promicao je hrvatsku glazbu i pisanjem glazbeno-historiografskih radova. Djelovao je i na književnom polju pišući eseje, pjesme, pripovijesti, polemike, književne osvrte i memoarsku prozu.

Lopašić, Radoslav (Karlovac, 20. V. 1835. – Zagreb, 25. IV. 1893.), povjesničar.

Pohađao karlovačku franjevačku gimnaziju, a školovanje završio u Zagrebu 1856. Iste godine upisao pravoslovnu (pravnu) akademiju, međutim zbog bolesti ubrzo prekida studij i vraća se u Karlovac te se sam osposobljava za pravničku struku. Godine 1866. biva postavljen za suca severinskog kotara, a 1871. premješten je u Zagreb, gdje je postao bilježnikom Zagrebačke županije a potom je imenovan tajnikom kraljevske zemaljske vlade. 1883. izabran je za dopisnog člana JAZU. Akademija mu ubrzo objavljuje djelo *Spomenici hrvatske Krajine* (I-III, 1884.-89.). Narušena zdravlja, 1891. odlazi u prijevremenu mirovinu te umire u 57. godini života.

Lopašić je punih 30 godina sakupljao i istraživao arhivsku građu, posebice o rodnom gradu i okolici te obrađivao i objavljivao dokumente iz hrvatske povijesti. Napisao je više povijesnih knjiga i velik broj članaka u kojima je donio dragocjene podatke o naseljima, događajima i osobama, a neki su mu radovi i danas nezaobilazni u proučavanju povijesti pojedinih krajeva.

Važnija djela: *Karlovac: poviest i mjestopis grada i okolice* (1879.), *Bihać i Bihaćka krajina: mjestopisne i poviestne crtice* (1890.), *Hrvatski urbari - Urbaria lingua Croatica conscripta* (1894.), *Oko Kupe i Korane* (1895.).

Mandić, Dominik (Lise kraj Širokoga Brijega, 2. XII. 1889. - Chicago, 23. VIII. 1973.), povjesničar, franjevac.

Pohađao franjevačku gimnaziju u Širokom Brijegu, teologiju studirao u Mostaru i u Fribourgu u Švicarskoj i 1921. stekao doktorat iz crkvene povijesti.

Nakon povratka sa studija postaje ravnatelj klasične gimnazije na Širokom Brijegu, a 1939. izabran je za generalnog savjetnika u središnjoj upravi Franjevačkog reda u Rimu, gdje ostaje do 1951. Nakon toga seli se u Sjedinjene Američke Države, preuzima straješinstvo hercegovačkih franjevaca u Americi, a posvećuje se i znanstvenom radu. Umro je u Chicagu 1973.

U središtu je Mandićeva interesa starija hrvatska povijest, povijest Bosne i Hercegovine i crkvena povijest, poglavito Franjevačkog reda. Njegov opus je golem: napisao je više od 30 knjiga i preko 200 rasprava i članaka. Zbog statusa antikomunističkog emigranta knjige mu se u Hrvatskoj objavljuju tek devedesetih godina prošloga stoljeća.

Glavna djela: *Crvena Hrvatska u svijetlu povijesnih izvora* (1957.), *Bosna i Hercegovina (*I-III, 1960.-62.), *Hrvati-katolici Bosne i Hercegovine u popisima izrađenim 1743. i 1768.* (1962.), *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti* (1963.), *Franjevačka Bosna* (1968.), *Hrvati i Srbi, dva stara različita naroda* (1971., 1990.).

Murvar, Vatroslav

Rodio se u Mostaru, a školovao u Sarajevu i Zagrebu. Diplomirao je na zagrebačkom Pravnom fakultetu i stekao doktorat iz „državnih znanosti“. Nakon sloma NDH, godine 1945. napušta domovinu i nalazi utočište najprije u Italiji a potom u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje se stalno nastanio. U Americi je nastao najveći broj njegovih djela.

Napisao je više knjiga i rasprava na hrvatskom i engleskom jeziku, a bio je i redovan suradnik *Hrvatske revije*. U svojem dugogodišnjem radu poseban interes iskazao je za pitanja iz hrvatske i bosansko-hercegovačke povijesti. Njegovo prvo djelo *Na izvorima neistina* objavljeno je 1941., te ponovno 1999. pod naslovom *Na izvorima srpskih neistina*. Ostala djela: *Hrvatska i Hrvati* (1953*.), Russian social monism and American social pluralism* (1959.), *Max Weber's concept of hierocracy* (1965.), *Nation and religion in Central Europe and the Western Balkans*: *the Muslims in Bosna, Hercegovina and Sandžak: a sociological analysis* (1989.), *Max Weber today: an introduction to a living legacy: selected bibliography* (1989.).

Pavičić, Stjepan (Vinkovci, 11. VII. 1887. – Zagreb, 7. VI. 1973.), jezikoslovac i antropogeograf.

U rodnom gradu pohađao je klasičnu gimnaziju. Studirao slavistiku i germanistiku u Beču i Zagrebu. Nakon diplomiranja na zagrebačkom Filozofskom fakultetu 1911. radi kao srednjoškolski profesor u Vinkovcima, gdje predaje hrvatski i njemački jezik. Potom službuje u Zemunu i Zagrebu, a od 1933. do umirovljenja 1946. ravnatelj je Klasične gimnazije u Zagrebu.

Pavičićev istraživački i znanstveni rad započinje već tijekom studija. Dok je radio kao professor obilazio je razna mjesta i skupljao građu istražujući u župnim maticama i općinskim arhivima. Napisao je brojne studije o raznim naseljima koje su izvor lingvističkih, antropogeografskih, demografskih i povijesnih podataka. U svojim djelima o naseljima i govorima obrađuje osobito područje Slavonije, Like, Moslavine i Dalmacije.

Surađivao je u Hrvatskoj enciklopediji i Enciklopediji Jugoslavije, bio je dugogodišnji suradnik u JAZU, te plodan obrađivač rječnikâ hrvatskog jezika.

Važnija djela: *Vukovska župa u razvitku svoga naselja od XIII. do XVIII. stoljeća* (1940.), *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji* (1953.), *Seobe i naselja u Lici* (1962.), *Porijeklo stanovništva vinkovačkog kraja* (1971.).

Perojević, Marko (Trogir, 16. X. 1876. – Sarajevo, 28. IX. 1943.), povjesničar i publicist. Gimnaziju je završio u Splitu, a studij teologije u Zadru. Nakon diplomiranja i zaređenja 1900. dvadeset godina službuje kao svećenik. Godine 1921. stupa u državnu službu u Sarajevu. Odlazi u mirovinu 1924. te se počinje baviti publicistikom. Povijesnim prilozima surađuje u raznim periodičnim izdanjima (*Jadranski dnevnik, Jugoslavenski list*, *Hrvatski list, Novi list*), a u sarajevskim listovima *Jutarnji list* i *Napredak* član je uredništva.

Perojević poseban interes iskazuje prema temama iz hrvatske povijesti, posebice one dalmatinskih gradova (Trogira, Klisa, Splita, Kaštela). Također se bavio i crkvenom povješću (*Ninski biskup u povijesti hrvatskog naroda*, 1939.), a proučavao je i povijest srednjovjekovne Bosne: jedan je od autora knjige *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, koja je objavljena 1942.

Ostala djela: *Tomislav, prvi kralj hrvatski i njegovo doba* (1925.), *Hiljadugodišnjica hrvatskoga kraljevstva (g. 925-1925.)* (1925.), *Petar Kružić kapetan i knez grada Klisa* (1931.), *Život i djela Petra Kružića kliškog i senjskog kapetana* (1932.), *Postanak Kaštela* (1934.), *Klis u turskoj vlasti* (1936.).

Smodlaka, Josip (Imotski, 9. XI. 1869. – Split, 31. V. 1956.), političar.

Studirao je pravo u Beču i Grazu te stekao doktorat 1893. Počinje raditi kao pravnik, a ubrzo se uključuje i u politički život. Godine 1897. postaje član vodstva Stranke prava a zatim i njezin zastupnik u Dalmatinskom saboru u Zadru (1901.). Zbog sukoba s A. Trumbićem napušta zajedničku stranku i 1905. osniva Hrvatsku demokratsku stranku te pokreće glasilo *Sloboda.* Ponovno postaje zastupnik, najprije u bečkom Carevinskom vijeću pa u Dalmatinskom saboru. Kao osoba jugoslavenskoga političkog svjetonazora izabran je 1918. za člana u Narodnom vijeću Države Slovenaca Hrvata i Srba, a bio je i u Zemaljskoj vladi za Dalmaciju. I u novoj je državi bio politički aktivan: sudjeluje, između ostaloga, u radu skupštine te izrađuje *Nacrt jugoslavenskog ustava* 1920. Obnašao je dužnost veleposlanika u Vatikanu, Berlinu i Madridu. Tijekom 2. svjetskog rata priključuje se partizanskom pokretu, postaje vijećnik ZAVNOH-a i AVNOJ-a, a nakon rata od 1945. do 1946. ministar je u Titovoj vladi.

Objavljivao je radove u znanstvenim časopisima (*Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*), te napisao više knjiga. Važnija djela: *Hrvatsko pitanje u Jugoslaviji* (1936.), *Jugoslavensko rješenje hrvatskog pitanja* (1939.), *O razgraničenju Jugoslavije s Italijom* (1944.), *Imena mesta i meštana na tlu Jugoslavije* (1946.).

Stošić, Krsto (Šibenik, 16. VII. 1884. – Tisno, 25. I. 1944.), kulturni povjesničar.

Rodio se u Šibeniku, kojemu je posvetio brojne radove; bio kroničar gradskih zbivanja i čuvar njegove kulturne baštine.

Diplomirao je bogosloviju u Zadru 1909., kada je i zaređen. Službovao najprije u Betini, a potom u Šibeniku (1910.-43.). Bio je i kateheta i vjeroučitelj u više škola, a predavao je kraće vrijeme i pjevanje, prirodopis i kaligrafiju u građanskoj školi. Zaslužan je za osnivanje šibenske javne knjižnice, gradskog muzeja i tiskare. Utemeljitelj je i predsjednik

raznih kulturnih udruga. Bio je voditelj Gradskog muzeja i povjerenik umjetnina Primorske banovine.

Don Krsto Stošić proučavao je kulturnu i crkvenu povijest Šibenika i okolice, istraživao arhivsku građu te objavljivao brojne tekstove u novinama i časopisima. Napisao je 22 knjige, od kojih su važnije: *Katedrala u Šibeniku* (1926.), *Rijeka Krka : sa 54 slike* (1927.), *Galerija uglednih Šibenčana* (1936.), *Sela šibenskog kotara* (1941.).

Strohal, Rudolf (Lokve, 5. IV. 1856. – Zagreb, 21. III. 1936.), jezikoslovac i književnik.

Gimnaziju završio u Rijeci, a diplomirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1880. Predavao je hrvatski jezik u više gradova, te bio gimnazijski ravnatelj u Bjelovaru i Rakovcu. Prijevremeno je umirovljen 1908. i od tada živio u Zagrebu.

Strohalov opus obuhvaća preko 350 bibliografskih jedinica, a znanstveni interes vezan mu je uz dijalektologiju, povijest i usmenu književnost, te posebice hrvatski glagolizam. Posvetio se izučavanju jezika; proučavao je osobine govora, poglavito riječkoga i gorskokotarskog kraja (*Današnje oštarijsko narječje*, 1910; *Dijalekat grada Vrbnika na otoku Krku*, 1913.). Jedan od njegovih središnjih interesa bila je hrvatska glagoljska baština. Njegovo možda najvažnije djelo, *Hrvatska glagolska knjiga*, objavljeno u Zagrebu 1915., jedno je od prvih prikaza povijesti hrvatske glagoljice. Izučavao je povijest mjesta i običaja. Značajno mu je djelo *Grad Karlovac opisan i orisan,* prvi puta tiskano 1906., te putopis *Uz Lujzinsku cestu*, 1935. Pisao je i gramatike i čitanke (*Hrvatsku slovnicu* objavio je 1893.*, Gramatiku današnjega hrvatskoga književnoga jezika* 1928.). Također je skupljao i objavljivao i narodne pjesme i pripovijetke (*Stare apokrifne priče i legende*, 1917.), te pisao novele i prevodio književna djela.

Truhelka, Ćiro (Osijek, 2. II. 1865. – Zagreb, 18. IX. 1942.), arheolog i povjesničar.

Znanstvenik koji je najveći dio svojeg profesionalnog djelovanja vezao uz Bosnu i Hercegovinu rodio se u Osijeku 1865. godine. Studirao je povijest umjetnosti i arheologiju u Zagrebu, a nakon diplomiranja bio kustos Strossmayerove galerije. Godine 1886. seli se u Sarajevo, gdje radi kao kustos, a 1903. postaje ravnatelj Zemaljskoga muzeja. Istraživao je prapovijesna nalazišta diljem Bosne i Hercegovine, otkrivao ar-

heološke lokalitete a posebnu pažnju posvetio je objavljivanju skupnih nalaza bakrenih i brončanih predmeta. Rezultate svog znanstvenog rada objavljivao je uglavnom u *Glasniku Zemaljskog muzeja*, kojeg je i uređivao.

Truhelku je zanimala i bosansko-hercegovačka aktualna politika, a njegovi politički stavovi te suprotstavljanje velikosrpskim težnjama nije bilo po volji tadašnjoj vlasti te je 1922., kao 57-godišnjak, iznenada umirovljen. Potom odlazi u Skoplje, gdje predaje na Filozofskom fakultetu (1926.-31.) te nastavlja pisati tekstove o prapovijesnoj arheologiji. Zbog svojih otvoreno hrvatskih stajališta ponovo je umirovljen; vraća u Zagreb, gdje je preminuo 1942. godine.

Truhelkin znanstveni doprinos na raznim područjima bio je golem: bavio se paleografijom, numizmatikom, etnologijom, albanologijom i poviješću. Pisao je radove o rimskim i srednjovjekovnim nalazima, o novcu, turskim ispravama, stećcima, Crkvi bosanskoj, bosančici. Ovaj svestrani znanstvenik bavio se i slikanjem.

Napisao je, uz ostalo, sljedeće knjige: *Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka* (1901.), *Kraljevski grad Jajce* (1904.), *Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko* (1914.), *Starokršćanska arheologija* (1931.), *Studije o podrijetlu: etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine* (1941.), *Uspomene jednog pionira* (1942.).

Priredila: Nada Vrsalović

Kazalo osoba

H

I

J

K

L

Lj

M

N

O

P

R

S

Š

T

U

V

Z

Kazalo autora

C

Č

Ć

K

L

Lj

M

N

O

P

Š

T

Kazala izradila: Nada Vrsalović

Napomena uz ovo izdanje

Davne 1969. godine objavio sam prvi tekst o Vlasima, a u međuvremenu tiskao sam nekoliko osvrta o toj problematici. U Hrvatskoj je jedino prof. Ivan Ostojić napisao povijest Vlaha-vlaha u Hrvata, koju je tiskao 1984. godine kao šapirografirano izdanje u neznatnom broju primjeraka, tako da je djelo ostalo mnogima nepoznato. Međutim, u starijoj hrvatskoj historiografiji objavljeni su prilozi o Vlasima, vrijedni zbog arhivskih podataka i zanimljivih zaključaka, ali su neki ostali većim dijelom nepoznati i onima koji pišu o ovoj tematici (na primjer pisanje: V. Klaića iz 1880. godine; S. Pavičića iz 1931. godine; V. Murvara iz 1953, odnosno 1955. godine). To je razlog zbog kojega je posebno korisno izdanje izbora starijih radova hrvatskih autora o Vlasima. Nije se u ovoj knjizi interveniralo lekturom ni u jedan tekst, niti se ulazilo u ocjenu točnosti iznesenih zaključaka. Priređivač je osobno mišljenje o ovoj problematici iznio u ovdje tiskanom prilogu. Crteži doneseni u ovoj knjizi, preuzeti su iz rada o dalmatinskim „morlacima", koji je bez oznake autora, objavljen tijekom 1851. godine u nastavcima (brojevi 459, 460, 461, 462) u *Illustrirte Zeitung* (München). Sav ovaj tekst preveo je s njemačkog jezika na talijanski svećenik Stjepan Pavlović Lučić (*Stefano Paulovich-Lucich*) i tiskao u veljači 1854. godine u Splitu pod naslovom *I Morlacchi* na ukupno 25 stranica, ali bez objavljivanja izvornih crteža.

Ovo izdanje nastalo je uz svesrdnu pomoć Zdravke Bušić iz *Nacionalne i sveučilišne knjižnice* u Zagrebu, Nade Vrsalović iz *Sveučilišne knjižnice* u Splitu i Marije Lovrić Holenda iz *Hrvatskih katoličkih misija* u Mainzu i Darmstadtu.

Posebno zahvaljujem *Srpskoj akademiji nauka i umetnosti* u Beogradu na dopuštenju od 18. I. 2010. godine da prenesem raspravu hrvatskog akademika Branimira Gušića (*Wer sind die Morlaken in adriatischen Raum?* Balcanica, IV/1973). Isto tako zahvaljujem i *Upravi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* u Zagrebu od koje sam informiran 2. ožujka 2010. godine da mogu pretiskati dio teksta o Bunjevcima profesora Stjepana Pavičića, koji je objavljen u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knjiga 41, Zagreb, 1962. Također zahvaljujem prof. dr. Bogumilu Hrabaku iz Beograda na dopuštenju od 17. I. 2010.

godine da tiskam kao poseban prilog veći dio njegove rasprave *Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha u Dalmatinsku Zagoru u XIV, XV i XVI. veku*. (Objavljeno u knjizi: *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knjiga II, Arhivar, Beograd, 2003.)

Dužnost mi je zahvaliti i onima koji su sufinanciranjem pomogli izdanje ove knjige, a to su: Grad Split, Tržnice Hippos, Čistoća, te Željko Bilić i Ivan Kapetanović.

I. Mužić

ISBN 978-953-6803-25-5
9 789536 803255
Cijena 200 kuna